

Gebei Sándor

Az erdélyi fejedelmek
és a lengyel királyválasztások

**AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK
ÉS A LENGYEL KIRÁLYVÁLASZTÁSOK**

X 76555

Gebei Sándor

AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK ÉS A LENGYEL KIRÁLYVÁLASZTÁSOK

BELVEDERE
INTERDIONALE

2000 X

A kötet megjelenését támogatták

EIKKA Alapítvány
SETUP Alapítvány
Lengyel Intézet

Szerkesztette
Kiss Gábor Ferenc

Borítóterv
MAJZIK ANDREA

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000665006

ISBN 978-963-9573-38-3

© Gebei Sándor, 2007
© Belvedere Meridionale, 2007

X 76555

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
A LENGYEL – LITVÁN RESPUBLICA	13
BÁTHORI ISTVÁN ÉS A LENGYEL TRÓN	37
Electio	37
Coronatio – intronisatio	51
A Báthori-uralom	59
AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK BÁTHORI-ÖRÖKSÉGE	72
III. Vasa Zsigmond Lengyelországa és az Erdélyi Fejedelemség	72
IV. Vasa Ulászló és a kozák probléma	93
Az Erdélyi Fejedelemség az 1646–1648-as törökellenes háború tervében	102
A Vasak és a Rákócziak vetélkedése a koronáért (1648–1649)	120
AZ „IFJÚ” RÁKÓCZI GYÖRGY APAI ÖRÖKSÉGE	133
Az apa nyomdokain	133
A Rzeczpospolita előzőnlése (Potop)	149
A Rzeczpospolita „kiárúsítása”	163
Az erdélyi–kozák, erdélyi–svéd koalíció (1656)	174
A koalíció életképessége	194
Fegyverrel a koronáért	202
II. RÁKÓCZI FERENC LENGYELORSZÁGI KIRÁLYJELÖLTSEGE	228
„Inter Maiestatem ac Libertatem”	230
Az alt-ranstädti béke	243
A kettős hatalom megőrzése (1707)	249
I. Péter cár „idegen” királyjelöltjei	263
I. Péter cár és a „hazai” királyjelöltek	282
I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem varsói szerződése	289
Az electio elmaradása	301
Az „élő” megállapodás	309
ÖSSZEGZÉS	322

MELLÉKLETEK	330
Portrék	330
Földrajzi nevek mutatója	345
A Rzeczpospolita „kormánya” a 17/18. század fordulóján	357
Személynevek mutatója	361
Források és feldolgozások	385
Sándor Gebei: The Princes of Transylvania and King – elections in Poland	409
Sándor Gebei: Die siebenbürgischen Fürsten und die polnischen Königswahlen	413

BEVEZETÉS

Az utóbbi évtizedben a Magyarországon megjelenő, Lengyelország történetével foglalkozó szakmunkák száma öröndetesen gyarapodott. Ez a kedvező jelenség különösen két szempontból értékes. Egyrészt azért, mert a viszonylag nagyszámú tanulmányok, szaccikkek mellett több magyar szerző is jelentkezett – Perényi József, Kovács István után – szintetizáló igényű történeti munkával az elmúlt években. Közülük elsősorban Szokolay Katalin: Lengyelország története (Bp., 1996.) és Kapronczay Károly: A magyar – lengyel történelmi kapcsolatok évszázadai (Bp., 2000.) című összefoglalásaira gondolunk. Másrészt pedig azért tartjuk öröndetesnek a lengyel történelem iránti érdeklődés növekedését Magyarországon, mert nemcsak a 19–20. század politikai katasztrófáinak és az adott kor magyar – lengyel érintkezéseinek az ábrázolásai kerültek a magyar történészek vizsgálódási körébe, hanem a koraújkor és az újkor, nem kevésbé izgalmas, a modernkor problémáinál semmivel sem egyszerűbb kérdéseinek a tanulmányozása is felkeltette a kutatók figyelmét. Választott témánkkal összefüggésben főleg Erdősi Péter, Horn Ildikó, Kruppa Tamás, Oborni Teréz, Ring Éva, B. Szabó János, Tóth Péter, Várkonyi Gábor stb. munkásságára utalhatunk.

Az 1945 utáni kb. öt évtizedes magyar historiográfiát – ami a lengyel történelmet illeti – bizonyos egyoldalúság jellemezte. Éppen azok a problémák, a két nemzet sorsában kimutatható párhuzamosságok –, mint például a közép-európai, illetve a kelet-közép-európai nagyhatalmtság megőrzéséért vívott küzdelem – maradtak ki a tudományos vizsgálódásból, amelyek politikai aktualizálásra adhattak alapot, a nemzeti függetlenség feltámasztásához szolgáltathattak történelmi tapasztalatot, netán a független nemzetállam kiterjedésének fájdalmas, mindig akut problémáit feszegethették – nem kívánatos módon. Ezek azok a kényes kérdések, amelyeknek a tanulmányozására a magyarok és a lengyelek szempontjából egyformán sorsfordító 16–18. századok a leginkább megfelelőek. Következésképpen – magától értetődő –, hogy az Erdélyi Fejedelemség története Magyarországon a preferált kutatási témák között hosszú évtizedeken át nem szerepelt. Ezzel nem állítjuk azt, hogy a magyar történelem szerves részét képező erdélyi történelem ne jelent

volna meg tudományos életünkben, történetírásunkban. Magyarországon – biztosan állítható –, hogy a háromkötetes Erdély történetének közzététele, 1986 óta, mind a tudományos, mind a közéletben permanensen jelen van a magyar erdélyi történelem. A közvélemény előtt ismertté vált román hivatalos álláspont, annak ideges és hisztérikus hangvétele még inkább fokozta a teljes magyar történelem jobb megismerésének az igényét, még inkább indokolta a ragyogó külpolitikai eredményeket produkáló nemzeti fejedelmek teljesítményei mögött húzódó okok feltárását.

Miközben a jelenkor történészeinek a hosszú ideig fehér foltnak számító, alapvetően diplomácia- és politikatörténeti kutatásokat folytatniuk kell, nem szabad megfeledkezniük arról sem, hogy a 19–20. századi hírneves elődök gazdag hagyatékát újra a tudományos életünk szerves részévé tegyék. Erősen reménykedünk például abban, hogy az immár több mint hat évtizede hiányolt Báthori István történeti életrajza a Szádeczky Lajos, Veress Endre, Lukinich Imre stb., illetve a lengyel történészek, Kazimierz Lepszy, Stanisław Zakrzewski, Konstantyn Górka stb. időtálló kutatási eredményeit is hasznosítva, belátható időn belül elkészülhet. (Perspektívában gondolkodva, nem lenne érdektelen és haszon nélküli, ha Oborni Teréz: Erdély fejedelmei Bp., 2002. című könyvét alapul véve, egy életrajzi sorozat kiadására kerülhetne sor! Persze, mondhatnók azt is, hogy a 19. századi hagyományt életre keltve, a Magyar Történeti Életrajzok sorozat újra indítására (talán) megérett az idő! A lengyel történészek e vonatkozásban messze előttünk járnak, hiszen az 1970-es évek végétől folyamatosan publikálnak történeti életrajzokat az Ossolineum kiadásában.)

Szeretnénk remélni, hogy több írásunk közzétételével mi is hozzájárulunk a 16-18. századi erdélyi – lengyel kapcsolatok feltárásához és sikerült felhívunk a figyelmet arra, hogy a rokonsági kötelékekkel egybefűzött magyar – lengyel hivatalos érintkezések egyáltalán nem voltak problémamentesek. Sőt, a rokonsági és a baráti szálak nemhogy segítették volna az egyes konfliktusok békés megoldását, hanem éppen ellenkezőleg. Ezek a feszültségek különösen a királyválasztások idején izzottak fel, amikor is az egész lengyel-litván belpolitikai élet felbolydult. A források és a dokumentumok azt igazolják, hogy a szabad királyválasztás elvéhez ragaszkodó, az *electio libera* jogát 1573–1764 között magának biztosító lengyel nemesség (panok, *slachticsok*) örök dilemmája az volt, hogy nemzeti („*Piast*”) vagy idegen dinasztiai királyt válasszon a Rzeczpospolita (Nemesi Köztársaság) élére.

A királyválasztások idejének, azaz az interregnumok elhúzódásának a mértéke a királyjelölteket támogató lengyel-litván választók belharcának a hevesességétől függött. Egy ilyen, ab ovo politikai belharcokkal kódolt normális államműködés olykor meglepő végeredményeket produkálhat. Ilyen meglepetés volt például a Báthori István erdélyi fejedelem lengyel királlyá választása Habsburg Miksa császárral szemben, hasonlóképpen Vasa III. Zsigmond trónra kerülése Habsburg Miksa főherceg ellenében. A 17. század végén a királyválasztásokon már a „franciapárti” és a „németpárti” (szász) lengyelek vívták késhegyre menő vitáikat a szejm ülésein, az utolsó két (1733., 1764.) electio pedig a „német” és az „orosz” pártok vetélkedése nyomta rá a bélyegét.

A királyválasztások folyamatát végigtekintve azt tapasztaljuk, hogy a választástól elidegeníthetetlen, electio libera jog formailag létezett, ám lényegét tekintve komoly változásokon ment át. Felmerül a kérdés: hogyan is érvényesült az arany szabadság sine non qua-jaként emlegetett electio libera? Miért sikerülhetett például egyik vagy másik jelöltnek elnyernie a lengyel koronát a többi trónkövetelővel szemben? Milyen körülmények játszottak abban szerepet, hogy a többször is előforduló kettős királyválasztás ellenére – Magyarországtól eltérően (16. század) – nem bontakozott ki permanens polgárháború Lengyelországban? Erdélyi relációban folytatva a kérdéseket: miért sikerült Báthori Istvánnak és miért nem sikerült a többi erdélyi fejedelemnek „bemenni” Lengyelországba? Volt-e a Báthori-örökségre vágyakozó Rákóczi Györgyöknek kiérlelt lengyel politikája? Miért fogadta el és milyen alapon fogadta el II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem I. Péter orosz cár invitálását a lengyel trónra? S egyáltalán, miért törekedtek olyan kitartóan az erdélyi fejedelmek a lengyel korona megszerzésére? Milyen előnyökkel kecsegtette az Erdélyi Fejedelemséget az erdélyi – lengyel perszónálunió?

Disszertációnkkal a problémák halmazát sűrítetten magába foglaló kérdések megválaszolására teszünk kísérletet. Szükségét éreztük annak, hogy a tudományos életünkben eddig hiányzó teljes folyamatot bemutassuk, mert korszakos történelemszövetségünk (Szádeczky Lajos, Veress Endre, Szilágyi Sándor, Lukinich Imre, Márki Sándor, Benda Kálmán, Makkai László, Péter Katalin, Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes) – deklarált célkitűzéseik ellenére is – vagy csak egy-egy történelmi személyiség esetében, vagy csak utalásszerűen jelenítették meg a 16-18. századi erdélyi – lengyel viszonyokat meghatározó eseménysorozatot. A történelmi szakirodalmunkban – célkitűzésében egy hasonló – a két világháború közötti periódusban született egy rövid lélegze-

tű, tematikájában erősen hiányos, Szilágyi Sándor hatását tükröző disszertáció P. Gáspár Gabriellától, „Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra” címmel (Debrecen, [1943.]), s ez még inkább felerősítette bennünk a választott téma melletti elkötelezettségünket.

Munkánk során a legfontosabb feladatunk egyikének azt tartottuk, hogy a vizsgálat tárgyává emelt lengyel királyválasztásokat a maguk komplexitásában láttassuk, s az ehhez nélkülözhetetlen osztrák, lengyel, az egykori Szovjetunió-beli levéltárak, könyvtárak anyagait mozgósítsuk, Magyarországon ismertté tegyük. A komplexitás, mint kutatási módszer megkövetelte tőlünk azt is, hogy legalább három nagy problémakört, három egymásba kapcsolódó, hatásmechanizmusukat befolyásoló viszonyrendszert mindig szem előtt tartssunk. Vizsgálunk kellett

1. a Rzeczpospolita államának a működési elveit, az interregnumok speciális jellemzőit,
2. nem hagyhattuk figyelmen kívül a nemzetközi viszonyok pillanatnyi helyzetét a királyválasztások ideje alatt,
3. végül, de nem utolsó sorban, tekintetbe kellett vennünk az Erdélyi Fejedelemség külpolitikai tevékenységét korlátozó vazallusságot, az általunk „kettős” meghatározottságúnak nevezett függőséget (Oszmán-, Habsburg-).

Úgy gondoljuk, hogy ezek azok a körülmények, mint objektív tényezők, amelyek főszerephez jutottak az erdélyi – lengyel kapcsolatok formálásában, kiegészítve még azzal, hogy az erdélyi fejedelmek sikerei, illetve kudarcai a fejedelmek rátermettségén, mint szubjektív tényezőn, múltak. Erdély sorsa tulajdonképpen azon állt vagy bukott, hogy a Báthoriak, Bethlen Gábor, a Rákócziak mennyire ismerték ki magukat az említett bonyolult helyzetben, s ettől függően, melyik elképzelésüknek adtak prioritást politikai tervező munkájukban és tevékenységükben.

Nagyon bízunk abban, hogy ez a munka meggyőzi az olvasókat arról, hogy a Báthori-örökség emlegetése mind a magyar, mind a lengyel oldalról sajnós, csupán retorikai fordulat maradt, mert a Báthori örökösök – akár sikeresebben, akár kevésbé sikeresen politizáltak – mindig csak egy nagyhatalommal számoltak! Nem ismerték fel a Magyarországra vonatkozó nagyhatalmi politizálás lényegét, azt ti., hogy a hódításképtelen nagyhatalmak (Oszmán-, Habsburg Birodalom) 1568 óta a status quo fenntartásában érdekeltek a Duna-me-

dencében. (Ez a megállapítás Moldvára ugyanígy érvényes, csak ott az Oszmán Birodalom – Rzeczpospolita befolyási övezetének a fixálásáról van szó!) Ezt az erőtlenség egyensúlyán, de Magyarország felosztásán nyugvó, kölcsönös érdekeltséget veszélyeztette az erdélyi fejedelmek „lengyelutas” politizálása. Aki óvatosabb és megfontoltabb volt (I. Rákóczi György), az a fejedelemség pozícióit javította, aki megalapozatlanul kockázatot vállalt (II. Rákóczi György), az nemcsak saját sorsát, hanem az ország sorsát, és jövőjét bízta a szerencse forgandóságára. II. Rákóczi Ferenc már a „kevesebbel” is beérte volna: a töröktől távoltartott, a töröktől egyszer s mindenkorra megszabadult, de a Habsburgoktól is egyszer s mindenkorra megszabaduló, nemzetközileg elismert, nemzeti Erdélyi Fejedelemséggel.

A 16–18. századi erdélyi – lengyel kapcsolatok tanulmányozásából levonható az a következtetés, hogy mindkét ország a „kereszténység védőbástyája” szerepkörben felmorzsolódott, egyre inkább valamelyik nagyhatalom árnyékába szorult, végül szuverenitását is elveszítette.

* * * * *

Bevezetőnk végén szeretnénk megjegyezni azt is, hogy a szövegben, a földrajzi és a személynevek jegyzékében előforduló nevek megjelenítése komoly probléma elé állított bennünket. Nehezítette a helyzetünket az a körülmény, hogy a dokumentumokban felbukkanó névalakokat gyakran több nyelven, eltérő módon írták, ami teljesen érthető a közép- és kelet-európai államok határainak többszöri változása miatt (16–18. század). Ezért arra törekedtünk, hogy a cirill (orosz, ukrán), „a lengyel” és a latin írásformák – nem feledve a korabeli magyar elnevezéseket sem – a magyar és a magyarul olvasók számára a legkönnyebben követhető formában jelenjenek meg a szövegben és a mutatókban. Ezért a cirill betűs nevek és szövegek a magyar kiejtéshez igazított átírását alkalmaztuk. Tudatosan ragaszkodtunk például a Wyhowski, Wyhovsky, Vihovszkij családi névformák helyett a *Vigovszkij* írásképhez. Arról nem is beszélve, hogy a kozákság, a Zaporozsjei Had külkapcsolatainak a hivatalos nyelve – a politikai viszonyoktól függően – hol a latin, hol az orosz nyelv volt. (A 17. században „belső” használatra alkalmazott cirill betűs „ukrajnai” nyelv hangtani sajátosságait nemigen tudtuk figyelembe venni, a mai, modern ukrán nyelv helyesírási szabályait pedig visszavetítetten nem kívántuk szerepeltetni.)

A földrajzi nevek esetében, például a latin Leopolis, lengyelül Lwów, oroszul L'vov, ukránul L'viv, németül Lemberg, magyarul Ilyvó, megengedtük magunknak – a szövegösszefüggésből adódóan – vagy a lengyel, vagy az orosz formahasználatot. A kozákok „fővárosát” is szándékosan írtuk mindenhol *Csigirin*-nek, s nem *Csihirin*-nek, *Czychiryń* vagy *Czehryń*-nek, mert a zöngés 'h' hangot – a 'g' – 'h' hangváltásra utalva – a magyar nyelv a 'g' hanggal adekvátábban képes jelölni. (Ez a magyarázata annak is, hogy a *Bogdan* s nem a *Bohdan* keresztnévet használtuk munkánkban.) Néhány kivétellel azonban itt is találkozhatnak a kedves olvasók! A magyar nyelvben meghonosodott *Varsó*, *Vilnó*, *Krakkó* stb. alakokra gondolunk a Warszawa, Wilno, Kraków stb. eredeti, lengyel formák helyett.

A LENGYEL – LITVÁN RESPUBLICA

Az 1569. évi lublini unióval létrejött, a Lengyel Királyságból és a Litván Nagyfejedelemségből Rzeczpospolitába (res publica-ba, Nemesi Köztársaságba) egyesített, de nem egységesült állam, a korabeli Európa legsajátosabb államalakulata lett. Több szempontból is a legkülönlegesebb állama volt ez a 800 ezer km²-es, az Oderától a Dnyeperig, a Balti-tengertől a Vadmezőig (a Fekete-tengertől északra) húzódó, 7,5 milliós ország a korabeli Európának. A témánk szempontjából néhány fontos, különös vonását nem árt felidézni.

1. A Köztársaság a litvánok kezdeményezésére, de végeredményben a litvánok akarata ellenére született meg. Konkrétan arról van szó, hogy a Litván Nagyfejedelemség védelemért fordult a vele perszónálunióban élő Lengyel Királysághoz az 1558 óta sikeres hódításokat folytató Oroszországgal szemben. Az egyesülés feltételeinek a kidolgozásakor súlyos érdeellentétek kerültek a felszínre, és a tárgyalások felfüggesztésére is sor került. A csak északra koncentráló litvánok akaratáról a nagyfejedelemség déli és keleti régiói nem vettek tudomást és a vilnai központtól önállósítva magukat, egymás után a Lengyel Koronához való csatlakozásukat deklarálták 1569 márciusában. A sort Podlasie (=Erdőalja, március 5-én) és Volhínia (május 26-án) nyitotta meg, „Kijówia” (=Kijev és vidéke, a Dnyeper folyó vidéke, június 5-én)¹ és „Braclavia” (=Braclaw, Braclav és vidéke, a Déli-Bug folyó vidéke) folytatta. Miután a nagyfejedelemség „elveszítette” a Pripjaty folyótól délre eső országrészeit, kénytelen volt újra a tárgyalóasztalhoz ülni és a „maradék Litvánia” beleegezését adta az unióhoz. Ezt proklamálták Lublinban 1569. július 1-én a közös országgyűlésen, a közös szejmen. Tehát a Jagellók perszónáluniót alkotó országai úgy döntöttek a márciusban induló folyamat lezárásaként, hogy re-

¹ WISNER, Henryk: Wielkie Księstwo Litewskie – Korona Polska – Rzeczpospolita. In: Przegląd Historyczny (PH) 1976/4. 575-576. (WISNER: Wielkie Księstwo Litewskie); KUTRZEBA, Stanisław: Historia ustroju Polski. Korona. Poznań, 2001. 135-136. (Kutrzeba jogtörténész professzornak ez az alapvető munkája először 1905-ben jelent meg, az idézett reprint a 8. kiadást megért, 1949-es kiadás alapján készült.)

álunió formájában² szorosra fűzik kapcsolataikat, a legfontosabb ügyeikről közösen döntenek, azokat közösen oldják meg. Szükséges megjegyezni, hogy Lengyelország 1569 révén területét jócskán megnövelte, Nagy- és Kis-Lengyelország mellett „Új-Lengyelország” is közvetlenül a korona fennhatósága alá került.

2. Különleges államnak tekinthető a Rzeczpospolita azért is, mert a Köztársaságnak olyan hűbéres, vazallus államai is voltak, amelyeknek jogi státuszát 1569 nem befolyásolta. Livónia, a porosz és a kurlandi hercegségek felett a lengyel király protektorként őrködött, külső támadásoktól védelmezte azokat.³ Ezen a seniori kötelességén esett csorba 1558 után, amikor IV. Iván orosz cár seregei kijutottak a tengerhez, a tengeri kikötők elfoglalásával súlyos anyagi károkat okoztak a líveknek, a poroszoknak, de a folyami (Nyugati-Dvina=Düna) kereskedelemben érdekelt litvánoknak, lengyeleknek is.

3. Az 1569. évi lublini unió törvénybe iktatott célja az is volt, hogy a Köztársaságban a megkülönböztetés nélküli nemes – tehát nem lengyel, vagy litván nemes – egy és ugyanazon jogokkal rendelkezzen a Rzeczpospolita területén, azonos hivatalok azonos elvek alapján működjenek az egy ország két részében, a két országrész „egy és oszthatatlan testbe forrjon össze”, a „két állam és a két nemzet” „egy néppé” („w jeden lud) olvadjon össze.”⁴ A két natio-ból tehát egy lengyel és litván nemzet feletti „nép”, a korlátlan jogokkal

² BARDACH, Juliusz – LEŚNODORSKI, Bogusław – PIETRZAK, Michał: Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1976. 190-191. (BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK: Historia państwa i prawa polskiego)

³ HÜPPE, Siegfried: A lengyel alkotmány története (Fordította: SZATHMÁRY György) Bp., 1894. 73. (HÜPPE: A lengyel alkotmány); Eredeti címe: Verfassung der Republik Polen. Berlin, 1867.

⁴ BARDACH, Juliusz: Związek Polski z Litwą. In. Polska w epoce Odrodzenia. Państwo – społeczeństwo – kultura. (Pod redakcją: WYCZAŃSKI, Andrzej) Warszawa, 1986. 137-139. – „iż już Królestwo Polskie, Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna spólna Rzeczpospolita, która się z dwu państw i narodów w jeden lud i państwo zniosła i spoiliła” – Volumina legum. Przedruk zbioru praw ... w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. Volumen secundum (ab anno 1550 ad annum 1609). Petersburg, 1859. 87. (Volumina Legum II.) „unum et indivisum ac indifferens corpus, ut sit una gens, unus populus, una fraternitas. Ut sit unum consilium, una mens, una voluntas indivisa.” – idézi KONOPCZYŃSKI, Władysław: Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne. Kraków, 2002. (Az 1918. évi kiadás reprintje) 171. (KONOPCZYŃSKI: Liberum veto)

rendelkező nemesség népe születik.⁵ Már az egyesülés utáni állam, a Rzeczpospolita teljesjogú tagja, „állampolgára”, a szavazati joggal bíró nemes (nobilis = pan, szlachcic) társadalmi helyzete válik determinánssá az új államban, a korábban nemzeti és társadalmi szempontból is strukturálódott alkotó részekben. 1569 jövőképe nem más, mint a gens polonica, – lithuanica, – russica (ruthenica) különbségek eltüntetése. A nemesítés joga a király kezében volt – a szejm csupán jóváhagyta –, de Litvániában csakis a nagyfejedelemség területén élő személyek kaphatták meg a nobilitást. Ugyanez a gyakorlat ismétlődött a hivatalok odaítélésekor is.

4. A Rzeczpospolita demonstrált egysége megnyilvánult abban is, hogy egy és ugyanaz személy állt a Rzeczpospolita élén: rex Poloniae, dux magnus Lithuaniae titlussal. A nagyfejedelmi titulus viszont már „csökkentett” értékű titulus volt, hiszen nem tartalmazta a Litvánia ellenére csatlakozott részeket, noha a rex – dux teljes titulusa így hangzott: lengyel király, litván nagyfejedelem, Rusz, Prusszia, Mazóvia, Żmudź (=Zsemajtia), Kijóvia, Volhínia, Podlasie, Inflant (=Livónia) fejedelme (Księcia), 1634 után Szmolenszk, Csernyigov fejedelme is. A kétkamarás, közös országgyűlésben a lengyel és litván szenátorok (püspökök, vajdák, kastellánok = castellanus-ok), illetve a lengyel és litván képviselők együttesen határoztak a legfontosabb államügyekben, pl. a háború és béke kérdésében, a nemesi felkelés elrendelésében, az adókövetés ügyében. Szintén az államegységet szimbolizálta a közös fizetőeszköz.⁶ de külön pénzverdében készültek az azonos értékű, királyi és nagyfejedelmi címerrel hitelesített érmék. A valutarendszer azonossága ellenére Lengyelország és Litvánia egymástól elkülönített kincstárral, bevételekkel és kiadásokkal rendelkezett, önálló pénzügyi politikát folytatott. Ugyanez volt a helyzet a hadügy terén is. Jóval csekélyebb hadsereget, de a lengyeltől független hadsereget állíthatott ki, illetve tartott fenn Litvánia.⁷ A Rzeczpospolitán belüli munkamegosztás eredményeképpen Litvánia Livónia, Lengyelország Poroszország és a déli határok biztonságáért felelt. Ebből a tényből számtalan bonyodalom keletkezett a későbbi évtizedekben és évszázadokban, hiszen a hadviselésre közös döntés hatálya vonatkozott. Éles viták bontakoztak ki a 17. század második felében és a 18. század első felében arról, hogy a litván haderő hol, mikor, kinek a parancsnoksága alatt, milyen célok érdekében vethető harcba?

⁵ WISNER: Wielkie Księstwo Litewskie, In: PH 1976/4. 576.

⁶ HÜPPE: A lengyel alkotmány, 73.

⁷ BARDACH: Związek Polski z Litwą, 141.

5. A Rzeczpospolita sajátosságáról beszélhetünk akkor is, amikor éppen az egység ellenében ható, dezintegrációs tényezőket említjük.⁸ Litvánia különállását erősítette, illetve az új államkeretben való „felolvadást”, „feloldódást” akadályozta egyrészt a hivatalos, az orosz nyelv elterjedtsége és használata. A litván Törvénykönyvet (Statut) eredetileg 1529-ben orosz nyelven állították össze, ezt latinra és lengyelre fordították három évvel később. Az 1566. évi II.- és az 1588. évi III. Litván Statut(um) ugyancsak oroszul jelent meg, ám a kancelláriák, a bíróságok csak a 17. század első évtizedeiben készült lengyel fordításokat használhatták III. Zsigmond uralkodása idején (1587–1632). Sőt, Vasa-utódai az orosz nyelv használatát csak a végek = ukrainai vajdaságaira korlátozták, több-kevesebb sikerrel.⁹ A „kétegy ország” (po vszej dvujegyinoj sztranye) lakosságának egy néppé való összekovácsolódás igazi gátja a vallásszabadság korlátozása volt. Litvániában a „disszidensek” = nem-katolikusok¹⁰ nagy

⁸ ZAKRZEWSKI, Andrzej: Paradoksy unifikacji prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI–XVIII w. In: *Czasopismo Prawno-Historyczne* (CPH) 1999/1-2. 222. – Az 1698. évi vilnai szejmiken az hangzott el, hogy Litvánia jogai még mindig nem olyanok, mint Lengyelországé, jogaiban és szokásaiban még most sem egyenlő vele. (jakoby Wielkie Księstwo Litewskie podobnym sposobem w prawach i zwyczajach swoich in toto z Koroną Polską porównać się mogło); Bardach úgy véli, hogy a 17–18. század fordulóján a litvánok lengyelektől való elfordulása méginkább szembeötlő lesz, mert az általános szejm mintájára litván szejmeket tartottak Vilnában. – BARDACH: *Związek Polski z Litwą*, 143-144. Zakrzewski az „államegység” paradoxonjai között nemcsak Litvánia, hanem Nagy- és Kis-Lengyelország elkülönülésére is példákat sorol fel, pl. ilyeneket: a képviselők házának marsallválasztásáról (házelnök-) szóló üzenetet egy háromtagú – nagy-, kis-lengyelországi, litván képviselő – delegáció viszi a királyhoz és a szenátusba; a vajdaságok szavazatainak leadása szigorúan a krakkói, a poznaí, a vilnai sorrendben történt; az 1632-es királyválasztás színhelyén három, a Rzeczpospolita „három tartományát” szimbolizáló díszkaput, emeltek; az 1654-ben a 24 tagú szejmbíróságba 3x8 főt küldtek a „provinciák”; az 1703-ban megszavazott 36 ezres koronahadba Litvánia 12 ezer katonát adott stb. stb. – ZAKRZEWSKI: *Paradoksy*, In: CPH 1999/1-2. 224-226.

⁹ WISNER: *Wielkie Księstwo Litewskie*, In: PH 1976/4. 586. – Az 1588. évi III. Litván Statut(um) egészen 1840-ig érvényben maradt, 17-szeres kiadást ért meg. Jubileumi kiadására – 1588 – 1988 – 1989-ben került sor. „Sztatut Vjalikava knyaszтва Litovszkava, 1588” Minszk, 1989. 23-37., BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK: *Historia państwa i prawa polskiego*, 191., 195.

¹⁰ „Az catholicus status ... kálvinistákat, lutheránusokat úgy nevezik vala az gyűlésekben és egyéb nyilvánvaló írásokban, dissidentes a religione, az unitáriusok

száma az ellenreformáció kedvező hatását, a katolikus vallás és egyház térhódítását a 16. század második felében szinte blokkolta. Amikor a disszidensekről ejtünk szót, akkor nem szabad csupán a protestánsokra leszűkítenünk ezt a fogalmat, hiszen „Új-Lengyelország” pravoszláv (=görögkeleti) lakosságát is a hitüket elhagyóknak, a vallástól elfordulóknak tekintették. A jezsuiták által nevelt III. Zsigmond harcos katolikusként – az erőszakot sem nélkülözve – elősegítette a pravoszláv egyházból való kiválást és a breszti vallási unió kimondása után (1596) a görög katolikus egyházat bőkezű adományaival halmozta el. Adományai természetesen a pravoszláv egyházi vagyon rovására történtek. Ő volt az a lengyel király és litván nagyfejedelem, aki a vallásháború csíráit elvetette, az ő 45 éves uralkodása a vallási ellentéteket olyannyira elmélyítette, hogy megbékélésre évszázadok múlva sem került sor.¹¹ A disszidensek fokozatosan kiszorultak az állami életből, az országos hivatalok elnyerésének feltétele a római katolikus vallás lett. A vallási türelmetlenség pl. az ariánusoknak a Rzeczpospolita-ból való kiűzéséhez is vezetett („Deklaracji konstytucji o Arianach”–1659., O Arianach abo nowokrzęcach”–1661., „O Arianach”–1662.)¹² A legnagyobb meglepetésünkre Litvánia „függetlenedése” a

kat pedig ezzel különböztetik vala: dissidentes in religione.” – KEMÉNY János önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. (A szöveggyűjtés és a jegyzetek V. WINDISCH Éva munkája) Bp., 1980. 296., ZABOROVSKIJ L. V.: Katoliki, pravoszlavniye, uniati. Problemi religiji v ruszko-polszko-ukrainszkih odnoszenijah konca 40-ih-80-ih gg. XVII v. Csastry I. Isztocsnjiki vremenji getmansztva Bogdana Hmelnyickovo. Moszkva, 1998. 4-6.

¹¹ GEBEI Sándor: Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban. In: Aetas 2003/3-4. 68-86.; Az unitus (görögkatolikus) egyház 1596-tól 1772-re 9300 plébániát magába foglaló 8 egyházmegyével (= 1 metropoliaival), 4,5 milliós hívőtáborral rendelkezett Kis-Lengyelország délkeleti régiójában és Ukrajnában. – KŁOCZOWSKI, Jerzy–MÜLLEROWA, Lidia–SKARBK, Jan: A katolikus egyház története Lengyelországban. Bp., 1994. 95.

¹² WISNER: Wielkie Księstwo Litewskie, In: PH 1976/4. 582.; A protestánsok és pravoszlávok állami életből való kiszorulásának példáját adja pl. a Litván Nagyfejedelem világí szenátorainak vallási összetétele 1572–1668 között.

Év	Katolikusok (görögkatolikusokkal)	Protestánsok	Pravoszlávok
1572	3 fő	16 fő	3 fő
1596	9	10	5
1606	15	9	1
1632	25	–	–
1648	19	4	2
1655	17	3	4
1668	25	–	–

Rzeczpospolitában éppen akkor vált totálissá, azaz semmiféle együttműködés nem volt az egy állam két része között, amikor a legnagyobb szükségük lett volna egymásra. Litvánia abszolúte önállósította magát a svéd háború idején (1625 – 1629), a kis- (1655 – 1660) és a nagy-északi háború (1700 – 1721) idején, saját hatáskörben intézte a hadviselését. A nagy „házi háborútól” (*domowa wojna*) = a kozákháborútól, 1648 – 1654 között Litvánia igyekezett távol tartani magát, mondván, hogy Ukrajna 1569 után Lengyelország része, a kozákháború tehát lengyel belügy.¹³

6. A Köztársaság speciális jellemzőit jól ismerték maguk, a lengyelek, a litvánok és maguk a kortársak is. Számtalanszor leírták és kijelentették: államuk, bármely állammal összevetve, a legigazságosabb és a legdemokratikusabb berendezkedésű állam. Európában ez az eszményi, ideális rendszer, mert „kevert” államforma valósult meg: „a király képviseli benne a monarchikus, a szejm felsőháza, a szenátus az arisztokratikus, az alsóház pedig a demokratikus elemet.” Azért igazságos ez az állammechanizmus, mert csak így valósulhat meg a hatalmi egyensúly a királyi hatalom és a nemesi szabadság között, amelynek megtestesítője, és vigyázó őre is, a képviselők háza (*izba poselska*), az alsóház¹⁴ – vallották a lengyel nemesek.

Csak a hatalmi egyensúly lehet az a „normális” állapot, amely a *res publica* zavartalan működését biztosítja. A lengyel fő- és köznemesség szentül hitt abban, hogy a királyi hatalom és a nemesi szabadság között kibékíthetetlen ellentét feszül, és állandóan attól félt, hogy a választott királyuk a *dominium absolutum* kiépítésén munkálkodik. Ha a korabeli Európa országaira tekintetek a lengyel, litván panok és *slachticsok*, nem véletlenül illethették választott királyukat ezzel a váddal. A lengyel publicisztika Spanyolországról, mint a türannisz és a szervilizmus hazájáról cikkezett, a Német-római Császárságról és Franciaországról úgy tudósítottak a tömegtájékoztatásra szánt rölapok, hogy azokban az országokban a király akaratából szabadon folyik az öldöklés, Cseh- és Magyarországon a politikai és vallási üldözés zajlik, Rettegett Iván Moszkó-

Az adatokat közli LULEWICZ, Henryk: Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów. In: *Przegląd Historyczny* 1977/3. 427.

¹³ WISNER: Wielkie Księstwo Litewskie, In: PH 1976/4. 590.

¹⁴ MICHALSKY, Jerzy: A szejm hanyatlása és újjászületése a 18. században. In: *Századok* 1988/5-6. 852-853. (MICHALSKY: A szejm hanyatlása), PETNEKI Áron: A lengyel nemesi köztársaság = Rubicon, 1994/4-5. 62-63.

viájában pedig egyenesen bestiális kegyetlenség uralkodik.¹⁵ Ellentétben a fentiekkel, a Nemesi Köztársaságban arany demokrácia (= złota demokracja) van, mert a király *sinces*, a törvényhozó testület, a szejm *sinces* a hatalom birtokában, tehát döntési pozícióba egyik fél nem kerülhet a másik akarata nélkül. A valóságban *lex regnat, non rex*, vagyis az alkotmány (törvény) uralkodik és mindenki más – a király sem kivétel – ennek a hatálya alá tartozik. A korabeli (17. századi) felfogás úgy tartotta, hogy a haza fogalmának lényege nem a családi otthonban, nem a birtoknagyságban, hanem a nemesi jogok és szabadságok biztosításában rejlik.¹⁶ Az „arany demokrácia” országában a nemesi szabadság *sine non qua*-ja a királyválasztáshoz (*electio*) és a királykoronázáshoz (*coronatio*) kapcsolódott.

Alighogy megszületett a 16. század második felében ez a különleges berendezkedésű állam, még két évtized sem telik el, amikor parlamentarizmus radikális változása, hanyatlása megindul. Mivel magyarázható ez a hanyatlás? Zbigniew Wójcik, Anna Sucheni-Grabowska lengyel történészek rámutattak arra, hogy ez a folyamat tulajdonképpen Vasa (Wasa – német, Waza – lengyel írásmódban) III. Zsigmond Skandináviából való megérkezésével kezdődött, mert az anyja révén Jagelló rokon fiatal király, új országában, Lengyelországban tekintélyes államférfiakat, szaktudással és széleskörű műveltséggel rendelkező főhivatalnokokat már nem talált. Röviden szólva, a 16. század politikai kultúráját magas szinten művelő politikai elit már hiányzott a lengyel közéletből, elmaradt az egészséges generációváltás.¹⁷ Úgy véljük, hogy ez a magyarázat csak részben kielégítő, csak az emberi tényezők hiányával indokolni a negatív folyamatokat nem elegendő. Az állammechanizmus működésében is végbe mentek olyan változások, amelyekről nem szabad megfeledkeznünk.

Hacsak vázlatosan is, de feltétlenül megvizsgálandó: hogyan működött ez a „Fenséges Köztársaság” (Najjaśniejsza Rzeczpospolita)? Az állam működésének vázolásához szükséges, ha közelebbről megismerkedünk a szóban forgó intézményekkel: a lengyel országgyűléssel, a *szejmmel*, illetve a lengyel „meggyűlésekkel” (vajdasági és tartományi), a *szejmikekkel*.

¹⁵ JASZENICA, Paweł: Rzeczpospolia Obojga Narodów. Warszawa, 1992. 26. (JASZENICA: Rzeczpospolita)

¹⁶ WISNER, Henryk: Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI-XVII wieku. Warszawa, 1978. 193. (WISNER: Najjaśniejsza Rzeczpospolita)

¹⁷ WÓJCIK, Zbigniew: Liberum veto. Kraków, 1992. 2. (WÓJCIK: Liberum veto)

Mint ahogyan a bevezetőben már utaltunk rá, a király személye és hatalma ebben a nemesi *res publica*-ban a monarchikus elemet képviselte, vagyis azt az elemet, amely a nemesség hatalomgyakorlását kétségbe vonhatta. A királyi hatalom országgyűlés általi korlátozása már 1569 előtt megfigyelhető. Gondoljunk csak az 1505. évi hírhedt „Nihil novi” (semmi újat) cikkelyre, amelyben a Jagelló-dinasztiabeli Sándor király (1501–1506) elfogadta azt, hogy a szejm véleményének megkérdése és beleegyezése nélkül új törvény nem léphet életbe (*statuimus, ut deinceps futuris temporibus perpetuis, nihil novi constitui debeat per nos et successores nostros sine communi consiliariorum et nuntiorum terrestrium consensu*).¹⁸ Ám a lengyel királyok – litván nagyfejedelmek uralkodását valójában az ún. *articuli Henriciani* befolyásolták. Az 1573. május 22-én keltezett dokumentumban Valois Henrik az öt királlyá és nagyfejedelemmé választó szejmnek a maga és utódai nevében megesküdött arra, hogy örököseit nem ülteti a lengyel trónra, utódai még címükben sem használhatják a lengyel királyi titulust, a nemesség „örök időkre” (wiecznymi czasy) szabadon rendelkezik a királyválasztás jogával (*wolne obieranie zostało w szem stanom koronnym*).¹⁹ Valois Henrik megválasztásával a nemesi rendek tulajdonképpen maguk mellé még egy „rendet”, egy olyan „rendet” hívtak életre, amely az ő, nemesi arany szabadságukat jogilag garantálta, miközben kölcsönösen függőségbe taszították egymást. A király a nemesi rendek intézményétől, a szejmtől függetlenül nem cselekedett, viszont a szejm királya nélkül fej nélküli testnek bizonyult. A szejm király nélkül nem volt tárgyalóképes. „*Res publica ex tribus ordinibus*”, ahol a királyt az országai feletti uralkodás joga, a szenátust a törvények feletti örökös joga, a vitézeket (lovagokat) az ország oltalmazásának, a védelmének a joga illette meg: „*dominium cum imperii, senatui legum custodia, equestri ordini tutela*”.²⁰

¹⁸ *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw ... w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. Volumen primus. (ab anno 1347 ad annum 1547).* Petersburg, (SPb) 1859. 299.

¹⁹ *Wiek XVI-XVIII w źródłach. Opracowali SOBĄSKA – BONDARUK, Melania – LENARD, Stanisław Bogusław.* Warszawa, 1997. 108. Lásd még: KACZMARCZYK, Z. (Opracował): *Artykuły henrykowskie.* Poznań, 1946.

²⁰ Idézi OLSZEWSKI, Henryk: *Über die Träger der Souveränität in Polen in der Ära der Wasa-Könige 1587–1668.* In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (JbGOE)* 1988/4. 503., HÜPPE: *A lengyel alkotmány*, 124.; *A jogtörténeti szakirodalomban nincs egyetértés abban, hogy a lengyel király korlátozott hatalmának definiálására*

Ebből a kulcsfontosságú jogból a Rzeczpospolita nemessége szinte minden kiváltságát levezethette, hiszen a királyválasztások előfeltétele de facto a „két nép Köztársaságának=Rzeczpospolita obajga narodów” szabadságjogainak a szentesítése lett. A 21 pontot tartalmazó Henrik-i cikkelyek közül a speciálisakat, más országok joggyakorlatából hiányzókat érdemes kiemelni. Például a 3. és 4. articulus a külügyet és a hadügyet teljesen a nemesi ellenőrzés alá vonta. A király diplomáciai és külügyi tevékenységet a szenátus tudta és beleegyezése nélkül nem kezdeményezhetett, és nem folytathatott, királyi zsoldosokat nem fogadhatott szolgálatába, háború vagy béke kérdésében döntenie, illetve nemesi felkelést elrendelnie csak a szejm engedélyével lehetett (o wojnie albo ruszeniu pospolicitym nic zaczynać nie mamy mimo pozwolenie sejmowe wszech stanów). Az „általános (nemesi) szabadságok = wolności pospolitej” betartatása végett a király kénytelen volt az általános szejm által kijelölt 16 szenátort maga mellett eltűrni (7. art.), sőt a király esetleges házasságkötését is a szenátus engedélyezte (18. art.). Az ellenállási jogot helyettesítő 21. articulus a törvény mindenhatóságát deklarálta, mert ha a király „a jog, a nemesi szabadságok és választási feltételek ellenében cselekedne”, úgy a mindkét natiohoz tartozó alattvalók a királynak – fejedelemnek adott hűségesküjük alól mentesülnek.²¹

melyik leírás felelne meg leginkább. Van olyan vélemény, amely a *primus inter pares* állapottal azonosítja a király jogi státuszát, de létezik olyan megközelítés is, amely szerint a princeps senatus adekvátábban tükrözi a király helyzetét., Tartja magát az a nézet is, hogy a király nem volt egyéb, mint a *Nemesi Köztársaság államelnöke, államfője*. – Lásd erről OLSZEWSKI: Über die Träger, In: JBfGOE 1988/4. 495.; Hüppe a szenátus elnökeként tekint a lengyel királyra. – HÜPPE: A lengyel alkotmány, 124.; BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK: Historia państwa i prawa polskiego, 220. – A király „gyakorlatilag élethosszig a Köztársaság elnöke” (prezydent słacheckiej Rzeczypospolitej).

²¹ Wiek XVI-XVIII w źródłach. 108-110., JASIENICA: Rzeczpospolita 58.

Az „articuli Henriciani” ellenállási záradéka: „A jeślibyśmy (czego Boże uchowaj) co przeciw prawom, wolnościom, artykułom, kondycjom wykroczyli albo czego nie wypelnili, tedy obywatele koronni obojga narodu od posłuszeństwa i wiary nam powinnej wolne czyniemy i panowania.” – Wiek XVI-XVIII w źródłach. 110.

Az 1768. évi Rzeczpospolita alkotmány – Hüppe közlése – „a lengyel nemzet sarkalatos jogait” 24 cikkelyben sorolja fel. Kiemeljük közülük azokat, amelyeket a 16-17. században már élő jogokként alkalmaztak. „1. A három rend (király, senatus, lovagok) közös joga a törvényhozásban, 2. A katolikus hit uralma. 3. Az ezen hittől elszakadók száműzése. 4. A király katolikus hitvallása. 5. Szabad és általános királyválasztás. (kiemelés tőlünk – G. S.) 6. Minden állampolgár (nemes ember) személy-

Kimutatások szerint 1587 és 1793 között 152 szejmet hívtak egybe a Rzeczpospolitában: 130 Varsóban, 11 Grodnóban, 8 Krakkóban, 1 Toruńban (1626), 1 a litvániai Bresztben (1653) és 1 Lublinban (1703) zajlott le.²² Az 1573. évi alkotmány szerint kétevente ült össze a „tárgyalásra jogosult három rendből álló” kétkamarás szejm (dwuizbowy sejm; trzy „stany sejmujące”),²³ maximum 6 hetes időtartamra, a rendkívüli szejmek 2-3 hétre. Ezzel összefüggésben, ismerünk egy igen beszédes adatot III. Zsigmond uralkodására vonatkozóan. 45 éves királysága alatt 37-szer gyűlt össze a szejm, s a tárgyalásokra fordított időmennyiség 220 hétre rúgott! (Több mint négy év tiszta tárgyalási idő!)²⁴ Mint fentebb említettük, a két kamarás szejm, a kb. 190 fős képviselők házából (izba poselska) és a kb. 150 fős

biztonsága. 7. Minden tisztviselő és méltóság elmozdíthatatlansága. ... 11. A nemeség egyenlősége. ... 17. Liberum veto, azaz minden nemes embernek, nevezetesen a tartományi követnek abbeli joga, hogy szavazatát szabadon kijelenthesse, nyilvános tanácskozásokat megakadályozzon, vagy össze következményeikkel semmiskeljen nyilvánítson. 18-20. A földbirtok szerzésére és a jobbágyság helyzetére vonatkozó határozatok. ... 22-23. A tulajdonjog biztosítása. 24. Hatleti tartama a rendes, kétheti tartama a rendkívüli országgyűléseknek, ...” – HÜPPE: A lengyel alkotmány, 32-33.; A királyi hatalom korlátozásáról részletesebben BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK: *Historia państwa i prawa polskiego*, 218-222.

²² WÓJCIK: Liberum veto 6.; A *Historia sejmu polskiego* I. kötete más időintervallumot vesz figyelembe. 1587–1696 között 100 szejm összehívására került sor. (Ideszámítva a koronázó szejmeket is!) 88 szejmet Varsóban, s csak 12-t tartottak Varsón kívül, más városban. Krakkóban 5 koronázó és 2 rendes, a litvániai Grodnóban 3, a litvániai Bresztben 1, Toruńban 1 szejm gyűlésezett. – *Historia sejmu polskiego*. T. 1. (Pod red.: MICHAŁSKIEGO) Warszawa, 1984. 239.

A lengyel történetészek a legjelentősebb szejmek monografikus feldolgozásait elkészítették. A 19-20. század első felének (1939 előtti) gazdag szakirodalmát Lásd Kutrzebánál: KUTRZEBA: *Historia ustroju Polski*. 212-229.; Az 1960–70-es években készült szakmunkákat a *Historia sejmu* I. kötetének 423-426. oldalain lévő bibliográfiában találhatjuk fel. Témánkhoz leginkább kapcsolódó újabb szakirodalom OCHMANN Stefaniától: *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.* Wrocław, 1985., OCHMANN – STANISZEWSKA, Stefania – STANISZEWSKI, Zdzisław: *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*. Tom I. Wrocław, 2000. (OCHMANN – STANISZEWSKA – STANISZEWSKI: *Sejm za panowania Jana Kazimierza*)

²³ BARDACH, Juliusz (Pod red.): *Historia państwa i prawa Polski*. Tom II. Od połowy XV wieku do r. 1795 (Wydanie drugie) Warszawa, 1966. 121. A szejm kompetenciáiról 126-128., (BARDACH: *Historia państwa i prawa*);

szenátusból állt.²⁵ Ez utóbbi tagjai voltak az egyházi (érsekek, püspökök) és világi (vajdák, kastellánok = várnagyok) főurak. (A katonai parancsnokok, a hetmanok (főhetman, nagyhetman) nem voltak tagjai a szenátusnak a tisztség fontossága ellenére sem!) Az *electo libera* joghoz kötődően, különböző típusú szjejmeket ismerünk, így

- a királyválasztást előkészítő (*convocatio*),
- a királyválasztó (*electio*),
- a koronázó (*coronatio*) szjejmeket.

Mivel a lengyel nemesi demokrácia legfontosabb szabadságjoga a királyválasztás jogának biztosításában rejlett, ezért az újkori Lengyelország történetének fordulópontjai mindig szorosan összefüggtek az új személy trónra jutásával. A királyválasztást előkészítő országgyűlést az interrex, a prímásérek hívták össze. Az egyházi hatalom első számú embere tűzhetette ki a királyválasztás helyét és idejét, választathatta ki azt a bizottságot, amely a *pacta conventa*-t készítette elő (a nemesség királyválasztásának előfeltételei).

²⁴ HOŁDYS, Sybill: Sejm polski i parlament angielski w XVI-XVII wieku. Porównanie procedury. In: PH 1980/3. 498. (HOŁDYS: Sejm polski); Vannak példák arra, hogy a törvényes időkereteket jócskán túllépték az országgyűlések. Az 1661. évi sejm több mint 60 napon át ülésezett, az 1681 évi sejm 100 napos tanácskozásával messze kilóg a sorból. Lásd ellenkező irányba mutató példákra is lehet hivatkozni: az 1638 évi sejm hiába volt az engedélyezett 6 hetes helyett 7 hetes, az államügyekkel 39 tanácskozási napon foglalkozott. Az 1640. évi rendes országgyűlés – a vasárnapi és a vallási ünnepek miatti szünnapokat kivéve – 33 „tisztá” munkanap után feloszlott. – Historia sejmu I., 240.

²⁵ KROMER, Marcin: Polska czyli o polozeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego. Księgi dwie. (Latinból fordította: KOZIKOWSKI, Stefan – Eredeti címe: Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica Regni Polonici. Libri duo) Pojezierze-Olsztyn, 1977. 182-186. (KROMER: Polska) – A 139 fős testület 2 érsekből, 13 püspökből, 35 vajdából, 30 főkastellánból (kasztelan większy), 49 kiskastellánból (kasztelan mniejszy) és 10 „miniszterből” (minister) tevődött össze. A 17. századi hódítások következtében bővült a szenátusnak és a képviselők házának a létszáma. III. Zsigmond uralkodása végén a szenátorok száma 147 fő lett: a fentiekhez képest a püspökök száma 1 fővel, a kastellánok száma 7 fővel gyarapodott. – Historia sejmu I. 259.

Kutrzeba az 1677-es szabályozás után 145 szenátorról beszél, de a száz (II. Ágost és III. Ágost) korban 163 főre duzzadt a szenátus létszáma. Ugyancsak ez a tendencia érvényesül a képviselők számának a tekintetében is, a 172 fő (118 – Lengyelországból, 48 – Litvániából, 6 – Livóniából) 182 főre módosult. – KUTRZEBA: Historia ustroju Polski, 178.

A királyt jelölő (előkészítő) és a királyválasztó országgyűlésre – 1530 óta – minden nemes *viritim* (fejenként) megjelenhetett, mivel választójoggal csak a nemesek rendelkeztek. Egy gúnyos és rosszindulatú megjegyzés alapján kijelenthető, hogy a szejm munkájában – elvileg – akár „200.000 lengyel választófejedelem” is részt vehetett.²⁶ A gyakorlatban viszont a vajdaságok és tartományok választott nemesi képviselői gyülekeztek Varsóban. Az ilyen típusú szejmeket „Na Woli”, azaz Varsó és Wola falu közötti nyílt mezőn tartották. A gyűlés színhelyét árokkal és sánccal vették körül, keleti kapuján nagy-lengyelországi, a déli kapun a kis-lengyelországi, a nyugati kapun pedig a litván képviselők érkeztek. A királyválasztási procedura a Varsói Szent János templomban meghallgatott misével, a Szentlélek segítségéért való fohászkodással, énekkel („Veni Creator Spiritus”) indult. Itt a gnieźnói, vagy a lwowi (Ivovi) érsek, vagy valamelyik kijelölt püspök celebrálta a misét. Ezután a választók *marsallt, házelnököt (marszałek)* választottak, aki a választás folyamatát irányította, egyúttal a törvényességet, a választás szabályosságát ellenőrizte. Ugyancsak fontos feladatának számított a képviselők mandátumának ellenőrzése, az ülések levezetése. A marsallt illette meg az a kiváltság, hogy az országgyűlésen megjelent királyt üdvözölhette, beszédet tarthatott a király jelenlétében és a szejm nevében, illetve az ország nevében kézcsókra járulhatott a királyhoz. Protokolláris megbízatása az idegen országok követeivel való találkozásban jelölhető meg. Nem véletlenül tartották fontos személyiségnek a szejm házelnökét, mert a szejm ülésein nagyon gyakoriak voltak a nézeteltérések, egymás beszédeinek félbeszakítása, az egyéni sérelmek elősorolása a közügyek rovására, sőt, a tettegesség sem számított rendkívüli eseménynek.²⁷ Függetlenül a szejm alapvető céljától, attól, hogy a király megválasztása, vagy éppen a koronázása a fő témája az országgyűlésnek, a szejm résztvevői bármiről szónokolhattak a felszólalási jog megvonása nélkül. A „parlamenti” munka színvonalát erőteljesen lerontotta a ház-szabály hiánya, de az is, hogy a vidéki képviselők igen gyakran ülésről-ülésre kicserélődhettek. A szejm első napján meg kellett ejteni a marsallválasztást függetlenül attól, hogy hány képviselő jelent meg a szejm megnyitására, mert *marsall nélkül nincs szejm!*

²⁶ HÜPPE: A lengyel alkotmány, 137., HOŁDYS: Sejm polski, In: PH 1980/3. 499., BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK: Historia państwa i prawa polskiego, 220-222.

²⁷ Historia sejmu I. 186-187., 251-256., HOŁDYS: Sejm polski, In: PH 1980/3. 508., GÓRALSKI, Zbigniew: Urzędy i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 1983. 121-123. (GÓRALSKI: Urzędy i godności)

A képviselőház feje – „a lovagok rendjének a szolgálja” (sluga equestris ordinis), helyettese nincs! Szokatlan furcsaságként szóvá tehetjük még azt is, hogy a képviselőket semmilyen formában sem kötötte a vajdasági (megyei) gyűlések=szejmikek instrukciója.²⁸ Egyetlen kötelezettsége volt csupán: a sejm befejeződése utáni első sejmiken a jelenlévők tájékoztatása a sejm lefolyásáról és az ott született határozatokról.

A 17 – 18. századi lengyel országgyűlés nem volt tisztán törvényhozó szervezet. Fennállása idején gyakran gazdasági, pénzügyi és hadi ügyekkel is foglalkozott. Nem árt ismételten hangsúlyozni, hogy a sejm a hatalomgyakorlás különböző területeinek összpontosításával a királyi hatalmat ellenőrizte, és nemcsak a belpolitikában, hanem a külpolitikában is érvényesíthette elképzeléseit. A király a Rzeczpospolita beleegyezése nélkül, de fordítva is, a Rzeczpospolita a király jóváhagyása nélkül érvényes külpolitikai szerződéseket nem köthetett, érvényes követi megbízatásokat nem adhatott ki. Ebből fakadóan az európai országok Lengyelországba akkreditált követei több esetben is jogi útvesztőbe kerültek, hazatérve tévesen tájékoztatták uralkodójukat.

A ránk maradt dokumentumok igazolják, hogy II. Rákóczi György erdélyi fejedelem nem ismerte ki magát a bonyolult lengyel jogviszonyokban, még az 1656 december végi lengyelekhez szóló kiáltványában is arra hivatkozott, hogy lengyel főurak invitálták őt a hatalomba. Ezt az invitálást tekintette – hibásan – jogalapnak a lengyelországi akciójához a nem eléggé óvatos, nagyravágyó erdélyi uralkodó.²⁹ Alekszej Mihajlovics orosz cár még rosszabbul járt ugyancsak 1656-ban. Az orosz támadás leállítására fejében a lengyel küldöttség meg is állapodott a cárral a lengyel királlyá választásának feltételeiben, csupán azt „felejtették el” közölni vele, hogy az alkotmány értelmében kizárólag katolikus hitű nyerheti el a lengyel koronát.³⁰ Rákóczihoz visszatérve: talán elvárható lett vol-

²⁸ HOLDYS: Sejm polski, In: PH 1980/3. 502-503., Historia sejmu I. 251-252.

²⁹ Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. II. k (Szerkesztette: SZILÁGYI Sándor) Budapest, 1890–1891. 129-130. (SZILÁGYI: Erdély), Erdélyi Történelmi Adatok (ETA) IV. k. Kolozsvár, 1842, 225-226., SCHMIDT Vilmos: II. Rákóczi György Lengyelországban. = Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyvei III. k. Kolozsvár, 1864. 105., WALEWSKI, Anton: – Historya wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza. (1655–1660). II. Kraków, 1868. 35. (WALEWSKI: Historya wyzwolenia Polski)

³⁰ BANTIS-KAMENSZKIJ NY. NY.: Obzor vnyesnyih sznosenyij Rossziji. Csaszty III., Moszkva, 1897. 131., Szbornyik Muhanova (izd. 2-oje) SPb., 1866. 506-508.

na tőle, hogy a számára is példaképet jelentő Báthori István királlyá választásáról pontosabb ismeretekkel rendelkezzen. Ugyanis az 1576-os királykoronázó szejm alkotmányában – a későbbiekben sem változtatták meg a királyválasztás feltételeit – többszörös biztosítással szerepelt a lengyel nemesség egyöntetű döntésével született, szabad akaratból történő királyválasztáshoz való joga.³¹

Teljesen új fejezetet nyitott a parlamentarizmus történetében a közismert és hírhedt *liberum veto*. A szejm munkájának a félbeszakítása ennek az elvnek érvényesítésével először csak 1652-ben fordult elő, amikor a Rzeczpospolita az 1648 óta tartó kozákháború legsúlyosabb vereségét szenvedte el, és a hathetes időből kifutottak a küldöttek. A döntésképtelen szejm ülésezésének a meghosszabbítását akadályozta meg egy Władysław Siciński nevű litván képviselő „nem engedem” (nie pozwalam) felkiáltással.³² Még egyszer hangsúlyozom, hogy az ülészak időtartamának a korlátozásáról volt itt szó. III. Zsigmondot a Rzeczpospolita háborús veszteségei (Baltikumban), de a győzelmei is (Oroszországban) arra kényszerítették, hogy a szejm összehívásának a jogával többször éljen a szokásosnál. A rendkívüli országgyűlések száma felszaporodott, sőt az országgyűlések döntésképtelensége miatti elnapolások gyakorlata is elterjedt. Az 1633. évi alkotmánymódosítás kimondta, hogy a hathetes, vagy a két-három hetes szejmek munkájának meghosszabbítása törvény és szokásellenes, az 1637. évi módosítás pedig korlátozta a király jogát a rendkívüli szejmek összehívására.³³ Ezeknek a majdnem feledésbe merült módosításoknak a szejm munkájában való visszaemelésével válik gyakorlattá a *liberum veto*, a *liberum rumpo* gyakorlata. (Ne feledjük, hogy a 1652-ben az

³¹ Volumina legum. Przedruk zbioru praw ... w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. Volumen secundum (ab anno 1550 ad annum 1609). Petersburg, 1859. 160. 5 articulus: ... My za żywota naszego, y Potomkowie nasi Krolowie Polsey, y ciz W. X. Litewskie, Ruskie, Pruskie, Mazowieckie, Żmudzkie, Kijowskie, Wolyńskie, Podlaskie, Inflantskie, y innych Państw, niemamy mianować, ani obierać ani obierania iakiego składać żadnym sposobem, ani kształtem wymyślonym, Krola na Państwo Sukcessora naszego wsadzać. [...] wolne obieranie Krola zostawalo Sukcessora naszego wsadzac [...] wolne obieranie Krola zostawalo wszem Stanom Koronnym. Dla czego y tytułu haeredis uzywac nie mamy, ani Potomkowie nasi Krolowie Polscy. [...] My y Potomkowie nasi ni zaczynac nie mamy bez rady Rad Koronnych, obojga narodu, spraw Seymowi należacych, niwczym niewruszaiać. [...]

³² KONOPCZYŃSKI: *Liberum veto*. 233-234.

³³ STOLICKI, Jarosław: Prolongowanie sejmów w drugiej połowie XVII wieku. In: CPH 1997/1-2. 248. (STOLICKI: Prolongowanie)

általános, az egész Rzeczpospolitára kiterjesztett nemesi felkelésről és a zsoldos hadsereg pénzügyi hátterének a biztosításáról kellett határoznia a háznak. Litvánia semmiképpen nem óhajtotta ezt az anyagi megterhelést magára vállalni, és Janusz Radziwiłł litván herceg kliense, az előbb említett Siciński törvényes módot talált a sejm felosztatására, a törvények elfogadása nélküli befejezésre.)

1652–1764 között, az utolsó királyválasztással záródó periódusban 55 sejmből csak 7 fejeződött be természetes módon, vagyis törvények alkotásával.³⁴ A liberum veto előtti korszakban is találkozunk sikertelen sejmekkel, ha tesszük, félbeszakított sejmekkel a működési periódus kitolása ellenére is. Az 1652 utáni liberum veto, liberum rumpo gyakorlatának az elterjedését különösen elősegítette az a tény, hogy megszorodtak azok az ügyek, amelyekről a sejm csak egyhangúsággal, nem szótöbbséggel, dönthetett. 1768-ra már 13 – egyike-másika önmagában is összetett – olyan témakör tartozott a kiemelt jelentőségű ügyekhez, amelyekről csak az egyöntetű voksolás dönthetett. Ilyen, egyhangúlag eldöntendő kérdések voltak pl. az adók és a tarifák módosítása, a zsoldos hadak létszámának emelése, az insurrectio elrendelése, a hadüzenet vagy a békekötés kérdése, az indigenatus, a nobilitatio adományozások stb.³⁵ Látható, hogy éppen ezek azok a problémák, amelyekben szinte a lehetetlenséggel egyenlő az azonos álláspont kialakítása. Az országgyűlési munka eredménytelenségét eleve bekódoló jogszokás az állandó gyűlésezésnek még véletlenül sem szabott határt!

A sejm működésének bonyolultságát és nehézkességét a vajdaságok és a tartományok helyi gyűlései, a sejmikiek méginkább erősítették. Nagy-Lengyelországban 20, Kis-Lengyelországban 16, a Királyi Poroszországban 8, Litvániában 24 helyen zajlottak a sejm összehívása előtti powiat (járás), wojewódstwo (vajdaság=megye) gyűlések,³⁶ tehát 68 településen kezdődött

³⁴ HÜPPE: A lengyel alkotmány, 201.; CZAPLIŃSKI Władysław 1648–1696 közötti félévszázadra vonatkozóan a sejmek eredménytelenségének másik mutatóját közli. 38 sejmből 17 eredménytelenül fejezte be munkáját. – Historia sejmów I. 239.; Stoliczka krakkói történész – érdekes módon – más végeredményre jut az 1648–1695 időszakot vizsgálva. Ő azt állítja, hogy a szokásos és a rendkívüli sejmek száma 44, s ebből 16 sejmet szakítottak félbe. – STOLICKI: Prolongowanie, 260.

³⁵ HÜPPE: A lengyel alkotmány, 208–209.

³⁶ Historia sejmów I. 218–219., LITYŃSKI, Adam: Sejmiki w dawnej Rzeczypospolitej. Problemy badawcze. In. CPH 1996/1–2. 47–62., KRIEGSEISEN, Wojciech: Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1991. 28–34., (KRIEGSEISEN: Sejmiki Rzeczypospolitej), BARDACH, Juliusz: Országgyűlési

el a közügyekkel való foglalkozás 1587–1696 között. A rendkívüli országgyűlés összehívásának nyitó napja előtt három, a rendes, soron következő, kétévenként esedékes sejm előtt hat héttel korábban gyűlt össze a sejmik. Ezeken a helyi összejöveteleken értesülhettek először a nemesek az országgyűlésre előterjesztendő ügyekről a király legátusaitól. Ezek a királyi megbízottak a vajdai székhelyeken, vagy a nagyobb városokban tartandó sejmikeken ismertették a király universáléit, amivel útjára indították a soron lévő törvénykezési folyamatot. A sejmikiek gyűlései általában templomokban zajlottak, és a lebonyolítás formai elemeit a sejm alapján másolták. Tehát az ülés a *Veni Creator Spiritus*-szal kezdődött, és a sejmik marsalljának megválasztásával folytatódott. A vajdai, tartományi gyűlés levezető elnöke először a szenátorok felszólalását engedélyezte. Ők nyilvánítottak először véleményt a királyi beterjesztésekről, ők fogalmazták meg a régió javaslatait, az ő álláspontjuk érvényesült a küldöttek sejmre szóló utasításaiban. A sejmiken való részvétel nem volt kötelező. Ismerünk olyan negatív példát a helyi parlamentarizmus történetéből, mint például az 1628-as orsai, vagy az 1640-es nowogródeki. Az előbbi gyűlésen alig 7 nemes, az utóbbin – több száz nemes helyett – mindössze 30 jelent meg.³⁷

A sejmik nagyságától függően 2-6 delegátust küldhetett az országgyűlésbe. viszont a kaliszi és a poznańi vajdaságokat átfogó nagy-lengyelországi sejmiket 12 küldött képviselte az országgyűlésen. Livóniából, hogy az ott élő lengyel, litván és német lakossági arányt fenntartsák, 2-2-2, azaz 6 delegátus érkezett az országgyűlési színhelyre. A küldötteket *per pluralitatem* (szótöbbséggel) választották meg a sejmikeken. Mivel a sejmikeknek is több fajtája létezett, – általános sejm előtti, beszámoltatói (*relacyjny sejmik*), *kapturowy sejmik* (törvényszéki), csak hadi ügyek tárgyalására szolgáló sejmik, csak rendkívüli adó beszédését tárgyaló sejmik – mi a 68 partikuláris gyűlés feletti szintet, az úgynevezett *általános, összevont sejmiket* (*generalny sejmik*) érintettük. A mazóviai részek (a Mazowsze-i) Varsóban, a kis-lengyelországi vajdaságok Nowy-Korczyn-ban, a nagy-lengyelországi vajdaságok Kolo-ban, a litvániai részek Slonim-ban vagy Wolkowyskban tartották sejmikjeiket. Ezek a regionális, helyi parlamentek a 16. században még csak a követek megválasztásával, illetve a helyi ügyek meg-

követválasztás Lengyelországban a 16-18. században = Világtörténet, 1985, 4., 106.

– Itt Bardach 69 sejmiket említ, s csak a 17. századtól 68-at. Lásd még 113-115.

³⁷ WISNER: *Najjaśniejsza Rzeczpospolita*, 51., GÓRALSKI: *Urzędy i godności*, 69-71.

vitatásával foglalkoztak, a 17. században viszont már a fent ismertetett módon, az országgyűlés működéséhez igazodva tevékenykedtek. Érthető, hogy a főnemesek, az adott területek szenátorai jelentősen befolyásolták a helyi parlamenteket, a követek kiválasztását a régiók politikai elkötelezettségét. Szinte mindennapos jelenség a vajdasági, tartományi gyűlések idején a követek etetése, itatása, voksoknak megvásárlása, egyszóval a szenátorok politikai ambícióinak támogatása.

A képviselő szintjei a Rzeczpospolitában (16-18. század)
(A fentiek illusztrálására egy kiragadott kis-lengyelországi példa)

Helyi gyűlés, vagy Helyi „kisgyűlés” (conventus particularis, vagy comitia minora) Sejmik partykularny 1.powiat, 2.województwo	Regionális gyűlés, vagy Ált. „kisgyűlés” (conventus generalis, vagy comitia maiora) Sejmik generalny	Országgyűlés, vagy Ált. országos gyűlés (conventus generalis Reipublicae, vagy comitia generalia) Sejm walny
1.haliczi –		
lwowi –		
przemysli –		
sanoki –		
2. Sądowa Wisznia		
Bełz		
Chelm		
Opatów		
Proszowice		
Urzędów	Nowy Korczyn (kis-lengyelországi)	
	Kolo (nagy-lengyelországi)	
	Słonim (litvániai)	
		Varsó (Warszawa)
		Krakkó (Kraków)

A 17–18. századi Nemesi Köztársaság működésének további sajátossága a leviratus érvényesülése volt. A társadalmi és politikai hierarchiában szigorúan megtartották például a vajdaságok közötti rangsort. A legfontosabb vajdáknak a krakkói, sandomierzi, poznańi, kaliszi, vilnai, trocki (vagy a vele egyenrangú krakkói kastellán) vajdák számítottak. Kiemelt jelentőségüket az adta, hogy a két kis-lengyelországi, a két nagy-lengyelországi, a két litván főtisztviselő együttes jelenléte volt szükséges ahhoz, hogy a krakkói várban, a Wawelben található királyi kincstárat, a koronázási jelvények őrhelyét kinvithassák.

A vajdai hivatal eredetét tekintve a legrégebbi hivatal Lengyelországban, már a 12–13. században fölbukkan a dokumentumokban. Litvániában és a Királyi Poroszországban a 14–15. században alakulnak ki a vajdai funkciók, illetve a vajdai fennhatósághoz tartozó kompetenciák. Az újkori Magyarország gyakorlatától eltérően a lengyel, a litván, a királyi-porosz vajda katonai szerepe elhanyagolható, mivel parancsnoki megbízása csupán a nemesi felkelők gyülekezési helyre való vezetésében merült ki. A vajdákat a király nevezte ki, habár Litvániában a vilnai és a polocki vajdákat a helyi nemesek választották, őket a király csak megerősítette hivatalukban. Azt, hogy a vajdák mégis a szenátorok között foglalhattak helyet, elsősorban az igazságszolgáltató tevékenységüknek köszönhető. A városi és a vidéki bíróságokat is a vajdák, vagy megbízásuk alapján, az alvajdák irányították. Olyannyira önállóak voltak igazságszolgáltatói tevékenységükben, hogy nemcsak az ítélet meghozatala, hanem az ítéletek végrehajtása is rájuk tartozott. A méltóságos szenátoroknak külön csoportját alkották a *kastellánok*, (várnagyok = castellanus) akik közül a krakkói várnagy messze kiemelkedett. Tudniillik, a koronázó székhely várnagya személyesen felelt az állami kincstárért és az ott található koronázási jelvényekért. Kastellánokat már a Piast-korabeli Lengyelországban említenek a források, viszont a 14. században Litvániához, a 16. században Lengyelországhoz kapcsolt halicsi részekben tisztségük ismeretlen. Litvániában is mindössze a fentebb emlegetett vilnai és trocki kastellán volt ismert. Az 1569 utáni Rzeczpospolita várnagyai szintén a szenátori rendhez tartoztak, néhol a vajdák helyetteseinek is számítottak. Rájuk mint leendő vajdákra tekintettek a kortársak. Annak ellenére, hogy a vajdákat és a kastellánokat a király választotta ki, és érdeme-sítette a rangjukra és ezáltal a szenátorságra, a kinevezés életfogytig szólt. Következésképpen az új király a felsőházat (szenátust) örökölte elődjétől. Felmentésük csak abban az esetben történhetett meg, ha a vajdák és várnagyok

az új uralkodónak vonakodtak letenni a hűségesküt. (A lengyel király joga volt a püspökök kinevezése is!)

Az egyházi tisztségekben működő szenátoroktól eltekintve, a szenátori csoport többi tagja a *központi adminisztráció* embereiből került ki. Itt találjuk a lengyel és litván 5-5 főméltóságot, az ország marsallokat, a kancellárokat, az alkanellárokat, a királyi és fejedelmi kincstartókat, továbbá az udvari marsallokat (marszałek wielki, kanclerz, podkanclerz, podskarbi = thesaurarius, marszałek nadworny).³⁸

Egy 16. századi megállapítás szerint a *kancellár* „a király szeme, füle és keze”, gondolatainak és akaratának a közvetítője, végrehajtója.³⁹ Az ország nagypecsétje is nála volt, az első alkanellár az ország kispecsétjét őrizte, a kancellár minden országos ügy lebonyolításában részt vett, a fellebbviteli kancelláriai ítélszéknek elnöke volt. A kancellár is beleszóllhatott a külügyek intézésébe, a diplomáciai aktusok lebonyolításába. A király és kancellár a mindennapok történéseiben „összekötött emberek” voltak, ugyanis a kancellár csak a király tudtával és beleegyezésével pecsételhetett le bármilyen iratot, viszont a király aláírása nem volt érvényes a kancellár pecsétje nélkül.⁴⁰ A kancellárok nemcsak a király, hanem a Rzeczpospolita hűségére, szolgálatára is felesküdték. A lengyelországi és a litvániai kancellárok nem különböztek hivatali rangjuk tekintetében, de a korona-kancellárt a szenátusban megillette a hely elsőbbsége. Fontos megjegyezni, hogy érsekek és püspökök – a magyarországi gyakorlattól eltérően – kancellárok, vagy alkanellárok nem lehettek. Csak a 18. század második felétől kezdve találunk erre példát! A kancelláriai tevékenység túlszabályozottságát is szóvá kell tennünk, hiszen kikötésként szerepelt, hogy „a király szeme, füle és keze” nem lehetett vajda vagy kastellán. Szokássá vált, hogy a királyi audencián a király nevében és a király helyett a kancellár beszélt. Ő terjesztette a király nevében az általános szejm elé a megvitatandó proposíciókat, és a szejm ülések idején állandóan a király és a rendek között közvetített.

A feladatok komplexitásából adódik, hogy a kancellár személyisége meghatározó az állam érdekében. A vele szemben támasztott követelmények nagyon

³⁸ BARDACH: Historia państwa i prawa, 129-132.

³⁹ KROMER: Polska, 110-112.

⁴⁰ GÓRALSKI, Zbigniew: Urzędy i godności, 83-84., HOŁDYS: Sejm polski, In: PH 1980/3. 508., BARDACH–LEŚNODORSKI–PIETRZAK: Historia państwa i prawa polskiego, 219-220.

magasak voltak, elvárták tőle, hogy jogban járatos legyen, a diplomáciai tevékenységben ügyes, taktikus és találékony, a latin nyelvet tökéletesen tudja, orátori képességgel rendelkezzen, emlékezete csálhatatlan legyen.

A kincstartók és a marsallók politikai befolyása csekély volt, habár a király személye körül forgolódó és serénykedő hivatalnokokkal mindig számítani kellett. Sokkal inkább szóba hozandó a királyhoz közvetlenül kapcsolódó, egyébként nem szenátori tisztség, a *sztarosztaság*. (Egyetlen sztaroszta, a žmudz-i, kivételével!) A sztaroszta a királyi váruradalmak élén álló királyi hivatalnok, jelentős gazdasági és politikai hatalmú várúr, a várbirtokok működtetője. Természetes, hogy a sztarosztáit maga a király nevezi ki – ugyan-csak életfogytig – a váruradalmakba. A tisztség fontosságára, utaltak azok a megszorítások, amelyeket a királynak tiszteletben kellett tartania. Így például vajda, vagy kastellán nem kaphatott sztarosztaságot, egyidejűleg két vagy több várbirtokot nem igazgathatott egy és ugyanaz a személy, idegenek eleve nem részesülhettek ilyen típusú királyi kegyben, sztarosztát csakis olyan birtokos nemesek közül választhatott a király, aki a sztarosztaság területén lakott. A sztaroszta valójában a királyi vár és váruradalom területén teljhatalommal rendelkezett. A közbiztonság, a közrend fenntartójaként végrehajtó és bírói hatalom összpontosult a kezébe. Ítélezett az ott élő falusi, városi és a nemesi lakosság felett. Mivel a sztarosztaságok territóriu- mai a vajdaságokban igen nagy kiterjedésűek voltak – egy 1575-ben kiadott könyv szerint Nagy-Lengyelországban – 9, Kis-Lengyelországban – 15, „Na Rusi” (=Ruszbán, Lvovtól a Dnyeperig terjedően) – 6, Sziléziában – 2, Mazóviában – 4 stb.⁴¹ –, a királyi befolyás a helyi politizálásban többé-kevésbé érvényesülhetett. Például úgy, hogy a szejmikek küldötteinek utasításába valóban közügyek kerüljenek. Illusztrálására a krakkói követek instrukcióinak csoportosítása. 1622-ben a követek 29 közügy és 11 helyi, illetve magánügy betérjesztésére kaptak felhatalmazást a szejmiktől. 1624-ben ez arány 46:10, 1625-ben 37:20, 1627-ben 44:16, 1628-ban 39:14, 1629-ben 10:5, 1630-ban 50:13.⁴² A pusztá számokból, a javaslatok tartalma nélkül, valamint más szejmikek analóg statisztikája híján nehéz lenne objektíven értékelni a sztarosztaságok politikai hatékonyságát, de a szejmik küldöttek között szinte kivétel nélkül ott találhatjuk a király bizalmasait.

⁴¹ KRIEGSEISEN: Sejmiki Rzeczypospolitej, 84., KROMER: Polska, 120-123.

⁴² MICHALSKY: A sejm hanyatlása, 854.

Az 1573 utáni Rzeczpospolita államműködése *elméletileg* tiszta – a királyi hatalom abszolútizmusának és a nemesség demokráciájának egyensúlya –, *gyakorlatilag* viszont kaotikus. Megőrizte az 1569 előttről származó hagyományokat, Nagy- és Kis-Lengyelország különállását, rivalizálását a politikai szokásjogaival. Mindez még inkább bonyolódott a litván és a Rusz-beli politikai struktúrák különbözőségével! A szejmek történetében végighúzódik hol a nagy- és kis-lengyel, hol a lengyel–litván vetélkedés, aminek következtében a szejm hatékonysága fokozatosan megszűnt, csupán formálisan – de a törvények által megszabottnak – működött. Mivel a szejmben nem volt ellenzék, az „egy és ugyanazon nemesi szabadságok” elve miatt nem volt külön főnemesi vagy köznemesi érdek, a szejm csak a királlyal „hadakozott”, ha a királyi akarat keresztezte a nemesi demokrácia elveit. „A 17–18. század fordulójának jeles lengyel politikai írója, St. Dunin-Karwicki” keserűen állapította meg: „Lengyelországot a fejtelenség tartja fenn.” („Polska nierządem stoi.” Más fordításban: „Lengyelországot a rend elpusztítja, a fejtelenség élteti.”)⁴³ A Rzeczpospolitában a jog, az alkotmány szentesítette az anarchiához, a káosz teremtéshez a jogi alapot (pl. liberum veto), az anarchia, a káosz is kimunkálta létezésének jogi alapjait: mégpedig a *konföderációk* és a *rokosz* – ok („Rákosok”, rákosmezei gyűlések mintája alapján) formájában. Ebben az országban „a jog a rendetlenség és a rendetlenség a jog formáival bírt.”⁴⁴ A „Confoederatio Lengyelországban a saját védelemre, vagy az országban a rend és biztonság fenntartására, vagy a szabadságok és jogok megővésére, vagy az államtekintély biztosítására avagy valamely más célra esküvel és becsületszóval bizonyos időre kötött szövetség.”⁴⁵ A Hüppe-i definícióból következik, hogy a konföderációk és a rokosz-ok funkcionálása nem kötődött a király létehez vagy a király hiányához. Mindegyik szituációra példák sora áll rendelkezésre. 1606–1717 között, „a konföderációk klasszikus korszakában” 14 konföderáció alakult, amelyekből 5 (1632., 1648., 1668–1669., 1674., 1696–1697.) a szoká-

⁴³ RING Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A Nemesi Köztársaság válságának anatómiája. Bp., 2001. 9. (RING: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”)

⁴⁴ HÜPPE: A lengyel alkotmány, 210.

⁴⁵ HÜPPE: A lengyel alkotmány, 210., BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK: Historia państwa i prawa polskiego, 230–231.; Davis történész a konföderáció esetében az ellenállási jog érvényesülésére helyezi a hangsúlyt, a rokosz-t (= az engedetlenséget) a konföderáció partikuláris formájának véli. – DAVIS, Norman: A History of Poland in Two Volumes. Vol. I.: The Origins to 1795. Oxford, 1981. 339–340., RING: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” 137.

sos, a rendes konföderáció, tehát az interregnum idején működött. 9 pedig rendkívülinek minősül, mert királya volt az országnak, de hatalmát vagy nem tudta a haza javára érvényesíteni (pl. a svédek 1655–1656. évi támadás elhárítására a tyszowcei konföderáció, 1704-ben pl. két konföderáció, a varsói (az új király, Szaniszló megválasztására) és a sandomierzi (a régi király, II. Ágost megtartására) is megalakult stb., vagy a nemesi jogok, szabadságok nyilvánvaló megsértésével a nemesség fegyveres ellenállását provokálta ki a királyi hatalommal szemben (pl. az 1606–1607. évi Zebrzydowski-féle, az 1666. évi Lubomirski-féle rokosz).⁴⁶ A konföderációk a király és a szejm hatalmi körét átvették, az őket megillető jogokat és kötelességeket gyakorolták. Az egy meghatározott cél érdekében szerveződött konföderációkba a nemesek önkéntes alapon, „becsületszóval és esküvel” kötelezték el magukat, „testvéri béklyóval” (sub vinculo) kapcsolták össze magukat.⁴⁷ A konföderáció gyűlései – noha átfoghatták az egész ország területét is – nem voltak országgyűlések! Ezek nem voltak szejmek, csak szejm jellegűek!⁴⁸ Itt nem érvényesült az egyhangúság elve, a liberum veto elve, kizárólag csak a többség elve! Az interregnumok „összes confoederalionalis törvényei” teljes érvényű törvényeknek számítottak a későbbiekben is, senki nem kérdőjelezhette meg érvényességét, ám az ezen kívüli konföderációs határozatok, döntések csak akkor váltak hatályossá a későbbiekben, ha a konföderációnak sikerült „az államhatalommal valamely compromissumot létrehozni”, megegyezés híján rokosz = lázadás, felkelés marad.⁴⁹

Szádeczky Lajos jellemezte igen találóan és – megkockáztatjuk – talán a legpontosabban a 16–18. századi lengyel–litván Res Publica-t: „Nem volt az sem monarchia, sem respublica, vagy oligarchia; sem aristokratikus vagy demokratikus képviseleti kormány. Mindenikből valami. Jobban elnevezni alig lehetne, mint magok a lengyelek: királyi köztársaság.”⁵⁰

⁴⁶ KONOPCZYŃSKI: Liberum veto. 260.

⁴⁷ KONOPCZYŃSKI: Liberum veto. 260-261., 263., KUTRZEB: Historia ustroju Polski, 185-186., HÜPPE: A lengyel alkotmány, 212-213.

⁴⁸ BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK: Historia państwa i prawa polskiego, 230-231. – „A konföderáció fő intézménye a walna rada”, az általános gyűlés volt, amely „a szejmnek volt felelős” (odpowiadała sejmowi). ... A konföderációk általános gyűlései közül egyik-másik „szejm jellegű volt” (rada „miała charakter sejmów”) – Ua. 231.

⁴⁹ HÜPPE: A lengyel alkotmány, 213.

⁵⁰ SZÁDECZKY Lajos: Báthory István lengyel királlyá választása. 1574–1576. Bp., 1887. 8. (SZÁDECZKY: Báthory István)

Ez az államberendezkedés csak ideig-óráig működhetett megfelelően, szembetűnő hanyatlása a 17. század derekától következett be. Nemcsak azért, mert Rzeczpospolita a szomszédos országokkal vívott háborúiban sorozatosan vereséget szenvedett, hanem azért is, mert a lengyel főnemesség politikai akaratát egyre inkább érvényesíthette a lengyel, litván belpolitikában, oligarchikus uralmát akadálytalanul kiépíthette. Sikerült a mágnásoknak a lengyel köznemességet akaratuk kritikátlan végrehajtójává tenni, a slachticsokat befolyásuk érvényesítéséhez eszközként felhasználni. Mégis hangsúlyoznunk kell, hogy a 17–18. századi lengyel főnemesség – társadalmi szerepét illetően – ellentmondásos helyzetben volt, mert slachticsai, kliensei révén „semmibe vette a sejmet”, másképpen szólva, mintegy anarchizálta az államot, ugyanakkor saját országos intézményén, a szenátuson (a felsőházon) keresztül centralizációra törekedett. Talán ez az ambivalens magatartás késleltette a Rzeczpospolita 1648-tól látványosan előretörő agóniáját 1772-ig.⁵¹

⁵¹ A hanyatlás jelei már a 17. század első évtizedeiben, III. Zsigmond (1587–1632) uralkodása idején szembeszökővé váltak. Az egy emberöltővel később Lengyelország történetét feldolgozó Jan Wawrzyniec Rudawski egyenesen arról beszél művében, hogy Vasa Zsigmond uralkodási periódusa nagyon szerencsétlen időszaknak bizonyult, mert ekkor veszett el örökre a svéd trón Lengyelország számára, Gusztáv Adolf svéd király zdobywał Inflanty, pustoszył Prussy (elfoglalta Livóniát, végigpusztította Poroszországot), a lengyel hadsereget eközben kétszer is tönkrevverte. Ugyanennek az erélytelen, „inkább a békességre, mintsem a hadakozásra” hajló királynak uralma alatt dúlták fel a tatárok „több mint tízszer” a déli végeket, Podóliát. – RUDAWSKI J. W.: *Historja Polska od cmierni Władysława IV aż do pokoju oliwskiego*. (Latinról lengyelre fordította: Wł. SPASOWICZ) T. I. Petersburg-Mohylew, 1855. 4.;

A 17. század más történetíróinál – hogy csak Stephan Franciszek Medeksza, Wespazjan Kochowski nevét említsük – a Rzeczpospolita hanyatlásáért János Kázmér királyt (1648–1668) terheli a felelősség. – MEDEKSZA, St. Fr.: *Księga pamiętnicza (1654–1668)* In: *Scriptores rerum Polonicarum*. t. III. Kraków, 1875., KOCHOWSKI W.: *Annalium Poloniae climacteris secundi, regnante Joanne Casimiro*. Cracoviae, MDCLXXXVIII. Lengyel fordításban: *Lata Potopu 1655–1657*. Warszawa, 1966. (Írásunkban a lengyel szövegre hivatkoztunk.)

A modern lengyel történetírásban a Rzeczpospolita hanyatlásának a magyarázatára alapvetően két álláspont kristályosodott ki. Belpolitikai vagy külpolitikai meghatározottságúak-e az elsődleges okok? Józef Andrzej Gierowski és mások, inkább a lengyel-litván állam belső problémáinak a súlyosbodásával magyarázzák az újkori nagyhatalom szétmállását. A politikai struktúra hiányosságából fakadóan a királyok, a respublica (szenátus, sejm), az egyház mint politikaformáló erők önállósították magukat, egymás ellenében politizáltak. Ezt a krízist csak tovább fokozta a slachta

Egyet kell értenünk Szegedy László sommás értékítéletével: „A lengyel társadalom azonban nem volt képes legyőzni a túlzott szabadság ideológiáját, amely így egyenes úton vezetett az állam bukásához, véget vetve ezzel az arany szabadságok rendszerének is. Ebben a berendezkedésben minden nemes szinte egy-egy kicsi, szuverén önkormányzat lett, amelynek ügyeibe az államnak nem volt joga és lehetősége beleszólni, ami a közügyektől történő elfordulást eredményezte. Az elit a szabadság ideológiájának hatása alatt függetlenedett a valóságtól, képviselői mintha homokba dugták volna a fejüket a nehézségek láttán, azt képzelték, hogy Lengyelország függetlensége az ő hozzájárulásuk nélkül is fenn tartható. („Polska nierządem stoi.”)⁵²

(köznemesség) avítt, nihil novi gondolkodásmódja, jobbagyok feletti korlátlan hatalmával való visszaélése, az állam gazdasági forrásainak teljes kisajátítása. Ebből következően a Rzeczpospolita a nemzetközi viszonyok változásaihoz nemigen tudott alkalmazkodni, az európai szövetségeken kívül rekedt. Aktivitását végérvényesen elveszítette, amíg katonai ereje fel nem morzsolódott, védekezésre kényszerült. – OLSZEWSKI, Henryk: Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii: prawo – praktyka – teoria – programy. Poznań, 1966., CZAPLIŃSKI, Władysław: Z problematyki sejm polskiego w pierwszej połowie XVII wieku. In: Kwartalnik Historyczny (KH) 1970/1., Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura. (Pod redakcją: TAZBIRA, Janusza) Warszawa, 1974., GIEROWSKI, Józef Andrzej: Pol'sa szregi jeuropejskich goszudarsztv (XVI-XVII vv.) In: Voprosi isztorii 1977/12., TOPOLSKI, Jerzy: Gospodarka Polska a Europejska w XVI-XVIII wieku. Poznań, 1977., EKES, Jan: Złota demokracja. Warszawa, 1987. stb.

A külpolitika primátusát hangoztató nézet markáns képviselője, Wójcik Zbigniew a jelentős területi veszteségeket, a lengyel történetírásban az I.-, a II.- és a nagy északi háborúk (1626–1629., 1655–1660, 1700–1721) következtében elszenvedett hátrányokat – magyarul is olvasható cikkében – „egy kiemelkedő jelentőségű fordulattól” vezeti le. Ez pedig nem más, mint a Rzeczpospolita stratégiai helyzetét ab ovo meghatározó 1618. évi esemény, amikor is Brandenburg és a lengyel vazallus Porosz Hercegség egy kézbe, a brandenburgi Hohenzollernek kezébe ment át. „...elég a térképre pillantanunk, és nyilvánvalóvá válik, hogy a Rzeczpospolita létfontosságú artériái – a Gdański Tengermellék és a Visztula torkolat – harapófogóba kerültek. Ez volt a Rzeczpospolita nemzetközi helyzetének alakulásában az egyik leglényegesebb momentum a 17. század első felében,” – állítja a tekintélyes lengyel történész. – WÓJCIK Zbigniew: Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. In: Századok 1988/5-6.
⁵² SZEGEDY: Valóság, 1993/8. 65.; „Polska nierządem stoi.” „A lengyel pacifizmus népszerű jelmondata”. Ezen felfogás szerint, Lengyelország nyugodtan élheti a maga belső életét, „mint demilitarizált ország” is fennmaradhat, mert a szomszédos államok ellentétei kibékíthetetlenek, azok háborúitól függetleníteni tudja magát. – KŁOCZOWSKI, Jerzy – MÜLLEROWA, Lidia – SKARBEK, Jan: A katolikus egyház története lengyelországban. Bp., 1994. 93.

BÁTHORI ISTVÁN ÉS A LENGYEL TRÓN

Electio

Közismerten, (szilágy)somlyói Báthori István volt az a személyiség, akit először a lengyel nemesség 1576-ban a Henrik-i cikkelyek alapján királyává választott és koronázott. Ám a kelet-európai nagyhatalom élére való kerülése – a közfelfogástól eltérően – egyáltalán nem volt problémamentes.

Amikor 1574. június 18-ról 19-re virradóan Valois Henrik lengyel király elszökött a krakkói királyi várból, a Wawelből és szökevényként kimenekült királyságából, a Rzeczpospolita az egy évvel korábbi, a királynélkülség állapotába jutott vissza. A Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság (res publica) újra az interregnum nehéz időszakát élte. Állami élete megbénult, a törvényhozás, a végrehajtás, az igazságszolgáltatás gépezete egyaránt működésképtelenné vált. Elegendő csak arra utalni, hogy a király joga volt az országgyűlés összehívása és a legfontosabb „miniszterek” (kancellár, kincstárnok stb.) kinevezése. Világossá lett, hogy a Henrik-i articulusokkal gúzsba kötött központi hatalom nélkül a Rzeczpospolita is kiszolgáltatott helyzetbe került, a király a res publica nélkül, – a res publica a király nélkül magatehetetlenné vált. A helyzet lényegéből fakadt, hogy a királyát vesztett országban azonnal felütötte fejét az anarchia. Az első interregnum idején, 1572–1573-ban egymással viaskodó francia és „német” párt vezetői most, Henrik elszökése után összezsúrtak. Főleg a Henrik megválasztását szorgalmazó Andrzej Opaliński udvari marsallnak, Stanisław Karnkowski kujáviai püspöknek és Piotr Zborowski krakkói vajdának jutott ki a szidalmazásból. Hol van a „francia” törvénytisztelete, amire olyan büszkén hivatkozott maga Henrik és támogató köre a választás során? – gúnyolódtak a habsburgiánusok az egy évvel ezelőtti győztesek felett. Ezek után, hogyan biztosíthatja magát a Rzeczpospolita a törökök ellenében Franciaországgal? Továbbra is igaz – szegezték a kérdést a kujáviai püspöknek –, hogy a „Lengyel a Némettel” soha nem békül meg, akárcsak a svédek a dánokkal, az itáliaiak a spanyolokkal, a magyarok minden más natio-val!¹ Lám, bebizonyosodott, hogy

¹ ORZELSKI, Świętosław: Interregni Poloniae Libros, 1572–1576. In: Scriptores rerum Polonicarum. t. XXII. (Wydał: KUNTZE, Edward) Kraków, 1917. 113–114.,

Franciaországban hinni nem szabad, a lengyeleknek, litvánoknak Henriknél érdemesebb uralkodóra van szükségük. Megindult az erőszakos korteskedés, az újra pártokba tömörült nemesi fegyveres csoportok az ellenpártiak embe-reit, birtokait zaklatták. Leginkább Krakkóban és környékén bomlott fel a közrend. Összecaptak a katolikusok a nem katolikusokkal, és vallási alapon zajlottak az erőszakos birtokfoglalások stb. A kis-lengyelországi zavargások Nagy-Lengyelország só ellátását veszélyeztették. Ráadásul a tatárok is támadtak. Kíméletlen rablóportyáikkal nemcsak felégették Podóliát, hanem sok embert rabságba is elhurcoltak. A király nélküli országban – a törvény szerint – interregnum állt be, s ilyenkor az interrex = a lengyel prímásérseké (a gnieznoi érsek) volt a kezdeményezés joga. Miután a szejm által megszabott félév lejárt, amit nagyvonalúan Henrik visszatérésére még biztosított, cselekednie kellett. Mindennél égetőbb feladat volt az új király kiválasztása a jelöltek közül, majd annak a megválasztása és megkoronázása.

A királyjelöltekből nem volt hiány! A Habsburg-házat eleve három jelölt képviselte. II. Miksa császár (1564–1576) mellett fia, Ernő és I. Ferdinánd (1526–1564) morganatikus házasságban élő fia, Ferdinánd főherceg is a kandidálók között volt.² IV. (Rettegett) Iván orosz cár (1533–1584) ugyan-

(ORZELSKI: Interregni, 1572–1576);

Świętosław Orzelski (1549–1597?) „nyolc könyvben” (Liber primus, 1572 júliusa – 1573. május 20. – Liber octavus, 1576 februárja–1577.) dolgozta fel a Rzeczpospolita I. és II. interregnum periódusát. A Krakkóban, az Odera menti Frankfurtban és Wittenbergben tanult Orzelski az adott négy év valamennyi országgyűlésén személyesen részt vett. A kaliszi jegyzőként (pisarz), majd „szolgabíróként” (sędzia) emlegetett Orzelski könyvei forrásértékűek

DUBAS-URWANOWICZ, Eva: Bezkrólewie – czas integracji czy podziałów? In: Przegląd Historyczny (PH) 1994/1-2. 35-43., Lásd még: BUES, Almut: Die habsburgische Kandidatur für den polnischen Thron während des Ersten Interregnums in Polen 1572/73. Wien, 1984.

² LUBIENIECKI, Andrzej: Poloneutychia. (Opracowali: LINDA A.–MACIEJOWSKA M. – TAZBIR J. – ZAWADZKI Zd.) Warszawa-Łódź, 1982. 65. (LUBIENIECKI: Poloneutychia); Andrzej Lubieniecki (1551-1623) lengyelek története – a Piastok, a Jagellók, az interregnumok és III. Zsigmond király uralkodásának története – azért különösen érdekes a számunkra, mert egy ellenreformációs időszakban élő protestáns (ariánus=unitárius) szerző jeleníti meg és magyarázza saját korának eseményeit. Amíg Báthori Istvántól – ariánus létére – diplomáciai feladatokat kapott, állami szolgálatban hasznosították tudását, addig III. Zsigmond király éppen vallási meggyőződése miatt mondott le az alkalmazásáról. Sőt, az ariánusok elleni pogromokat szorgalmazta is. A „Lengyel Testvérek” (Bracia Polscy)

csak a lengyel trón elnyerésére pályázott. Merész tervét arra alapozta, hogy a livóniai háború kezdeti szakaszában elfoglalt Rzeczpospolita területek visszaadása fejében bizakodhat elsősorban a litván főurak támogatására, s rajtuk keresztül a korona elnyerésében. Egyszerűen szólva: területekért koronát várt cserébe. Elképzelését a litván nemesség nagy része támogatta, Litvánia az Oroszország-pártiak központja lett.³ A Jagelló-dinasztia nőági vonalán rokon svéd király Jagelló Katalin férje, III. János sem maradt ki a vetélkedők sorából. Ugyancsak a Jagellók nővonalán rokon, cseh Wilhelm Rosenberg – anyósa a harmadik Jagelló lány, Hedvig,⁴ apósa a brandenburgi választófejedelem, Johann Georg volt – a sziléziai lengyelek támogatásában reménykedhetett. A ferrarai Alfons d' Este herceg gazdagsága és a pápai tekintély miatt jöhetett szóba a királyválasztáson. Előkerültek a „Piastok”, azaz a nemzeti király jelöltek nevei is, Jan Kostka sandomierzi, Mikołaj Mielecki podóliai, Andrzej Tęczyński belzi vajdáké stb. Utolsóként, s talán utolsó sorban is, Báthori István erdélyi fejedelem merész, királyi aspirációit említhetjük. Elfoglultság nélkül le kell szögeznünk, hogy Báthori Istvánnak gyakorlatilag semmi esélye nem volt a Piastok, Jagellók trónjára! Mégis a javára dőlt el ez a játszma 1574 szeptembere és 1576 februárja között.

Báthori István lengyel trónra kerülésének történetével – a magyar historikusok közül – legteljesebben és legalaposabban Szádeczky Lajos és Veress Endre foglalkozott. A 19. század végén Szádeczky Lajos monográfiát szentelt

központját, Rakow városát többször is feldúlták a katolikus fanatikuskok (1612., 1619., 1620.), a rakowi akadémia, a könyvtár, a nyomda működését ellehetlenítették. A lengyel ariánus mozgalomról és képviselőikről lásd: „Studia nad arianizmem” (Pod red.: CHMAJA L.) Warszawa, 1959., TAZBIR, Janusz: Stanisław Lubieniecki – prwódca ariańskiej emigracji. Warszawa, 1961., Uő: Arianie i katolicy. Warszawa, 1971., az ariánus Lubieniecki-család tagjairól In: Polski Słownik Biograficzny. Tom XVII/4. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1972. 602-607.

³ UMANYEC F. M.: Russzko-litovszkaja partyija v Polse 1574–1576 goda. = Zsurnal Miniszersztva Narodno Prosvescsenyija. SPb., 1875. 11. otgyel 235., FLORIA B. Ny.: Rosyjska kandydatura na tron polski u schyłku XVI wieku. In: „Odrodzenie i reformacja w Polsce” Warszawa, 1971. 85-95., Uő: Magnateria litewska a Rosja w czasie drugiego bezkrólewia. In: „Odrodzenie i reformacja w Polsce” Warszawa, 1977. 143-158.

⁴ SZÁDECZKY Lajos: A Habsburg-ház lengyel királyságra törekvése a XVI. században. In: Erdélyi Múzeum IX. k. I. füzet Kolozsvár, 1892. 36.; Lásd még: SLACH, M.: Kandidatura Viléma z Rožemberka na polský trůn v 1573–1575. In: Jihočeský Sborník Hist. 1964. 130-148. – Rožemberk felesége Brandenburgi Zsófia (II. Joachim választófejedelem leánya), I. Öreg Zsigmond lengyel király unokája volt.

Báthori István lengyel királlyá választásának,⁵ akárcsak lengyel kollégája, Wincent Zakrzewski tíz évvel korábban.⁶ Veress Endre – sajnos alig-alig idézett híres történészünk pedig – egész életét a Báthori-kutatásnak szentelte.⁷ Vitathatatlan érdemeiket nem csorbítva meg kell mondanunk, hogy történeti elemzéseiken át-átsüt a magyar elfogultság, s Báthori István sikerén keresztül az Erdélyi Fejedelemség európai politikában játszott szerepének felnagyítása. Legutóbb a Nagy László által szerkesztett, Báthory István emlékezete című könyv emelte ki somlyói Báthori Istvánt a „történelmi félárnyékból”, hozzátéve, hogy immár hat évtizede nem készült Magyarországon róla egy tudományos életrajz.⁸ A lengyel történetírás nem bánt és bánik ilyen mostohán nagyhírű királyával. Benne az erőskezű uralkodót, a sikeres hadvezért, a Rzeczpospolita aranykorának (wiek złoty) kiemelkedő személyiségét tisztelték és tisztelik.⁹

Az 1571-ben fejedelemmé választott, – de Bécsben csupán vajdaként elismert – Báthori István már 1573-ban nemzetközi törökellenes szövetség titkos tervezetén fáradozott. Valois Henrik lengyel király 1573-as krakkói koronázásán Erdélyt Forgách Ferenc tudós-püspök képviselte, akinek a reprezentáción túl az is a feladata volt, hogy a Báthori-tervvel megismertesse a Franciaország-

⁵ SZÁDECZKY Lajos: Báthory István lengyel királlyá választása. 1574–1576. Bp. 1887.

⁶ ZAKRZEWSKI, Wincent: Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia, 1574–1575. Kraków, 1878. (ZAKRZEWSKI: Po ucieczce Henryka); Lásd még: HÜPPE, Siegfried: De Poloniae post Henricum interregno, 1575-1576. Vratislaviae, 1866.

⁷ VERESS Endre: Báthory István király. (Terror Hostium) Budapest, 1937. (VERESS: Báthory István király). Európa szinte valamennyi levéltárából összegyűjtött, a Báthori-érára vonatkozó, számos forráskiadvány ugyancsak Veress Endre érdeme. A témához kapcsolódóan szükséges kiemelni: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I-II. k. Közrebocsátja: VERESS Endre. Kolozsvár, 1944. (VERESS: Báthory István levelezése)

⁸ Báthory István emlékezete. (A bevezető tanulmányt és az epilógust írta, valamint a regesztákat és a kötetet szerkesztette NAGY László.) Bp., 1994. 5.

⁹ Lásd a Magyar és a Lengyel Tudományos Akadémiák közös kiadványát – Etienne Báthory. Roi de Pologne, prince de Transylvanie. Cracovie, 1935. Itt magyar és lengyel, LUKINICH Imre, illetve Casimir LEPSZY által közzétett részletes bibliográfia olvasható. BAZYLOW, Ludwik: Starania Stefana Batorego o koronę polską. Jelenia Góra, 1948., OLEJNIK, Karol: Stefan Batory, 1533–1586. Warszawa, 1988. (OLEJNIK: Stefan Batory), BESALA, Jerzy: Stefan Batory. Warszawa, 1992. (BESALA: Stefan Batory)

ből Lengyelországba került ifjú uralkodót. Az erdélyi fejedelem egy francia–lengyel–oros–erdélyi koalícióban gondolkodott. Szándékának komolyságát igazolja az a tény, hogy Báthori házasságot akart kötni egy hozzávaló, előkelő francia hölgygel. Itt nem részletezhető okok miatt megghiúsult a házasság, és a tiszavirág életű Henrik-i országlás sem kedvezett a nagyszabású politikai kombinációnak. Franciaország „kivonulása” Lengyelországból egyértelműen a szomszédos nagyhatalmakat, a Habsburgokat és Oroszországot juttatta helyzeti előnyhöz a Rzeczpospolitában, ez pedig az Erdélyi Fejedelemségre nézve hátrányokkal járt. A Habsburgok lengyel trónra kerülését megakadályozandó Báthori a lengyel diplomáciát három hónappal (!) megelőzve már 1574 júliusában tájékoztatta a Portát „Lengyelország megüresedéséről”. Rácz Péter nevű követe által azt is a díván tudomására adta – szándékos dezinformációt alkalmazva –, hogy lengyel királyként vagy a moszkvai nagyfejedelmet, vagy az egyik Habsburgot vették számításba. Sőt, Rácz megjegyezte: *vannak olyan hangok is Lengyelországban, amelyek Báthori Istvánt szeretnék a trónra.*¹⁰

Ebből, a minden valóságot nélkülöző sztambuli felvetésből eredeztethető Báthori királyságba vezető útja!

Az Erdélyből érkezett hír azonnal működésbe hozta a török diplomáciai gépezetet. A Portának tudniillik bármelyik nagyhatalom lengyel térnyerése elfogadhatatlan volt, mert az mindenképpen Habsburg–Oszmán, vagy török–tatár–orosz háborúba torkollott volna. Ezért a díván Szokollu Mohammed nagyvezírral az élen úgy döntött – még a lengyel követ Sztambulba érkezése előtt –, hogy haladéktalanul Varsóba indítja csauszát a Porta lengyel királyválasztásról kialakított nézetének közlésére. Már 1574. szeptember 10-én a lengyel szenátorok Varsóban megtudhatták, hogy a Porta egyáltalán nem nézné jó szemmel sem a Habsburgokat, sem a moszkvai nagyfejedelmet a Rzeczpospolita élén, ellenben király jelölteknek el tudná fogadni a „Piastok” közül Jan Kostkát, vagy a svéd királyt, és nem emelne

¹⁰ BESALA: Stefan Batory, 94-95.; Kőváry László ezt a tényt kissé eltúlozva ekképpen fogalmazta meg: amikor Henrik „a lengyeltrónt ott hagyta” (1574. június 18.), s majd trónvesztettnek nyilvánították (1575. május 26.), „Báthori most helyzete egész súlyát mérlegre vetheté.”, tehát a lengyel királyság dolgát Báthori kezdeményezte. – KŐVÁRY László: Erdély történelme. IV. k. A Báthoriak, Bocskai és Bethlenek kora. Pest, 1863. 29.

kifogást Báthori István, a szultán hű alattvalójának személye ellen sem.¹¹ Itt és most, nem árt hangsúlyozni azt a nem mellékes körülményt, hogy a *Porta az előbb ismertetett sorrendben – tehát harmadikként, mintegy melléksze-replőként – javasolta Báthorit lengyel királynak, és nem egyetlen jelöltként, ahogyan azt a magyar közvélemény számon tartja.*

Az akkor 42 éves Báthori Istvánról addig mindössze a határmenti körzetek nemesei hallhattak. Számukra a „vojevoda Transylvaniae” nem jelentett többet, mint akármelyik lengyel vajdaság urát, azaz egy helyi közigazgatási egység vezetőjét. Báthori kis-lengyelországi reputációját nagymértékben a Bekes-válság kemény megoldása növelte meg. Arról van szó, hogy a krakkói vajda, Piotr Zborowski testvére, Samuel Zborowski, aki Valois Henrik elől Erdélybe menekült – Báthori megbízásából lengyel zsoldosokat toborzott a Bekes Gáspár elleni összecsapáshoz. Ezeknek a zsoldosoknak a segítségével nagyszerű győzelmet aratott a Miksa császár és magyar király támogatását élvező, a fejedelemséget elvitató vetélytársa felett, 1575. július 8-án a Maros menti Kerelőszentpálnál. A lengyel katonák hazatérve Báthori István hadvezéri képességeiről, műveltségéről, mély vallásos meggyőződéséről, s nem utolsósorban bőkezűségéről, Erdély gazdagságáról áradoztak. Akarva-akaratlanul a Báthori-név a Zborowskiakon keresztül a nagypolitikába is beszívargott. A Zborowskiak neve a Báthori-kutató Szádeczky Lajos, Veress Endre előtt ismert, a Nagy László szerkesztette *Báthory István emlékezete* című könyvből sem hiányzik, ám a nyolc Zborowski fiú közötti eligazodást egyik munka sem vállalta fel. Pontosabban szólva csak közül csak öt Zborowski fivér pályafutása érdekes a témánk szempontjából, akik az országos politikában szóhoz jutottak. A legmagasabb állami tisztségben a Valois Henriket támogató, a korábban említett Piotr szolgált. Krakkói vajda lévén azzal a kiváltsággal rendelkezett, hogy a világi szenátorok közül másodikként nyil-

¹¹ Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku r. 1548 do 1690. (Wyd.: RYKACZEWSKI, Edward) t. 1. Berlin-Poznań, 1864, 238. – közli BESALA: Stefan Batory, 95.; Orzelski arról tudósít bennünket, hogy az 1575 májusában Varsóba érkezett török császár már csak a svéd királyt és az erdélyi fejedelmet ajánlotta a szejm figyelmébe megválasztandó királyokként. „ut futura electione Poloni horum aliquem in regem acciperent, nempe aut ex medio sui quempiam aut Sueciae regem aut Transylvaniae Principem (kiemelés tőlünk – G. S.), de creando Turcico hoste aliquo, praesertim Austrio vel Mosco Duce omnem cogitationem averterunt...” – ORZELSKI: Interregni, 1572-1576. 310.

váníthatott véleményt és szavazhatott a szenátusban. Henrik Lengyelországból való kiszökése után erkölcsi tekintélyét elveszítette, a háttérből a testvér, Andrzej udvari marsall elképzelését támogatta. Melléjük sorakozott fel Jan testvérük, a gnieznói kastellán (várnagy) is, de ő is egyelőre a háttérben maradt. A Zborowskiak teljes nyíltsággal nemigen támogathatták Báthori Istvánt, mert a gyilkosság miatt az országból örökre száműzött Samuel fivérük¹² Báthori seregében harcolt az általa összegyűjtött lengyel zsoldosok élén Kerelőszentpálnál. Báthori a Miksa által erdélyi fejedelemnek szánt Bekes Gáspáron aratott győzelme, hadvezéri méltatása, sőt országának gazdagsága a Zborowskiak révén vált ismertté Kis-Lengyelországban, s ezáltal akarva-akaratlanul a Báthori név beszívargott az országos politikába. *Báthori István tulajdonképpen a három Zborowski – Andrzej, Samuel, Piotr – ösztönzésére kapcsolódott be a királyválasztási küzdelmekbe.* (Az ötödik Zborowski fiú, Krzysztof Bécsben élt, ő mindvégig hű maradt Miksa császárhoz.)

Július 13-án a kerelőszentpáli győztes, „erdélyi vajda” – egyelőre ezt a titulust használta a keresztény külföldön – megtette az első császárellenes lépését ahhoz, hogy Lengyelországban a Habsburg vetélytársak tekintélyén csorbát ejtsen. Levélben hívta fel a lengyel szenátus figyelmét arra, hogy Miksa császár és magyar király uralkodói szavát megszegve bátorította Bekest ellenében, és Erdélyt a törvény és jog megsértésével neki ígérte. Ezt az akcióját Báthori már a hivatalosan kihirdetett (1575. május 12.) interregnum idejére időzítette, amikor már Jakub Uchański (1502-1581) prímásérsek az október 3-i királyjelölő szejm nyitónapját is közhírré tette. Báthori lépése arra enged következtetni, hogy ekkor szánta el magát végérvényesen a koronáért zajló versenyen való részvételre. Az ellenfelek diszkreditálásával saját befolyását akarta növelni a lengyel politikusok között, újabb támogatókat igyekezett szerezni.

A Zborowskiak ösztönzésére Báthori István direkt módon is bekapcsolódott a választási küzdelmekbe. Híveinek számát gyarapítandó Lengyelországba küldte orvosát, Giorgio Blandratát, aki a lengyel viszonyokat jól ismerte. I. (Öreg) Zsigmond (1506–1548) második feleségének, Bona Sforzának udvari orvosaként, majd lányuknak, Izabellának – Szapolyai János feleségének – és unokájuknak,

¹² SZÁDECZKY Lajos: A Habsburg-ház lengyel királyságra törekvése a XVI. században. In: Erdélyi Múzeum IX. k. I. füzet Kolozsvár, 1892. 44-45., VERESS: Báthory István király, 13-24.

János Zsigmondnak, Erdély első fejedelmének orvosaként hol Lengyelországban, hol Erdélyben praktizált. János Zsigmond halála után az ariánussá lett orvos Báthori udvarában folytatta gyógyító mesterségét. A nagy ismeretsséggel rendelkező Blandrata 1575 augusztusától szépszóval és pénzzel¹³ szervezte a Báthori-pártot.

A varsói királyválasztó szejm lefolyásáról pontos ismereteink vannak, hiszen Báthori titkárainak (pl Reinhold Heidenstein királyi titkárnak), vagy idevonatkozó feljegyzései, könyvei épségben fennmaradtak.

A Habsburgok (Miksa, Ernő, Ferdinánd) követeknek bemutatkozó beszéde után a svéd király, majd a ferrarai herceg szószólói következtek a szejmben. Báthori képviselőre Berzeviczy Márton és Giorgio Blandrata indult útnak, de Berzeviczy betegsége miatt csak Blandrata szónokolhatott az erdélyi fejedelem mellett. Nem volt éppen a legszerencsésebb követválasztás Báthori részéről. Ugyanis az ariánus Blandrata hogyan is képviselhet-e őszintén katolikus urának ügyét egy katolikus országban?¹⁴ A lengyelországi viszonyokban jártas „ariánus orvos” első pillanattól fogva kettős diplomáciát folytatott. Nyíltan a Habsburg-párti szenátorok jóindulatát kereste, a kulisszák mögött éppen ellenkezőleg. Mindent elkövetett, hogy a császár oldaláról elvonja a szenátorokat, akár vesztegetéssel is.

A szejmi ülésen Blandrata a fejedelem szép emberi tulajdonságainak (okos, művelt, tudományoszerető, buzgó katolikus, bátor, katonai dolgokban tapasztalt, igazságszerető stb.)¹⁵ számbavétele mellett, elismerte ura lengyel nyelvben

¹³ Orzelski megjegyzése 1575. november 12-én: „néhány nappal ezelőtt Varsóba jött” Georgius Blandrata, „Italus, doctor physicus insignis, sed Arriana lue iam dudum infectus primusque fere eiusdem haereseos in Ungaria et Polonia aetate nostra auctor.” – ORZELSKI: *Interregni, 1572-1576.* 378.; Blandrata Piotr Zborowskinak 20 ezer, Jan Zborowskinak 8 ezer, Andrzej Zborowskinak 35 ezer aranyat adott át, hogy a Zborowski testvérek segítsenek a Báthori-párt tömegesítésében, főleg a litvánok megpuhítására szánva ezt a hatalmas summát. – BESALA: Stefan Batory, 101.

¹⁴ OLEJNIK: Stefan Batory, 42-43.

¹⁵ Báthori tulajdonságai: „summa pietas fideique catholicae conscientia, educatio ingenua, insignis eruditio, mores candidi, modestia et humanitas incredibilis, sagax liberalitas, rerum humanarum longa experientia et disciplinae militaris ingenita peritia, par in bellis geredis, in pace iustitiaque servanda, et felix promptitudo, par laboris et inediae toleratia; consilio gravis et profundo iudicio tenacique memoria donatus, corporis vero forma, fortitudo et sanitas admiranda, quae in rege potissimum requiruntur.” – ORZELSKI: *Interregni, 1572-1576.* 388.

való járatlanságát. De ez nem akadályozza az államügyek intézését – folytatta a szejm küldötték meggyőzését Blandrata –, mert a szenátorok és a képviselők latinul értenek, a hivatalos iratok egyébként is latinul készülnek a kancellárián. Amikor török alattvalónak és haradzs fizetőnek nevezték Báthorit, Blandrata ügyesen replikázott. Először is nem Báthori István kezdte el a haradzs fizetését a Portának, hanem Izabella királynő és János Zsigmond, tehát Báthori csupán örökölte elődei szokását. Másodszor a haradzs az nem adó, inkább ajándék. Az évi járandóság azért vált szokássá, mert Izabella és hároméves kisfia, János Zsigmond Erdélyt ajándékba kapta Szulejmán szultántól. Vajon a lengyel rendek visszautasítanák a haradzs megadását, ha Moldvával ajándékozná meg őket a szultán? („Non ipsum tributum dare coepisse, sed quod a Regina Isabella et filio Ioanne Sigismundo, quibus Imperator (=szultán) Transylvaniam dono dederat,...; quod, ni fallor, facerent et Regni huius ordines, si illis Moldaviam Imperator dono daret.”¹⁶ – vágott vissza a gyanakodó lengyeleknek az erdélyi követ. Báthori vállalta a lengyel jogok és szabadságok megőrzését, tiszteletben tartását, a belső és a külső béke megteremtését. Ez utóbbi az Oszmán Birodalommal és a Krími Kánsággal kötendő szerződésekre utalt. Egy ilyen választási ígéret reálisnak látszott egy török „adófizetőtől”, mint ahogyan az is, hogy a „Moszkóvia” által elhódított balti területek visszaszerzése rövid időn belül megvalósítható a király költségén szolgáló zsoldosokkal megerősített lengyel-litván haderővel. Csábítóan hangozhattak Blandrata szavai akkor is, amikor Báthori István nevében kijelentette, hogy a királyjelölt megválasztása esetén kifizeti a lengyel királyok adósságait, sőt még plusz „800 ezer aranyat” hajlandó áldozni a határok védelmére és egyéb hadikiadásokra. Attól sem zárkózott el az erdélyi fejedelem választási ajánlataiban, hogy meghitelezze a tatár rabságba került lengyel foglyok kiváltását.¹⁷

A trónvárományosok képviselőinek kortesbeszédei után¹⁸ a szenátorok szavazása következett, szigorúan a méltóságok sorrendjében. Először az egy-

¹⁶ ORZELSKI: *Interregni, 1572–1576.* 388., ALBERTRANDI kéziratai alapján kiadta (Wydal: ONACEWICZ, Żegota): *Panowanie Henryka Walezyusza i Stefana Batorego.* Kraków, 1849. 42. (ALBERTRANDI: *Panowanie Batorego*)

¹⁷ ALBERTRANDI: *Panowanie Batorego*, 42-43.; Orzelski 200 ezer forint felajánlásáról tud: „CC florenorum milia ... finibus et aliis futuris necessitatibus prospiciatur...” – ORZELSKI: *Interregni, 1572–1576.* 389.

¹⁸ Alfons ferrarai herceg vállalásai között – a Báthori-vállalásokhoz képest – új elemként a Krakkói Akadémia fejlesztése, évente ötven lengyel fiatal itáliai taníttatása,

háziak (érsekek, püspökök), azután a világiak (vajdák, kastellánok, központi hivatalok főtisztviselői) nyilvánítottak véleményt a hallottakról, és csak a beszédük végén voksoltak, nyíltan valaki vagy a valakik mellett. (Olyan különleges szavazással van dolgunk, hogy a szenátoroknak szabadságukban állt két személyt is megnevezni, két szavazatukat külön-külön számították be.) A voksolást alapvetően a Rzeczpospolita megoldatlan külpolitikai problémái befolyásolták.¹⁹ Vagyis az a körülmény döntött, hogy ki az a jelölt, aki a megoldásra váró feladatokat leginkább képes realizálni. Ki az, aki képes Livóniát visszavenni Oroszországtól, ki az a jelölt, aki Litvániát megvédi a növekedő orosz veszélytől, ki az a trónvárományos, aki biztosítani képes a törökkel és a tatárral a békét, illetve ki az a leendő uralkodó, aki az engedetlen kozákokat egyszer s mindenkorra lecsendesíti. Ki az a lengyel koronára aspiráló személy, aki Gdańsk önállósodási törekvését megakadályozza, aki gátat vet a Svédországgal és Dániával kacérkodó külkapcsolatainak?

Ezen bonyolult helyzetet ismerve először a szenátorok nyilvánítottak véleményt. Az időben nem korlátozott szónoklatok miatt, az első szavazási napon, 1575. november 18-án összesen öt szenátor – a gnieznoi primásérsek, a krakkói, a plocki, a chełmi püspökök és a krakkói vajda (Piotr Zborowski) – szavazott. Az első három személy Miksa császárra, a chełmi püspök Ernő főhercegre, a krakkói főúr pedig Rosenberg Wilhelmre adta a voksát.²⁰ A november 19-20-21-én is tartó szavazás végeredménye a Habsburgok döntő fölényét hozta: Vota et pro Caesaris – 19, Ernesti – 12, Domus Austriacae – 4, összesítve 35 szenátor pártfogolta valamelyik Habsburg jelölését. A ferrarai herceget és a svéd királyt 5-5-en, Jagelló Anna infánsnőt 2-en, „Piaśt”-belit 8-an támogattak stb.²¹ A királyválasztó szejm hangulatá-

itáliai jövedelmeinek Lengyelországba való átutaltatása, az itáliai és lengyel, kétoldalú kereskedelem fellendítése szerepel még. – ALBERTRANDI: *Panowanie Batorego*, 44-45.; A ferrarai herceg megválasztásának ötlete nem a lengyelektől, hanem a herceg varsói követétől származott. Esélye minimális volt a vetélytársakkal szemben, főleg a császár, de a többi itáliai herceg ellenzése miatt is. – ZAKRZEWSKI: *Po ucieczce Henryka*, 216-217.

¹⁹ OLEJNIK: Stefan Batory, 47-48.

²⁰ SZÁDECZKY: Báthory István, Okmánytár 320.

²¹ Uo., 320-322., ALBERTRANDI más adatokat közöl a szavazásról: az 49 szavazó összesen 61 szavazatot adott le, ebből 35-en a Habsburgokat, 13-an a „Piaśtokat” (ideszámítva a Jagelló Annára leadott 2 voksot is), 6-an a ferrarai herceget, 5-en a „svédet”, 2-en Rosenberget támogatták. Albertrandi Báthori nevét nem említi! – *Panowanie Batorego*, 45-47.

nak érzékeltetése céljából a „Piast” (hazafias) párt egyik vezetőjének, Andrzej Tęczyńskinek (betzi vajda) a beszédéből – Heidenstein nyomán – feltétlenül érdemes idéznünk azokat a gondolatokat, amelyek a magyar–lengyel történelmi párhuzamok tanulságait vizsgálják.

„...Ajánlom hát,... ne hajtsunk fejet idegen uralkodók előtt, akik iránt őseink is, meg mi magunk is állandó ellenszenvet táplálunk... Csak ne emlegetse nekem senki a Császárság, Csehország és Magyarország hatalmát, mert hiszen ott már folyik a török háború és azok az országok már nagyobb veszélyben vannak, mint mi. Ugyan ki kit fog itt védeni: az osztrákok minket, vagy mi őket? ... az országok nagyobb részénél külföldiek uralkodása alatt sokkal gyakoribb volt a szerencsétlenség, a lázadozás, sőt a végromlás is, mint ott, ahol saját maguk közül választottak királyt. ... Nos, ki ne emlékeznék rá, hogy Lajos alatt, aki Magyarországon trónolt, Lengyelországot csak helytartókkal irányította, mily szomorú volt országunk állapota? Arról már nem is beszélek, hogy Lajos milyen méltatlanul elhanyagolta országunkat. Vajon nem számíthatunk-e a császártól hasonló bánásmódra? Vajon a csehek, a magyarok, a németek most közelebb állnak hozzánk, mint régebben? ... Azok, akik a Császárt ajánlják, ugyan nézzék csak meg, hogy mennyi német van Magyarországon! Talán bizony irigylik a magyarok mostani állapotát? Minden fontosabb katonai tisztséget németek viselnek ott. Szolgáljanak nekünk tanulságul a magyarok, akiket már majdnem kiszorítottak saját hazájukból, s ne kövessük példájukat, ha nem akarunk az ő sorsukra jutni... Röviden megfogalmazva a lényegét: én honfitársat ajánlok. Az legalább ismer minket, és mi is ismerjük őt. Ismeri jól szokásainkat, törvényeinket, rendeleteinket, kevesebb sérelemre kell hát tőle számítanunk...”²² (A szenátori szavazás utolsó napján, november 21-én elsőként hangzott el ez a gyűjtőhatású beszéd, de a vá-

Napi bontásban:

november 18-án: 5 szavazó 5 szavazat, ebből 4 a Habsburgoké,

19-én: 8 szavazó 11 szavazat, ebből 8 a Habsburgoké,

20-án: 17 szavazó 23 szavazat, ebből 12 a Habsburgoké,

21-én: 19 szavazó 22 szavazat, ebből 11 a Habsburgoké.

Érdekessége a szavazásnak, hogy 10 szenátor 2-2 jelöltet, 1 szenátor pedig 3 jelöltet érdemesített a királyságra. – Uo.; BESALA monográfiájában – hivatkozás nélkül – az áll, hogy az utolsóként szavazó „miniszter, Andrzej Zborowski”, a királyi udvar marsallja két személyt nevezett meg leendő királyként. Első helyen Báthorit, a második helyen pedig Alfons d'Este-t. – BESALA: Stefan Batory, 108.

²² HEIDENSTEIN a királyválasztó gyűlésről = Báthory István emlékezete 128-131.

rakozásokat nem igazolta vissza. Mindössze 4 szenátor voksolt a „Piastokra” ezen a napon, 15-en pedig az idegeneket támogatták.²³⁾

Báthori István egyetlen egy szavazattal a királyjelöltek között az utolsó helyen végzett. Az utolsóként szólásra és szavazásra jogosult Andrzej Zborowski udvari marsalltól származott az egyetlen, árva, támogató szavazat.²⁴⁾

A választás első fordulóját lezáró szenátusi szavazás – 1575 novemberében – Báthorira nézve totális kudarccal végződött, de a választási procedúra második fázisa, a vitézi rend (stan rycerski) szavazása még hátra volt. A köznemesség hatalmas felháborodással fogadta a szenátusi végzést, és közös elhatározással úgy döntött: Habsburgok nem kerülhetnek a lengyel trónra, mert „a fekete sas összeegyeztethetetlen a fehér sassal”. Igaz, hogy például Ernő főherceg a tekintélyes császár fia, békét tud szerezni Livóniában, s így Narva kikötőjén keresztül tengeri kereskedési útvonalhoz juttatja Lengyelországot, ismeri a cseh (= szláv) nyelvet, saját költségén vállalja száz lengyel nemes ifjú taníttatását Bécsben, és a magyar borok vámmentes beszállítását ígéri, de fiatal és tapasztalatlan, a kormányzást rábízni nem lehet. Saját embereit ültetné az országos tisztségekbe, mint ahogyan azt Cseh- és Magyarországon tették a Habsburgok. Bizonyos, hogy az előző országokhoz hasonlóan a Habsburgok hatalmát örökletessé igyekszik majd tenni, arról nem is szólva, hogy a török, tatár és az orosz veszély még inkább növekedne. Különben a németiség „nekünk mindig ellenszenves [przeciwny = utálatos]” volt²⁵⁾ – hangoztatták a „Piast-pártiak. Ez a slachticsokban lakozó bel-

²³⁾ SZÁDECZKY: Báthory István, Okmánytár 321-322., ALBERTRANDI-nál 19 szavazó 22 szavazatot adott le. A szavazatok tekintetében még rosszabb az arány, mert a 4 „Piast”-vokssal szemben 18 „idegen” állt. – Panowanie Batorego, 47.

²⁴⁾ BESALA: Stefan Batory, 108.

²⁵⁾ Wiek XVI-XVIII w źródłach. (Opracowali: M. SOBAŃSKA-BONDARUK, St. B. LENARD) Warszawa, 1997. 106; Andrzej Tęczyński belzi vajda, a nemzeti királyjelöltek egyikének beszédéből: „...Csak ne emlegesse nekem senki a Császárság, Csehország és Magyarország hatalmát, mert hiszen ott már folyik a török háború, és azok az országok már-nagyobb veszélyben vannak, mint mi. Ugyan ki kit fog itt védeni: az osztrákok minket, vagy mi őket?”

„...Azok, akik a Császárt ajánlják, ugyan nézzék csak meg, hogy mennyi német van Magyarországon! Talán bizony irigylik a magyarok mostani állapotát? Minden fontosabb katonai tisztséget németek viselnek ott. Szolgáljanak nekünk tanulságul a magyarok, akiket már majdnem kiszorítottak saját hazájukból, s ne kövessük példájukat, ha nem akarunk az ő sorsukra jutni.” – HEIDENSTEIN a királyválasztó gyűlésről = Báthory István emlékezete, 129, 131.

ső érzés még inkább felszínre tört, miután a vajdaságonkénti szavazást elvetve, egyetlen hatalmas tömegként tárgyaltak a nemzeti királyság fontosságáról, az idegen hatalom elvetéséről. A tömeg (multitudo) alapvetően Piast=nemzeti király érzelmű volt, de pozíciójukat rontotta az a tény, hogy konkrét személyt nem tudtak javasolni a trónra. Kategorikusan elvetették a szenátus javaslatát, eltökélten kijelentették, hogy a végsőig kitartanak a nemzeti királyság mellett. A nemzeti király választását sürgető szenátorok (pl. a krakkói, a sandomierzi, a lublini, a belzi vajdák és több kastellán) is átpártoltak a vitézi rendhez. Szószólóik a királyjelöltként megnevezett Jan Kostka sandomierzi és Andrzej Tęczyński belzi vajdák mellett a páduai egyetemet is megjárta, tekintélyes belzi sztarosza (=királyi birtok kezelője) Jan Zamoyski (Zamojski) volt. A több hetes huzavona 1575. december 12-én mozdult el a holtpontról, amikor a gnieznoi prímásérsek „a körülötte maradt emberek rábeszélésének engedve, már naplementekor, Maximilián (Miksa) császárt kiáltotta ki Lengyelország királyává.”²⁶ Ez a választási eredmény nagyon gyenge jogi alapokon nyugodott, hiszen „közös egyetértés nélkül” – sine communi consensu, az 1505. évi alkotmány megsértésével – hirdette ki Uchański prímásérsek Miksa császárt a Rzeczpospolita uralkodójának. Arról nem is beszélve, hogy a kihirdetést követő, szokásos Szent János székesegyházi ünnepi misén az érsek mellett csak a plocki püspök jelent meg az egyházi szenátorok közül. Márpedig az egyházi méltóságok távolmaradása is a jogsértést jelezte.

Hatalmas felháborodás fogadta a prímásérsek döntését, a nemzeti királyválasztás – úgy tűnt – puccsszerűen megghiúsul. A Piast-hívek azonnali fegyveres akciót sürgettek az elhangzottak visszavonására, ám – Heidenstein szerint – Tęczyński és Zamoyski, „ők mindketten egyszerre, egymás szándékáról mit sem tudva, (Jagelló) Annát ajánlották a trónra”, amit a köznemeség nagy tetszéssel fogadott.²⁷ Pontosítva és kiegészítve az előbbi: azt javasolták, hogy az 50 éves (Laureo pápai nuncius szerint 53 éves) Annát királynővé kell választani és férjhez kell adni. Zamoyskiék a leendő férjről csak általában beszéltek, *Báthori férj-jelöltségét a Stanislaw Szafraniec nevű küldött, a bieczy kastellán vetette fel.*²⁸ Báthori István minden szempontból megfelel az elvárásoknak – mondta Szafraniec –, mert korban összeillik a ki-

²⁶ HEIDENSTEIN a királyválasztó gyűlésről = Báthory István emlékezete, 133.

²⁷ Uo.

²⁸ ALBERTRANDI: Panowanie Batorego, 51., BESALA: Stefan Batory, 111.

rályi pár (44 éves a fejedelem, 50 éves az infánsnő), Báthori már igazolta hadvezéri tehetségét, zsoldosok állításához nem kevés pénzt is ígért, akár a császár, akár a cár támadását képes lesz elhárítani, a török–tatár veszélytől egyszer s mindenkorra megszabadul Lengyelország.²⁹ Így vált teljessé a Piast-párt kompromisszumos programja, így sikerült a nemzeti és az idegen vonalat közös nevezőre hozni. A királyválasztás gordiuszi csomójának megoldását Heidenstein secretarius regius – objektívan – ekképpen foglalta össze: „és hogy a korona semmiképpen se juthasson osztrák jelöltnek, Zamojski közbenjárására, a Zborowskiak segítségével, a köznemesség Báthory István erdélyi fejedelmet választotta Anna férjéül és nevezte ki Lengyelország királyává. Így módon a későbbi nagy király, akit eddig senki sem ismert, inkább egyetlen párt bátorságát, nem pedig a Szenátus tekintélye folytán került közmegegyezéssel a trónra.”³⁰

December 14-én a vitézi rend választott elnöke = marsallja, Mikołaj Siennicki³¹ bejelentette, hogy a slachta Báthori István erdélyi fejedelmet részesítette előnyben a többi királyjelölttel szemben, őt tekinti választott királyának, amennyiben a választási feltételekre (pacta conventa) felesküszik. Erről a döntésről haladéktalanul értesítették Báthorit Erdélyben Jan Tarlo lublini vajda (12 fős küldöttség élén), illetve Annát a varsói várban Jan Kostka sandomierzi vajda révén. Hogy döntésüket méginkább nyomatékosítsák, január 14-re általános, fegyveres nemesi felkelést hirdettek a határ-

²⁹ LUBIENIECKI: *Poloneutychia*. 67., ALBERTRANDI: *Panowanie Batorego*, 51.

³⁰ HEIDENSTEIN a királyválasztó gyűlésről = Báthory István emlékezete, 133-134.; WINTER, Eduard német történész Báthori hatalomra jutásában a köznemesség támogatásán kívül az ellenreformáció felerősödésének is nagy szerepet tulajdonít. Cikében rámutat arra, hogy a konstanzi zsinat végzéseinek végrehajtása éppen aktuális feladat a Rzeczpospolitában, s a jezsuitákat kedvelő és támogató Báthori optimális királyjelölt Róma számára. A külső tényezők jelentőségét nem tagadva – az Oroszország elleni háborúra való utalás –, Winter az erdélyi fejedelem győzelmét a Báthori – Zamoyski (köznemesség) – Skarga (jeszuiták) hármasnak tulajdonítja. – *Elekcje polskie 1575 i 1587 r. – z perspektywy Habsburgów*. In: *Kwartalnik Historyczny* (KH) 1988/1. 108-111.

³¹ ALBERTRANDI a halicsi kastellánt, Jan Sienieńskit mondja a képviselőház marsalljának – *Panowanie Batorego*, 51. Orzelski ugyancsak Sienieńskit nevezi meg marsallként. – ORZELSKI: *Interregni, 1572–1576*. 477. Wincent Zakrzewski, a korszak legalaposabb ismerője nem foglal állást monográfiájában ebben a kérdésben. Csupán tényként közli, hogy egyes kortások Siennickit, mások Sienieńskit tüntették fel a slachta (a 3. rend) szejm idejére választott vezetőjének. – ZAKRZEWSKI: *Po ucieczce Henryka*, 430.

védő vajdaságok (podóliai, volhíniai, braclavi) kivételével.³² Két nap leforgása alatt két király! December 12-én Miksa császár, 14-én Báthori lett lengyel király!

A belpolitikai küzdelem ezzel még nem fejeződött be, hiszen december 22-én a koronamarsall (Andrzej Opaliński) a prímásérsek nyomán a varsói várban (in Arce) újra Miksa császárt kiáltotta ki Lengyelország törvényes királyának, mire az ellenzék azonnal csattanós választ adott. Még ugyanaz nap a vár melletti piactéren (in foro civitatis) az udvari marsall, Andrzej Zborowski³³ – a november 21-én Báthorira és a „Ferrairaira” is szavazó, egyetlen szenátor – újra az erdélyi fejedelmet nevezte meg legitim uralkodónak.

Coronatio – intronisatio

Különleges és egyedülálló esemény a történelemben, hogy a lengyel politikusok által ismeretlen Báthori István, a lengyel vajdákkal egyenrangúnak besorolt erdélyi fejedelem, III. Murád szultán hűbérese, ugyanakkor Miksa (császár,) magyar király névleges (ex nomine) tisztviseelője, vajdája néhány hét leforgása alatt Európa egyik legjelentősebb országának trónjára emelkedhetett! A kül- és belpolitikai körülmények szerencsés egybeesésén túlmenően kimondhatjuk a legfontosabb okot: *mindegyik nagyhatalom érdekelt volt abban, hogy a Rzeczpospolita ne alkothasson koalíciót senkivel a szomszédok közül. Következésképpen minden érdekelt fél számára elfogadható új királyként olyan személy, aki nem volt részese a nagy politikának, akinek mozgástere csak a Rzeczpospolitára korlátozódhatott.* Az európai kapcsolatok „befagyasztását”, változatlanóságát a „Piaštók” a polgárháborús veszély miatt nem tudták garantálni. Egyedül Báthori István felelt meg a hallatlan bonyolult követelményeknek, „európai jelentéktelenségével” (a mi szóhasználatunk – G. S.) és a nemzeti – contra idegen királpártiak egymást kizáró politizálását feloldó házasságkötésével.

Báthori ügyesen kihasználta a Portán Miksa császár és III. Murád szultán ellentétét, amely a Bekes-válság idején keletkezett. Nagy Máté sztambuli követe ügyesen vázolta a törökökre leselkedő veszélyeket. Lám, az Erdélyi Feje-

³² Volumina Legum. II.

³³ ORZELSKI: Interregni, 1572–1576. 480., OLEJNIK hibásan, Andrzej Zebrzydowskit nevezi udvari marsallnak. – Stefan Batory, 52.

delemség alig szabadult meg a császár közvetlen fenyegetésétől, Miksa császár máris Lengyelországban készíti elő az újabb, Portát veszélyeztető akcióját. Lengyel király akar lenni, hogy onnan is támadhassa a szultán országát.³⁴ S valóban, a császár, mint lengyel király az orosz cárral szövetkezve olyan erőkoncentrációra tenne szert, amely ellenében a török, tatár erő eleve kudarcra ítéltetne. Magyarország egyesítése, Moldva Rzeczpospolitához való csatolása pedig alapjaiban ingatná meg az Oszmán Birodalom közép-európai érdekszféráját.³⁵

Báthori meglepő gyorsasággal kedvező választ kapott a Boszporusz partjáról, maga mögött érezhette a szultán és nagyvezír támogatását. A lengyel trónról való lemondását követelő Miksa császárral szemben merészebb lett. Határozottan visszautasította a gyulafehérvári palotában a császár és magyar király előterjesztését, amely a visszalépés fejében magyarországi várak átengedését helyezte kilátásba.³⁶ Miksa követe, a szatmári várkapitány, Christopher Teuffenbach, tehetetlenül szemlélte az erdélyi, a lengyel, a török futárok jövését-menését. Teuffenbach 1576. január 25-én még annak is szem- és fültanúja volt, ahogyan Jan Tarlo lublini vajda a lengyel nemesség nevében felkérte Báthori Istvánt a királyság elfogadására, miközben átadta a királyválasztás feltételeit tartalmazó hivatalos okiratot.³⁷ Tarlo vajda, a lengyel küldöttség vezetője ünnepélyesen bejelentette, hogy a lengyel rendek királyukká választották Erdély fejedelmét (*Electum Regem et Magnum Ducem declaramus decretumque electionis illi tradimus*) és hajlandóak a lengyel szokások szerint királyukká koronázni, ha Lengyelországba jön (*cum in regiam Regni nostri venerit, coronationem ritu veteri promittimus*), és ha a rendek feltételeit (*leges ac libertates nostras tam veteres, quam in interregno latas, et quae ante coronationem Serenitatis vestrae ferentur, ..., ac item pacta et conventa...confirmaturam*) elfogadja az uralkodásra felkért Báthori István.³⁸ A gnieznoi prímásérsek ugyanakkor nem mulasztotta el Báthori figyelmét felhívni arra, hogy megválasztása törvénytelen volt, így

³⁴ VERESS: Báthory István levelezése, II. 9-12., 26-31.

³⁵ DOPIERAŁA, Kazimierz: *Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego*. Warszawa, 1986. 25-46. (DOPIERAŁA: *Stosunki dyplomatyczne*)

³⁶ DOPIERAŁA: *Stosunki dyplomatyczne*, 33.

³⁷ ORZELSKI: *Interregni, 1572-1576*. 504-505., BESALA: *Stefan Batory*, 115.

³⁸ ORZELSKI: *Interregni, 1572-1576*. 483-489. (az Erdélybe menesztett Tarlo-követség instrukciója)

a koronára ne is áhítozzon. Különben is, egy haradzs fizető nem lehet lengyel király, még a lengyel királyt is haradzs fizetővé tenné.³⁹ Mindezek a mesterkedések nem érhettek célba, Báthori magabiztosan cselekedett. Pénzt küldött Lengyelországba, Erdélyben katonáit mozgósította. A lengyel nemesség vezetőit, többek között Zamoyskit is arról tájékoztatta, hogy veszély esetén azonnal katonai segítséget küld, végső esetben a budai pasa egységei is segítik.⁴⁰

1576. február 8-án a medgyesi templomban lengyel, török, császári, moldvai és havasalföldi követek és megfigyelők előtt Báthori István az oltár előtt térdelve, a Szent Evangéliumra esküt téve, ünnepélyesen és visszavonhatatlanul elfogadta, illetve megerősítette a királyválasztás fejében a lengyel nemesség előterjesztéseit (jogokat, kiváltságokat stb.), vagyis *végleg elkötelezte magát Lengyelországnak*. Az Erdélyi Fejedelemséget testvérére, Kristófra bízta, Sulyok Imre követével pedig tudatta a lengyelekkel, hogy április 8-án a krakkói királyi várba, a Wawelbe szándékozik belovagolni.⁴¹

Musztafa budai pasa aktivizálódásából és az erdélyi csapatösszevonásokból Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány arra következtetett, hogy Báthori erőnek-erejével át akar törni a Királyi Magyarországon, és a Kassa–Eperjes–Bártfa útvonalon akar eljutni Krakkóba. Rueber nem tétlenkedett, sáncokat emeltetett Kassa térségében, feltöltötte raktárkészleteit, egyszóval felkészült az ellenség fogadására. Báthori Berzeviczy Márton kíséretében, no és Bánffy György 2000 gyalogjának, meg 1000 lovasának a biztosítása mellett Moldván keresztül, a Prut folyón átkelve lépett Lengyelország földjére. Itt a Sieniawski testvérek (Hieronim, Rusz vajdája és Mikołaj, kamenyeci kastellán) fogadták választott királyukat,⁴² majd a Báthori-párt tagjai kézzől-kézre adták a királysá-

³⁹ ORZELSKI: Interregni, 1572–1576. 630-633., DOPIERAŁA: Stosunki dyplomatyczne, 36., BESALA: Stefan Batory, 117., OLEJNIK: Stefan Batory, 59.

⁴⁰ DOPIERAŁA: Stosunki dyplomatyczne, 38.

⁴¹ HEIDENSTEIN: Báthory István királyi trónfoglalása = Báthory István emlékezete, 138.

⁴² BESALA: Stefan Batory, 126.; A krakkói káptalan aktáiban az olvasható, hogy Báthori április 23-án lovagolt be a krakkói királyi várba „500 lovas és 1000 gyalog huszár kíséretében” (w otoczeniu pięciuset jezdnych i tysiąca pieszych huzarów swoich) – Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576-1586. (Zebrał i wydał: POLKOWSKI, Ignacy) In: Acta Historica. Res gestas Poloniae illustrantia, ab anno 1507 ad annum 1795. t. XI. Kraków, 1887. 30-31. (Acta Historica, t. XI.)

gába érkező uralkodót.⁴³ Báthorinak a lengyelországi útja nem mindenkinek okozott örömet. Mielecki podóliai vajda még a találkozás előtt is kitért, ellenben Lvov városa három napon át ünnepelte királyát.⁴⁴ A gnieznoi prímásérsek 1576. március 5-én kelt körlevelében „Isten nevével mindenkit és külön-külön, akit kell” országos gyűlésre (walny zjazd) invitált április 9-re Varsóba, mert a „rzeczpospolita”-ban eluralkodott széthúzást meg kell szüntetni, mert a „rzeczpospolita” védtelensége és a kiszolgáltatottsága csak tovább fokozódik. Kockára tenni az ország sorsát felelőtlenség.⁴⁵ Kostka sandomierzi vajda a prímási figyelmeztetéssel dacolva, ugyancsak nagy pompával fogadta az immár electus rex-et Jarosławban. A gnieznoi érsek helyettese, Karnkowski kujáviai püspök a Krakkó közeli Mogila kolostorban (a Nagyhet első napján) győződhetett meg Báthori István őszinte, mély vallásosságáról. A koronázó város is nagy örömmel fogadta a vörös és kék egyenruhába öltöztetett, egységes fegyverrel felszerelt katonái élén a Wawelbe vonuló Báthori István királyt. Csodálattal nézték Báthori lovasságát, s nem véletlenül, hiszen Lengyelországban az a mondás járta: „A ljach (= a lengyel) ló nélkül ugyanaz, mint a test lélek nélkül.”⁴⁶

Alighogy Krakkóba érkezett, máris a koronázással kapcsolatos teendőkről tanácskozott a főurakkal. Elhatározták, hogy a király és a királynő koronázása egyszerre történjen. De ki fog koronázni? A Miksa császárt lengyel királynak nyilvánító Uchański prímásérsek, akit a koronázás joga megilletett, elutasította Báthori felkenését és megkoronázását. Jó megoldásnak látszott, ha az ott tartózkodó kujáviai püspökre bízzák a koronázási szertartás lebonyolítását, csupán a jogalapot kellett hozzá megtalálni. A jogi megoldás kulcsát a már többször idézett Heidenstein művében olvashatjuk: a Zsigmond Ágost-i koronázási törvényt, amely a coronatio-t a gnieznoi érsekre ruházta, „úgy értelmezték, hogy csak akkor kell az Érseknek koronáznia, ha a köznemesség általános véleményével nem helyezkedik szembe: mivel pedig Kislengyelországnak Nagylengyelországgal szemben olyan privilégiumai vannak, hogy van fővárosa és vannak regáléi (királyi felségjogai), s hogy emiatt Nagylengyelországot megalázás ne érje, ha az Érsek elszakadna a köz-

⁴³ Źródła dziejowe. t. IV. – Początki panowania w Polsce Stefana Batorego, 1575–1576 r. Listy, uniwersały, instrukcje. (Wyd. PAWIŃSKI, Adolf) Warszawa, 1877. 10-12. (Źródła dziejowe)

⁴⁴ BESALA: Stefan Batory, 131., OLEJNIK: Stefan Batory, 61.

⁴⁵ Źródła dziejowe. t. IV. 12-14.

⁴⁶ BESALA: Stefan Batory, 135., Acta Historica, t. XI. 30-31.

nemességtől, akkor a Királyt az a nagy-lengyelországi püspök koronázza meg, aki közvetlenül az Érsek után következik.”⁴⁷

Piotr Zborowski krakkói vajda 1576. április 25-én, Krakkóban kelt felhívásával tudtára adta mindenkinek, hogy a prímásérsek háromszor is megtagadta a kötelességét, a Nagy Kázmér király óta szokásos koronázási szertartás levezetését, pedig még a szejm külön megbízottakat is indított hozzá Lowiczba. Visszautasított mindenféle közreműködést a legfőbb egyházi méltóság, de makacssága miatt a koronázás nem maradhat el. Van törvényesen megválasztott királya Lengyelországnak s van törvényes helyettese a prímásérseknek is. Ő pedig nem más, mint „a gnieznoi „érsek utáni első püspök”, azaz a kujáviai püspök (episcopus Cujaviensis).⁴⁸ Ílymódon Karnkowski püspök koronázó püspökké léphetett elő, a Báthori szimpátiáját élvező főpap vezethette le a ceremóniát.

A hagyomány azt diktálta, hogy a koronázás előtti napon a választott király felkeresse Szent Szaniszló (Stanisław) templomát, mintegy vezekeljen azért a bűnért és emlékezzen arra a szörnyű tetre, amelyet még 1079-ben Bolesław király követett el. (A király hirtelen haragjában az oltár előtt imádkozó Szaniszló püspököt megölte.⁴⁹) A király és az egyház egymáshoz való viszonyát jelképező csendes mise 1576. április 30-án lezajlott, május 1-jén, kedden⁵⁰ pedig sorra került az 1575. december 14-én Varsóban megválasztott, 1576. február 8-án Medgyesen a választást elfogadó Báthori István erdélyi fejedelem lengyel királlyá koronázása.

Karnkowski koronázó, kujáviai püspök miséjével kezdődött a *ceremonia*, majd a király és a királynő a ceremónián asszisztáló püspökökkel, apátokkal és a többi főpappal együtt⁵¹ a katonák sorfala között a várba vonult. Andrzej

⁴⁷ HEIDENSTEIN: Báthory István királyi trónfoglalása = Báthory István emlékezete, 139.; „biskup Kujawski, qui est prior loco archiepiscopi” – Acta Historica, t. XI. 27.

⁴⁸ Źródła dziejowe. t. IV. 16-17.

⁴⁹ BESALA: Stefan Batory, 142. TOPOLSKI: Lengyelország története 44. oldalán azt olvashatjuk, hogy Szaniszló krakkói püspök a Merész Boleszláv király elleni összeesküvés résztvevője volt. A király ezért kivégeztette.

⁵⁰ Acta Historica, t. XI. 30-31., A koronázó szejm április 24-én kezdődött, s a koronázást eredetileg április 29-re, vasárnapra tűzték ki. Ám a résztvevők csekély létszáma miatt két napi halasztással zajlott le a koronázási ceremónia. Litvánia és a Királyi Poroszország így sem képviseltette magát a fontos eseményen. – BESALA: Stefan Batory, 141

⁵¹ Acta Historica, t. XI. 31. – itt a „wroclawi” püspök segédkezése is említve van.

Zborowski udvari marsall (udvamagy) díszes fehér öltözetet adott Báthorira, a koronázó püspök az elhelyezett koronázási jelvények között álló Báthorit szentelt vízzel meghintette. Az ünnepi menet a várból a főszékesegyházba ment. Élén a főpapok, utánuk a királyi jelvények hordozói haladtak: a krakkói vajda (Piotr Zborowski) a koronát, a sandomierzi vajda (Jan Kostka) az országalmát, a łęczycai vajda (Jan Sierakowski) a jogart, a krakkói kardhordozó (Jerzy Niemsta) a hüvelyéből kivont kardot és az ország zászlótartója (Kasper Maciejowski) Lengyelország zászlóját vitte.⁵² A királyi jelvényeket az oltárra helyezték. Itt is elmondta Báthori István – immár sokadjára – az Evangéliumra tett királyi esküjét, megfogadta mind az egyháziak, mind a világiak jogainak, szabadságainak, privilégiumainak a sérthetetlenségét, „a köz- és a magánjog” tiszteletben tartását, az ország egységének megőrzését stb. A koronázó püspök országért és királyért mondott imája után az udvari marsall a jelenlévőkhöz fordult és megkérdezte: akarjátok-e, hogy Báthori István fejére koronát helyezzünk? „Akarjuk, akarjuk” (chcemy) – hangzott a válasz. A koronázás következő mozzanata a király felkenése volt. Karnkowski püspök – a tradíció szerint – derékig lemeztelenítette a királyt, szentelt olajjal könyékig a jobb kezét, jobb vállát, mellkasát és lapockái között a hátát megkenete (namaścił). A király hálaimáját követően a püspök Báthori fejére helyezte a koronát (a dicsőség, a szent becsület, az erő szimbólumát), bal kezébe az országalmát (az egység jelvényét), jobb kezébe a jogart (az igazságosság kifejezőjét) és baloldalára felövezte a kardot.⁵³ Az udvari marsall másodjára kérdezte meg a székesegyházba engedett nemességet: akarjátok-e királyotoknak Báthori Istvánt? Váratlan dolog történt. Alig hangzott el a kérdés, és a várt „akarjuk” helyett „nem akarjuk, nem engedjük, Litvánia beleegyezése kellené” (nie chcemy, nie pozwolamy, ... Bo do zgody wszystkich musiaľaby być Litwa!) kiáltás hallatszott. Kiderült, hogy a jelenlévő egyetlen litván főúr, Massalski így szeretne volna félbeszakítani és érvényteleníteni a királyválasztást. Harmadszori kikiáltáskor, „akarjátok-e...?” Massalski elnémult, csak a dörgedelmes „akarjuk” visszhangzott a székesegyházban. „Krisztus testét” magához véve Báthorit az oltártól a katedrális közepén lévő trónhoz vezették és trónra ültették (intronisatio). „Foglald el Isten által neked adott trónodat, Isten szilárdítsa meg hatalmadat, erősítse uralkodásodat!” – szavakkal invitál-

⁵² ORZELSKI: *Interregni, 1572–1576*. 653-655., BESALA: Stefan Batory, 144.

⁵³ BESALA: Stefan Batory, 145-146.

ta a koronázó püspök királyát a trónra. Szent Ambrosius és Szent Augustinus-himnuszok éneklése zárta a koronázást. (Jagelló Anna koronázásáról csak annyit említenek a források, hogy nagyon gyorsan és kevésbé ünnepélyesen zajlott le.)⁵⁴

Mivel a coronatio és intronisatio a koronázási szejm része volt, érthető, hogy a jelenlévő panok és slachticsok a szejm legelső törvényeként a király nagy kiváltság levelét szerették volna mielőbb kézbe venni. Várákozásukban nem kellett csatlakozniuk, már május 4-én írásba foglalták a nemesség sarkalatos jogait Confirmatio generalis omnium jurium, privilegiorum, libertatum Regni Poloniae, et Magni Ducatus Lithvaniae címmel. Miközben a királyi és nagyfejedelmi elődök – Nagy Kázmértól (1333–1370) és Vitoldtól (1386-tól kormányzó Litvániában) kezdődően Valois Henrikkel bezárva (in Conventu Electionis Henrici Regis) – által adományozott valamennyi szabadságjog megerősítést nyert, már ebbe az okiratba is bekerült az a fontos kitétel, amely a Litvániától „háborúval vagy egyéb módon” elszakított területek visszaszerzését ígérte.⁵⁵ Az április 24-én kezdődő általános koronázó szejmet május 30-án bekezdették, a „szejmi alkotmány” (Konstytucje) = törvények és a végrehajtási utasításai elkészültek, kihirdetésük Rzeczpospolita szerte megkezdődött.

Biztos, hogy Báthori első „alkotmánya”, főleg a koronázást negligáló Litvániában hívei számát gyarapította, mert a litvánok passzivitása ellenére is a számukra fontos ügyek – a keleti területek visszaszerzése, tisztségek és birtokok adományozása litvánoknak, a „két nép közjogával nem ellentétes” (prawo pospolitemu obu narodow nie przeciwnie) törvények megerősítése stb.⁵⁶ – bekerültek az or-

⁵⁴ A koronázáson történt incidensről Orzelski nem tesz említést. – ORZELSKI: Interregni, 1572–1576. 653-655., Starożytności historyczne polskie. Wyd.: A. GRABOWSKI: t. 1. Kraków, 1840. 58., JASIENICA: Rzeczpospolita, 98.; A koronázás részleteiről lásd még: RUDAWSKI: Historia Polska, 45-64., BARANYAI Béla: A lengyel királykoronázás és a vele összefüggő kérdések. Karcag, 1927. 26-28.

⁵⁵ Volumina legum II. 160. – Báthori István igéri és fogadja – a koronázási szejm dekrétumának 3. pontja értelmében –, hogy a Lengyelországgal és Litvániával határos, ellenséges országok által okkupált koronabeli, vagy nagyfejedelemségbeli területeket visszaszerzi, a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség területi egységét helyreállítja, országainak csonkítását nem engedi, ellenkezőleg, a lehetőség szerint növeli és gyarapítja (wedle możności naszey rozszerzemy).

⁵⁶ Uo. 159-160., 162. stb., Lásd még Báthori Varsóból címzett levelét Krzysztof Radziwiłł litván nagyhetman részére, 1576. július 6. – Acta Historica, t. XI. 38-41.

szágyúlési végzésekre. Szükség is volt minden támogatásra, támogatóra, hiszen a választás és koronázás legitimitásában fontos személyek kételkedtek. Gondoljuk csak meg, hogy a Rzeczpospolita két érseke, a koronázó gnieznoi és a lvovi Báthori ellen foglalt állást, a 13 püspökből csak 4 püspök (a kujáviai, krakkói, chełmi, a przemysli) helyezkedett szembe a prímásérsek akaratával. Nem volt jobb a helyzet a világi szenátorok esetében sem. A 35 vajda (illetve a vajdákkal azonos rangú krakkói, vilnai, trocki várnagyok) helyett csupán 7 vajda vett részt a koronázási szertartáson. Az ugyancsak szenátori rendbe tartozó 30 „nagy kastellán-i” (fővárnagy) és 49 „kis kastellán-i” csoportokat összesen 23-an, a szenátorságot viselő 10 „miniszter” (5-5 lengyel, litván főmarsall, kancellár, alkancellár, kincstartó, udvari marsall) 4-en képviselték.⁵⁷ A Habsburg-párti Rusz vajdaság (=lvovi) Krakkóban tartózkodó képviselőinek „haza” küldött jelentéséből az „ausztriaiak” szervezetlensége, vezetónélkülisége, teljes tanácsstalansága mellett az is kiderül, hogy a koronázást, mint törvénytelen aktust erővel szeretnék megváltoztatni. Az a hír járta közöttük, hogy „a Császár május 14-re haddaival” Krakkóhoz jön. A lvovi képviselők azt tanácsolták az otthoniaknak, hogy készítsék elő a nemesi felkelést a vajdaságban, hogy 4-5 napon belül a kívánt helyen csatlakozhassanak a császáriakhoz.⁵⁸ Vilnában is, azaz Litvániában is teljes volt a káosz április végén. A vilnai püspök a vilnai kastellánnak (Jan Chodkiewicznek) a királyválasztás bizonytalanságairól panaszkodott április 30-i levelében. Szóvá teszi, hogy az ellentétes hírekből nem tud kiigazodni, hiszen Miksa császár is, Báthori fejedelem is lengyel királlyá választásáról küldött értesítést, s most azt jelentették neki, hogy Báthori koronázása megtörténik. Ha ez végbemegy, az „a dicső Koronára végveszélyt” hoz⁵⁹ – jósolta a litván főváros püspöke.

Báthori István hatalmának elismertetéséért legalább olyan szívós kitartással, ügyes és taktikus politizálással küzdött, mint a királyválasztástól a koronázásig megtett úton. Sikerében nagy szerepet játszott diplomáciai érzéke. Jó emberis-

⁵⁷ Volumina legum II. 159., KROMER: Polska, 182-186.

⁵⁸ Acta Historica, t. XI. 25-26.

⁵⁹ A teraz gdy juz pars adversa to jest Jego Mość Pan Batory ad idem Regnum ab aliis electus et vocatus in sede Regni iuz ipso facto praesentia sua jest,...” – Acta Historica, t. XI. 28-30.

Egy ellenkező példa: „contra imperatorem Maximilianum” mozgósította a kujáviai breszti vajda a nemességet, ha megjelenének a császári katonák a vajdaság területén. – Żródła dziejowe. t. IV. 14-15.

meretének köszönhetően kiváló államférfiak dolgoztak udvarában. Óriási érdeme volt Báthori Istvánnak abban, hogy a vallásilag megosztott Rzeczpospolita-ban – az északi ún. német városok lakossága evangélikus, a litvánok református és ortodox Rusz népessége az ariánus és ortodox vallást követte – nem robbant ki vallásháború. Bizonyára a királyi udvar szolgált a vallási türelem példaként, ahol a katolikus király állami feladatok ellátására képes „más vallásúakat” nevezett ki magas posztokra. Az alkalmasság (*idoneitas*) és a királyhoz való hűség (*fidelitas*) mindvégig állandó értékmérő maradt a Báthori-udvarban.

A Báthori-uralom

Igaz, hogy témánktól távol áll Báthori István a lengyel királyi hatalom elismertetéséért és megszilárdításáért tett erőfeszítéseinek taglalása, ám mégis megjegyezzük, hogy uralkodásának első éveiben ugyanolyan kemény kézzel bánt a hatalmát vitató lengyel és litván alattvalóival, mint ahogyan azt az erdélyiek 1571 után tapasztalhatták. Nem késlekedett a király a szenátori rend megrendezésével, nem halogatta a hatalomhoz közel álló személyek lecserélését, bátran felvállalta a konfliktusokat hordozó intézkedéseket.⁶⁰ Például rövid

⁶⁰ Żródła dziejowe. t. IV. 53-57. – Báthori már 1576 augusztusában életbe léptette a királyi udvar rendtartását is. Indoklásul az szerepel a bevezetőben, hogy az „általános szokásokkal ellentétben”, a „keresztény szokásoknak nem megfelelően” működött a királyi udvar. Márpedig a király „a Rzeczpospolita feje és védelmezője”, ezért a környezetében nem folytatódhat a jelenlegi „fejetlenség, rendetlenség, becstelenség”. Ebben a rendtartásban szigorúan előírta a királyi udvar ellátásának (étel, ital, takarmány beszerzése, a királyi udvar utaztatása, szálláshelyek biztosítása stb.) feltételeit, a királyi udvarban követendő magatartást és viselkedést, az udvarban elkövetett kihágások büntetését, az udvari marsall felelősségét stb. stb. Az udvari lovas gárda szabályzata is elkészült, kiadva 1576. június 23-án. Az 1000 fős gárdának feladata a király személyi biztonságáról való gondoskodás. Tagjai zsoldosok – „különbségtétel nélkül”, akár lengyel, akár litván, akár más tartománybeli –, negyedévente 18 zloty (lengyel arany) a fizetségük, kapitányaik, ha 100 fős zászlóaljat vezetnek 50 zloty-t, ha 50 fős zászlóaljat irányítanak, akkor 25 zloty-t kapnak havonta. Egyenruhát („magyarkát”) kapnak és viselnek, azonos fegyverzettel (páncélzat, kopja, kard, karabély (=karabinka) vannak felszerelve. Beosztásukról, szolgálatukról részletesen szól a szabályzat. – Pamiętniki do historyi. In: ALBERTRANDI: Panowanie Batorego, 400-402. SUNKÓ Attila: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. In: Levéltári Közlemények 1998/1-2. 99-131.

időn belül elérte, hogy a gnieznoi érseki székre a koronázó kujáviai püspök üljön, vagy hogy a nemzeti párt egyik tekintélyes jelöltjét, Mikołaj Mielecki podóliai vajdát mellőzhesse a hetmani kinevezéskor. Nem rettent vissza attól sem, hogy a királyválasztásnál fontos szerepet játszó Zborowski család tagjait megfossa a náluk lévő tisztségektől (krakkói vajda, kancellár, hetman), és azokat feltétlen hívének, Jan Zamoyskinak adományozza. Valóban nem „festett (faragott) bábnak”, hanem uralkodónak jött lengyel földre, ahogyan azt Báthori egyszer magából kikelve alattvalóinak említette (*Non fictus neque pictus*).⁶¹

Uralkodásának céljait és a Rzeczpospolita aktuális, legsürgősebb feladatait már 1576 augusztusában nyilvánossá tette. Királyi proposícióit a szejm összehívását előkészítő szejmikeken (vajdasági gyűléseken) lehetett, sőt kellett megvitatni. Mik voltak ezek a célok és feladatok?

Báthori öntudatosan beszélt arról, hogy ő a szabad választás révén nyerte el a koronát, s ezért elvárja mindenkitől az engedelmességet. A pillanatnyilag még engedetlenségben lévő Litvániát, Poroszországot és Gdańskot a lehető legrövidebb időn belül a Rzeczpospolita egységébe illeszti. Azért lehetséges a királyi hatalommal dacolókat egységbe forrasztani, mert a Rzeczpospolitára leselkedő külső veszély sokkal nagyobb, mint a jelenlegi széthúzás. Óriási veszély leselkedik Lengyelországra a Császárság felől, Litvániára Oroszország felől, ráadásul a két országot régtől fogva barátság köti össze. Az északról, Dánia, esetleg Svédország felől érkező fenyegetést mindenáron fel kell számolni – hangoztatta Báthori –, mert ha a lengyel tengeri kereskedelem szabadsága nem érvényesülhet, az ország bevételei jelentős mértékben csökkennek. „Gdańsk i niektóre przedniejsze miasta” (Gdańsk és a környékbeli városok) kacérkodása a svédekkel és a dánokkal megengedhetetlen az ország jövője miatt – fenyegetőzött nyíltan Báthori. Ennek a programnak csak akkor lesz fundamentuma, ha a rycerstwo = slachta egységesen felsorakozik a királya mögött és olyan elánnal támogatja királyát a Rzeczpospolita felvirágoztatásáért, mint ahogyan a királyválasztásban azt már megtapasztalta. Csak velük együtt lehetséges az országban uralkodó zűrzavart felszámolni, a rablásnak, a tolvajlásnak, az önkényeskedésnek véget vetni. Semmilyen fontos ügyben nem születhet királyi döntés a nemesiség tudta nélkül – ígérte Stephanus rex –, új országáért a király kész „egész-

⁶¹ BESALA: Stefan Batory, 169-181.

ségével és vérével szolgálni” (krew swą przeleje i zdrowie swe położy, dla zadzierzenia rzpltej). A Szt. Ferenc napjára összehívott sejm walny, az „egy és oszthatatlan test két, a lengyel-litván nemzetének általános országgyűlése” 1569-es lublini unió hatálya szerint Varsóban kellene hogy ülésezzen, ám a szenátus tanácsára hallgatva – és Poroszországra való tekintettel – az Toruńban lesz megtartva. Azért itt, mert könnyebben lehet a tüzet eloltani ott, ahol lángra lobbant – utalt Báthori, az új király a poroszok szeparatizmusára.⁶²

Miközben a belső egység megteremtésén munkálkodott Báthori, nem téveszthette szem elől a külkapcsolatokat sem. Koronázásáról egész Európát tájékoztatta, a legfontosabb viszont IV. Iván orosz cárhoz küldött üzenete volt. Nem tagadható, hogy voltak olyanok a Rzeczpospolitában, akik a római császárhoz húztak, de már ők is belenyugodtak a választási vereségbe – blöffölt Báthori az 1576. július 12-én Moszkvába írt levelében. Ezt a „hiszem vagy nem-hiszem”, kevésbé jelentős hírt sokkal fontosabb ajánlattal toldotta meg az újsütetű király. Keresztényi összetartozásukat emlegetve jó szomszédságot (!) kínált Oroszországnak, s egyúttal cáfolta azokat a rosszhiszemű hireszteléseket, miszerint a Rzeczpospolita a török adófizetőjévé vált volna. Az upominki=ajándék, adomány fizetése – amit a császár is évente beküld a Portára – nem jelent török vazallusságot, tehát nincs és nem lehet szó a jövőben sem egy lengyel-török (tatár) közös támadásról Oroszország ellen. A Rzeczpospolita nem fenyegeti keresztény szomszédját.⁶³

IV. Iván orosz cár tudomásul vette a Varsóból érkezett, számára kedvezőtlen információkat, tudatában volt annak, hogy a háború elkerülhetetlen a két ország között. Hiszen ő is, mint lengyel királyjelölt, a Rzeczpospolita területi egységének helyreállítását ígérte. Következésképpen, Báthori István sem cselekedhetett ettől eltérően. Más választása nemigen maradt, mint időnyerésre berendezkedni, hogy a baltikumi várakat megerősítse, felszerelje, Livóniát Oroszországnak megőrizze. A siker záloga a kétfrontos háború elkerülése, a tatárok támadásainak meggátolása. Eszközül felhasználhatóak a déli végek katona parasztsága, a kozákság. Pontosan ez a Dnyeperen és a Dnyeperen túl felgyülemlett szabad kozákság okozta a legtöbb problémát a lengyel-tatár viszony normalizálásában. Devlet-Girejnek, „a perekopi sza-

⁶² Źródła dziejowe. t. IV. 38-44.

⁶³ Acta Historica t. XI. 43-45.

bad horda cárjának” a követe a toruńi szejmen azt fejtegette, hogy a „lentie” = a kozákok, a lengyel király alattvalói nagy pusztítást végeztek tatár földön. Nem elég, hogy elhajtották az állatokat, foglyokat ejtettek, hanem elfoglalták „Islam-Horod”-ot (várat), és azt lerombolták. Óriási kárt szenvedtek a tatárok a lengyel király embereitől, ezért nemcsak panaszt emelnek, hanem megbüntetésüket is kéri, kártérítést is követelnek, valamint a nyolc éve már nem fizetett „dany”-t (adót). Ha teljesülnek a kérések, akkor a tatárok a Rzeczpospolita „ellenségeinek az ellensége, a barátainak a barátja” lesz.⁶⁴ A tatárok lecsendesítése, illetve a lengyel külpolitikai célok szolgálatába való állítása sürgős, de körütekintőbb elintézést igényelt. Már 1576 decemberében Báthori magasrangú követe egy részletesen kidolgozott, az együttműködési formákat konkrétan tárgyaló szerződés tervezetet nyújtott át a kánnak, és a kalgának. Báthori és a Rzeczpospolita leglényegesebb ajánlata az volt, hogy a tatárok tartózkodnak a lengyel végvidékek támadásától, a zsákmányszerzéstől, de ha „moszkvai és más ellenségünknek kárt okoz”, akkor jurgielt-et = zsoldot, évi 20 ezer tallért kapnak. A tatárok kötelezők el magukat visszavonhatatlanul a lengyel királynak és a Rzeczpospolitának „Oroszországgal és más ellenséggel szemben”, együttesen, közös haditerv szerint vígyenek háborút Moszkvára.⁶⁵

1576. május 29-én Stephanus rex hivatalos követséget menesztett a Portára, hogy közölje az örömhírt, a királlyá koronázását és hogy tudassa az aggasztó hírt is, Miksa császár hadikészülődését.⁶⁶ III. Murád szultán és Szokollu Mehmed nagyvezír örömmel nyugtázták Báthori lengyel királyságát és védelmet ígértek számára Lengyelországban. Császári vagy cári támadás esetén a budai és a temesvári pasák segítenek neki.⁶⁷ A dokumentumok alapján érzékelhető, hogy Báthori István uralkodásának első percétől fogva, ígéreteinek a beváltására törekedett. Igen, háborúra készülődött, mégpedig minél hamarább a belső ellenséggel, a királyi hatalmát elvitató engedetlenekkel szeretett volna leszámolni, majd azonnal Livóniért harcba szállni. Úgy gondoljuk, hogy Báthori hatalmának gyors konszolidálása a határozott cselekvésre, a belső és külső ellenség felett aratott látványos győzelmekre vezethetőek vissza. Ezekkel a személyes

⁶⁴ Źródła dziejowe. t. IV. 67-70.

⁶⁵ Źródła dziejowe. t. IV. 73-77.

⁶⁶ VERESS: Báthory István levelezése, II. 52.

⁶⁷ VERESS: Báthory István levelezése, II. 51., DOPIERAŁA: Stosunki dyplomatyczne, 41.

példaadáson alapuló energikus tettekkel sikerült a Rzeczpospolita megtépázott tekintélyét helyreállítani, sikerült nagyon rövid idő alatt a belső ellenzékét elhallgattatni. A Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság és vazallus államai (Livónia, Poroszország, Kurland) soha nem egységesült állam-konglomerátuma 1576-1586 között élte meg, tapasztalta utoljára a központi hatalom érdekérvényesítő erejét. Paradox módon, ez az erős, Báthori-féle központi hatalom garantálta a lengyel panok, slachticsok nemesi szabadságának (arany szabadság) az igazi kiteljesedését is.

Báthori István erdélyi fejedelem lengyel királyságba jutása – amint láttuk – a kül- és belpolitikai körülmények szerencsés alakulásán múlt. Idézzük fel ismét ennek a hallatlanul bonyolult folyamatnak, Báthori lengyel trónra kerülésének fordulópontjait! Tesszük ezt azért, hogy az erdélyi fejedelmek számára mintául szolgáló Báthori-utat összevethessük – főleg – a Bethlen Gábori, majd az I. és II. Rákóczi György-féle elképzelésekkel, tervekkel.

A királyválasztással kapcsolatos források ismeretében megállapítható, hogy Báthori István 1574-ben egyáltalán nem foglalkozott, sőt nem is foglalkozhatott a megoldatlan Bekes-probléma miatt komolyan a megüresedett lengyel trón megszerzésének gondolatával. Számára az 1574. szeptemberi, nem hivatalos török csauszi felvetés (egyik királyjelöltként való említés) csak annyiban lényeges, hogy a Habsburg-befolyás Lengyelországban ne érvényesülhessen, hogy a Habsburg-nyomás az Erdélyi Fejedelemségre ne fokozódjon. Ez a politikai célkitűzés tökéletesen egybeesett a török birodalmi elképzelésekkel is, hiszen a Porta időnek idején, még az interregnum kihirdetése előtt, a lengyel szenátorokat arra figyelmeztette, hogy a szultán egy Habsburgot a lengyel trónon semmiképpen nem tűr el, egy ilyen döntést casus bellinek tekint. *A nemzetközi és a magyar–erdélyi politika irányának egybeesése az a fundamentum, amely szilárd kiindulópontot jelentett a szinte áttekinthetetlen lengyel alkotmányos élet egyre magasabb fázisaiba jutáshoz (interregnum – convocatio – electio – nominatio – coronatio – intronisatio – constitutio).* Az Oszmán Birodalom mint nagyhatalom, mint a Közép- és Kelet-Európa politikai viszonyainak egyik meghatározó tényezője érdekelt volt abban, hogy a Rzeczpospolita ne alkothasson senkivel olyan koalíciót, amely az erőegyensúlyt (inkább az erőtlenség = a hódításképtelenség egyensúlyát), az 1568. évi drinápolyi békét felborítaná. Ezt a törekvést sugallta az a szultáni üzenet is, amely a királyjelöltek fontossági sorrendjét is felvázolta: valamelyik „Piast-házi” (első sorban Jan Kostka), vagy a svéd király, vagy esetleg Báthori István.

Semmiképpen nem állítjuk, nem is állíthatjuk, hogy a szultáni javaslat, illetve a török figyelmeztetés volt az a döntő momentum, amely a lengyel királyválasztást meghatározta volna. Azt viszont kijelenthetjük, hogy a lengyel rendek éles választási harca eredményezte a meglepő végkifejletet, az erdélyi fejedelem trónra jutását.

Felidézve a választási folyamatot, azt látjuk, hogy az egymásnak feszülő főnemesi és a köznemesi politikai akarat a Rzeczpospolita egységét nem biztosította, holott az 1558 óta Oroszországgal Livóniáért vívott háború szerencsés befejezése ezt ab ovo megkövetelte volna. A Rzeczpospolitának olyan királyra volt szüksége, akinek a személyisége, de még inkább, akinek a politikai befolyása nem borítaná fel a belső társadalmi struktúrát, és a Rzeczpospolita külpolitikai tekintélye sem szenvedne csorbát. A rendek közötti választóvonal az idegen vagy a nemzeti király között húzódott. Értethető a szenátorok Habsburgokhoz való ragaszkodása, hiszen a klérus – a gnieznói és a lvovi érsekkel az élen – szinte egyöntetűen csak a bécsi udvarban látta azt az erőt, amely Lengyelországot és Litvániát az „eretnekségtől” (lutheranizmus, arianizmus, ortodoxia) megtisztíthatja, a részekre szakadozó országot újra egységbe forraszthatja. Állásfoglalásukkor a török figyelmeztetés szóba se került. A főnemesi rend fejenkénti szavazásának végeredménye nem is lehetett más, mint a mindent elsöprő Habsburg-fölény, Miksa császár lengyel királysága. (Kihirdetve 1575. december 12-én, majd másodszor december 22-én.)

A köznemesség szeme előtt is az ország veszélybe került egységének helyreállítása lebegett, ám a megoldást kizárólag csak egy Piasttól remélték. Ugyanakkor a közmegegyezés ezen a ponton véget is ért, mert a jelöltként szóba került személyek (három vajda) egymás között egyenlőek, azaz tekintélyük szerint egyik nem előzheti meg a másikat. Mindegyik vajda – hivatalától fogva – a 35 világi szenátor egyike. (Ez nemcsak 1575–76-ra érvényes megállapítás!) Igazi megváltásként jött a nemzeti párt valamennyi tagjának elfogadható ötlete: Jagelló Annát (a leginkább Piastot) férjhez adni, férjét királlyá választani, és Annával együtt megkoronázni. Az ötlet realizálása viharos gyorsasággal meg is történt: az abszolút esélytelen Báthori Istvánt lengyel királynak kiáltották ki december 14-én, majd december 22-én is.

Kettős királyválasztás történt ugyanúgy, mint Magyarországon 1526-ban! Egyrésztől Habsburg Miksa német–római császár, cseh és magyar király stb., másrésztől Báthori István, Erdély fejedelme, illetve a pozsonyi, bécsi értelme-

zés szerint, Erdély vajdája, a magyar király egyik tisztviselője. Magyarországon a kettős királyválasztást az ország több részre való szakadása követte, a Rzeczpospolitában ez a kettős királyválasztás ellenére sem következett be. Miért? Nyilvánvaló, hogy a hatalom megszerzése nem a gyorsaságon múltott, nem az döntötte el a kérdést, hogy Báthori nagy kerülővel – (Gyulafehérvár – Fogaras – Brassó – Uzon – Kézdivásárhely – Bereck – Ojtozi-szoros – Tatros – Bákó – Románvásár – Szucsava – Csarnóc – Sniatin – Lwów – Przemyśl – Jarosław – Krakkó) – a 170 mérföldet hamarabb megtette, mint Miksa az 50 mérföldet Bécsből Krakkóba.⁶⁸

Úgy gondoljuk, hogy Miksa császár reálpolitikusként inkább eltúrte a tekintélyén esett foltot, inkább átengedte „vajdájának” a lengyel trónt, semmint hogy országát, birodalmát egy kétes kimenetelű háborúba sodorja. Úgy véljük, hogy a „késlekedése”, a „bizonytalansága” mögött nagyon is pontosan kirajzolódó szándék húzódott meg. A háború és béke alternatívák közül a békét választotta. Miksa császár csak egyetlen esetben fogadhatta volna el a felkínált trónt, mégpedig akkor, ha a Rzeczpospolita egy akarattal, *communi consensu* kiállt volna mellette. Csak ennek a feltételnek a teljesülésével mérkőzhetett volna meg sikeresen a törökkel akár két fronton is, Magyarországon és Lengyelországban. De ilyen feltétellel hadakozhatott volna keleten is, az elvesztett Livónia visszaszerzéséért. Miksa császár bizonyosan feltérképezte a lengyel belpolitikai erőket is, amelyeknek viselkedéséből arra következtethetett, hogy egy Habsburg-király Krakkóba, Varsóba érkezése nemhogy elsimítaná a nemesi rendek közötti feszültséget, hanem éppen ellenkezőleg. Tudniillik Miksa császár vallási toleranciája – állítólag még a protestantizmussal is kacérkodott – az éppen őt támogató katolikus klérus számára lett volna elfogadhatatlan. A vele szemben támasztott követelmények között – a leendő uralkodóval kötött egyezményben, a *pacta conventában* – meghatározó tényezőként szerepelt a nem katolikusok vallásának az ügye. (A Báthori mellett voksoló köznemesség a vallási toleranciát fogalmazta bele a király és a rendek szerződésébe.) Valószínű, hogy Miksa császár azt sem vesztette szem elől, hogy a Rzeczpospolitában mindig is politikai túlsúlyt képező Kis-Lengyelország, a „Piast-párt”, a nemzeti párt eltökéltsége, a Habsburg-házzal szembeni egységessége békés eszközökkel

⁶⁸ VERESS: Báthory István király, 77-78; HEIDENSTEIN: Báthory István királyi trónfoglalása = Báthory István emlékezete. 150.

nem küzdhető le. Letörésükre a leendő király mégsem alkalmazhatott erőszakot. Következésképpen, a lengyel királyi korona megszerzése mind belső, mind külső háborút hozott volna a Habsburgokra. Megítélésünk szerint ilyen okok miatt nem törekedett igazán a Habsburg-dinasztia 1576-ban a Piastok és a Jagellók helyébe lépni Lengyelországban és Litvániában. (Miksa császár és magyar király 1576. október 12-i halála a lengyelországi Habsburg-párt teljes szétesésével járt együtt, a Báthori-ellenes csoport egy-egy makacskodó tagjára az utolsó csapást XIII. Gergely pápa mérte, amikor 1576. november 6-án Báthori királyságát legitimnek ismerte el.⁶⁹)

Báthori István trónra jutása – a 18. századi királyválasztásokig – paradigma értékű, mert a következő királyválasztások esetében is három, egymástól elválaszthatatlan problémakör, adott szituációban pillanatnyilag optimális megoldása döntött egyik vagy másik jelölt javára. Ez a három, makacsul és permanensen ismétlődő, a lengyel, litván társadalmat élesen megosztó kérdéskomplexum minden választáskor az alábbi volt:

1. *A Rzeczpospolita idegen vagy nemzeti uralkodót válasszon magának?*
2. *A kizárólag katolikus király hogyan viszonyuljon a dissidentes a religione = a protestánsokhoz (a gazdag kereskedővárosok németjeihez), a litvániai és ukrajnai ortodoxokhoz?*
3. *A Rzeczpospolita nagyhatalmisága hogyan őrizhető meg a többi nagyhatalommal szemben (Oroszország, Törökország, Svédország)?*

Ezeknek a kritériumoknak teljesítését a legkisebb konfliktusokkal, a Rzeczpospolita érdekeinek optimális érvényesítésével 1575–76-ban egyedül Báthori István erdélyi fejedelemtől remélhette. A nemzeti királyhoz való kötődést Báthori István – Jagelló Anna házassága reprezentálta, a Nemesi Köztársaság nagyhatalmiságát az Oszmán Birodalom semlegessége biztosította az Oroszország elleni háború idején, a reformáció-ellenreformáció egyensúlyát az Erdélyből ismert módszerekkel garantálta. Minden adomány, kiváltság fokmértéke az alkalmasság (idoneitas), a királyhoz való hűség (fidelitas), a királynak és országnak tett szolgálat (servitium) volt. Például, titkárai és orvosai között katolikusokat és nem-katolikusokat egyaránt találunk, a jezsuita gyóntatója mellett bizalmas tanácsadói között protestánsok is szép számmal akadtak. Stephanus rex uralkodásának tíz évét különösen nagyra értékelték a 17. századi krónikások, történetírók

⁶⁹ DOPIERAŁA: Stosunki dyplomatyczne, 44-45.

(Kochowski, Lubieniecki, Temberski), akik a Rzeczpospolita látványos hanyatlásáért – pl. a potop-ért (az özönvíz miatt), amikor 1655–1660 között az ellenség elárastotta Lengyelországot, Litvániát – elsősorban a nem-katolikusokat hibáztatták, másodsorban pedig az idegenből választott uralkodókat, a Vasa-dinasztia tagjait okolták.

Akár az idegen, akár a nemzeti királyok uralkodását vesszük szemügyre, ugyanarra a következtetésre kell hogy jussunk: *a törvényhozás és a végrehajtás aszinkronja, az államberendezkedés és államműködés permanens zavara mélyítette el a Rzeczpospolita válságát.*

Egyáltalán nem utolsó sorban, de a kérdések kérdése: miért kellett Báthori Istvánnak a lengyel trón? Milyen céljai voltak lengyel királyként Európában? Magyarországon? Mint ahogyan az 1573-ban frissen megválasztott lengyel királytól, Henriktől egy törökellenes koalíció létrehozását szorgalmazta, úgy életének utolsó éveiben Báthori is a török Európából való kiűzésének a gondolatával foglalkozott? A török kiszorítása a Magyar Királyság egyesítésének a programját is magába foglalta volna?

A pápai diplomácia Báthori István lengyel királynál 1578 óta, folyamatosan napirenden tartotta a törökellenes európai liga kérdését. Caligari, Possevino, Bolognetti pápai nunciusok arról igyekeztek meggyőzni a lengyel királyt, hogy Oroszország elleni háború helyett a kereszténység közös ellensége ellen kellene hadat viselnie. Célszerű lenne mihamarabb a lengyel-orosz konfliktust lezárni, és Oroszországot is a Szent Ligához csatlakoztatni. Ezt a hatalmas európai koalíciót a lengyel király foghatná egybe és a törökök, tatárok Európából való kiűzésének szárazföldi hadműveleteit Podólián, Moldván és Havasalföldön át Báthori parancsnokolhatná, a császár pedig a Német-római Birodalom csapatai élén a Duna-medencében törne elő. Velenye és az itáliai városállamok közös flottája azon kívül, hogy a török hadiflottát lekötné, az Adriai-tenger felől, Bosznia támadási céllal, partraszálló egységeket is szállítana a Balkánra.⁷⁰ Mindezt a protestáns kortárs, Lubieniecki még azzal a megjegyzéssel egészítette ki, hogy Báthori megnye-

⁷⁰ LUBIENIECKI: Poloneutychia, 146., OLEJNIK: Stefan Batory, 281-282., BESALA: Stefan Batory, 460-461., 462., HORN Ildikó: Báthory András. Bp., 2002. 73. (HORN: Báthory András); P. Gáspár Gabriella 1943-ban publikált bölcsészdoktori értékezésében a következőket írja: Az Erdélyi Fejedelemség részéről a „nagy cél”: „a török bizalmának a megnyerésével a vajdaságok és Lengyelország megszerzése (kiemelés tőlünk – G. S.) és a nyugati részeknek a Habsburg uralom alól való megszabadítása.”

rése érdekében, a pápa a király unokaöccsének, Andrásnak a bíbornoki kalapot helyezte kilátásba.⁷¹ A Szent Liga életre hívásának és megszervezésének az ügye igen tetszetős elmélet volt, XIII. Gergely pápa evonatkozású fáradozásait minden európai keresztény uralkodó – szavakban – támogatta. Az európai koalíció kulcsszereplője, Báthori István a tervezésben odáig is elmerészkedett, hogy a Rzeczpospolita majdani haderejét 30 ezerben, Erdély segélyhadát 20 ezerben jelölte meg. Sürgősen ki kell egészítenünk a fentieket viszont azzal, hogy az Európa felszabadításának katonai tervezésével párhuzamosan Báthori egy pillanatra sem vesztette szem elől az Erdélyi Fejedelemség és Magyarország jövőjét. Gyóntató papjának, Possevinonak bizalmasan elmondta, hogy a török elleni háború sikerében hisz, de a biztos eredményt, Konstantinápoly felszabadítását csak magyar királyként garantálhatná.⁷²

Az Oszmán Birodalommal szembeni hadviselés óriási kockázattal járt Magyarországra nézve. Tudniillik, a törökkel való béke és jószomszédság az Erdélyi Fejedelemség kvázi-függetlenségét, a császárral szembeni biztos védelmét, az erdélyi-lengyel kapcsolatok zavartalanságát garantálta. Amennyiben a török elleni háború bekövetkezne, II. Rudolf császár és király kiszámíthatatlan és megbízhatatlan politizálása miatt permanens veszély leselkedne az egész vállalkozásra. Veresség esetén a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség sorsa megpecsételődne, győzelem esetén Magyarország II. Rudolf uralma alá kerülne? Egyáltalán, feloldható-e Báthori dilemmája a törökellenes háború kapcsán? Bizonyosak lehetünk benne, hogy a király és fejedelem kész volt a háborúra, de nem azért, hogy „hazáját és szülőföldjét” a „Németek uralma adja”.⁷³ Báthory a Német-római Birodalommal való szövetkezést Magyarországra nézve végzetesnek ítélte: „Miként a víz nem egyesülhet a tűzzel, a magyarok szövetsége is a némettel lehetetlen.”⁷⁴ 1584 májusában Báthori és Bolognetti nuncius egyenesen négy variációban dolgozta ki a Szent Liga összehangolt hadműveleteinek a tervét, hiszen IV. Iván cár március végi halála biztató perspektívával kecsegtette a formálódó liga

Rejtetten „a legjobban sóvárgott cél: a török kiűzése.” – P. GÁSPÁR Gabriella: Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra. Debrecen, [1943.] 3-4.

⁷¹ LUBIENIECKI: *Poloneutychia*, 146.

⁷² VERESS Endre: Báthory István király, 263., Lásd még: FRAKNÓI Vilmos: Possevino, egy jezsuita diplomata hazánkban. Bp., 1902.

⁷³ OLEJNIK: Stefan Batory, 287.

⁷⁴ Idézi VERESS: Báthory István király, 262.

résztvevőit. Úgy látszott, hogy Oroszország megnyerhető lesz a nagy háború számára. A nagy háború kirombantásának körülményei igen figyelemre méltóak, és pedig azért, mert ez a kész forgatókönyv 1646–1648-ban alkalmazásra került! Miről is van szó?

1581-re a Dnyeper mentén élő kozákok száma olyannyira megnőtt, hogy már nemcsak a „senki földjén”, a határtalan sztyeppén, a Vadmezőn (Gyikoje pole) legeltető tatároknak okoztak károkat, hanem vakmerő portyákkal zaklatták a Krími Kánság törzsterületeit is, pl. Perekop környékét. Ezek az engedetlen kozákok – jogilag a lengyel király alattvalói – egyre súlyosabb diplomáciai bonyodalmakat idéztek elő nemcsak lengyel-tatár, de lengyel-török relációban is. A szigorúbbnál szigorúbb királyi parancsoknak foganatja nem volt az alig lakott délvidéken, a királyi hatalom helyi képviselői, az ottani sztaroszták tehetetlenek voltak a felelősségre vonás elől elmenekült és a Dnyeper mocsár és lápvilágában rejtőzködő kozákokkal szemben. A nagy, törökellenes háború megkezdéséhez az ürügyet a kozákokkal való leszámolás szolgáltatta volna. Az egyre gyakoribb tatár és török tiltakozások hatására a lengyel király mozgósította volna az ország haderejét, majd a veszélyzónában az ál-ellenséggel, a kozáksággal egyesülve megindították volna meglepetésszerű támadásukat a legfontosabb török végvárok ellen (pl. Moldvában Iași, a Dnyeszter torkolatában Akkermann=Belgorod ellen stb.), a kozákság másik része pedig a krími tatárokra rontott volna.⁷⁵ Ez a provokáció indította volna útjára azt a felszabadító háborút, amelynek végcélja Konstantinápoly visszavívása lett volna.

Báthori István nem volt híján a merész elképzeléseknek,⁷⁶ megoldhatónak ítélte az általános és az egyéni érdekek összehangolását. *Igenis, látott lehetőséget arra, hogy Európa – az ország (Magyarország, Erdélyi Fejedelemség) – Báthori-család érdekei közös nevezőre kerüljenek.* Ehhez „csupán” azt kellett elérnie, hogy a Báthori-család tagjait, testvéreinek gyermekeit pozícióba juttassa. 1581. május 27-én elhalálozott bátyjának, Kristófnak a fiából, Zsig-

⁷⁵ BESALA: Stefan Batory, 464.

⁷⁶ SZÁDECZKY Lajos: Báthory István király titkos terve a magyar királyságot és erdélyi fejedelemséget illetően. In: Századok, 1882. ; Veress Endre szerint Báthori stratégiájában a pillanatnyi helyzetnek megfelelő, de a távlati céloknak megfelelő tervek megtalálhatóak voltak. A hatalmi viszonyok realitásával számoló terv „a török megbántása nélkül” – VERESS: Báthory István király, 260-261.

mondból (1573 – 1613) uralkodásra alkalmas államférfit (magyar királyt?) szeretett volna kinevelni,⁷⁷ hű kancellárjának, Jan Zamoyskinak a Báthori-családba történő beházasításával az Erdélyi Fejedelemségbe vezető utat igyekezett szabaddá tenni.⁷⁸ Másik unokaöccsének, Báthori Andrásnak a bíbornoki kalapot szerezte meg XIII. Gergelytől,⁷⁹ aki a törökellenes háború nyitányához így is akarta serkenteni a lengyel királyt, Boldizsár unokaöccsét katonai vezetőnek szánta.⁸⁰

Az a véleményünk, hogy a Rzeczpospolita 1576–1586 közötti évtized sikereinek az alapja a Báthori István – Jan Zamoyski kettős, a király és kancellárjának harmonikus együttműködése volt. A köznemesi indíttatású államfő és kormányfő egymást segítve, egymás hatalmát és tekintélyét erősítve, küldetésükből és hivatalukból adódó felelősségüket maximálisan átérezve, minden erejükkel országaik javára, a köz érdekében a köz érdekéért szolgáltak. Báthori, a király Zamoyski kancellár révén és támogatásával nemcsak protokolláris feladatokat ellátó államfő, hanem erélyes kezű, a törvény betűjének érvényt szerző, az állam legfontosabb „(állam)szolgája” is lehetett. Amikor a kortárs Andrzej Lubieniecki Poloneutychia című munkájában méltatja rex Stephanus uralkodását és felsorolja érdemeit, ő is szól a király – kancellár harmonikus kapcsolatáról. Javukra írja Lubieniecki, hogy

⁷⁷ Veress megjegyzése: „E tervnek Báthory Zsigmondra vonatkozó része azonban nem volt komoly s úgy látszik, hogy azt István király csupán annak leplezésére terjesztgette, hogy ő maga vágyott a magyar trónra.” – VERESS: Báthory István király, 261., Barta Gábor történész Báthori magyar királyságához fűzött reményeit határozottan elfogadja az alább idézet alapján: „...hogya Isten könyörülne rajtunk, és ez mostani császártokat, királytokat [ti. Rudolfot] kit én igen beteges embernek értek, ez világból kivenné, ottan megszabadulnátok, és minden zenebona nélkül szabad választástok lenne ... hogya ez török császártul megkérhetnök, hogy ez maradék nyomorult földet ne üldözné, sőt oltalma alá venné, határt mutatna....” – Idézi BARTA Gábor: Erdély története a kezdetektől 1606-ig. (Szerkesztette: MAKKAI László, MÓCSY András) Bp., 1986. 452. oldalon VERESS Endre: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. t. II. Kolozsvár, 1944. 538. számú dokumentum részletét.; HORN: Báthory András, 91., 93.

⁷⁸ Jan Zamoyski és Báthory Grizeldisz (Krisztina) – Báthory Zsigmond nővére – 1583. június 12-i házasságkötéséről részletesen szól HORN: Báthory András, 52-58.

⁷⁹ HORN: Báthory András, 64-79. – „a bíborszínű birétumot, a címéhez járó, méltóságát kifejező főveget” 1584. július 4-én, „bíborosi gyűrűjét” július 23-án kapta meg a pápától Báthory András – Ua. 76-77.

⁸⁰ HORN: Báthory András, 103.

képesek voltak a kancellária működését megreformálni, aminek következtében a széleskörűen elterjedt korrupciónak, a megvesztegetésnek elejét vették. A kancelláriáról kikerült okmányok (főleg a kiváltságlevelek) hitelességét és érvényességét – a Báthori-kort megelőzően – egyedül az országpecsét garantálta. 40 ezer forint (40000 florenów) fekete pénz ellenében így kaphattak például a gdańskiak engedélyt arra – a király aláírása = beleegyezése nélkül –, hogy fallal vehessék körül városukat Zsigmond Ágost idején.⁸¹ Báthori utasítására a kancelláriai gyakorlat megújításának a lényege abban állt, hogy minden kancelláriai iratot csakis királyi aláírással és országpecséttel ellátva szabad volt kiadni. Ha az okmányokról akár a király aláírása, akár a kancellárra bízott országpecsét hiányzik, úgy az okmány érvénytelen. Érzékelhető, hogy Báthori reformjának elsődleges célja az volt, hogy a kancellári tevékenységet királyi ellenőrzés alá vegye, a végrehajtó hatalmat a király is kontrollálhassa. A korrupció visszaszorítását szolgáló intézkedés látványos eredményeket hozott, a Báthori – Zamoyski „kettős” reformok sorozatát volt képes bevezetni a minden újra gyanakvó nemességgel szemben. Lubieniecki nagy eredménynek tartja, hogy Báthori nemcsak elhatározta, hanem meg is valósította az elképzeléseit. A lengyel-litván bíráskodás megreformálásával elérte azt, hogy a fellebbezési fórumok normálisan működtek, a király, mint a legfelsőbb igazságügyi fórum elé is kerülhettek ügyek, bűnügyek viszont nem. Báthori tudott érvényt szerezni annak is, hogy a két évente kötelező szejmek 6 hétnél tovább nem üléseztek.⁸² Báthori uralkodói teljesítményét, de rátermettségét is, azon lehet lemérni, hogy ő, illetve a király – kancellár duó működőképesé tette a végrehajtó és igazságszolgáltató hatalmat. Tény, hogy a király a kancellár nélkül cselekvőképtelen volt és viszont, mégis ez a kölcsönös bizalomra és egymásrautaltságra épült munkálkodás garantálta a Rzeczpospolita belső stabilitását.

⁸¹ LUBIENIECKI: *Poloneutychia*, 72.

⁸² LUBIENIECKI: *Poloneutychia*, 72-73.

AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK BÁTHORI-ÖRÖKSÉGE

III. Vasa Zsigmond Lengyelországa és az Erdélyi Fejedelemség

Báthori István halála után nem kevesebb, mint tizenhat királyjelölt versengett a lengyel trónért.¹ Valóságos súlya a Báthoriaknak, a Habsburgoknak és a „Piastr-pártnak” volt. Az igazi összecsapásból sorra lemaradtak a potenciális Báthori-jelöltek (András, Zsigmond, Boldizsár²) és pedig azért, mert a királycsináló Zamoyski – akárcsak 1575-ben – most is, 1587-ben a „Piastr-párthoz” – rokoni vonalon – a legközelebb álló jelöltet támogatta. Tökéletesen egyet értünk azzal az értékeléssel, amely szerint Zamoyski azon az alapon döntött a Báthoriak és Jagelló Anna testvérének, Katalinnak, a svéd királynénak a fia, Vasa Zsigmond közül Zsigmond javára, „hogy jelöltje vereségével mit veszít”.³ Ha a Báthoriak mellett kiáll és mégis Zsigmond kerül ki győztesen a trónküzdelmekből, akkor a Báthori rokonság átsegítheti a nehézségeken, ám ha a Vasa-jelöltre voksol, s netán valamelyik Báthori kerülne a trónra, a rokonság előbb-utóbb szemet hunyna a pártoskodás felett.

¹ Komoly veszély leselkedett Litvánia felől a svédországi királyjelöltre. A litván főurak nagy része – csak emlékeztetőül: a litvánok nem vettek részt Báthori István királlyá választásában –, akárcsak 1575-ben Oroszország képviselőjét, IV. Iván fiát, Fjodort szánták a lengyel trónra. Lew Sapieha litván alkancellár, Jan Hlebowicz trocki vajda, de a žmudzi püspök is, az 1569-es lublini unió szétszakításával fenyegetőztek kudarcuk esetén. – FLORJA B. Ny.: Russzko-polszkije otnosenija i polityiceszkoje razvityije Vosztocnoj Jevropi vo vtoroj polovinye XVI – nacsale XVII v. Moszkva, 1978. 188-189.; Az 1574–1575. évi, II. interregnum idején is népszerű gondolat volt a Rzeczpospolita felbontásának az ötlete. – ZAKRZEWSKI: Po ucieczce Henryka. 228-229.

² HORN: Báthory András, 103-104.; A magyarok iránti ellenszenv felkeltéséről, a Báthoriak lengyelországi térhódításáról (tiszségek, birtokok adományozása), mint a választási küzdelemben alkalmazott kampányfogásról, Winter E. is említést tesz. – WINTER: Elekcie polskie In: KH 1988/1. 116-117.; OPALIŃSKI Edward varsoi történész szerint az 1587-es királyválasztás döntő mozzanata a Zamoyski kancellár és a Báthori István király által mellőzött, majd bannita váddal illetett Zborowskiak közötti vetélkedés volt. – OPALIŃSKI: Elekcie Wazowskie w Polsce. Stosunek szlachty do instytucji okresu bezkrólewia. In: KH 1985/3. 534-535.

³ HORN: Báthory András, 105.

Báthori özvegye, a híres Jagelló dinasztia utolsó, még életben lévő tagja, a hatvanéves Anna királynő – Katalin testvére, a svéd királyné 1583-ban elhalálozott – Jan Zamoyski kancellárral, a korona nagyhetmanjával és Stanisław Karnkowski gnieźnói prímásérsekkel összefogva elérték azt, hogy a nagyon erős Habsburg-pártiakkal szemben a szejm már 1587. augusztus 19-én III. Vasa János és Jagelló Katalin fiát, Vasa Zsigmondot lengyel királynak megválassza és Báthori halála után egy évvel, 1587. december 27-én, vasárnap megkoronázza.⁴ A Svédországban nevelkedett Zsigmond 21 évesen került a krakkói királyi várba, és III. Zsigmond néven több mint négy évtizeden át a lengyel koronát (1587–1632), apja halálától trónfosztásáig (1592–1599) a svéd koronát is viselte. (Koronázva Uppsalában 1594 februárjában.) Sikerében valószínűleg közrejátszott az is, hogy Báthori politikájának a folytatását ígérte, azaz, külpolitikájában Oroszország kiszorítását a Baltikumból, belpolitikájában – a pacta conventa csorbíthatatlan megtartásán túl – a katolikus egyház tekintélyének a visszaszerzését hangsúlyozta.⁵

Anyja és jezsuita nevelői hatására megszállottan vallásossá vált, maguk a lengyelek „istenes” királyként emlegették. Gyakran a spanyol II. Fülöppel hasonlították össze,⁶ ám kettejük felfogásában, gondolkodásában egy lényeges különbség volt. Amíg II. Fülöp spanyolnak érezte magát, és a spanyol ér-

⁴ Négy Habsburg is jelentkezett a lengyel trónért 1587-ben: II. Rudolf császár három testvére, Ernő, Mátyás, Miksa főhercegek és II. Ferdinánd tirolai főherceg. 1587. augusztus 22-én, három nappal később, mint Vasa Zsigmondot, Habsburg (III.) Miksát is lengyel királynak választották a varsói szejmen. A Miksa-hívek – okulva a Báthori – (II.) Miksa vetélkedés tapasztalataiból – a legnagyobb sebességre kapcsoltak. Miksa már szeptember 27-én az olomouci bazilikában esküvel fogadta meg a pacta conventa érvényességét és mint rex electus Poloniae 1587. októberében nyolc ezer zsoldosával és kb. másfél ezer lengyel támogatójával Krakkó elfoglalására indult. A koronázó főváros engedelmesség helyett bezárkózott és visszaverte az ostromlók próbálkozásait. Miksa „király” november 30-án székelyszemre hátat fordított Krakkónak. 1588. január 24-én Zamoyski nagyhetman a byczyna-i csatában a III. Zsigmond koronázását elvitató Miksát legyőzte és őt magát fogolyként Lengyelországban tartotta, amíg ünnepélyesen és garanciákat biztosítva le nem mondott visszavonhatatlanul titulusról, trónigényéről lásd – WISNER, Henryk: *Zygmunt III Waza. Wrocław – Warszawa – Kraków*, 1991. 11–35., (WISNER: *Zygmunt III Waza*); HORN: Báthory András, 110., 114–119.

⁵ WINTER: *Elekcje polskie* In: KH 1988/1. 113–114.

⁶ CZAPLIŃSKI, Władysław: *Zarys dziejów Polski do roku 1864*. Kraków, 1985. 232. (CZAPLIŃSKI: *Zarys dziejów Polski*)

dekeknek megfelelően cselekedett, addig III. Zsigmond soha nem azonosult új országával, alattvalóival. Egyéni tragédiája abban rejlett, hogy oda vágyakozott vissza, ahol az uralkodó igazi tulajdonságainak a katonakirályok érényei számítottak. Zsigmond divathóbortja, ékszerimádata, az olasz zene és a festészet iránti rajongása (maga is rajzolgatott, festegetett) a skandináv puritanizmussal összeférhetetlennek bizonyult. Tulajdonképpen egy olyan királya lett a Rzeczpospolitának Báthori halála után, akinek a lengyelek, litvánok nemigen kellettek, a svédeknek pedig rá nem volt szükségük. Jól illusztrálja a svéd jövevény-király és a társadalom diszharmonikus kapcsolatát az a jellemzés, amivel a lengyel közvélemény saját királyát illette: *emberi és uralkodói lényegét a „három T-vel”* (1. taciturnitas = hallgatagság, zárkózottság, 2. tenacitas = konokság, makacsság, 3. tarditas = késlekedés, lassúság) *írták le.*⁷

Egyáltalán nem meglepő, hogy III. Zsigmond egyik konfliktusból a másikba sodorta országát. Kezdődött azzal, hogy a henriki cikkelyeket, illetve a pacta conventát megsértve, tehát az ország engedélye nélkül, 1592. április 17-én a bécsi Szent Ágoston-templomban per procuram feleségül vette Habsburg Annát. Az írott alkotmány megsértésén túlmenően a nemzeti párttal való szakítást is magával hozta a Lengyelországban nem kívánatos házasság. Ettől a pillanattól fogva III. Zsigmond és Zamoyski kancellár, illetve a mögéjük felsorakozó „royalisták” és „popularisok” között elmérgesedett a viszony. Rövid időre a király és az ország kapcsolata normalizálódott, mert III. Zsigmond – az ország törvényei és szokásai előtt fejet hajtva – apja halála után engedélyt kért az országgyűléstől Lengyelország elhagyására, Svédországba utazására, a svéd korona elfogadására. A szejm beleegyezett a király óhajának teljesítésébe azzal a feltétellel, hogy a király 1594 nyaráig köteles hazatérni. (A határidő be nem tartása automatikusan a trónvesztettséget jelentette volna.)

⁷ Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej. Tom drugi od roku 1572-1795. Księga trzecia. (Redaktor: LAM, Stanisław) Kraków, 1927. 33. (Polska, jej dzieje i kultura); III. Zsigmond uralkodásának értékeléséről lásd: WISNER, Henryk: Zygmunt III Waza. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1991., PODHORODECKI, Leszek: Wazowie w Polsce. Warszawa, 1985; SEREDYKA, Jan: Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632). Opole, 1978; FILIPCZAK-KOCUR, Anna: Skarb koronny za Zygmunta III Wazy. Opole, 1985. stb.

Az átmenetileg lefojtott ellentét 1596-ban a görögkeleti (ortodox) és a katolikus egyházak egyesülését kimondó breszti unió⁸ miatt újra a felszínre tört, és akkor még be nem látható következményekkel járt. Tudniillik a görögkatolikus (unitus) egyház megszületése nem csupán a natio polonica ügye lett, hanem a Rzeczpospolita valamennyi társadalmi osztályát, rétegét érintette. Az eddig többé-kevésbé szabályos – nemesség, jobbágyság, városi lakosság – társadalmi képletet felbontotta. Először a szenátus megtisztítására került sor oly módon, hogy az uniót el nem fogadó ortodox püspököket megfosztották szenátorságuktól, majd az országos és a helyi hivatalviselés jogát kötötték a római- és a görögkatolikus valláshoz.⁹ Az ortodox és ariánus

⁸ CZAPLIŃSKI: *Zarys dziejów Polski*, 235-240. – Az egyházi unió gondolatát a jezsuiták vetették fel, szószólója Pjotr Skarga volt. Az egyházak egyesülését szorgalmazó munkájának – *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pastierzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu, z przestroga i prominaiem do narodów ruskich, przy grekach stojących ...* (1577) – a hatására 1595. december 23-án két pravoszláv püspök Hipacy Pocij (włodzimierzi-breszci) és Cyryl Terlecki (tucki-ostrogi) Rómában, VIII. Kelemen pápa előtt felesküdt az unióra. Ők készítették elő a litvániai Bresztbe összehívott zsinaton – 1596 októberében – a pravoszláv (görögkeleti) és a római katolikus egyházak unióját. A kijevi metropolita, Mihail Ragoza és öt pravoszláv püspök igen, két püspök ellenben, a lwowi és a przemysli nem fogadta el az uniót. A breszti unió ahelyett, hogy hidat vert volna Lengyelország és Oroszország közé, hidat épített a lengyelországi Rusz (Russia, tulajdonképpen a Dnyeperig terjedő Ukrajna) és Oroszország között. A vallási türelem helyett az intolerancia uralkodott el a Rzeczpospolitában. – Uo., JASZENICA: *Rzeczpospolita*, 226-228., ARHANGEL'SZKIJ A. P.: *Bor'ba sz katoliciesztvom i umsztvnennoje pobuzhgyenyije Juzsnoj Ruszi k koncu XVI v. In: Kijevszkaja sztarina. Maj 1886 g. 44-78., Isztorija Ukraini v oszobah. Litovsz'kopolsz'ka doba. Kijiv, 1997. 106-201. (Ezen belül Hipacy Pocijejről (Ippatyij Potyejről) 129-135.); Lásd még: PLOHIJ Sz. N.: *Papsztvo i Ukraina. Polityika Rimszkaj kuriji na ukrainszkijh zemljach v XVI-XVII vv. Kijev, 1989., Bresztszkaja unija 1596 g. i opbszesztvenno-polityicseszkaja bor'ba na Ukraine i Belorussziji v konce XVI – nacsale XVII v. Csaszty I-II. Moszkva, 1996., MAKARIJ mitropolit Moszkovszkij i Kolomenszkij: Isztorija russzkaj cerkvi. Knyiga VII/12. Moszkva, 1996.**

⁹ Hiába születtek meg a pravoszláv vallás és egyház védelméről a szejmi határozatok például 1618-ban, 1620-ban, 1623-ban, 1627-ben, 1631-ben a gyakorlatban nem érvényesültek. A király az uniót elfogadó, illetve az elhalálozott pravoszláv főpapok helyébe újakat nem nevezett ki, a jeruzsálemi, konstantinápolyi pátriárkákkal hivatalos kapcsolata nem létezett. Ezért a Moszkvában hivatalos látogatáson tartózkodó Teofanes jeruzsálemi pátriárka hazatérőben, 1620 október egyik éjjelén, titokban a lengyelországi Rusz pravoszláv egyházának a teljes hierarchiáját megújította. A felszentelések eredménye az lett, hogy újra elláthatták hivatalukat a kijevi metropoli-

templomok, iskolák bezárása ellen a Rzeczpospolita keleti részein (Litvánia, Ukrajna) élők kezdetben még csak tiltakoztak, a 17. század első évtizedeiben már külső pártfogót kerestek, s ezt a pravoszláv = ortodox hitű orosz cár személyében, az igaz hit védelmezőjében meg is találták.¹⁰

Amikor III. Zsigmondot a svéd riksdag 1599-ben detronizálta, és nagybátyját, IX. Károlyt juttatta a svéd koronához, azonnal kirobbant a lengyel–svéd háború. A hol kisebb, hol nagyobb intenzitással és változó hadiszerencsével vívott hat évtizedes háború tétje a svéd–gót–vandál trón visszaszerzése mellett az észti és a livón kikötővárosok megtartása, illetve elhódítása volt. III. Zsigmond hadvezére, Jan Karol Chodkiewicz litván nagyhetman 1605. szeptember 27-én a Riga melletti Kirchholmnál olyan nagy győzelmet aratott az angol, skót, holland, német zsoldosokkal megerősített svéd sereg felett, hogy V. Pál pápa és Rudolf császár külön gratulált Zsigmondnak a győzelemhez. Állítólag I. Ahmed török szultán a kirchholmi győző tiszteletére kirakatta Chodkiewicz portréját a palotájában.¹¹ Ezt az Európa-hírű diadalt olyan győzelemnek tartotta az „istenes” király, amely majd minden kül- és belpolitikai problémáját megoldja.

Kirchholm után már újra Svédország királyának képzelte magát, lengyelországi helyzetét is optimistán ítélte meg. Úgy gondolta, a svéd protestánsok legyőzése az ország és király ellentétektől terhes viszonyában véglegesen az ő javára billentette a mérleg nyelvét. Nem is késlekedett nagyszabású tervének betérjesztésével. III. Zsigmond tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a szemjelen elé kerülő

ta, a polocki érsek, a przemysli-sambori, a włodzimierzi-brześci, a łucki-ostrogi, a piński, a chelmi-belzi görögkeleti püspökök. III. Zsigmond tudomást szerezve a titkos akcióról, érvénytelenítette a kinevezéseket, ám a pravoszláv lakosság, a kozákság fegyveres erejében bízva, nemigen törődött az uralkodó törvénykezési lépésével. – WISNER: Zygmunt III Waza, 169. ; A III. Zsigmond alattvalójaként élő arianus történetíró, A. Lubieniecki a Vasa-királykodás időszakát nagyon tömören így jellemzi: a nem-katolikusok üldözése és gyilkolása zajlott. (prześladowce i morderze ludzi pobożnych) – LUBIENIECKI: Poloneutychia, 115-123.

¹⁰ BOBRZYŃSKI, Michał: Dzieje Polski w zarysie. (Az 1888. évi kiadás alapján – Opracowali: SEREJSKI M. H., GRABSKI A. F.) Warszawa, 1974. 334-336; SUCHENI-GRABOWSKA, Anna: Walka o demokrację szlachecką = Polska w epoce Odrodzenia: Państwo-społeczeństwo-kultura. (Pod red.: WYCZAŃSKI A.) Warszawa, 1970. 9-67; WISNER: Zygmunt III Waza, 221; Polska, jej dzieje i kultura, 36. – „Ruś choć straciła na rzecz Polski szlachtę i magnatów, zyskała i zruszczyła chłopów.”

¹¹ Polska, jej dzieje i kultura, 39.

terve az utolsó betűig a Rzeczpospolita alkotmányát és törvényeit sérti, királyi akaratának érvényesülésében egy pillanatra sem kételkedve mintegy párbajra hívta ki az 1592 óta csak bosszúságokat okozó országgyűlést.

1605 decemberében az 1598 óta özvegy király másodjára is az ország beleegyezése nélkül házasodott, s megint csak a Habsburg-családból választott magának feleséget, éspedig az elhunyt nejének húgát, Konstanciát (Constantiát). A szenátorokat és a nemesi képviselőket igazán akkor sokkolta, amikor Władysław (Ulászló) fiát lengyel királynak akarta választatni és koronáztatni. Óriási felháborodás fogadta az előterjesztést. Jan Zamoyski kancellár és Mikołaj Zebrzydowski krakkói vajda, a nemesi „aranszabadságok védelmezői” (obroniec złotej wolności) a Rzeczpospolita végveszélybe jutásáról szónokoltak, tisztségüknel fogva el is érték a szejm munkájának félbeszakítását.¹² A királlyal szembeni elégedetlenkedők 1606-ban rokoszt (felkelést) készítettek elő, s hogy akciójukat legitimálják, összeállították III. Zsigmond király 67 pontos bűnlajstromát, következetesképpen uralkodásra való alkalmatlanságát propagálták ország-világ előtt.¹³ Új királyválasztásban gondolkodtak a „lázadók” (rokoszanie), Bocskai István volt a kiszemeltjük, de szóba került Báthori Gábor is.¹⁴ Olyannyira elmérgesedett a király és a királyi „önkény” ellen fellázadt nemesség viszonya, hogy 1607. július 6-án Guzownál a királyi hívek a nemesi alkotmány védelmezőivel össze is csaptak.¹⁵ A polgárháború nem terebélyesedett el, mert Zamoyski halála után a királyi abszolutizmus elleni tiltakozók vezetője, Zebrzydowski krakkói vajda – a koronahetman közvetítésével – bocsánatot kért és kapott az uralkodótól, ami viszont a király ország előtti főhajtását készítette elő. Az 1609.

¹² BAZYLOW, Ludwik: Siedmiogród a Polska, 1576-1613. Warszawa, 1967. 183-184., (BAZYLOW: Siedmiogród a Polska), Polska, jej dzieje i kultura, 39.

¹³ WISNER: Zygmunt III Waza, 88-98.

¹⁴ BAZYLOW: Siedmiogród a Polska, 183-231., SCHMIDT Vilmos: Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához. In: Századok 1887. I. füzet. 20-21., Polska, jej dzieje i kultura, 39., KOVÁCS Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp., 1973. 148-152., JASIENICA: Rzeczpospolita, 289-290.

¹⁵ Bazyłow meggyőzően igazolja, hogy Báthori Gábor lengyel trónra való meghívása egy megalapozatlan politikai kalandnak minősíthető. Sem lengyel, sem erdélyi oldalról előkészítve nem volt, nemzetközi feltételei kidolgozatlanul maradtak. Bármennyire is „Ausztia-ellenesség” uralkodott Lengyelországban, miért kellett volna egy osztrákok elleni háborút kockáztatnia a lengyeleknek? Arról nem is beszélve, hogy 1607-ben, a rokosz egyik kulminációs évében, Báthori Gábor még nem is volt erdélyi fejedelem! – BAZYLOW: Siedmiogród a Polska, 187-188.

januári–februári szejmen III. Zsigmond király a nemesség sarkalatos jogait és szabadságait ünnepélyesen megerősítette, mindenekelőtt a lengyel parlamentarizmus sarkkövének számító electio liberát. Egy lengyel történész a király és a rendek kiegyezését a monarchia totális vereségének mondta, mert 1609-ben – felfogása szerint – az egyetlen király uralma helyett „ezer királyocská abszolút uralma” született meg, mert minden nemes korlátozás nélkül gyakorolhatta hatalmát falvaiban, birtokain (panowalo tysiące królików absolutnie po wsiach swoich władających).¹⁶

Már az eddigiekből is kiviláglik, hogy az első Vasa-uralkodó szakított a Jagelló-hagyománnyal, országának sorsát a Habsburgok birodalmához kötötte. Nem volt ez másképpen a harmincéves háború idején sem. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Habsburg-ellenes katonai és diplomáciai sikerei 1619-ben szinte riadóztatták a Wawelt. A király és az ország legfontosabb katonai vezetői – a korona főhetmanja és nagyhetmanja¹⁷ – a cseh- és a magyarországi eseményeket Lengyelországra veszélyeseknek értékelték (postrachy pogańskie). Olyan helyzetnek minősítették, amikor Lengyelországnak „nem illik s nem is hasznos [...] ölbe tett kézzel nézni a dolgot”.¹⁸

¹⁶ Lubieniecki az 1612-1613. évi válságot, legalább olyan kritikusnak mondja, mint a rokoszt. Ezekben az években a sikeres orosz hadjárat fizetetlen zsoldosai lázadtak fel. Nem bomlott fel az elégedetlenek serege, hanem az anyagi követelésük fejében Poroszországot és Fehér-Ruszt szállták meg. Ott éltek fél éven át. – LUBIENIECKI: Poloneutychia, 98-101., Polska, jej dzieje i kultura, 40., BOBRZYŃSKI: Dzieje Polski, 335.

¹⁷ PIETRZAK, Jerzy: Po Ceczorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983. 31. (PIETRZAK: Po Ceczorze);

THOMAŠIVSKYJ István: Adatok II. Rákóczi Ferencz és kora történetéhez. In: Századok 1912. 2. füzet. 125. oldalán a lengyel hetmanságok értelmezését a következőképpen adta meg. a hetman wielki koronny = „koronai nagyhetman, le grand général, Oberkronhauptmann, mai nyelven táborszernagy, Feldmarschall.” Hetman polny koronny = koronai tábornok, Kronfeldhauptmann, „mai (20. századelői – G.S.) kifejezés szerint Feldmarschalleutnant, régiesen pedig le petit général, Unterkronhauptmann, vagyis altábornagy”.

Mi a „koronai nagyhetman = táborszernagy”, illetve „a koronai tábornok = altábornagy” kifejezések helyett a főhetman és a főhetman-helyettes beosztást jelentő, nagyhetman szakszavakat használjuk. Lengyel vonatkozásban a korona főhetman, – nagyhetman (vagy lengyel főhetman, – nagyhetman), litván relációban a litván főhetman, – nagyhetman szóalakokat szerepeltetjük.

¹⁸ SCHMIDT: Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához. In: Századok 1887. II. füzet. 113.

Stanisław Żółkiewski nagyhetman 1619 őszén biztos forrásból – Gaspar Graziani (Gratiani) moldvai vajda Bethlen Gábor Szkender (Iszkender) pasához írt levelét elfogta és a nagyhetmanhoz továbbította¹⁹ – úgy értesült, hogy az erdélyi fejedelem Bécs elfoglalásával kérkedett a pasának. „Ez a csőcselék sok gonoszban töri fejét, s mihelyt képes lesz rá, el is követi azt. Hogy embereket fojtsanak meg, azért nem alszanak éjjel a zsványok. Nekünk sem szabad aludnunk”²⁰ – írta Żółkiewski a királyi referendáriusnak. De Varsó sem aludt! (A Vasák idejétől az ország fővárosa Krakkó és Varsó lett.) Erről tanúskodik III. Zsigmond király 1619. október 15-én kelt levele, amelyet az említett nagyhetmanhoz címzett. A csehországi „nyugtalanságok és félelmet keltő mozgalmak” más országokra is áterjedtek már – írja a király, majd így folytatja: „...a magyar királyság is ugyanazon lázadással, mint a csehek, fölkelte ura és királya ellen. Az erdélyi fejedelem, ki a csehekkel, valamint néhány magyar főúrral titkos és furfangos egyetértést tartott fenn, nem csekély haderővel benyomult Magyarországba, s miután gyorsaságával azokat, kik urokhöz hívek maradtak, elnyomta, az ottani királyság némely tartományainak és városainak birtokába helyezkedett.”²¹ (Csak emlékeztetőül: IX. 5-én Kassa, IX. 6-án Eperjes, Lőcse, Bártfa, Kisszeben, X. 2-án Érsekújvár, X. 9-én Nagyszombat, X. 14-én Pozsony került Bethlen kezébe, illetve adott hűségnyilatkozatot Bethlennek.)

A magyar–lengyel határmenti vajdák és sztaroszták (a királyi birtokok kezelői) Bethlen-ellenessége a király Bethlen-ellenességével szóról szóra azonos. A fejedelmet „rossz és gonosz embernek” ismerték Lengyelországban, aki mindig „török szellemben cselekszik”, mindent a török érdekében, a kereszténység rovására tesz. „Bethlen Gábornak magának hozzánk intézett leveléből is kitűnik – folytatja a király a nagyhetmannak szánt postájában –, hogy vállalatát a török szultánnal való előzetes megegyezés folytán indította meg, kinek azon biztosítást adta, hogy bármi kerüljön is birtokába, azt a szultánnak veti alá, önmaga megelégedve egy résszel s a magyar király címé-

¹⁹ Uo. 114.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 114-115., Jasienica, a lengyel esszé-történetírás jeles képviselője tőle szokatlan módon alaposan téved, amikor így ír: „Bethlen Gábor, a török hűbéres (lennik turecki), Erdély fejedelme, lázadást szított (wniecił bunt) a császárhoz tartozó Észak-Magyarországon, elfoglalta Kassát és Pozsonyt, Bécshez tört elő és körülzárt.”- JASIENICA: Rzeczpospolita, 331.

vel. [...] nem kevés számú török van nála, akik éberem ügyelnek, minő haladásokat tesz, s hogyan teljesíti eskü alatti ígéreteit. Tőlök minden, még a legfontosabb ügyben is tanácsot kér. Minő biztonságot ígérhetnek nekünk ezen visszás tanácsai és tervei? *Most a pogány népet fővárosunkhoz olyan közelre hajszolja ide, mely nép amit erőszakkal el nem érhetett, ezen ember álnok cselszövényeivel, erő(l)ködés és költség nélkül akarja valósítani* – (kiemelés tőlünk – G. S.) [...] Ugyanezen eszköze által fogja valósítani a maga szándékait jövőre is, s mindig fel fogja bujtogatni az uralomvágyó szellemet, hogy a szomszédos államokat nyugtalanítsa, s ő mögötte azután mindazt fáradság nélkül maga birtokába vegye. Azért nem szabad magunkat biztonságban ringatnunk semmiféle szép ígéretei által ezen embernek, ki a török hatalmával dicsekszik, s abban keresi becsületét. *Hisz önmagunkról van szó, mikor a szomszéd fal lángban áll. És itt nem a szomszéd faláról, hanem az állam faláról van szó. Mert ez az ember, a magyar király címének használata mellett, a mi tizenhárom szépesi városunknak azt parancsolja, hogy minden, az ő hadviseléséhez megkívántató szükségletéről gondoskodjanak, fölszerelt katonákat küldjenek az ő táborába, az ő elvonuló csapatai számára eleséget is készen tartsanak. Mindez már eleinte történik. Mit várhatunk tőle még később, mielőtt vállalata óhajai teljesülnek?* (Kiemelés tőlünk – G. S.)”²² – kérdezte a hadak főparancsnokától aggodalmaskodva a király.

Az idézetből világosan kiderül, hogy Bethlen Gábor legnagyobb bűne III. Zsigmond szemében az volt, hogy az erdélyi fejedelem „ármányos praktikával” Lengyelországot ki akarja szolgáltatni a pogányságnak. Gondolatmenete szerint, Bethlen a török segítségével elfoglalja Magyarországot, onnan pedig a török közvetlenül rátámadhat Lengyelországra. Veszélyesebb fenyegetés ez Krakkó, Varsó számára, mint a korábbi évek Moldva, Podólia felőli török próbálkozásai voltak. Ilyen okokból a lengyel király sürgős feladatnak tartotta a határszéli helyőrségek megerősítését, a Rzeczpospolita keleti tartományaiából a katonák átirányítását. „Mi ugyanis nem kis mérték-

²² SCHMIDT: Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához. In: Századok 1887. II. füzet. 115-116.; Szekfű Gyula is említi Bethlen lengyelországi népszerűtlenségét. – SZEKFŰ: Bethlen Gábor, 135.; III. Zsigmond lengyel király félt összehívni még a rövid (két vagy háromhetes) szejmet is, mert Bethlen Kasán tartózkodott 1620 szeptemberében és a szejmen megjelenő protestánsokkal „praktikálni” kezdett volna. – PIETRZAK: Po Ceorze, 31.

ben aggódunk ezen terület biztonsága miatt – olvashatta tovább Żółkiewski nagyhetman a király nyugtalanságot tükröző sorait –, mely oly közel esik fővárosunkhoz, hol nemcsak székhelyünk van, hanem királyi jelvényeink is őriztetnek.”²³

A nagyhetman saját hatáskörében intézkedett is. Azért, hogy a csehországi „járvány” Magyarországra és Sziléziába, Lengyelország szomszédságába be ne hurcoltassék, Żółkiewski a krakkói és a sandomierzi vajdaságok meg a sztarosztaságok katonaságát a sziléziai és a magyar határhoz rendelte, állomáshelyeiket Oswięcimben, Zatorban, Sądectben, Bieczben jelölte ki. A Samborhoz közeli szoros, átjáró őrzésére négy századot irányított.²⁴ Bizonyosak lehetünk abban is, hogy Bethlen Gábor hátbatámadását – a király ötletét („nem lenne-e célszerű őt [Bethlen Gábort] Erdély felől hátban támadni meg”²⁵) – is a nagyhetman készítette elő.

Homonnai Drugeth György lengyel zsoldot húzó, kb. tízezres lengyel és kozák hadának Rákóczi György felett aratott homonnai győzelme (1619. november 23.) Bethlen Gábort arra kényszerítette, hogy csapatait Bécs falai alól visszavonja.²⁶

Dokumentálni nem tudjuk, de Wisner Henryk lengyel történész azt állítja – a forrás megjelölése nélkül –, hogy a törökök Lengyelország elleni nagy támadása 1620-ban nem volt más, mint a Homonnára, pontosabban a Bécs ostromának elmaradására adott válasz.²⁷ Török szempontból fényesen sikerült a

²³ SCHMIDT: Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához, In: Századok 1887. II. füzet. 116.

²⁴ Ua. 118-119.

²⁵ Ua. 116.

²⁶ A homonnai csata napját eltérően adják meg a szakkönyvek.

November 23. szerepel a Magyarország története 1526–1686. 3/2. k. (Szerkesztő: R. VÁRKONYI Ágnes.) Bp. 1987. 1694; Bethlen Gábor állama és kora. (Szerkesztette: KOVÁCS Kálmán.) Bp. 1980. 170; Magyarország történeti kronológiája. II. 1526-1848. (Főszerkesztő: BENDA Kálmán.) Bp., 1982. 448.

November 22-ét tüntet fel Bethlen Gábor: Levelek. (Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta SEBESTYÉN Mihály.) Bukarest, 1980. 302; JULIER Ferenc: Magyar hadvezérek. Bp., 1992. (Az 1930. évi első kiadásának reprintje) 230.

November 21-ére teszi a csata napját CSETRI Elek: Bethlen Gábor életútja. Bukarest, 1992. 97, ugyancsak ez a nap van feltüntetve dátumként a Polska, jej dzieje i kultura, 50. oldalán.

²⁷ WISNER: Zygmunt III Waza, 163.

revans. A Prut melletti Cecoránál (ma Țuțura) Szkender pasa török–tatár hada 1620. szeptember 19-én érzékeny veszteséget okozott Žółkiewski koronagyetman seregének, de a lengyelek sorsát ténylegesen Graziani moldvai vajda árulása, Szkender pasához való átpártolása döntötte el. A sáncok mögé húzódott lengyel had viszont nem adta meg magát, egészen október 7–8-ig a biztos halál tudatával hőiesen védekezett. „Radulius Vajvoda” Havasalföldről Erdélybe azt jelentette, hogy október 8-án nagy csata volt Moldvában. A lengyelek közül „csak igen kevesen szaladtak el. A főrendek sokan rabbá estek. Sulkóczki [Žółkiewski] a harcon elveszett, a fejét a portára küldte a basa, melyet országunkon általvivén, Flocz nevű városunkban emberink szemekkel látták.”²⁸ Nem túlzás súlyos vereségről beszélni, hiszen a történelmi párhuzamokat igen kedvelő lengyelek a cecorai csatavesztést Thermopülaival azonosították.”²⁹ A koronagyetman halála és a lengyel fősereg pusztulása minimum két, előre látható következménnyel járt: a déli-délkeleti határok nyitottsága miatt az ország egyrészt a tatárok portyáinak, másrészt pedig a török szultán, II. Oszmán döntő, 1621-re beígért rohamának lett kiszolgáltatva.

Témánk szempontjából csak a lengyel és az erdélyi relációkat boncolgatva: III. Zsigmond is, Bethlen Gábor is szinte azonnal alkalmazkodott az új politikai helyzethez. Amíg az első kényszerből, addig a másik számításból cselekedett. A védekezésre képtelen országnak a szemje (1620 őszén) a király minden hadseregteremtő javaslatát – zsoldosok verbuválását Európában és a működtetésükhöz szükséges extraadót, nemesi felkelést, a hatalommal állandóan huzakodó zaporozsjei kozákság katonai szolgálatba állítását – megszavazta, a király és országa valóban komolyan készült a mindent eldöntő 1621. évre.³⁰ Törökellenes

²⁸ Erdélyi Történelmi Adatok. (Kiadta MIKÓ Imre.) II. k. Kolozsvár 1856. 379., Erdély öröksége. IV. k. A fejedelem. 1613–1629. Bp. é. n. 53. (ETA) – a hetman „fejét hogy inkább mindenek lássák, az Sz. Sophia temploma eleibe egy idegre felfüggesztették, homlokára cédulát ragasztván nevéről és állapotjáról – egynehány napig ott tartották.”; JASIENICA: Rzeczpospolita, 332-334. SZEMJONOV L. Je.: Moldavija i Valahija v otnosenijah sztran regiona sz oszmanami (1618–1634 gg.) In: Oszmanszkaja imperija i sztrani Central'noj, Vosztocsnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropi v XVII v. Csaszy I. Moszkva, 1998. 116. (SZEMJONOV: Moldavija i Valahija, 1618–1634)

²⁹ Polska, jej dzieje i kultura, 51.

³⁰ Az általános nemesi hadfelkelés (pospolite ruszenie) kimondásába nem egyezett bele a szemje, de a kozákok zsoldba fogadását, s ami a fontosabb, az egyházi és a világi nemesség bandériumainak kötelező létszámmal történő hadba vonulását cik-

harcukhoz Európa minden katolikus országát igyekeztek megnyerni, de csupán II. Ferdinánd császárból reménykedhettek a sikeres fehérhegyi ütközet után.

Bethlen Gábor a politizálási alapelvének megfelelően minden irányból szeretne volna biztosítani magát, ezért minden érdekelt féllel felvette a kapcsolatot, mindenkinek felajánlotta „őszinte” szolgálatát, s ezt bizonyítandó, minden irányba többé-kevésbé hasznosítható információkat továbbított. Például az 1621-es török hadjárat tervét nemcsak III. Zsigmondhoz, de II. Ferdinánd császárhoz is eljuttatta.³¹ A krími kánt a lengyelországi készülődésekre figyelmeztette. Levelében közölte, hogy maguktól a lengyelektől nincs mit tartani, mert azok „csupán a nyelvükkel katonák” (duntaxat lingua milites sunt), mert amikor az ellenséget meg látják, folyton csak üléseznek-üléseznek. Most (1621 tavaszán) olyan döntésük van – írta a fejedelem –, hogy 20 ezer kopjást (lancearius), 10 ezer kozákot és 20 ezer gyalogost fognak összegyűjteni. A lovasságot képesek összeszedni – vélte Bethlen –, de a gyalogságot csak akkor, ha a császár és közöttük béke születik.³² Dóczi István és Rimai János portai követeit erről így instruálta: a császárral tárgyalni kell a békéről, de megbékélni vele csak akkor szabad, ha II. Ferdinánd nemcsak magyar királyként, hanem császárként is békét köt a szultánnal, „az lengyeleknek segítséget ne adjon se titkon, se nyilván a császár [= szultán – G. S.] ellen.”³³ Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyar király és az erdélyi fejedelem egyezkedésében a lengyel–Habsburg katonai együttműködés megakadályozásának a szándéka rejlett, de a kérdés jelentőségének fokozódása, illetve halványulása a küszöbön álló, 1621 nyarára beígért török hadjárat kimenetelétől függött.

kelyezte be. Például a király 1000, a prímásérsek 300, a krakkói püspök 300, a többi püspök 200-200 fős, a Rzeczpospolita négy hetmenja (lengyel, litván főhetman, lengyel, litván nagyhetman) 400-400 kozák és 200-200 fős, összesen 600-600 fős bandériummal kötelezettek harcolni 1621-ben. A Zbaraski- és a Sieniawski-családokra 400-400 fő katona kiállítása lett kiróva. Stb. PIETRZAK: Po Cecorze, 61. Mellesleg az 1620-as szejmi részvétel igen alacsony volt: a szenátorok közül megjelent a 2 érsek, mindössze 6 püspök, alig 16 vajda, 12 nagykastellán, 10 kis-kastellán. – PIETRZAK: Po Cecorze, 166-167. (Összehasonlításképpen: a Rzeczpospolitában 35 vajda, 30 nagy- és 49 kis-kastellán volt!)

³¹ KEMÉNY János önéletírása. 80.

³² Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. (Kiadta GINDELY Antal) Bp. 1890. 273-274.

³³ ETA II. 385-386.

II. Oszmán szultán több mint százezres hadával szeptember 2-án érkezett a Dnyeszter-parti Chocimhoz (ma: Hotin), ahol a lengyelek (20 ezer lovas, 15 ezer gyalogos) elsáncolták magukat, és a terepviszonyokhoz igazított, előnyös védőállást foglaltak el. Külön, a lengyel sáncrendszerrel teljesen független tábornokot alkötött a 35 ezernyi, a király által mozgósított zaporozsjei kozákság. Négy héten át folytak a harci cselekmények, a sáncok elleni török rohamokat kitörésekkel ellensúlyozták a lengyelek. Fordulópontot a kozákok akciói eredményeztek a gigászi küzdelemben, ugyanis vakmerő támadásaik következtében a török utánpótlás megsemmisült. Az éhség – amely a sáncba zárkózottakat is fenyegette – és a közeledő hideg tárgyalóasztalhoz kényszerítette a hadakozó feleket. Kemény János önéletírásában is – nem véletlenül – ezt a körülményt hangsúlyozta: „Huttinnál” [...] „az számtalan nép [= a török had – G. S.] élésből megfogyatkozzék, és gyalázatosan békességet kelle csinálni.”³⁴ De mit is jelentett a török számára ez a „gyalázatos békesség”? Kemény János ezt nem fejtette ki, csupán azzal egészítette ki még, hogy a szultán „dolgavégezetlenül” (re infecta), megszegyenülten hagyta el a chocimi csatamezőt.³⁵ A lengyelek törökök feletti győzelmet triumphusszal ünnepelték, az utókor pedig Chocim jelentőségét csak a grunwaldi (1410) és a bécsi (1683) sikerekhez mérhetőnek mondta és mondja mind a mai napig.³⁶

³⁴ KEMÉNY János önéletírása, 80., SZEMJONOVA: Moldavija i Valahija, 1618–1634. 116–117.

³⁵ KEMÉNY János önéletírása, 81.; Kemény János viszont arról hallgatott – vagy nem tudta? –, hogy a chocimi (hotini) egyezményben a győztes lengyel király továbbra is vállalta a krími kánnak járó upominki = évi adomány, békepenz (?) fizetését. – SZEMJONOVA: Moldavija i Valahija, 1618–1634. 117.

³⁶ Memuari, odnoszjascijszja k isztoriji Juzsnoj Ruszi. Vipuszk II. (pervaja polovina XVII szta.) Kijev, 1896. 77–78., 92–93., 99–100., 123., WISNER: Zygmunt III Waza, 171–172., Polska jej dzieje i kultura 51–52; Kronika Pawła PIASECKIEGO biskupa przemyskiego. Kraków, 1870. 291; HALECKI: A nyugati civilizáció peremén, 139., JASIENICA: Rzeczpospolita, 337–338.; A kozákok helytállásáról: GOLOBUCKIJ V. A.: Zaporozsszkoje kazacsesztvo. Kijev, 1957. 176–185. A chocimi győzelmet ő „mindenekelőtt az ukrán kozákok” érdemének tartja. – Uo. 186.; A lengyelek dicsőségét az északon elszenvedett kudarcok viszont alaposan beárnyékolják. A chocimi diadallal szinte egyidőben – 1621. szeptember 24-én, október 15-én – a livóniai és a kurlandiai fővárosok (Riga, Mitawa=Mitau, ma: Jelgava) kapituláltak Gusztáv Adolf svéd király csapatai előtt. – WISNER: Zygmunt III Waza, 182.

Talán jelzésértékűnek tarthatjuk, hogy a Bethlen Gábor születésének 400. évfor-

Ez az 1621. évi dicstelen török hadjárat, illetve Bethlen Gábor 1619–1621 közötti, Európaszerte „nyilvánossá vált török barátsága” – Szekfű Gyula szerint – a nikolsburgi békekötés egyik okaként említhető.³⁷ A fejedelem a nikolsburgi békét taglalva négy kényszerszülte okra vezette vissza a megegyezést. 1. „... nem levén kivel hadakoznom, hatalmas császár [= szultán – G. S.] semmivel nem segített, ...” – állította Bethlen egy befolyásos töröknek írott levelében, később hozzáfűzte még: „Ha meg nem békéltem volna, ezen az télen megtörténhetett volna, hogy nemcsak magamat hadastul űztek volna alá onnét feljül az ellenség, hanem Magyarországot is éppen elfoglalta volna, és Erdélybe szaladtanak volna, ahonnét nemcsak nekünk magyaroknak, hanem hatalmas császár országának is nem kevés gondot és búsulást szerzett volna az ellenség.” 2. Két és fél éven át szüntelenül sürgette a Porta hathatós támogatását, de valószínű, hogy „az én forgolódásom, magam népével, pénzével való hadakozásom nem kedves, mert ha kedves volna, különben segítenének, mint Bocskai fejedelmet” – bírálta keserűen Bethlen a török döntéshozókat. 3. A szultán segítségének elmaradása „a magyar nemzet” ijedelmét és „elidegenedését” vonta maga után: „... mi tovább hadakozni nem akarunk, hanem azt kívánjuk, hogy Ferdinánddal megbékéljél” – követelték az erdélyi fejedelemtől és választott magyar királytól a hosszú háborúra képtelen magyar sereg katonái. Pozsonytól 14 vármegye katonasága a parancsot, engedélyt be sem várva hazaindult – ecsevelte Bethlen a kiszolgáltatottságát a példával. 4. „Negyedik oka ez is lőn utoljára, hogy az lengyelek nagy kevélységgel jövének, szállának haza táborokból [Chocimtól – G. S.], azt hirdetvén, hogy őnekik hatalmas császár semmit sem árthatott, sőt ők voltak győzedelmesbek, mert sáncokból ki nem űzhették, vehették őket, Ferdinánd mellé az lengyel király 18 ezer lengyelt készített vala, kik tőlünk immár csak ötnapi járóföldön voltak.”³⁸ (Kiemelés tőlünk – G. S.)

Még ha eltekintünk a szándékos torzításoktól, általában a Bethlen-féle taktikázástól, akkor is nyomós indokoknak kell tartanunk a fejedelem érveit. A bennünket most leginkább érdeklő lengyel–Habsburg kapcsolatról minden-

dulója alkalmából szervezett tudományos konferenciák és azok publikált írásai között egyik sem foglalkozott az 1619–1621 időmetszet nyugati és keleti frontokon zajló eseményeinek parallel láttatásával, egymásra gyakorolt hatásaival. (Bethlen Gábor és kora. Századok 1981/4.; Bethlen Gábor állama és kora. Bp., 1980.)

³⁷ SZEKFŰ: Bethlen Gábor, 137.

³⁸ Bethlen Gábor: Levelek. 168–175. (Ugyanez a forrás = Török-magyarokori államokmánytár (Kiadta SZILÁDY Áron-SZILÁGYI Sándor.) 1. Pest 1868. 342–347.)

képpen el kell mondani, hogy az a gyakorlatban kiválóan működött. A kölcsönös katonai támogatás legváltozatosabb formáival találkozunk 1619–1621 között. III. Zsigmond például szabad zsoldostoborzást engedélyezett Ferdinándnak az országában, évről évre kb. 6 ezer kozák vállalhatott szolgálatot a Habsburgoknál. Homonnánál – ahogyan azt már korábban is említettük – 10 ezer lengyel és kozák mért vereséget Rákóczi Györgyre. Ugyanilyen nagyságúnak emlegetik a fehérhegyi ütközetben részt vevő lengyel segélyhadat is, válaszul erre Chocimnál mintegy 8 ezer „német” támogatta a bajba jutott Rzeczpospolitát.

A dokumentumok fényében talán megkockáztathatjuk azt a szokatlan kijelentést, miszerint: *1621 végére az erdélyi–török kezdeményezés, offenzíva megtorpant és összeomlott, és mindkét félnek, II. Oszmánnek és Bethlen Gábornak az eredeti célkitűzésektől messze elmaradó kényszerbékével kellett beélnie.* II. Ferdinánd és III. Zsigmond szoros katonai kooperációja azt eredményezte, hogy a katolikus országok a protestáns csehek és magyarok fölé, illetve a muzulmán törökök és tatárok fölé kerekedtek. Maximálisan kiaknázni a lehetőséget mégsem sikerült, mert a Rzeczpospolita ellentétes, északi pólusán Svédország – a török hadjáratokkal egyidejűleg – rátámadt a gazdag lengyel tartományra, Livóniára. Rövid időn belül, 1621. szeptember 25-én Gusztáv Adolf svéd király (1611–1632, III. Zsigmond unokatestvére) előtt Livónia gazdaságilag és stratégiaileg is legjelentősebb kikötővárosa, Riga kapitulálni kényszerült, október 25-én pedig a Kurlandiai Hercegség fővárosa, Mitawa (Mitau, ma: Jelgava) vallotta magát svéd alattvalónak. A svédek győzelmében nem csekély szerepe volt annak, hogy a Rigába betelepült jezsuiták magukkal hozták a vallási türelmetlenséget, és az ostrom idején az azonos hitet, a lutheri hitet valló ostromlók és az ostromlottak összejártak. A városba érkező Gusztáv Adolf királynak az a Hermann Samson lutheránus főpásztor mondta el a hűségesküet a város nevében, aki Wittenbergben együtt diákoskodott Svédország nagyhatalmú kancellárjával, Axel Oxenstiernával.³⁹

³⁹ WITTRAM, Reinhard: Baltische Geschichte. Die Ostseelande. Livland, Estland, Kurland. 1180–1918. München, 1954. 86-87.; Ugyanitt a svédek balti uralmáról: Livónia 1621–1710, Esztónia 1561-1710 között tartozott a svéd koronához - Ua. 89-99.; Lásd még: CZAPLIŃSKI, Władysław: Der Kampf um das Dominium Maris Baltici und die baltische Politik Polens im XVII Jahrhundert In: Acta Poloniae Historica. 1973/1. 123-135., ETZOLD, Gottfried: Polens Herrschaft über Livland 1561 – 1621. In: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 1990/1. 7-20., WISNER, Henryk: Wojna polsko-szwedzka w Inflantach 1621-1622. In: Zapiski

III. Zsigmondnak, de királyutódainak is szinte mindig azon kellett törniük a fejüket, hogyan kerüljék el a kétfrontos háborút. Igaz, hogy a két front közül az északi primátust élvezett a délivel szemben. Ennek egyik oka abban keresendő, hogy a Rzeczpospolita déli határvidékein, a végeken = okrajnában élő népesség a rendszeres tatár portyázások miatt önvédelmi harcra kényszerült. Életformájához szervesen illeszkedett a fegyverforgatás, sőt alkalmanként királyi vagy főúri zsoldba való szegődéssel egészítette ki a mezei gazdálkodásból, halászatból, vadászatból, sópárlásból, salétromfőzésből származó jövedelmét. Az állandó veszélynek kitett okrajnai (ukrajnai) katonaparasztság az önvédelemmel az állami határokat is sikeresen védelmezte, így az 1620-as években a svédek elleni diplomáciai és katonai akciók szervezése köthette le a lengyel politika energiáit.

A svédek térmeyerése az erkölcsi és katonai veszteségeket nem számítva komoly gazdasági károkkal járt. Kiesett a lengyel kincstár jövedelmeiből a Balti-tenger második legforgalmasabb kikötőjének vámjövödelme, plusz a Riga által ellenőrzött Dvina (Düna, Daugava) folyó forgalmából eredő bevétel is. Mondhatjuk egyébként azt is, hogy a svédek felügyelték Litvánia belső területeinek exportját-importját. Teljesen érthető, hogy a Vasa-dinasztiabeli III. Zsigmond a Livónia védelméért felelős litvánokra, leginkább a litván hetmanra, Krzysztof Radziwille-re igyekezett a felelősséget áthárítani. Az elvesztett livón és kurlandi területekért indítandó háború minden terhét – a király elképzelése szerint – Litvániának kellett volna viselni. Olyannyira kiéleződött az uralkodó és a litván főnemesi klánok (Radziwillek, Chodkiewicz, Sapieha) közötti viszony, hogy 1624–1625 folyamán bármikor kirobbanhatott egy belső fegyveres konfliktus.

Több mint valószínű, hogy ez a Litvániában érlelődő válság gyűrűzött be Erdélybe a szokásos módon, azaz a királyukkal elégedetlenkedő főurak követükön keresztül – törvényellenesen – a lengyel trónra invitálták 1624 nyarán Bethlen Gábort. Igaz, hogy a Lengyelországból Munkácsra érkezett követ III. Zsigmond halálos betegségéről és a bizonytalan jövőről beszélt, de ez egyáltalán nem zárta ki a rokosz (az engedetlenség) előkészítésének a tervét sem. A fejedelem, aki már a második, kudarccal felérő Habsburg-ellenes hadjáratán esett túl, a lengyelek megkeresése kapcsán erősen elgondolkodott a lehetőségein. Részleteket sem nélkülöző leveléből kiviláglik (augusztus 19.), hogy a váratlanul előbukkant öt-

Historyczne 1991/4. 467-491. Általában: OAKLEY S. P.: War and Peace in the Baltic, 1560–1790. London, 1992., HEYDE, Jürgen: Polnische Forschungen zur Geschichte der baltischen Länder – historische Entwicklung und aktuelle Tendenzen. In: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2003/1. 52-84.

letet józanul és mértéktartóan fogadta. Akár „fundamentumos”, akár nem, a lengyelek ajánlata – írta Balling János munkácsi kapitánynak –, tudniuk kell, hogy Bethlen Gábor nem riadt és riad vissza soha a megpróbáltatásoktól, nem szokott megijedni az árnyékától. „Tudom azt, és Szent Pál írásából tanultam meg, hogy minden hivatal istentől vagyon”, tehát az uralkodók kiválasztása, a háborúk sikere vagy kudarca, a házasságkötés, mind-mind isten akaratától függ, így „ha akarnám sem állhatnék ellene istenünk akaratjának” – elmélkedett Bethlen, majd a következő szavakkal összegezte álláspontját: „*Summa: valamikor engemet requirálnak őkegyelmek, de mindenkor készen találtatom, és absque nulla mora, isten egészségemet adván, oly apparatussal, haddal indulok mindjárt, mellyel isten segítsége által akaratjokat véghezvihatik.*”⁴⁰ (Kiemelés tőlünk – G. S.) Megválasztása esetén a lengyelek „nem gyalázódnának és nem károsodnának”, hiszen „tökéletes és csendes állapotot tudnék nekik szerzeni mind törökkel, tatárral, muszkával, svécussal”⁴¹ – üzentte Gyulafehérvárról kissé elhamarkodottan a fejedelem.

A törökök és tatárok vonatkozásában tett ígérete megalapozottnak tűnik, de Oroszország és Svédország politikai súlyát alighanem rosszul mérte fel. Habár a lengyelek fülének éppen az ilyen biztatások voltak a kedvesek, az utóbbiakkal szemben felvonultatható hadak ígéretére volt szükségük. Bethlen viszont a Lengyelországba küldött válaszával próbára is tette a koronát ajánlgatók szándékának komolyságát. A további tárgyalások menetét kemény feltételekhez kötötte. Biztosítékul a főurak aláírásával és pecsétjével ellátott hűséglevelet követelt tőlük, továbbá azt, hogy összehangolt akcióval rendezzék meg Krakkóban az electiot. Azért Krakkóban, mert Kassáról 8–10 nap alatt a lengyel fővároshoz fel lehetne vonulni, és „az Rokost avagy gyűlést” [az engedetlenek gyűlését, avagy a rendes szejmet – G. S.] ez idő alatt meg lehetne tartani. Az ellenpártnak, a király fia és asszonya pártján állóknak ideje sem maradna a cselekvésre, Bethlen szavaival élve, „úgy serénykedném én az menetellel, hogy csak az míg készülődnének is az más felek, addig én Krakkón találatnám, mint szintén István király amint cselekedett volt Maximillian császár idejében”.⁴²

Hiába volt meg az elszántság és az eltökéltség Bethlen Gáborban, hasztalanul várta a számára kedvező fordulatot Lengyelországban, ott a helyzet egyre ka-

⁴⁰ Bethlen Gábor: Levelek. 186-188. (Ugyanez a forrás = SZILÁGYI Sándor: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezései történetéhez. Bp., 1873. 66-69.)

⁴¹ Ua. 189.

⁴² Uo.

otikusabbá vált. 1626-ra az energikus Gusztáv Adolf a livóniai és kurlandiai szerzemények mellé a lengyel király másik vazallusállamának, a Porosz Hercegségnek jelentős részét (Warmiát = Ermlandot, Malborkot, Elblagot = Elbinget) is megszerezte.⁴³ Bebizonyosodott, hogy III. Zsigmond képtelen országa védelmére, a katolikus országokba vetett hite, II. Ferdinánd császár és IV. Fülöp spanyol király ígéreteire való hagyatkozása csak keserűséget okozott az országnak. Az unokatestvérek, III. Zsigmond és Gusztáv Adolf által személyesen vezetett csatájából (gniewi csata 1626. szeptember 29. – október 1.), az istenes és a katonakirály összecsapásából az utóbbi került ki győztesen. Az 1621 óta az északi fronton csak vereségeket elkönyvelő III. Zsigmond a hatalmas és tekintélyes Rzeczpospolita fokozatos szétforgácsolódásáról, vagyis magáról a valóságról, tudomást sem véve a warmiai püspökséget (amit a svédek birtokoltak) egyik fiának, a wrocławói püspökséget (amit Mansfeld protestáns hada teljesen elpusztított) a másik fiának adományoztatta a pápával. Az ország elégedetlensége az 1626. november 19–december 3-i Toruńba = Thornba összehívott szejmen csúcspontodott ki, amikor is a szenátorok egyöntetűen azon a véleményen voltak, hogy a beteg – tehát intézkedni képtelen – király életében meg kell nevezni az utódot. Annál is inkább, mert az ország pusztulása nem tűrhető tovább, a király vagy az ország sorsa közötti választás ideje eljött. Történelmi párhuzamot is találtak a kritikus lengyel szituáció érzékeltetésére, amely egyúttal a megoldást sugallta. Annak idején – szölt a tanmese –, amikor Pyrrhosz megtámadta Makedóniát, és Démétriosz királyra egyik vereséget a másik után mérte, a makedónok, hogy országukat a biztos pusztulástól megmentésük, Pyrrhoszhoz csatlakoztak.⁴⁴ A forgatókönyv félreérthetetlenül kijelölte a helyes politikai irányt, de „a hogyan valósítsuk meg?” kérdésre több válasz született, ami Lengyelországban nem jelentett mást, mint azt, hogy több hatalmi csoportosulás feszült egymásnak vélt igazáért. A kancellár Wacław Leszczyński arról elmélkedett a szejmben, hogy a királyt illeti meg az utódkijelölés, az utód megnevezésének a joga. Vele ellentétben Stanisław Łubieński, az alkancellár ezt a jogot az országnak, a szejmnek szánta.⁴⁵ Márpedig a szejmre bízni ilyen döntést – akárcsak

⁴³ Gazdag bibliográfiai áttekintést nyújt erről és a „régí Poroszország” történetéről NEUGEBAUER, Wolfgang: Das alte Preussen. Aspekte der neuesten Forschung. In: Historisches Jahrbuch 2002. Freiburg-München, 2002. 463-482.

⁴⁴ Biblioteka PAN w Kórniku. rkps. (=kézirat) 971. 30. – idézi és közli WISNER: Zygmunt III Waza, 207-208.

⁴⁵ WISNER: Zygmunt III Waza, 207.

a Báthori-időszakban – egyenlő volt az érdekek további feldarabolásával. Potenciális jelöltekként XIII. Lajos testvére, Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor neve merült fel.

Miután legnagyobb erőfeszítései ellenére sem vették be Erdély államiségének a császár és a szultán részéről elismert, kétoldalú, kölcsönös garanciáját a szőnyi békébe (1627), Bethlen csalódása nem ismert határokat. Véleményét a Porta előtt sem titkolta, sőt Tholdalagi Mihály diplomatáját egyenesen arra utasította, hogy Konstantinápolyban a legmagasabb helyen fejtse ki a fejedelmi álláspontot. Konkrétan azt, hogy a török nagyvezír hibájából maradt el Erdély bántatlanságának bilaterális garanciája, amiből a Magas Portának csak kára fog származni.⁴⁶

Külpolitikájának középpontjába ezután a lengyel korona megszerzése került. Az elnyeréséhez szükséges kül- és belpolitikai körülmények Bethlen számára több mint kecsegtetően alakultak. Kemény János önéletírásában idevágóan a következőket olvashatjuk: „Mert mivel az lengyel Zsigmond királytól igen offensus vala [felbosszantott, megharagított], Lengyelországból pedig a Racivilektől és több nagy emberektől biztattatik vala, svéciai király pedig hadakozván ellene, igen izgatja vala, [...] az lengyelség igen meg is unta vala az királyát, ahhoz képest már azt practicálja vala minden úton-módon, miképpen lengyel királyt exturbálhassa, nem várhatván halálát, [...] melyre [ti. a királyságra – G. S.] immár töröknél és tatárnál is nagy fundamentumot vetett vala...”⁴⁷ A fentiekkel egybehangzó, de pontosításokra alkalmas részletek derülnek ki Nikodémusz János – Bethlen követe Gusztáv Adolfnál – leveléből is. Itt az szerepel, hogy az erdélyi fejedelem „sok és befolyásos barátot” szerzett Lengyelországban (multos ac magnos in Polonia esse amicos), többek között a „Starostam Sandomiriensem”, a „Palatinum Belzensem” („Lecznoschi” = Rafał Leszczyński), a „Castellenum Cracoviensem” („Sbaraschi” = Jerzy Zbaraski), a „Mareschallum Regium” („Wotschi” = Wolski), „Christophorus Radzivilius cum Sapieha”.⁴⁸ Úgy látjuk – Csetri Elek véleményétől eltérően –, hogy Bethlen politikai érdeklődése nem a svédek biztatására fordult a lengyel királyság felé, hanem a napi két misén is részt vevő III. Zsigmond ellenzéke, sőt,

⁴⁶ Bethlen Gábor: *Levelek*. 220-226. (Ugyanez a forrás = *Történelmi Tár* 1882. 47-50. Kiadta SZABÓ Károly)

⁴⁷ KEMÉNY János önéletírása, 85; *Történelmi Tár* 1887. (Kiadta SZILÁGYI Sándor: Talleyrand és Roussel követsége.) 62-63.

⁴⁸ *Történelmi Tár* 1882. 252.

alapvetően a protestáns ellenzéke volt a kezdeményező fél, s ezt a perspektivikus gondolatot karolta fel a svéd diplomácia.⁴⁹

Feltételezve azt, hogy a felsorolt személyek, pontosabban szólva ezek a tisztségükből adódóan szenátorok valóban Bethlen hívei voltak, azt kell mondanunk, hogy *Bethlen sokkal jobb kondíciókkal rendelkezett egy esetleges királyválasztásnál, mint Báthori István*. Csupán a formális összevetés kedvéért nem árt felidézni, hogy a kis-lengyelországi szenátorok szava, illetve voksa mindig döntően befolyásolta – nemcsak Báthori esetében – a királyválasztás végeredményét. Arra sem árt emlékeztetni, hogy az itt Bethlen-barátként emlegetett belzi vajda igazi jelentőségét az adja, hogy az itteni vajdák közül a „Piastr-párt” egy emberöltővel korábban királyjelöltet állított. A krakkói kastellán tekintélyéről nem is szólva, hiszen ő volt a világi szenátorok „princepe” = elsője, a koronázási hely (a krakkói Wawel) és a koronázási jelvények őre. Báthori királlyá választásától és koronázásától a litvánok tüntetőleg távolmaradtak, Bethlen mellett viszont a legnagyobb befolyással rendelkező litván családok exponálták magukat. Név szerint csak Krzysztof Radziwiłł, a litván hadak nagyhetmanjára történik itt utalás, ám Kemény János többes számban emlegette a hercegi fámiliát a Sapiehákkal együtt. Szóba jöhet a Radziwiłłok kapcsán például fivére, Janusz, a vilnai kastellán = a krakkói kastellán litván nagyfejedelmi megfelelője, Albrycht Stanisław, a litván kancellár, Jerzy, a vilnai püspök, a Sapiehák közül Lew Sapieha, a litván nagyhetman, Jan Stanisław, a litván nagyfejedelmi marsall. Ami azonnal szembeötlik, az az, hogy a klérus – érthető okok miatt – sem Gusztáv Adolfot, sem Bethlen Gábort, az eretnekeket (dissidentes a religione) egyáltalán nem támogatta. De miért háborogtak királyuk ellen főleg a litvánok? Úgy véljük, hogy az „istenes” III. Zsigmond uralkodásán végighúzódnó, egymástól el nem választható, erőszakolt katolicizációs és polonizációs folyamat radikális hatással volt a nyelvileg, vallásilag sokszínű litván társadalomra. Egy fél évszázad elteltével a lengyelek vallási és kulturális offenzívája⁵⁰ az

⁴⁹ CSETRI: Bethlen Gábor életútja, 160.

⁵⁰ CZAPLIŃSKI: Zarys dziejów Polski, 236., 272. – Az 1577-es piotrkówi egyházi zsinat olyan döntésre jutott, hogy a tridenti zsinat valamennyi végzését maradéktalanul végrehajtják a Rzeczpospolita-ban. A vallás és a római katolikus egyház megújítását szolgáló reformok kivitelezésének az élére a jezsuiták és más szerzetesrendek (pl. a piaristák) álltak. A Báthori István király által támogatott jezsuita szerzetesek száma 1590-ben elérte a 330 főt a Rzeczpospolita-ban, III. Zsigmond

intoleranciával párosulva – oly mértékben asszimilálta a litván szellemi életet és alakította át a litván társadalmat, hogy a társadalom a polonizációhoz való viszonya alapján, az azt elfogadókra vagy az azt elutasítókra, hasadt ketté. Ez a hatás a vezető litván mágnás családokat sem kímélte, úgy a Radziwiłł –, mint a Sapieha-, vagy az Ogiński-családokban is kialakult a katolikus és a protestáns ág. Litvánia közelsége Livóniához, pontosabban a protestáns svéd nagyhatalom egyik tartományához, lehetőséget kínált arra, hogy litván közvetítéssel kapcsolat épülhessen ki Svédország – „Erdélyország” között.

A litván főurak által a lengyel trónra kiszemelt protestáns uralkodók közül Bethlen erősen vágyakozott a lengyel koronára. Erről több árulkodó nyom is fennmaradt. Egyrészt arra kívánunk utalni, hogy Bethlen a svéd királynál és annak kancellárjánál, Axel Oxenstiernánál afelől érdeklődött: vajon a király magának akarja-e a lengyel koronát? Amennyiben nem, úgy lengyelországi megválasztatásán munkálkodna III. Zsigmond elhalálása esetén (princeps sentiat de electione Poloniae regis, si hunc mori contingat).⁵¹ Másrészt arra gondolunk, hogy a tizenöt évvel azelőtt (1613) meggyilkolt Báthori Gábor ünnepélyes, hadi pompával (summa cum solennitate et magnificencia, [...] more militari exequie⁵²) történő eltemetésének üzenetértéke volt Lengyelország felé. Erdélyben a báthorizmus megsemmisítésén ügyködő Bethlen (például a boszorkányperekkel is) Lengyelországba csak egy tisztára mosott Báthory-nimbusz erkölcsi támogatásával érkezhettek volna meg. Harmadrészt Bethlen szándékának komolyságát az is alátámasztja, hogy Báthori István példája nyomán „bekérezkedett” a Portától Lengyelországba.⁵³

korában, 1607-es adat szerint már 415, 1626-os kimutatás szerint már 1000 fő jezsuita szerzetes tevékenykedett országszerte. 1600-1648 között Lengyelországban 18, Litvániában 10 jezsuita iskolában nevelték és oktatták elsősorban a nemesi ifjakat. – Ua. 271-272.

⁵¹ Történelmi Tár 1882. 254.

⁵² Uo. 267.

⁵³ Szekfű Gyula is idézi Bethlen Gábor 1628 októberi levelét, SZEKFŰ: Bethlen Gábor. 242. – A nagyvezír állásfoglalását kéri a Porta számára óriási előnyökkel járó korona ügyében. Mind eközben hangsúlyozta, hogy a lengyelek (inkább a litvánok!) keresték meg a korona ajánlattal: „Az Isten előtt állunk és igazságot mondunk, mi soha életünkben senkivel erről nem tanácskoztunk, senkit soha közülök meg nem találtunk, mert soha nem kívántuk azt a méltóságot, most sem kívánjuk, tudván kemény természetek” – Török-magyarkori állam okmánytár 90-91.

Bethlen Gábor nagyszabású terve minden előkészület ellenére is csak félig-meddig tekinthető megalapozottnak, hiszen elsősorban a litván főurak csak melleleg a lengyel főurak invitálása semmire nem kötelező magánkezdeményezés volt, függetlenül attól, hogy akár él a király, akár nem. A fejedelem előrelátását és alaposságát viszont kétséget kizáróan dicséri az a tény, hogy esetleges vállalkozását a nemzetközi erőviszonyok helyes felmérésével diplomáciaiailag biztosította. (Habár 1629-re az európai helyzet bántóan leegyszerűsödött, katolikus és protestáns szövetkezési lehetőségekre szűkült.) Gusztáv Adolf is birtokában volt ennek a felismerésnek, ugyanis 1629. szeptember 26-án a több éve tartó lengyel–svéd tárgyalások hirtelen (?) révbe jutottak: Altmarkban (Stary Targban) a meghatalmazottak aláírták a hat évre szóló fegyverszüneti okmányt. A Rzeczpospolita belső állapotait hűen tükrözi ez az altmarki megállapodás, ami tulajdonképpen nem volt más, mint egy kapitulációval felérő végzés. Vereséget szenvedett maga III. Vasa Zsigmond lengyel király, mert végérvényesen le kellett mondania vágyálmáról, Svédország trónjáról, de vereséget szenvedett a Nemesi Köztársaság is, mert területeit kénytelen volt Svédországnak átengedni, sőt azt is el kellett tűrnie, hogy a lengyel király vazallus alattvalóival (a kurlandi és a porosz herceggel) külön megállapodást kössön a svéd uralkodó. Nem véletlen, hogy a lengyel történetírás 1629-et korszakhatárként tartja számon, a nemesi arany szabadság korának, a złoty wiek lezárulásáról beszél.⁵⁴

IV. Vasa Ulászló király és a kozák probléma

Oly nagy volt az elégedetlenség III. Zsigmonddal szemben, hogy 1632-ben bekövetkezett halálakor az új királyjelöltet, az első házasságából született fiát, Władysławot (Ulászlót) „egy fél óra alatt” királlyá választották.⁵⁵ Népszerűsége abból fakadt, hogy ez a Vasa nem volt idegen. Lengyelországban nevelkedett, lengyelül szeretett beszélni környezetével

⁵⁴ WISNER: Zygmunt III Waza, 205-206; Polska, jej dzieje i kultura, 55-56; JASIENICA: Rzeczpospolita 349; ĆIESLAK, Edmund-BIERNAT, Czesław: Dzieje Gdańska. Gdańsk, 1969. 154; TOPOLSKI: Lengyelország története 142., HALECKI: A nyugati civilizáció peremén, 139.

⁵⁵ Polska, jej dzieje i kultura, 57.

(latinul, olaszul és németül is tudott), a tudomány és kultúra támogatása mellett nem feledkezett meg a hazafias kötelezettségeiről sem. Személyesen több csatában vett részt, az 1621-es chocimi (hotini) eseményekkor mutatott helytállására, bátorságára élénken emlékezett a nemesség. Azt is szívesen fogadta az ország, hogy udvarában első pillanattól fogva a nem katolikus vallásúak is hivatalhoz juthattak. Vallási tolerancia után áhított Litvánia és Ukrajna is. A pravoszlávoknak és a protestánsoknak tett gesztusokat – például 1632-ben a pravoszlávoktól elvett templomok egy részét visszaadta az eredeti tulajdonosoknak, 1635-ben a kijevi metropolitának „orosz kollégium” alapítását engedélyezte Kijevben, az ariánusok Rakowban működtethettek iskolát és nyomdát stb. – még elfogadta a Rzeczpospolita, ám az 1629. évi altmarki fegyverszünet anullálására szövögetett terveket nem nézte jó szemmel. Nem a cél, hanem a cél realizálásának eszközei ellen tiltakozott a klérus is, a nemesség is. Arról van szó, hogy Gusztáv Adolf halála után IV. Ulászló a legegyszerűbb módon, házasságkötéssel akarta szétvágni a gordiuszi csomót. Gusztáv Adolf özvegyének, a protestáns Eleonórának feleségül vételével Lengyelország megszabadulhatott volna a szégyenteljes Altmarktól, visszanyerhette volna elvesztett tartományait, kikötőit, gazdasági forrásainak javát, miközben IV. Vasa Ulászló a családjának apja által elvesztett svéd trónt is megkaparinthatta volna. Egy csapással minden problémától mentesült volna a lengyel király is, az ország is. Bármennyire vonzó és tetszetős volt a király számítása, egy protestáns királyné elfogadhatatlan volt az egyházi és a világi szenátoroknak. Ezt a házassági szándékot csírájában fojtották el, akárcsak Ulászló másik nősülési tervét is. A Pfalzi Frigyes lányával, Erzsébettel kötendő házasság, amely ugyancsak a svéd pozíciók meggyengítésére irányult, megint a vallási összeférhetetlenségen bukkott el. Amikor 1637-ben a vallási azonosságot előtérbe helyezve IV. Ulászló feleségül vette Habsburg Cecilia Renátát – II. Ferdinánd császár Bethlen Gábor által is nőül kért lányát –, azonnal megkopott a király népszerűsége. III. Zsigmond Habsburg feleségei kísértettek, de sokkal inkább III. Zsigmond szerencsétlen politizálása rémlett fel az országnagyok szeme előtt.

Tökéletes csapdába került IV. Ulászló! Az ország érdekében tett lépéseit a nemesség vallási okokra hivatkozva torpedózta meg, s amikor a vallási elvárásoknak megfelelt, akkor ugyanaz a nemesség apja gyűlöletes uralkodását emlegette. Ez a házasság különben a franciákkal kötött 1635-ös svéd-

lenes koalíciót blokkolta, IV. Ulászló ezek után a Richelieunek küldött 10 ezer (zömében kozák) katonát a császár hadseregébe irányította át. Az ország, a Rzeczpospolita érdekeit megjelenítő király a főnemességgel egyre súlyosabb konfliktusba keveredett. A király és köznemesi származású kancellárja (1638-tól Jerzy Ossoliński) mindent megpróbált az ország egységének helyreállításáért, ami természetesen a királyi hatalom erősítésével, illetve a mágnsók helyi hatalmának letörésével lett volna elérhető. Livónia, Kurlandia, Warmia peremterületek után a délkeleti végvidék, Ukrajna vált a Rzeczpospolita újabb válságövezetévé. A Báthori István – Jan Zamoyski, a király – kancellár kettős tevékenységét idéző IV. Ulászló – Jerzy Ossoliński Ukrajna központi irányítás alóli kicsúszását nem tudta megakadályozni, a Potockiak, a Koniecpolskiak, a Zaslawskiak, az Ostrogskiak, a Wiśniowieciek kiskirályokként uralták a Kijeven, a Dnyeperen túlra is átnyúló hatalmas országrészt. Az 1620–1630-as években itt kiobbant társadalmi megmozdulásokat, a vallásért és a szabadparashti (kozák) életformáért fegyvert ragadó kozák-felkeléseket kíméletlenül levertek és megtorolták az ukrajnai mágnsók. De kik is voltak ezek a kozákok? Milyen okokkal magyarázható, hogy a kozákság szerepe és jelentősége néhány évtized alatt nemcsak országos, hanem nemzetközi jelentőségre emelkedett?

A lengyel–litván állam és a nemesi társadalom ambivalens érzésekkel viszonyult a végeken élő, kraj-beli (kraj – okrajna – Ukrajna = határszél) kozáksághoz. Nélkülözhetetlen katonaelem volt a tatár portyák megakadályozására, s ezért a respublica a Dnyeper vidékén megtelepedett szabadokból = kozákokból lajstromozott, azaz zsoldos sereget szervezett. Számuk a 17. század első felében 3 és 6 ezer között ingadozott, míg a lajstromból kimaradtak, az ún. vipiszcsikek száma feltartóztathatatlanul növekedett. Ennek okát a romló életkörülményekkel magyarázhatjuk.

Egy Beauplan nevű francia hadmérnök, aki lengyel zsoldot húzva Kelet-Ukrajna helyszínelésével és feltérképezésével foglalatoskodott, naplójában sok érdekes és hasznos adatot rögzített a kozákokról. Felfigyelt a lengyel zsoldos francia arra, hogy a kozákok főleg a parasztsághoz kötődtek, a parasztságból érkeztek a kozákságba. Leírta azt, hogy a kozákok „szenvedélyesen szeretik” a szabadságot. Utánpótlásukat a jobbágyi társadalomból kiszakadt, zömében nőtlen férfiak biztosították, akik a földesúri zaklatások elől a biztonságos vidékre menekültek. A jobbágyok szálnalmas helyzetéről Beauplan feljegyezte: a parasztok hetente három napot robotolnak a földes-

urak javára, a használatra kapott parcellájuk és földjük arányában házi szárnyasokkal, zöldséggel, gyümölccsel, erdei bogyókkal, gombával stb. járulnak hozzá a nemesi család élelmezéséhez. Ezen kívül még „ezer kíméletlen és igazságtalan követelésnek tesznek eleget, nem beszélve a pénzjáradékról, a juh, a sertés, a méz és egyéb termény tizedéről. Három évente ökörharmad terheli őket.” A lengyel nemes, a slachtics jobbágyok feletti uralma korlátlan, sőt életükkel is rendelkezett. A leggazdagabb földesurak évi jövedelme a 800 ezer livre-t is elérte – Beauplan szerint. Ebből a hatalmas összegből fedezték a mágnások hivalkodó öltözéküket, vásárolták fegyvereiket, fogadták pazar lakomákon vendégeiket. Egyszerűbb vendégeskedés alkalmával is 70–80 embernek tálaltak fel aranyozott ezüst edényekben, kínáltak külföldi borokat a drágakövekkel díszített serlegekben.⁵⁶ Teljesen érthetőnek mondja Beauplan, hogy az ukrajnai parasztok tömegesen szöknek el a gazdáiktól, és hogy „nem múlik el 7–8 év lázadás nélkül.”⁵⁷

A Rzeczpospolita délkeleti végein élő jobbágyságnak egyetlen kitörési pont kínálkozott, ez a kozákság. Lajstromba bekerülve egy regisztrált kozák, a kozákokot megillető szabadságjogokat (földtulajdon, adómentesség, önkormányzat, saját bírászkodás) élvezhette az állam javára teljesített katonai szolgálata fejében. Ők őrizték a déli Vadmező (Gyikoje polje) stratégiai fontos helyeit, a folyami átkelőket (réveket), a gázlókat stb., de nemcsak a tatárok ellenében, hanem a „lenti” = a Dnyeper zuhogói mögött élő, szabad kozákokkal⁵⁸ szemben is.

⁵⁶ BEAUPLAN, Guillaume: Opiszanijje Okrajni. Szocsinyenyije Gijjoma Boplana (Perevod sz francuszkovo) SPb., 1832. 9-10., 110-126. (BEAUPLAN: Opiszanijje Okrajni)

⁵⁷ BEAUPLAN: Opiszanijje Okrajni, 7.

⁵⁸ A Dnyeper folyó a déli szakaszán, a több mint egy tucatnyi zuhogó (= porog) mögötti részen, számtalan ágra bomlott, vízállástól függően akár egységes lép- és mo-csárvilágot alkotott. Ebben a „zuhogók mögötti országban = za porogami = Zaporozsje, ebben a senkitől sem zaklatott, senki országában éltek a „lentiek” (nyizkije), halászatból, vadászatból, sópárlásból, salétromfőzésből. A 16. század második felében számuk olyannyira felduzzadt, hogy állandó „lakhelyet”, fa- és földvárat (oroszul: szecs, ukránul: szics = fagerendákból ácsolt erősség) építettek maguknak valamelyik dnyeperi szigeten. Ismertek a Hortyica, a Tomakovka, a Bazavluk stb. szigeteken létesített szicssek. Ugyancsak Beauplan írja, hogy a szicsiek tengeri portyázással is foglalkoztak. Általában ősszel bosszulták meg a szabad kozákok a tatár-török zaklatásokat, zsákmányszerzésre még nagyobb zsákmányejtéssel válaszoltak. 60 láb hosszú, 12 láb széles, 8 láb mély, 2 kormánylapáttal, 20-30 evezővel ellátott bárkáikkal 36-40 óra alatt (!) átszelték a Fekete-tengert, nagy riadalmat okozva

Természetes az is, hogy nemcsak a törökök és a tatárok,⁵⁹ hanem a lengyel főurak nagybirtokai is megsínylelték a kozákok vállalkozó kedvét. Hiába születtek szigorúbbnál szigorúbb törvények a magántulajdon védelmére (pl. az 1613., 1616., 1619. évi szejmeken), az önkényeskedés és az önbíráskodás felszámolására, a kozákosodás feltartóztathatatlanul előrehaladt. 1619-ben III. Zsigmond a szejm hozzájárulásával a királyi zsoldot húzó 1000 fős, az ún. lajstromozott kozákság létszámát 3000 főre emelte a határvédelem megerősítése céljából. A király Zaporozsjei Hadának a parancsnoki kara és valamennyi közkozákja megesküdt arra, hogy a Dnyeper mögül a „lenti = szicsi” kozákok Ukrajnába való bejövetelét megakadályozza, a szicsiek tengeri portyáit megghiúsítja, „a királyi lajstromból kimaradt kozákokat” a sztaroszták hatalma alá kényszeríti.⁶⁰ Az 1621-es, törökök feletti győzelem jutalmazása a központi hatalom részéről az volt, hogy a zsoldos kozákság létszámát felemelték 5000 főre,⁶¹ 1625-ben a Rzeczpospolita már 6 ezres kozák hadat foglalkoztatott írásos szerződés alapján. A hat ezredbe (ki-

Szinope, esetleg Konstantinápoly térségében. A hárs-, illetve fűzfából ácsolt kozák bárkákat a nyílt tengeren alig lehetett észrevenni, mert azok mindössze 2,5 lábnyira emelkedtek a víz fölé. Egy-egy portyán 80-100 bárka vett részt, minden bárkában 50-70 kozák ült. Kevés élelmet vittek magukkal a kozákok, de löport, lövészszerzőket annál többet. A fedélzet nélküli bárka a háborgó tengeren sem süllyedt el – meséli Beauplan –, mert a bárka mindkét oldalán, az orrtól a tatig nádkötegeket erősítettek. Ezek a szorosan egymáshoz kötözött nádkévek az egyensúlyozás mellett a hullámok becsapódását is csökkentették. Visszatéréskor a török hajók éberségét nem volt nehéz kijátszaniuk, mivel kiváló helyismerettel rendelkeztek. Ocsakov várától 3-4 mérfölddel keletre szálltak partra a „lentie”. Azért itt, mert innen egy kb. félláb mélységű vízzel borított lapály húzódott egészen a Dnyeperig, s ezen a terepen vonszolták keresztül bárkáikat a tengeri portyáról hazatérő, a dnyeperi szicsbe (= szálfákból összeácsolt erődítmény) visszatérő kozákok. – BEAUPLAN: *Opiszanyije Okrajni*, 62-67. A zaporozsjei = a szabad, a szicsi kozákság történetére lásd: GOLOBUCKIJ V. A.: *Zaporozsszkoje kazacsesztvo*. Kijev, 1957. című monográfiáját. (GOLOBUCKIJ *Zaporozsszkoje kazacsesztvo*)

⁵⁹ A témáról bővebben: GEBEI Sándor: *A lengyel végek katonaparaszttsága a 16-17. században*. In: *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. (Szerkesztette: KOVÁCS Ágnes) Debrecen, 1999. 69-82.

⁶⁰ *Szbornyik letopiszej, otnoszjaszsihszja k isztoriji Juznoj i Zapadnoj Ruszi*. Kijev, 1888. 246-249.

⁶¹ *Vosszojegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej. Dokumenti i matyeriali v trjoh tomah*. Tom I. Moszkva, 1953. 62. (Vosszojegyinyenyije)

jevi, perejaszlavli, korszunyi, kanyevi, cserkasszi, belocerkovi) szervezett kozákság – III. Zsigmond kiváltságlevele alapján – „általában is, de minden egyes kozák külön-külön is élhetett jogaival és szabadságaival”, amelyeket a lengyel királyok adományoztak nekik. Évente 60.000 lengyel arany fizetésre számíthattak a zsoldos kozákok, s ezt a summát ünnepélyesen Kijevben, az orosz kalendárium szerinti Szent Ilja napján (július 20-án st. st.) osztották ki nekik. A királyi Zaporozsjei Had élére kinevezett parancsnok, Mihajlo Dorosenko 500, a had két felügyelője (jeszaulja) 150-150, a had bírása 100, a hat ezereskapitány 100-100, a hat ezredjeszaul 50-50, a hatvan százados 50-50 lengyel aranyat vehetett át a neves napon. Szolgálati kötelemeik között a határvédelem és a belső rend védelme egyenjogúságot kapott. A hat ezredből egy, állandóan valamelyik „lenti” szigeten őrködött. A hagyományos feladatok ellátásán túl kiemelt kötelességük a szicsi kozákság elszigetelése volt, maguk az „írásos” kozákok a „lentiekkal” semmiféle kapcsolatot nem tarthattak fenn.⁶² Tulajdonképpen az Ukrajnában élők számára a követendő minta az engedelmesség, vagy a jobbágyi állapotból eredő, vagy a zsoldos kozákságból adódó engedelmesség, kellett hogy legyen.

Idegen országok követeit nem fogadhatták, idegen országok uralkodóihoz (szultán, kán, cár) követséget nem meneszthettek. Abban az esetben, „ha hálátlannak mutatkoznának őfelsége ezen kegyeiért, s nem állnák adott szavukat, s megszegnék esküjüket jelen határozat (1625. évi kurukovoi egyezés – G. S.) minden, vagy akár egyetlen pontjában is, akkor az adományozott jogaik és szabadságaik megsemmisülnek...”⁶³ A Dnyeper mentén meggyökeresedett és a sajátosan értelmezett kozák szabadságot korlátok közé szorítani csak ideig-óráig lehetett, hiszen a nemes – jobbágy társadalmi képletbe beékelődött kozák a nemes számára a veszélyes konkurrencia, a jobbágy számára a társadalmi felemelkedés lehetőségét hordozta magával. Ezt a növekvő társadalmi veszélyt a vallási sérelmek méginkább kiélezték, a nap mint nap megismétlődő vallási atrocitások egyre nagyobb tömegeket

⁶² Memuari, odnoszjascsijeszja k isztoriji Juzsnoj Ruszi. Vipuszk II. (pervaja polovina XVII sztoletyija). Kijev, 1896. 145-147. (Memuari II.); Archív Jugo-Zapadnoj Rossziji, izdannije Komiszsziyeju dlja razbora drevnyih aktov, szosztojascsej pri Kijevszkom, Podolszkom i Volinszkom general-gubernatore III. csaszty, 1. tom. Kijev, 1863. 289-292. (Archív JUZR III/1.)

⁶³ Memuari II. 147., Archív JUZR III/1. 291.

mobilizáltak. 1632-ben, az új királyválasztó szejmen a kozákok küldöttségének a legfontosabb előterjesztése a „régí vallás” (starożytna Religia) helyzetének a rendezésére vonatkozott. Kérték, mint ahogyan az elmúlt harminc év során minden egyes szejmen, a vallásbéke (uspokoienie) megteremtését a „régí”, azaz az 1596-os unió előtti idők visszaállításával, mert a „korábban nem is hallott, új [vallásúaktól], az Unióaltaktól” „Rusz népe és Papsága” (narod nasz Ruski y Duchowni naszi) több sértést, megaláztatást, erőszakot ezután nem hajlandók tűrni.⁶⁴

A kérések süket fülekre találtak és az 1637–38. évi kozákfelkelés valóságos polgárháborúvá terebélyesedett. A lengyel és a kozák fél egymást vádolta az 1625-ös szerződés pontjainak be nem tartásával. Nagyon érzékenyen érintette mind a szabad, mind a lajstromozott kozákokat a Dnyepert ellenőrző, közlekedést, szállítást extra vámokkal korlátozó Kodak várának felépítése, amely a jövedelmező tengeri portyákat megghiúsította. Amikor 1635-ben a kozákok elfoglalták és lerombolták ezt a „szabadságot” akadályozó erősséget, tulajdonképpen az államnak üzentek hadat. Mivel a lajstromozottak a szerződésben vállalt kötelezettségüknek nem tettek eleget – legalábbis a hivatalos indoklás szerint –, ezért a király és a respublica a szolgálatukba állított kozákokat szabadságjogaik elvesztésére ítélte. A Pavljuk és Osztranyenko által irányított tiltakozás minden elégedetlenkedőt fegyverbe szólított, a zaporozsjeieket (a szabadokat) is csatlakoztatta. Ha hihetünk a lengyel forrásoknak, már ekkor megfogalmazódott a másfél évtized múlva bekövetkezett kozák stratégia: összefogva a doni kozákokkal és a krími tatárokkal ki kell kényszeríteni a Rzeczpospolitától, hogy az a kozákságot Ukrajnával egyetemben orosz cári alattvalónak engedje át.⁶⁵

Miközben Stanisław Koniecpolski, a király lajstromozott seregének a hadbiztosa az Ukrajnában lévő csapatok mozgósítását elrendelte, nem mondott le a lázadók meggyőzéséről sem. Amnesztiát ígért azoknak, akik két héten belül elhagyják a törvény ellen vétőket, de ez a taktikai lépés nem hozta meg a várt sikert. Eredményesebbnek mutatkozott a magánföldesúri parasztok katonának verbuválása, akik anyagi kedvezményekért hajlandók voltak a kozákok ellen harcolni, legalábbis az első ütközetig. Erre Koniecpolski embertelen parancsa szolgáltatott alapot: „a lázadók gyerekeit és feleségeit büntessétek meg – hang-

⁶⁴ Archiw JUZR III/1. 339-342.

⁶⁵ Memuari II. 174.

zott a kíméletlenségre buzdító uszítás –, házaikat romboljátok szét, mert jobb, ha csalán nő azokon a helyeken, minthogy sokasodjon király őfelsége és a Rzeczpospolita ellensége.”⁶⁶ A háború kegyetlenségére jellemző, hogy „majd minden helyen... maguk a panok (lengyel főnemesek – G. S.) is megbüntetheték engedetlen alattvalóikat, kit éppen halállal, kit éppen vagyoneklkobzással” sújtottak. Mikołaj Potocki, Jeremi Wiśniowiecki magánhadserege, valamint az ukrán vajdaságok nemesi felkelőinek ereje is szükséges volt Pavljukék 20 ezres hadának legyőzésére. A harcokban részt vevő Okolski Szymon slachtics naplójában érthetetlennek mondja, hogy a „katonai könyveket nem olvasó”, a hadászatban járatlan kozákok ilyen rövid idő alatt tízezreket tudtak mozgósítani, csapatokba tudták őket szervezni, fegyelmet tudtak tartani közöttük, elegendő municiót tudtak felhalmozni.⁶⁷ Közöttük nincs herceg, nincs szenátor, nincs vajda – elmélkedik tovább Okolski –, „de vannak olyan emberek, akiket, ha nem mondana ellent a plebejusok törvényének, bátorságuk miatt méltán nevezhetnénk Cincinnatusnak,..., vagy Themisztoklésznek.”⁶⁸

A fegyverrel kikényszerített megegyezés, az 1638. évi Ordináció, az állam és a kozák had közötti viszonyt újra szabályozta, 1625-höz képest de facto súlyosbította. A hat ezres létszám és a zsold nominális nagysága megmaradt ugyan, viszont a kozák öngazgatás és önkormányzat jelentősen csorbult. Most már nem a választott parancsnok, a hetman állt a lajstromozottak élén, hanem a király megbízottja, a komisszár. Ugyancsak kinevezéssel kerültek az ezredek élére az ezereskapitányok, mégpedig iz rodovitoj slachti (a nemesi származásúak közül). A cserkasszi, a perejaszlavli, a kanyevi, a korszunyi, a belocerkovi, a csigirini ezredek tartózkodási és állomásoztatási helyét a cserkasszi, a kanyevi és a korszunyi királyi birtokokon és „egyéb határ menti városban” jelölték ki. (w inszych miastach,... nie mieszkali i dóbr swoich w miastach tam nie mieli)⁶⁹ A megtorlásnak ezzel nem volt vége. Sőt, 1638. után kezdődött meg leplezetlenül az ukrainai, kozákgyanús jobbagyság üldözése, a legyőzött lajstrombeli kozákok zaklatása, privilégiumaik nyírbalása. 1638-ban keltezték azt a levelet, amelyben a belgorodi (orosz) vajda „a lengyel, litván emberek” kegyetlenkedé-

⁶⁶ Ua. 175.

⁶⁷ OKOLSKI, Szymon.: *Diariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem a zaporoskiem*, In: *Memuari II.* 213., 197-199.

⁶⁸ *Memuari II.* 225.

⁶⁹ Ua. 278-279., *Vosszjoegyinyenyije I.* 256-257., HALECKI: *A nyugati civilizáció peremén* 143.

seiről számolt be. Trjochtyemirovot – ez volt a felkelés tűzfészek – hamuvá égették, sok egyéb településről elűzték a lakókat és azokat pusztasággá változtatták. Mindenütt „megsértik a pravoszláv vallást, a templomokat feldúlják”, a kozákok és a parasztok éléskamráit (horomi) kifosztják, családtagjait bántalmazzák, „lőport szórnak az ingükbe és meggyújtják” és más hasonló szörnyűséget követnek el.⁷⁰

A fizikai megsemmisítés előtt több ezren Oroszországban kerestek és találtak menedéket, ami az orosz–lengyel viszonyt, az 1634. évi államszerződést ásta alá. Hogy nem robbant ki az orosz–lengyel háború már az 1640-es évek elején, annak az a magyarázata, hogy IV. Ulászló lengyel király egy olyan törökellenes európai keresztény koalíció megszervezésén fáradozott, amelyhez Oroszország is csatlakozhatott volna.

Ez a háború több haszonnal is kecsegtette IV. Ulászlót. Először is a keresztény Európa összefogásával megvívott törökellenes háború területi nyereséget (pl. Moldvát) ígért, másodszor pedig, a törökök támogatásától megfosztott tatárok portyáit megszüntetné. De a kozákprobléma is megoldást nyerhetne! Tömeges foglalkoztatásukkal a nemes – kozák ellentétek lecsillapodnának, az 1637-1638. évi polgárháború megismétlődésével fenyegető krízis feloldható lenne.

Velence pénzügyi támogatásával meg is kezdődött német földön a zsoldosok felfogadása, nagy-lengyelországi táborokba való koncentrálása. A királyi gárda létszámát rövid időn belül megnövelték, a kozákok háborús készülődésére is kiadták a parancsot, a király 40 darab új ágyút öntetett. Egyszóval 1645-től a király, a királyné (1645-ben nősült másodjára a király, felesége a francia Maria Gonzaga), a kancellár a szejm beleegyezése, sőt a hetmanok tudta nélkül látott hozzá a szűk körben kigondolt terv megvalósításához. Még a látszatra is vigyáztak a beavatottak, mert a törökellenes háború lengyel kezdeményezéssel nem indulhatott, az csakis a török–tatár támadás következtében bontakozhatott ki.

⁷⁰ Memuari II. 280.; GOLOBUCKIJ: Zaporozsszkoje kazacsesztvo, 247. Matvej Stachorski és Krzysztof Rajecki lengyel követek 1647-ben 20 ezer szökött, volt lengyel alattvaló visszatelepítését követelték a cártól, mondván, hogy azok a szököttek az 1637–38. évi kozákfelkelés után menekültek orosz fennhatóság alá. – APANOVICS Je. M.: Pereszelenyije ukraincev v Rossziju nakanunye oszvobogyityelnoj vojni 1648 – 1654 gg. In: Vosszozegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej (Szbornyik sztatyej). Kijev, 1954. 88.

Az Oszmán Birodalmat közvetetten provokáló első lépést IV. Ulászló 1644-ben azzal tette meg, hogy a tatár kánnak járó évi ajándékot – Bahcsiszeráj értelmezésében adót – nem küldte el. A provokáció a kozákok tengeri portyáival és a konstantinápolyi elővárosok megtámadásával folytatódott volna. A törökök és tatárok viszontcsapása minősült volna casus bellinek, ami a koalícióba tömörült keresztény államok támadását váltotta volna ki. Ez a Báthori-korból már ismert, gondosan palástolt terv az országban tapasztalható hadi készülétek miatt hamar lelepleződött, a királyt az 1646. novemberi–decemberi szejmen a rendek nemcsak hogy felelősségre vonták, hanem december 3-i határozatukkal valamennyi királyi és kancellári utasítást hatálytalanítottak. Megtiltották neki azt is, hogy a királyi pecsétet használja az országpecsét helyett. A hatalmától teljesen megfosztott király kénytelen volt külföldön verbuvált zsoldosait elbocsátani, és tudomásul kellett vennie a királyi gárda létszámának 1200 főre való csökkentését. A kozákságnak kiadott parancsai érvényüket veszítették, s nem utolsósorban a tatárokkal és törökökkel érvényes békét a király sem a maga, sem a Rzeczpospolita nevében nem rúghatta fel.⁷¹ IV. Ulászló király hatalom nélkülségét és kiszolgáltatottságát a kortárs Piasecki püspök igen szemléletesen fejezte ki, amikor a királyt egy olyan mézelő méhhez hasonlította, amelynek nincs fullánkja.⁷² A tekintélyében porig alázott uralkodó viszont egy másik szálon is futtatta a konspirációt, mégpedig az apja ádáz ellenségének számító kálvinista, litván Radziwiłł családon keresztül. Janusz herceg volt az a személy, aki hírvivőként és szervezőként minden gyanú felett állt. Mint Lupu moldvai vajda veje – apósa meglátogatása ürügyén – minden feltűnés nélkül megteremtette a lengyel király, a moldvai vajda és az erdélyi fejedelem közötti összeköttetést. A litván herceg Munkácson beszélt először I. Rákóczi Györgynek a törökellenes háború tervéről, és a nemzetközi koalícióba invitálta a fejedelmet.

Az Erdélyi Fejedelemség a törökellenes háború tervében (1646–1648)

Annak ellenére, hogy a török Európából való kiűzésének első tervei már a 16. században megfogantak, az ehhez hasonló politikai kombinációk még a 17. szá-

⁷¹ BOBRZYŃSKI: *Dzieje Polski*, 341-342; JASZENICA: *Rzeczpospolita*, 463; KEMÉNY János önéletrája, 290-291; KOSZTOMAROV NY. I.: Bogdan Hmel'nyickij. Moszkva, 1994. (Reprint: SPb., 1884.) 165; GOLOBUCKIJ: *Zaporozsszkoje kazacsesztvo*, 254.

⁷² Közli KOSZTOMAROV: Bogdan Hmel'nyickij. 137.

zad derekán sem veszítették el aktualitásukat. A nemzetközi összefogással kivitelezendő offenzív háború gondolatával szinte valamennyi európai ország foglalkozott,⁷³ noha a tervek egyeztetésekor áthidalhatatlan szakadékok mutatkoztak. A legtermészetesebb megoldásnak a pápa – császár nevével fémjelzett keresztény összefogás kínálkozott. A nagy törökellenes koalíciók és háborúk – I. tizenötéves háború (1593–1606); II. tizenötéves háború (1684–1699) – „félidejében”, 1646–1648-ban is formálódott egy sikerrel kecsegtető nemzetközi akció.

A pápa és a császár támogatását is bíró nemzetközi szövetkezésben az Oszmán Birodalommal szárazon és vízen határos keresztény államok játszották a főszerepet, mégpedig azok az államok, amelyek alig, vagy egyáltalán nem kapcsolódtak a 30 éves háború befejező szakaszához. A kezdeményezés a Velencei Köztársaságtól indult ki, a megcélzott ország pedig a kelet-európai kontinentális nagyhatalom, a Nemesi Köztársaság, azaz a lengyel–litván uniált Rzeczpospolita (Respublica) lett. Igaz, hogy ennek a tervezett háborúnak, tengeren és szárazföldön egyaránt kibontakozó hadműveletnek stratégiai célja nem a török kiűzése Európából, hanem a szövetkezett államoknak megfelelő béke kikényszerítése lett volna.

Mit is tartalmazott a megfelelő béke Velence és a Rzeczpospolita számára? Hogyan és miért kapcsolódhatott I. Rákóczi György erdélyi fejedelem ebbe az újabb nemzetközi konfliktusba, alighogy lezárta nyugati hadakozását? (1645-ben) A kérdések pontosabb megválaszolásához nélkülözhetetlen a katonai együttműködésben érdekelt hatalmak motivációinak, diplomáciai tevékenységük körülményeinek a számba vétele.

A legkritikusabb helyzetbe a Laguna-köztársaság került, hiszen már 1645 tavaszán háborúba bonyolódott a törökkel Kandia (Kréta, ma Ireklion) birtoklásáért. Következésképpen, leginkább a kereskedő-köztársaság érdekelt a háború nemzetközi jellegűvé váló kiszélesítésében. A Földközi-tengert átszelő kereskedelmi útvonalak biztonságáért felelős Kandiát Velencének mindenáron meg kellett tartania. De mi is váltotta ki az ellenségeskedést?

Az egyik történeti szakmunkában azt olvashatjuk, hogy a háborút „jelentéktelen ürügy robbantotta ki: máltai kalózok oszmán zarándokokat támadtak meg, s ezt követően a kalózok Krétán kerestek menedéket.”⁷⁴ Amennyiben ezt a „je-

⁷³ R. VÁRKONYI Ágnes: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok. Bp., 1978. 393-403.

⁷⁴ MATUZ József: Az Oszmán Birodalom története. Bp., 1990. 135. (MATUZ: Az Oszmán Birodalom története); GENERÁL Tibor: Kelet Pompadourjai. Nőuralom az Oszmán Birodalomban. Bp., 2000. 374-375. (GENERÁL: Kelet Pompadourjai)

lentéktelen ürügynek” minősített tényt Georg Kraus 17. századi kortárs Siebenbürgische Chronikájával összevetjük, kiderül, hogy a keresztények a törökök támadását szinte kiprovokálták. A segesvári jegyző krónikájában az áll, hogy „a máltai lovagok (die Maltheser Ritter) két török hajót a tengeren megtámadtak.” Az egyiket – 800 emberrel a fedélzeten – elsüllyesztették, a másikat pedig zarándok utasaival együtt zsákmányul ejtették. Így került a máltaiak kezére „a török császár anyja, Zaffira... 300 császári vérből való szultanával együtt”, akik Mohamed próféta sírjának felkeresése miatt vállalkoztak a veszélyes útra. A sikeres tengeri portya, akció 344 kereszténynek kiszabadulását is jelentette.⁷⁵ (Minden valószínűség szerint gályarabokról van szó.)

Úgy gondoljuk, hogy a szultán anyjának foglyul ejtését szokványos, vagy jelentéktelen portyának egyáltalán nem minősíthetjük, az akció a casus belli tartalmát bőségesen kimeríti. Továbbá, azt is meg kell állapítanunk, hogy a máltaiak vakmerő vállalkozása túlságosan is sikeresnek bizonyult, mivel hogy a fenyegetettség és a veszélyeztetettség a szultán közvetlen környezetét érintette. Nem egyszerűen a hitüket gyakorló szultáni alattvalók kerültek a velencések, illetve a máltaiak kezébe, hanem a szultán családjának a védelme szenvedett csorbát. Beigazolódott, hogy a Fényes Porta a számára legfontosabb útvonalon sem képes a zavartalan hajózást garantálni, tengeri haderejének gyengesége miatt pedig mélyen megalázták. Nagyon is érthető Ibrahim szultán (1640–48) reagálása a történetekre, amikor is haladéktalanul Kandia ellen parancsolta a flottát, hogy szultáni tekintélyén és birodalmán esett szégyenfoltot minél hamarább eltüntethesse.

Ez a velencei–török konfliktus inspirálta azokat a diplomáciai törekvéseket, amelyek egy nemzetközi törökellenes koalíció életre hívására irányultak. Alig telt el a háború kirobbanásától néhány hónap, Tiepolo velencei követ IV. Ulászló lengyel királlyal az Oszmán Birodalom elleni kétfrontos hadakozás előnyeiről folytatott tárgyalásokat Varsóban.⁷⁶

A tárgyalások részleteiről keveset tudunk, de Tiepolo a biztos győzelmet ígérő háború mellett hosszasan érvelhetett. Említést tehetett a janicsár láza-

⁷⁵ Georg KRAUS: Siebenbürgische Chronik. I. Theil In: Fontes rerum Austriacarum III. Bd. Wien, 1862. 157. „darauff des Türkischen Keyssers eigene Mutter Zaffira... sampt 300 Sultaninen alle aus Keysserligem geblüt geboren.” (KRAUS: Siebenbürgische Chronik)

⁷⁶ KRIP’JAKEVICS I. P.: Bogdan Hmel’nic’kij. Kijiv, 1954. 77.

dásokról, az Isztambulban uralkodó évtizedes anarchiáról, végső soron egy bomlást mutató Oszmán Birodalom jellemzőiről.

A török birodalom évszázados agóniája tulajdonképpen a 16. század második felében kezdődött, amikor az 1578-as pénzügyi krízis a török gazdaság és társadalom betegségeinek láncreakcióját hozta felszínre.⁷⁷ Ez a drasztikus pénzromlás újabb és újabb devalvációhoz (1584, 1619, 1624) vezetett, ennek következtében pedig az adó- és a hadszervezési rendszer működésében támadtak zavarok. A zsoldos- és telekkatonaság kombinációján felépülő hadsereg a pénzügyi nehézségek miatt alapjaiban megrendült. Amíg a 17. század elején 45.000 tímár került be a defterbe, és ez több mint 100.000 katonát (szpáhit, plusz a jövedelem után kiállított fegyverest) mozgósított a szultánnak, addig az 1630-as években a kincstári nyilvántartásban mindössze 7-8000 tímár, ziámet szerepelt.⁷⁸

Nem nehéz belátni, hogy a birtokszám mintegy hatszoros csökkenése a szpáhi hadsereg felmorzsolódásával járt, ugyanakkor, ezzel párhuzamosan a zsoldos janicsárok létszáma ugrásszerűen megnövekedett. Ekkoriban már 70.000 janicsár követelte egyre türelmetlenebbül el-elmaradozó zsoldját, vagy éppen zsoldjának értékálló emelését.⁷⁹ (Egy 1623-ból való adat 60.000 janicsárról tesz említést.⁸⁰) A szultáni zsoldos had pénzügyi ellátásának, de a szultáni palota pénzszükségeinek előteremtése is a nagyvezírré – vagyos kockáztatásával – hárult. Formálisan még mindig a politikai ügyek elsőszámú irányítójának számított, ám de facto, a pénzforrások felkutatásával foglalkozott. Sorsának alakulását a két politikai tényező – egyfelől a palota, másfelől a janicsárság – közötti lavírozás határozta meg.⁸¹ Hogy mennyire

⁷⁷ FODOR Pál: Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról. In: *Aetas* 1999/4. 27-40.

⁷⁸ MATUZ: *Az Oszmán Birodalom története*, 142. GASZRATJAN M. A. – ORESKOVA Sz. F. – PETROSZJAN Ju. A.: *Ocserki isztoriji Turciji*. Moszkva, 1983. 68-69. Kevésbé ismert az a tény, hogy a szultán az 1596. évi mezőkeresztesi győzelmet arra használta fel, hogy az anatóliai szpáhi lovasságot összeírassa. A revízió oka az volt, hogy az anatóliai szpáhik alig-alig képviseltették magukat a hadjáratban. Ezért a tímárbirtokosokat, 30 ezer főt, dezertálásban elmarasztalták és birtokvesztésre ítélték őket. Az 1597. évi általános revízió nemcsak a szpáhik hadseregéből való kiválását eredményezte, hanem a földművelésről az állattenyésztésre való tömeges áttérésüket is kikényszerítette.

⁷⁹ MATUZ: *Az Oszmán Birodalom története*, 142.

⁸⁰ SCHWEIZER, Gerhard: *Die Janitscharen. Geheime Macht des Türkenreichs* (3. Auflage) Wien – München, 1990. 212. (SCHWEIZER: *Die Janitscharen*)

⁸¹ FODOR Pál: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. *Történelmi Szemle*. 1992/ 1-2. 22-25.

szűk volt a nagyvezír mozgásterét, arról a következő tény árulkodik: 1604–1656 között 44 (!) nagyvezír váltotta egymást a bizalmi posztón.⁸²

Szultánból is volt éppen hét 1595-től 1648-ig, de a nagy ősök nyomába – II. Mehmed, I. Szelim, I. Szulejmán – egyikük sem léphetett. A nem természetes halál miatti uralkodó váltások önmagukban is a szultáni hatalom névlegességéről tanúskodnak, a palota a hárem és a kaszárnya (janicsárok) politikai befolyása alá került.

II. Oszmán szultán életét még a hárem falai sem tudták megmenteni a janicsárok haragjától 1622-ben. A zsoldfizetés elmaradása miatt felbőszült Allah katonák kifosztották a palotát, és azt a Musztafát (1622–23) ültették a trónra, aki már négy éve egy háremhez közeli, befalazott ajtóju toronyban várta élete elmúlását.⁸³ A bezártság okozta gyengeelméjűségét a janicsárok csak rövid ideig tolerálták, a megfelelő szultánt egy 11 éves gyerekben, IV. Murádban (1623–40) találták meg.

Kegyetlen, vérszomjas, rettegett despotává nőtte ki magát IV. Murád, aki az Oszmán-dinasztia legnagyobb uralkodója akart lenni. Caligula, Nero stb. római császárok esztelensége és őrültsége egyesült benne. Ez a pszichopata gyakran büszkélkedett vezírei előtt szultáni előjogaival: a nagy uralkodók megtehetik, – mondogatta – hogy akár minden nap tíz ártatlan embert is kivégeztessenek.⁸⁴ Ennek az uralkodási elvnek alkalmazásával még az sem kizárt, hogy 1632–37 között valóban 25.000 embert küldött a halálba.⁸⁵

IV. Murád utóda, Ibrahim szultán (1640–48) pszichikailag ugyancsak labilis volt. 25 éves koráig, amíg bátyja örökébe nem léphetett, permanens halálfélelemben élt. Kiegyensúlyozatlanságában és kiszámíthatatlanságában erősen közrejátszott impotens volta is. A legértelmetlenebbül költekező szultán címet is „kiérdemelte” alattvalóitól: pl. ábrában fürdött minden nap, vagy pl. cobolyprémmel kívánta „tapétáztatni” a palota szobáit. „Bánatát gyakran alkoholba fojtotta”, audienciát nemigen tartott, helyette anyja gyakorolta az uralkodói jogokat.⁸⁶ (A máltaiak fogságába esett Zaffiráról van szó!)

⁸² MATUZ: *Az Oszmán Birodalom története*, 136.

⁸³ SCHWEIZER: *Die Janitscharen*, 198–200.

⁸⁴ SCHWEIZER: *Die Janitscharen*, 213.

⁸⁵ MATUZ: *Az Oszmán Birodalom története*, 233.

⁸⁶ SCHWEIZER: *Die Janitscharen*, 214. – Ibrahim szultán életének volt egy rövid szakasza, amikor a tényleges hatalmat nem az anyja, hanem egyik háremhölgye gyakorolta. A szultáni kegy azért ragyogott kiválasztottjára, mert sikerült neki a

Bizonyosak vagyunk abban, hogy a varsói királyi udvar sem nélkülözte a lengyel diplomaták sztambuli tapasztalatokat összegző jelentéseit. Az információk értékeléséből IV. Ulászló és hű kancellárja J. Ossoliński sem juthatott más következtetésre, mint arra, hogy a három kontinensre is kiterjedő iszlám birodalom ereje megroppant, a ruméliai perifériák nyugalma a centrumban eluralkodott anarchiát csak ideig-óráig ellensúlyozhatja. Nem meglepő tehát, hogy a Velence–Rzeczpospolita tárgyalások a dolgok logikája szerint zárultak, vagyis IV. Ulászló a török elleni háborúba való invitálást elfogadta. Igaz, hogy a külföldi és a hazai zsoldosok verbuválására egy millió escudot várt el partnerétől.⁸⁷

I. Rákóczi György fejedelem tanácsnokának, Kemény Jánosnak az önéletírása ekképpen számol be a lengyel fejleményekről: „Az velencések az akkori lengyel királyt, Vladislaut, arra bírták vala, hogy török ellen hadat indítana, melyre martialis és virtuosus király hajlandó is vala,...”⁸⁸ IV. Ulászló „az római császárral maga szemben lött vala, Nichespurkba (értsd: Nikolsburg – G. S.) menvén, ...”, majd „invitálá az keresztény királyokat, fejedelmeket, ... azon pogányság ellen való hadra, ...”⁸⁹ A háború diplomáciai alapjainak lerakásával egy időben „a conscribált német hadak” – „amely több vala tizenhatezernél”⁹⁰ – a Rzeczpospolita északi és északnyugati határainál gyülekeztek.

lehetetlen, sikerült a szultánt impotenciájától megszabadítani (igaz, csak átmenetileg). Ettől fogva csak a hárem ügyeinek élt Ibrahim. Egy képtelen pletyka miatt – kedvenc ágyasa megcsalta egy idegennel – valamennyi háremhölgyét – 280-at – a Boszporuszba fojtatta. – SCHWEIZER: Die Janitscharen, 215., GENERÁL: Kelet Pompadourjai, 366-369.

⁸⁷ GOLOBUCKIJ: Zaporozsszkoje kazacsesztvo, 252.; Rendelkezünk olyan adattal is, hogy 1646-ban a konstantinápolyi pátriárka, Parpheniosz levelét szerzetesek továbbították IV. Ulászlónak titokban. A keleti egyház feje arra buzdította a lengyel királyt, hogy az oszmánok elleni háborúba kapcsolódjon be, szabadítsa ki a keresztényeket az iszlám rabságából, siker esetén még Nagy Konstantinosz trónjára is kerülhet. – Közli FLORJA B. NY.: Rosszija, sztambulszkije greki i nacsalo Kandijszkoy vojni. In: Szlavjany e ih szoszegyi. Vipuszk 6. Moszkva, 1996.183.; A keleti egyház vezető papjai (a konstantinápolyin kívül a jeruzsálemi és az antiochiai pátriárkák, a Szent Hegy kolostorainak archimandritái, főapátjai) Oroszországot is kapacitálták a csatlakozásra. 1646 augusztusában az orosz „külügyminisztérium” könyveibe olyan bejegyzés került, hogy a nyugatiak – a pápa, a firenzei herceg, a spanyol király – hét évre szöveterkeztek egymással a törökök elleni háborúra. – Közli FLORJA: Ua. 181-182.

⁸⁸ KEMÉNY János önéletírása, 289.

⁸⁹ Ua. 290.

⁹⁰ Uo.

Átellenben, azaz a keleti végeken, Ukrajnában, a kozákok kaptak uralkodói parancsot a háborús készülődésre. A felhatalmazás értelmében a lajstromozott kozákság megbízható és királyhű főtisztjei (Ivan Barabas és Iljas Karaimovics jeszaulok, Roman Pesta és Jacko Klisa ezredjeszaulok, Bogdan Hmelnyickij csigirini százados) a 6000 fős Zaporozsjei (kozák) Had létszámát duplájára emelhették.⁹¹

Ez a háború sikerének biztosítására megkezdett mozgósítás, aláírással és pecséttel (de nem állami pecséttel!) hivatalosított királyi diploma ténylegesen a kozákszabadságba újabb tömegeket vont be a Dnyeper mentén. (A kozákszabadság megközelítőleg a hajdúk kollektív nemesi jogaival rokonítható.) Igen ám, de a kozákok számának növelése csak „nem lehet vala különben, hanem az lengyel urak jobbagyból, azok injuriáltatnak vala.”⁹² Tehát, a lengyel nemesiséget ért jogtalanságok, ezek a király által titokban megkezdett akciók, ezek a szejm és a szenátus kompetenciáját figyelmen kívül hagyó intézkedések a közfelfogásban nem másnak, mint alkotmányvétségnek minősültek. A soron következő, 1646. október 25-én kezdődött szejmen a király és a respublica (nemesi köztársaság, a nemesség országa) erői össze is csaptak.

Pedig IV. Ulászló király igyekezett a politikai küzdelméhez támogatókat megnyerni. 1646 augusztusában, szeptemberében újdonsült feleségével, Ludwika Mariával „kampány” körútra indult. Otthonukban kereste fel a legtekintélyesebb mágnás családokat, így a Lubomirskiakat Wiśniczben, Łańcuton, Jeremi Wiśniowiecki Rusz vajdáját Biały Kamienben, Aleksander Koniecpolski zászlótartót Brodyban, Marcin Kalinowski csernyigovi vajdát Husiatynban.⁹³ Az utazás egyértelmű célja az volt, hogy a legnagyobb ukrajnai latifundiumokkal bíró mágnásokat megnyerje a háborús tervének, támogatásukra a szejmen számíthasson. A respublica nevében felszólaló nemesi követek egyáltalán nem kímélték királyukat és a háborús tervbe beavatottakat, a kérdések és a kételyek özönét intézték hozzájuk. Az uralkodót és a háború mellett voksolókat a Rzeczpospolita törvényeinek megszegésével vádolták, egyetlen céljuknak a király felelősségre vonását tekintették. Samuel

⁹¹ KRIP'JAKEVICS: Bogdan Hmel'nic'kij, 77., GOLOBUCKIJ: Zaporozsszkoje kazacsesztvo, 253.

⁹² KEMÉNY János önéletírása, 292.

⁹³ KLACZEWSKI, Witold: Jerzy Sebastian Lubomirski. Wrocław, 2002. 71-72. (KLACZEWSKI: Jerzy Lubomirski)

Grondski lengyel kortárs „történész” 1676-ban írt munkájában plasztikus képet rajzol fel a lengyel nemesek sokat hangoztatott arany szabadságáról, az ún. nemesi demokráciáról.⁹⁴ Az európai országok parlamentjeitől teljesen idegen, sőt elképzelhetetlen légkör uralkodott a szejmen, hiszen itt, a *respublica* nevében bármilyen felvetés, ideértve a királyellenes vádak is, nyilvánosságot kaphattak.

Említsünk néhány példát a szejm ideges és feszült hangulatának illusztrálására!

Amikor a *Comitia Generalia* tudomást szerzett IV. Ulászló zsoldos hadseregének szervezéséről, a „*circiter XXX m.*” (kb. 30 ezres) sereg „*ad Pomeraniam et majorem Poloniam*” (Pomerániához és Nagy-Lengyelországhoz való közeledéséről),⁹⁵ megkongatta a vészharangot. Miért gyűjtött hadsereget a király a *respublica* tudta és beleegyezése nélkül? Ki ellen toboroztatta ezt az erőt a király? Milyen céllal közeledik a, csak a királynak engedelmeskedő „idegen nemzetiségű” had (*in exteris Nationibus conscripsit Exercitum*), amikor béke honol Lengyelországban? Nyilvánvaló, – győzködték egymást a szenátorok és a részgyűlések (szejmik) küldöttei – hogy a *Rzeczpospolita* alkotmányosan választott királya „a Köztársaság elnyomására” (*ad oppressionem Reipublicae venire*) vonultatja zsoldosait.⁹⁶ Netán államcsínyre készül a király?

IV. Ulászló és kancellárja, Ossoliński visszautasították ezeket a gyanúsítgatásokat és kijelentették, hogy az összegyűjtött hadat a pápa áldásával, illetve a német–római császár jóváhagyásával „*contra Turcas*” szánták, s így a lengyelek „a kereszténység közös javára” (*communi bono... Christianitatis*) a biztos „győzelem reményében” (*cum spe victoriae*) cselekedhetnek.⁹⁷

Ezek az érvek a békepártiakat egyáltalán nem győzték meg, éppen ellenkezőleg, akik továbbra is az alkotmányos sérelmekről, az országra leselkedő veszélyekről szónokoltak. Lengyelország és Törökország viszonyát ünnepélyes ratifikációval megerősített békeszerződés szabályozza (*pacta cum Turcis solenni juramento firmata*) – érveltek a nemesség hangadói. A békeállapot megszüntetésére IV. Ulászló szejmi meghatalmazással nem rendelkezett, a német–római

⁹⁴ *Historia belli Cosacco-Polonici conscripta auctore Samuele GRONDSKI de Grondi, anno MDCLXXXVI. Pestini, 1789. 34-38. (GRONDSKI: Historia belli)*

⁹⁵ Ua. 34-35.

⁹⁶ Ua. 35.

⁹⁷ GRONDSKI: *Historia belli*, 35.

császárral való tractája ugyancsak „a respublica híre nélkül” zajlott.⁹⁸ A nemesi alkotmány semmibe vételét főleg olyan főnemesek (panok) emlegették, akiknek birtokai egy török háború felvonulási útvonalába esett. Leginkább Stanisław Koniecpolski koronahetman, Stanisław Lubomirski krakkói vajda, Jakob Sobieski „palatinus Russiae” – (= Rusz vajdája = Ivovi vajda) agitáltak a török háború ellen. Az ő vezetésükkel „hatalmas vexatiokat tőnek az királyon”, „az felfuvalkodott és egyenetlen nemzet” a királyi tekintélyt Európa-szer- te sárba taposta.⁹⁹

1646-ban a Vasa-dinasztiabeli IV. Ulászló a lengyel nemesség előtt kapitulálni kényszerült, ám a törökellenes háború tervét egy pillanatra sem adta fel. St. Koniecpolski és J. Sobieski még ugyanebben az évben bekövetkezett halála a varsói udvart újra a haditerv kimunkálására ösztökölte. A haditerv sikere attól függött, hogy a törökök belesétálnak-e a ravaszul előkészített csapdába?

Az elképzelés szerinti nyitó fázisban a lajstromozott és a szabad kozákok apró portyáikkal – szárazon és vízen – a török és a tatár területeket zaklat-

⁹⁸ Ua. 36., KEMÉNY János önéletírása, 290.

⁹⁹ GRONDSKI: *Historia belli*, 37-38., KEMÉNY János önéletírása, 290.; HOŁDYŚ, Sybilla: *Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy*. (Wrocław, 1991.) lengyel történész nő a tizenöt, IV. Ulászló korabeli országgyűlés gyakorlati munkáját elemző írásában a lengyel szejm működési zavarairól több helyen is olvashatunk. Valójában csak öt szejm (a tizenötből) munkája minősíthető sikeresnek – állítja Holdys S. –, mert a képviselők igazi törvényalkotással csak ekkor foglalkoztak. Rendkívüli teljesítménynek értékelhető az 544 törvény elfogadása (átlagban több mint 100!). Hat esetben csak adózással és hadakozással kapcsolatos ügyekben születtek törvények (tylko sprawo podatkowo, obronno), három alkalommal viszont eredmény nélkül távoztak a képviselők a szejmről, azaz, egyetlen javaslatot sem sikerült becikkelyezniük. (A tizenötödik, pontosabban az első szejm, az királyválasztó országgyűlés volt.) – 84., 93. Az ülések sikerességét és hangulatát befolyásoló körülményekre is említsünk néhány példát! „Dyskusje w polskim parlamencie były burzliwe i czesto chaotyczne.” (A lengyel parlamentben a viták viharosak és gyakran kaotikusak voltak.) – 85. A parlamenti munka hatékonyságát rontó motívumok számbavételekor ilyeneket említ a szerző: szinte általános gyakorlat volt, hogy a képviselők nem a szejm megnyitásának napján jelentek meg, hiszen az érdemi megbeszélésekre az általában hat hetes szejmi ciklus második periódusában került sor. Ebből sokszor éles vita kerekedett, mert az alsóházban megtárgyalt és már a szenátus elé utalt ügyek újratárgyalását követelték a későn érkezett vidéki képviselők. Veszekedésig fajult a helyzet akkor, ha a szónok beszédét különböző módon félbeszakították, ha a privát ügyek előterjesztését megakadályozták, ha a szavazáskor a rangsort (tekintélyt) megsértették stb. Sok probléma származott a képviselők ittassága miatt is (obecność nietrzezwych poslow). – 86-88.

ják (illi *Ditiones Turcarum incursionibus suis impetant*), mire a Porta Lengyelország iránti hangulata megváltozik. Sztambul és Bahcsiszeráj hivatalos tiltakozását színleg acceptálja majd Varsó, a kozákok megbüntetését is kilátásba helyezi a lengyel diplomácia. De a kozákok a továbbiakban sem hagynak fel a török–tatár zsákmány szerzésével, a diplomáciai ígéretések immár a törököt nem elégitik ki. Utolsó megoldásként az erőszak alkalmazása kínálkozik az engedetlen alattvalókkal szemben, a király egy hadsereg felszerelésére kényszerül. Mivel ez a hadsereg nemcsak a nemesi felkelőkből (*pospolite ruszenie*) áll, hanem királyi idegen zsoldosokból is, megismételhető az 1646-os tavaszi–nyári helyzet, ráadásul alkotmányvétség nélkül. A nemesi felkelők és a zsoldosok az ukrajnai végek lecsendesítésére együttesen szállnak táborba. A Zaporozsjei Had a polgárháborút elkerülendő, azzal a feltétellel fogad a királynak és a respublikának engedelmességet, ha IV. Ulászló az egyesített hadakat a török–tatár háborúba vezeti.¹⁰⁰

Ily módon a lengyel nemesség tiltakozása egy király – kozákság titkos paktummal leszerelhető, a királyi zsoldosok és a királyhű kozákok megegyezése katonai fölényt biztosít az alkotmányvédőkkel szemben. Amit a szabadságjogaihoz ragaszkodó nemesség legitim módon Varsóban megakadályozott, azt a tábori körülmények között nem ismételteti meg. A király végeredményben nemcsak a nemesség ellenállását törheti meg, de megtépázott reputációját is helyreállíthatja Európában.

Kitűnik, hogy a kockázatoktól egyáltalán nem mentes haditerv kivitelezése a Zaporozsjei Had magatartásán állott, vagy bukott. Az 1646-ban hadi készülődéssel megbízott kozák főtiszték közül – Bogdan Hmelnyickij kivételével – a varsói szejmen történtek miatt mindenki visszalépett. Hmelnyickij, ez „a kozák dolgokban és hadi ügyekben járatos, az írást jól ismerő”, jezsuita képzésben is részesülő kozák tiszt a következő évben újra felbukkant Varsóban.¹⁰¹ Látszólag az

¹⁰⁰ GRONDSKI: *Historia belli*, 39., KEMÉNY János önéletírása, 291.; Részleteit lásd a lengyel szakirodalomban: CZERMAK, Wiktor: *Plany wojny tureckiej króla Władysława IV*. Kraków, 1895., MAJEWSKI, Wiesław: *Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tatarskie z 1645 r*. In: PH 1973/2.

¹⁰¹ *Litopisz Szamovidca* (Vidavnictvo „Naukova Dumka”) Kijiv, 1971. 47., GRONDSKI: *Historia belli*, 40. Bogdan Hmelnyickij jónevű iskolákban, Kijevben és a halicsi Jaroszlavban szerezte alapműveltségét, majd a korszunyi kozák ezredhez került. 1637-ben már a had írnoka, vagyis kancellárja, 1638-tól a csigirini század parancsnoka lett. Forrásokból ismert, hogy 1644-ben a „latin nyelvben erős” Hmelnyickij Mazarini megbízottjával Varsóban tárgyal a kozákok francia zsoldba

elragadott atyai örökség ügyében, a szubbotovi birtok visszaszerzésén fáradozott, valójában a király szándékát igyekezett kipuhatolni. IV. Ulászló változatlanul érvényesnek tekintette a kozák had gyarapítását, és 170 ezer zlotyt (aranyat) ígért a felállítandó seregért. Hmelnickij hűségét és ragaszkodását hetmani (parancsnoki) kinevezéssel jutalmazta.¹⁰²

IV. Ulászló háborúhoz való ragaszkodása elsősorban nem az 1646-ban elszenvedett személyes kudarccal, illetve a revansvággal magyarázható. Sokkal inkább a politikai éleslátás, a Rzeczpospolita jövőjéről való racionális gondolkodás húzódik gyakorlati lépései mögött. Tudatában volt annak, hogy az utóbbi évtizedekben érzékelhető nagyhatalmi tekintélyvesztés okai a belpolitikai problémákra vezethetők vissza. A gondolatmenet egyúttal kínálja a megoldást! Minél hamarább rendezni kell a Rzeczpospolita egységét bomlasztó problémákat, aminek optimális eszköze a radikális beavatkozás, azaz egy győztes háború. Mit is eredményezhetett a királyságnak a győzelem? Ismételten kiemelve: 1. a török–tatár erők vereségével az ország egyszer s

szegődtetéséről. Lásd Közreműködésével 1800 gyalogos és 800 lovas kozák hajózott francia földre, Gdańskból Calaisba. Dunkerque ostrománál vetették be először a szóbanforgó egységeket. – (KRIP'JAKEVICS: Bogdan Hmel'nic'kij, 75-76.) Az biztos, hogy Hmelnickij is Franciaországba érkezett, de hogy Dunkerque ostromában részt vett-e, azt pontosan nem tudjuk. – SZMOLIJ V. A. – SZTYEPANKOV V. Sz.: Bogdan Hmel'nyic'kij. Kijiv, 1994. 15. (SZMOLIJ- SZTYEPANKOV Bogdan Hmel'nyic'kij)

Hmelnickij életét 1648-tól kezdődően 1657-ig, haláláig a lengyelelles küzdelem töltötte ki. 1648-54 között katonai szövetségese a Krími Kánság, 1654-57 között Oroszország volt. Politikai elképzelései mindmáig vitatottak, illetve többféleképpen értelmezhetők. Ennek illusztrálására:

- a./ Hmelnickij a lengyel végekből (kraj) egy önálló, szuverén államot akart szervezni külső támogatással?
- b./ Hmelnickij a kétpólusú lengyel-litván államot, a Rzeczpospolitát trialista berendezkedésű állammá kívánta módosítani?
- c./ Hmelnickij az 1654-es döntésével, „az egyvallású és egyvérű” Oroszországgal való egyesülés által az orosz alattvalóságot választotta?

¹⁰² Akti, otnoszjascsijeszja k isztoriji Juzsnoj i Zapadnoj Rossziji III. k. SPb., 1861. 278-284. (Akti JUZR) – Adataink szerint, a kozozák egyéb jövedelmeitől eltekintve – 30 z'oty (arany) fizetséget húzott a kincstártól. A 170 ezer zl. említése valósnak tűnik, mivel az 1638. évi ordinációban megállapított 6000 főhöz, kb. ugyanolyan számú sereget verbuválhatott Hmelnickij. Megjegyezzük, hogy egy lengyel huszár éves zsoldja a 17. században 160-320 zl. között ingadozott. (TOPOLSKI: Lengyelország története. 159.)

mindenkorra megszabadul a tatár portyáktól, a tetemes védelmi költségektől, és nem utolsó sorban a szégyenteljes évi „békepénz” fizetésétől.

2. Az Ukrajnában, tehát a végeken, a határvidéken megsokasodott kozákság szívesen vállalkozik hadjáratra, mert a kozáckie wolności (kozák szabadságok) nem 6 ezer, hanem 12 ezer főre terjedne ki. Ez a kozákszabadságot elnyert lajstromozott had pedig érdekelt lesz abban, hogy a mindig robbanással fenyegető ukrajnai helyzetet kontrollálja, a ha kell, lecsendesítse.

3. A Zaporozsjei Hadba bekerült 12000 „írásos” kozák fegyveres ereje alkalomadtán kellő támaszt is nyújthat a központi hatalomnak a nemesség ellenében, akiknek vezetői éppen az ukrajnai nagybirtokokkal rendelkező lengyel mágnások (a Koniecpolski-, a Wiśniowiecki-, a Potocki-, a Zaslawski-családok).

Ennek a nagyléptékű Ulászló-i programnak sikeres végrehajtása az országot nemcsak stabilizálta volna belpolitikailag, hanem kiindulási pontot képezhetett volna ahhoz, hogy a Rzeczpospolita a szomszédos nagyhatalmakkal, az egyformán agresszív Svédországgal, Oroszországgal szemben sikeresen megvédelmezze érdekeit. A nagyhatalmak közötti összeecsapás elkerülhetetlen volt, mert az érintett nagyhatalmak külpolitikai céljai keresztezték egymást. A svédek a dominium maris Baltici érdekében, ténylegesen a Balti-tenger kereskedelmének monopolizálásáért vállalták a konfliktusokat, az oroszok pedig „az egyvallású szlávok” (pravoszlávok) lengyelektől való elszakításán munkálkodtak. Az a furcsa külpolitikai szituáció állt elő, hogy a három nagyhatalom bármelyikének a külstratégiája a másik két fél érdekeit totálisan kizárta, következésképpen semmiféle együttműködésre nem volt kilátás az adott háromszögben. (Például: Svédország balti-tengeri aspirációit sem Oroszország, sem a Rzeczpospolita nem engedhette meg, ugyanakkor az orosz–lengyel szövetkezés ab ovo nem realizálható a „Kijevi Rusz” feltámasztását hirdető orosz nézetek miatt.)

Az Ulászló-i koncepció felvázolására és rövid értékelésére azért kerítettünk sort, hogy egyértelművé tegyük: az Erdélyi Fejedelemség külpolitikai szerepének felértékelődése, úgymond stratégiai jelentősége csak a Rzeczpospolita külpolitikájának függvényében értelmezhető. Amikor a lengyel–litván állam geopolitikailag meghatározott külkapcsolataiban a Délkelet-Európához fűződő érdekek prioritást nyertek, akkor válik nélkülözhetetlenné Erdély–Moldva–Havasalföld törökellenes magatartása. Nem volt ez másképpen 1646-ban sem!

A lengyel király a kozákok mozgósításával párhuzamosan az erdélyi kapcsolatokat is aktivizálta, hiszen a fejedelemség koalícióba léptetésével Erdély

Bethlen Gábor és I. Rákóczi György nyugati hadjárataiban megedződött haderejére számíthatott, ami Moldva és Havasalföld csatlakozását is maga után vonhatta.

A körülményeket gondosan mérlegelő és ügyesen megkonstruált tervezet gyakorlati átültetésekor nagy óvatossággal kellett eljárni. Semmiképpen nem szerezhettek tudomást a készülődésről a törökök, s ezért a törökök gyanúját elaltatandó, konspiratív megoldást kellett találni. Egy minden szempontból kifogástalan személyre, Janusz Radziwiłł litván hercegre esett a választás. A herceg Moldvába, majd Erdélybe történő utazása a be nem avatottak számára csak egy szokványos rokonlátogatásnak minősült. J. Radziwiłł ti. az apósához, Vasile Lupu moldvai vajdához érkezett látogatóba, és ugyancsak családi okok miatt kereste fel az erdélyi fejedelmet. Ekkoriban mind a fejedelmi, mind a vajdai udvarban egy kölcsönös előnyöket hordozó házasságon töprengtek, a Rákóczi-család komoly szándékkal érdeklődött Lupu vajda szépséges leánya, Roxanda iránt. Ily módon a litván herceg erdélyi tartózkodása senkiben sem keltett gyanakvást.

A konspirációba a moldvai vajdát is be kellett vonni, a törökellenes koalíció formálódásának részleteibe be kellett avatni. Lupu vajda a török háború előnyeivel-hátrányaival azonnal számot vetett, és a szövetkező felek támogatásáról döntött. Az ásványkincsekben gazdag vajdaság ura rögvést felismerte, hogy Rákóczi Zsigmond – Roxanda házassága révén is, a győztes háború révén is csak nyerhet, Moldva státuszát javító előnyöket szerezhet. Konkrétabban: – a Rzeczpospolita – Erdély törökellenes koalíciója Moldvát keletről, nyugatról védőgyűrűbe zárja, s így a török, tatár befolyástól megszabadítja.

Azt nem tudjuk eldönteni, hogy a nagyravágyás (Rzeczpospolita), vagy az irigység (Erdély) dominált erősebben Lupu gondolkodásában, de azt állítjuk, hogy a konszolidált erdélyi viszonyok imponáltak neki.

„I. Rákóczi alatt” – írja a Rákóczi-családot nemigen kedvelő Bethlen Imre – „Erdély eléggé virágzott; annyiban főképpen, hogy a gazdaságra szükséges vonó marhák megszorodván, a szántást vetést a földnép csendesen folytathatta. A Városokban állandóbb rend és csendesség lévén, új épületekkel díszeskedtek, ...”¹⁰³ Gyulafehérvár és Kolozsvár messze kiemelkedett a többi erdélyi város közül, mert az erdélyi főváros nemcsak megőrizte Bethlen-i fényét, hanem pl. „a Fejérvári Fő Oskola jobban tökéletesített”,

¹⁰³ BETHLEN Imre: Második Rákóczi György ideje. Nagyenyed, 1829. 23-24.

a levéltár, a könyvtár, az idegen tanítók sokasága „a tudományosságot gyarapították”. A Szamos parti város gazdagsága főleg „a napkeleti kereskedelemből” származott.¹⁰⁴ „Az Ország várai, végházai... jó állapotba helyeztettek. Nevezetesen Kolozsvár, Fejérvár, Várad, Jenő nagy költséggel megerősítettek. A fegyveres Házak, ágyúkkal, apróbb fegyverekkel, golyóbis és puska porral gazdagon megrakva maradtak, ...”¹⁰⁵ – tájékoztat Bethlen Imre az erdélyi békeállapotokról.

Nem kerülhették el Radziwill herceg figyelmét sem az erdélyi aranykor szembetűnő jelenségei, az anyagi gyarapodásról árulkodó városok. Az apósától elindulva – valószínűleg – az Ojtozi-szoroson átkelve, „Erdélyország” legjelentősebb településein keresztül haladt, amíg I. Rákóczi György színe elé, Munkácsra nem ért. Brassó – Fogaras – Nagyszeben – Gyulafehérvár – Torda – Kolozsvár – Várad – Székelyhid – Szatmár helységek érintésével jutott el a beregi központba. 1646. augusztus 14-én délben Váradon az ifjú Rákóczi György – választott erdélyi fejedelem – adott Radziwill herceg tiszteletére, rangjához illő fogadást. A Rákóczi-család levelezésének egyikében a vendéglátás részleteiről is értesülünk. A déli egy órakor érkezett vendégek már kettőkor az asztalnál ültek és nagy kedvvel „az asszuszóló borát” itták. Nem viselkedett tartózkodóan maga a herceg sem, hiszen a levélbe bekerült egy intim megjegyzés: a herceg „ittas vala, táncola is, ...”¹⁰⁶

A több száz kísérő szállásáról, ételéről, italáról, plusz a lovak abrakoltatásáról való gondoskodás nem lehetett egyszerű feladat. Társzekerek sokasága szállította nap mint nap az élelmet, pl. a Munkács környéki falvakból.¹⁰⁷ Itt, Munkácson augusztus 22-től 29-ig a fényes lakomák és izgalmas vadászatok váltogatták egymást, de a fejedelem és a herceg bizalmas tárgyalásaira is sor került. „Mezőben sátort vonytatván ott lőnek szemben egymással”, ott traktáltak „alattomban”, (értsd: titokban).¹⁰⁸ Rákóczi fejedelem örömmel fogadta

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. t. XXIV. A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése (Szerk.: SZILÁGYI Sándor) Bp., 1875. 366. (MHHD)

¹⁰⁷ LUKINICH Imre: I. Rákóczy György és a lengyel királyság (Értekezések a történeti tudományok köréből XXI. k. 4. szám) Bp., 1907. 317. jegyzet. (LUKINICH: I. Rákóczy György és a lengyel királyság)

¹⁰⁸ KEMÉNY János önéletrírása, 290., LUKINICH Imre: Radziwill herceg munkácsi látogatása 1646-ban. In: Erdélyi Múzeum 1905. 487-489., LUKINICH: I. Rákóczy György és a lengyel királyság, 305-306.,

IV. Ulászló kezdeményezését, „az hadra való invitatiót” nem utasította vissza, mert – Kemény János szavaival – a fejedelem „természeti szerént is az törököt igen gyűlölő ember vala”.¹⁰⁹

A támadó-védekező háború előkészítésére, a részletek kimunkálására és pontosítására már 1646 őszén Varsóba érkezett a fejedelmi megbízott. I. Rákóczi György követutasítását olvasva, azonnal szembeszökik, hogy az „Öreg” a Rzeczpospolita belső világában, a király és a respublica hatalmi viszonyaiban pontosan tájékozódott. Többek között ezzel magyarázható utasításának azon pontja, miszerint a követének a „derekasabb dolgokról”, vagyis a koalíciót érintő kérdésekről „privata audentia”-t kell kérnie. Ha a király „valamely delegatus által akarná az derék dolgot tractálni” – mondja az instrukció – az csak megbízható, Erdély számára elfogadható személy, lehetőleg „Radczivill herceg” legyen. Meg kell értetni a lénygel királlyal, hogy Erdély IV. Ulászló „kereszténység javára nézendő dícsérendő propositumát” támogatja, annak megvalósításáért – erejétől függően mindent elkövet. Ám a királynak tudnia kell azt is, hogy az erdélyi lépéseket „a török torkában való lételünk” befolyásolja, tehát „hazánk (Erdély – G. S.) veszedelme nélkül”, azaz Erdély megvédelmezésének, megőrzésének garانتálása mellett, vállalja az együttműködést.¹¹⁰

Soha nem szabad megfélekezni az óvatosságról, – jön az újabb utasítás – mert „még in pendentí (függőben) lévén a dolog”, mert még a confoederatio melletti döntés nem született meg, mert a conjunctiora való kezdeményezés nem Erdélytől indult, mert ha mások nyugodtan „zergelődnek is”, a veszedelem „szegény hazánkat” sújthatja először.¹¹¹

Az „Öreg Rákóczi” a forgatókönyvet két változatban dolgozta ki. Az első variáns akkor alkalmazandó, ha a király elképzelését a respublica elutasítja, „a török elleni offensivum-ot” nem engedélyezi. Ebben az esetben érdemi tárgyalásokra nem is kerülhet sor, ellenben fejedelmi „vékony tanácsunkat” előadhatja az erdélyi meghatalmazott. A tanács arra inti öfelségét, hogy hadait el ne bocsássa addig, „valamíg maga békességét a törökkel újabban firmálja”, hiszen sub armis tárgyalni előnyösebb és kedvezőbb, „a mi magunkon lőtt példa is” ezt

¹⁰⁹ Erdélyi országgyűlési emlékek (EOE) X. k. (Szerk.: SZILÁGYI Sándor) – Bp., 1884. 443.; KEMÉNY János önéletírása, 290.

¹¹⁰ EOE X. 443.

¹¹¹ Ua. 444.

bizonyítja.¹¹² (Utalás az 1645. évi linzi béketárgyalásokra.) A másik variáns csak akkor lép életbe, – a fejedelem parancsa szerint ha „a királyi akaratjával a respublica is megegyez, és a török elleni hadat megengedi, ...” Akkor viszont késlekedésre nincs idő (nihil procrastinando)!¹¹³

S itt teljes mélységben kibontakozik előttünk a „bibliás őrálló” fejedelem hadászati és harcászati dolgokról alkotott felfogása. Több mint két tucat, pontokba szedett javaslata is van a török elleni háború megvívásához. Nézzük a legfontosabbakat!

A „török erejét mi nem exaggeráljuk” (magasztaljuk), de a háború „nem egy esztendőre való, sem pedig egy harcra való” – hangzik a reális ténymegállapítás. Ebből pedig világos a következtetés: olyan hadseregre van szükség, amely több éven át fegyverben tartható, amely „mind télben, nyárban” harcba vethető, támadásra vezényelhető. Az offenzíva előnyeit maximálisan ki kell aknázni, – figyelmeztet a fejedelem. A kezdeményező, azaz a támadó fél máris a zsebében érezheti az első nyereséget, ami a sedes belli (a háború színhelye) megválasztásából származik. Az Oszmán Birodalom területén folytatott hadakozás óriási veszteségeket okoz az ellenségnek, de nem azért, mert a háborús károk pótolhatatlanok, hanem azért, mert Erdély, Moldva, Havasalföld szövetségi ellenőrzése stabil hátszínűt, biztos utánpótlást jelent a confoedaratusoknak. A török befolyás alól kiemelt „provinciák” a keresztény had létszámát emelik, élelmezését, hadi utánpótlását biztosítják, a hegyi átjárókat, a közlekedési és felvonulási utakat vigyázzák.¹¹⁴

I. Rákóczi György a törökellenes háború Erdélyre vonatkozó feladatait – enyhén szólva – elfogultan értelmezte. Nem arról van szó, hogy az Erdélyi Fejedelemség ki akarta vonni magát a nagy fontosságú eseményekből, hanem a szövetséghez való csatlakozást igen szigorú feltételekhez kötötte. Rákóczi a teljes biztonságra törekedett és minden eshetőségre számítva győzelmet és a vereséget egyaránt bekalkulálva – terjesztette elő kikötéseit Varosban. Emeljük ki közülük a leglényegesebbeket!

Először: addig „lehetetlenség vagy on abban, hogy aperte opponálhassuk és declarálhassuk magunkat a török ellen”, amíg „a két Oláhországot”, vagy legalább Moldvát „s minket hátra nem hagynak” a szövetségesek.

¹¹² EOE X. 444-445.

¹¹³ Ua. 445.

¹¹⁴ Ua. 446.

Másodszor: Erdély a törökkel való szakítás után sem csatlakozhat a támadó hadműveletekhez, mert „Budától fogva Tömösvárig” lévő törököket „mind mezőben, mind váraknak obsideálásával” leköti.

Harmadszor: „kívátnatnék, hogy ő felesége continue mellettünk tartana” 6000 német gyalogost, 2000 kopjást, 2000 kozákot „a maga költségén”. Ez a segélyhad a fejedelem parancsnoksága alá tartozzon, sőt „hol, meddig és micsoda ordinanciával” foglalkoztatnák a zsoldosokat, az is a fejedelem akaratától függene.

(Rákóczi is érezte, hogy ez a követelés túllő a célon, ezért a követetéstásban az egyezkedéseket sem zárta ki. Az előírás szerint, az első lépésben 6000-re redukálható a létszám, de ha mindenképpen akadályok mutatkoznak, 4000-rel is beéri a fejedelem)

Negyedszer: „mindenféle hadakat ő felsége birodalmában” az erdélyi fejedelem szabadon fogadhatson, „mindenféle fegyvert és munitiókat” vámmentesen, 30-ad fizetés nélkül (*absque tricesimarum solutione*) a Rzeczpospolita területéről kiszállíthasson.

Ötödször: szülessen megállapodás a hadizsákmány elosztásáról (*de praemio et fructu belli*) – javasolta Rákóczi IV. Ulászlónak. Rákóczi egyáltalán nem szérenykedett, amikor a győzelmi jusból kihasította a részét. A *conjunctio armorum* fejében elvárta, hogy a Rzeczpospolita évente 200 ezer (minimum 150 ezer) tallért – két részletben – fizessen, hogy a töröktől „akár hol is viszszerzett területeket in perpetuum” Erdély megtarthassa. Havasalföldet is magának követelte a fejedelem, („a mi birodalmunk alá adnák in perpetuum”) mert a havasalföldi vajdát éppen Rákóczi „promoveálta” a vajdaságba.¹¹⁵

A kívánság lista még diplomáciai garanciák beterjesztésével egészült ki. A Rzeczpospolitának vállalnia kellett, hogy szeparatív békét a törökkel nem köt, hogy a háborút lezáró béketárgyalásokról folyamatos információkat szolgáltasson Erdélynek, hogy az általános békébe Erdélyt is belefoglaltatja. Amennyiben „ismét valaha” külső veszély fenyegetné az Erdélyi Fejedelemséget, a Rzeczpospolita a fenyegetett ország segítségére siet.¹¹⁶

Külön fejezetrészek foglalkoznak annak a szituációnak elemzésével, ha az offenzív háború – bármilyen okból kifolyólag is – meghiúsulna és a török

¹¹⁵ EOE X. 446-448.

¹¹⁶ Ua. 448.

bosszúhadjárral fenyegetné a practikáló Erdélyt. A veszély elhárítására Rákóczi György a Rzeczpospolitától hadakat követelhet, „lovass hadakból is, de kiváltképpen gyalogból ad nr. 6000 peditum musquetariorum ő felsége és a respublica költségével”.¹¹⁷

Erdély beteresztett kívánalmainak tárgyalásakor Rákóczi delegátusa nem lehetett könnyű helyzetben, mivel a koalícióhoz csatlakozás ára többszörösen meghaladta azt a szintet, amit IV. Ulászló vállalhatott és teljesíthetett. A király éppen azért kereste titokban a külső kapcsolatokat és vette fel ugyancsak titokban az állandóan elégedetlenkedő kozákokkal az érintkezést, mert az articuli Henriciani béklyóitól kívánt megszabadulni. A királyi hatalmat gúzsba kötő passzusok közül elég néhányat említeni, (a király semmilyen szövetséget nem köthetett a respublica tudta és beleegyezése nélkül; ugyanez vonatkozott a háború és béke ügyére is; a király semmilyen új adót nem vethetett ki, vámokat nem módosíthatott, új pénzt nem verethetett stb. a szejm megkerülésével, tehát az ország diplomáciája, hadügye és pénzügye teljes egészében a respublica kezébe összpontosult) hogy megértsük IV. Ulászló életének legfőbb vállalkozását mozgató rúgóit.

Úgy véljük, hogy a nemzetközi törökellenes szövetség életre hívása IV. Ulászlónak alkalmas eszköz lehetett volna arra, hogy a király – respublica viszonyt revidéálhassa. A király – nemesség feszítő ellentétét a keresztény – iszlám háború nemzetekfölötti, magasabbrendű céljainak hangoztatásával nemcsak háttérbe szoríthatta, a háború idején meg is törhette volna, a lengyel–litván állam működésének nyilvánvaló zavarait ki is küszöbölhette volna.

Bizonyosak lehetünk abban, hogy a király és a tárgyalásokba bevont bizalmasai az erdélyi követtel szemben megértést mutattak, és figyelmesen hallgatták a Rákóczi megbízottat akkor is, amikor az országának veszélyeztetettségéről szónokolt, amikor a török iránti „szimulálás, színlelés” okait magyarázta, amikor a kereszténység „külső védőfalának” szükséges megerősítéséről beszélt, amikor a „Báthory Sigmond és Gábor idejébeli” példákról elmélkedett, amikor Erdély Rzeczpospolitával szembeni igényeit előadta.¹¹⁸ Csakhogy ezek az igények a lengyel elképzelésekhez képest alapvetően különböztek.

¹¹⁷ Ua. 449., NAGY László is közölte a törökellenes szövetkezés részleteit A „bibliás, őrálló” fejedelem című munkájában. – 192-193.

¹¹⁸ EOE X. 449.

A bemutatott dokumentumból kiderül, hogy I. Rákóczi György Erdély szerepét egy törökellenes háborúban jelentősen túlértékelté, a szövetségi elkötelezettség árát igen magasra taksálta. Vajon mi vezérelte ebben a szándékában a fejedelmet? A lehetséges válaszok közül nem zárható ki az a variáns sem, hogy az „Öreg” tudatosan, szántszándékkal konstruált egy olyan túlbiztosított szerződést, amely a Rzeczpospolita számára megfizethetetlen, túl drága. Ennek a feltételezésnek van alapja, hiszen gondoljunk arra, hogy az erdélyi fejedelem a lengyel király megkeresését nem utasíthatta vissza, és a koalíció fejében óhajtott kívánságok írásba foglalása pedig a diplomáciai együttműködés további útját egyengette, a véd és dacsövetség megkötése elé elvi akadályt nem gördített.

A dokumentumok Rákóczi óvatosságáról és megfontoltságáról árulkodnak. Minden ígérete mellé garanciákat kötött ki, a győzelem és a vereség esetére is gondolva kemény feltételeket szabott Lengyelországnak Erdély katonai támogatásáért. Ha Lengyelország szemszögéből vizsgáljuk a Rákóczi követeléseit, azt kell mondanunk, hogy azok teljesíthetetlenek és elfogadhatatlanok voltak. Ennek kimondásáig nem jutottak el az egyeztetések, mert a Konstantinápoly elfoglalásáról álmódó IV. Ulászló 53 éves korában, 1648. május 20-án meghalt. Az ország számára a legrosszabb időpontban halálozott el a király, éppen akkor, amikor a kozákok Bogdan Hmelnyickij vezetésével Ukrajnában szétverték a hetmani seregeket. Ukrajna felől egyre közeledett a veszély, a király nélküli Rzeczpospolita mágnásai csak most, ebben a szituációban döbbsen rá az erős centrum, az erős királyi hatalom szükségére. A Rzeczpospolita erdélyi kapcsolatai máris a háttérbe szorultak, az ukrainai kozákoknak szánt főszerep – de nem a tervezett háború miatt – végérvényesen a Zaporozsjei Hadnak jutott.¹¹⁹ A nemzetközi törökellenes háború ügye IV. Ulászló halálával végleg zátonyra futott, mindenkit, Lengyelországban és a környező országokban, így Erdélyben is, a politikai érdeklődés homlokterébe a lengyel trón megszerzésének terve került.

A Vasak és a Rákócziak „vetélkedése” a koronáért (1648 – 1649)

Az interregnum időszakát élő Rzeczpospolita előtt egy fontosabb és még egy ennél is fontosabb ügy tornyosult: a királyválasztás és a „házi háború” (domowa wojna) lezárása. A királynéültség első közjogi méltósága, az

¹¹⁹ TOPOLSKI: Lengyelország története, 149., WÓJCIK: Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. In: Századok 1988/5-6. 836., NAGY: A „bibliás őrálló” fejedelem, 193.

interrex, a gnieznói prímásérsek, Maciej Leszczyński – tekintettel a Rzeczpospolita belpolitikai válságára – sürgősen kitűzte a királyjelölő szejm (*convocatio = konwokacyjny sejm*) nyitó napját. Június 6-án, a szejm első napján a rendek – rájuk egyáltalán nem jellemző módon – teljes egyetértéssel a kozák háború ügyét tűzték a napirendre. Igaz, nem is lehetett halogatni a kozák háború dolgát, tragikus hírek érkeztek Varsóba Ukrajnából.

A Hmelnickij-lázadás leverésére indult Stefan Potocki – a koronahetman Mikołaj Potocki fia – közel 10 ezres hadára (benne kb. 5 ezer lajstromozott kozák, illetve idegen zsoldos) a IV. Ulászlótól kapott hetmani címevel büszkélkedő Hmelnickij megsemmisítő vereséget mért 1648. május 6/16-án a Zsoltije Vodi (Żółte Wody) nevezetű folyócskánál. Maga, az ifjú Potocki is holtan maradt a csatatéren. A lengyelek veresége olyannyira súlyos volt, hogy Hmelnickij tatár szövetségesei, Tuhaj-bej tatárjai – állítólag – 7 ezer rabot hajtottak a perekopi rabszolgapiacra.¹²⁰ Amikor a koronahetman apa értesült a fia haláláról, megtorlással válaszolt. Vérszomjas bosszújában Korszuny (Korsun), Csigirin (Czehryn) és Krilov (Krylow) városait is elpusztította, az el nem menekült lakosokat legyilkoltatta. A gyűjtogatást és vérengzést követően tábort ütött Korszuny előtt, sáncot emeltetett a tábor köré, s itt akarta ütköztetnie kényszeríteni Hmelnickij hadát.¹²¹ A kozák hetman dezinformációinak a hatására Potocki koronahetman a jól kiépített állásából kimozdította seregét, visszavonulást rendelt el. A visszavonulás útján lesben álló kozákok a lengyelek seregét meglepték, teljesen bekerítették. A korona- és a nagyhetmannal együtt 80 előkelő főúr, 127 tiszt, 580 szolga, 63 kürtös, 8.520 katona esett fogságba. A legértékesebb zsákmányt a 41 ágyú és a nagymennyiségű hadianyag (fegyverzet, lőszer) jelentette, amellyel a kozák had felszereltsége kiegészült, minőségileg átalakult.¹²² A váratlan kozák győzelmek hatására Ukrajnában egyik pillanatról a másikra összeomlott a korábbi hatalom, nem

¹²⁰ Akti JUZR III. k. 210-211., Vosszozegyinyenyije II. 23., Akti Moszkovszkovo goszudarsztava. t. II. SPb., 1894. 216-217. (Akti MG)

¹²¹ Akti MG II. 217., Litopisz Szamovidca 50.

¹²² Akti MG II. 217., VELICSKO (Wieliczko), Szamuil: Letopisz szobityij v Juzopadnoj Rossziji v XVII veke. Kijev, 1848. 40-41. (VELICSKO: Letopisz); Kazimierz Maszkiewicz – a csata résztvevője – naplójába a következőket jegyezte le: 60.000-es volt a lengyel had Korszunynál, itt voltak a panok magánhadai is. Óriási volt a rendetlenség és a zűrzavar a lengyel táborban. A hetmanok nem feleltek meg a beosztásaiknak. Potocki főhetman állandóan részeg volt, irányítani nem tudott,

volt semmi és senki, ami vagy aki feltartóztathatta volna a kozák áradatot. A hatalom alapját képező fegyveres erő megsemmisülése után a nemesség és a régi adminisztráció emberei tömegesen hagyták el Ukrajnát, Lengyelország felé menekültek, a győztesek pedig ellenállás nélkül nyomulhattak a Dnyeper vidékéről Lvov irányába. Amilyen mértékben bomlott fel a régi rend, olyan mértékben haladt előre az elkozákosodás. 1648 végére már csaknem az egész Ukrajna kozák volt,¹²³ s nem csak abban az értelemben, hogy a Hmelnickij hada ellenőrzése alá vonta az egész Ruszt, az egész végvidéket, hanem abban az értelemben is, hogy az egykori nemesi alattvalók mindegyike felszabadított-nak, kozáknak vallotta magát.

A két – május 6/16-i, 16/26-i – hadászati is fontos győzelem után Hmelnickij elérkezettnek látta az időt arra, hogy az európai közvélemény tudomására hozza fegyverfogásának okait, hogy a külföldi hatalmak előtt igazolja a vállalt harc igazságos voltát. Lengyelországban, Litvániában és Ukrajnában egyidejűleg terjesztett, azonos szövegű kiáltványában összefogásra buzdította a kozákokat és a nem kozákokat egyaránt.

A lengyelek „tűzzel és vassal jöttek ránk – jelentette ki Hmelnickij hetman univerzáléjában –, hamuba döntöttek mindent, megsemmisítették jogainkat –, a kijevi, halicsi, Volhíniai, podoliai, vityebszki, polocki területeket elragadták az ott élőket rabságba fogták”. A panok azt követelték a királytól – állította a hetman –, hogy egyeseket „kegyetlen rabságba” vessen, másokat pedig a Visztulán túlra telepítsen. A király akarata ellenére még azt is eldöntötték, hogy a végeken levő, Dnyeper menti városokból, „az apostoli Szent Vlagyimir fejedelemtől ránk szállt ősi hazánkból a kozákokat és a tehetősebb embereket kiűzik, vagy kiirtják”. Ezért „a király által adományozott kis-orosz és kozák szabadságot, jogot” erőnek-erejével a panokkal kell elismertetni. „Ne féljete a lengyelektől – lelkesítette övéit Hmelnickij –, mert igazságosan harcoltok a szent üdvözülésért, a haza védelméért, a korábbi szabadságok visszaállításáért. ... Jobb és hasznosabb nekünk a szent pravoszlav hitért és a haza egységéért a harcmezőn fegyvertől meghalni, mint házainkban legyőzött-

helyettese Marcin Kalinowski nagyhetman pedig azért volt képtelen érdemi parancsok kiadására, mert rövidlátó lévén nem tudta áttekinteni a terepet. – *Memuari* II. 418-420.

¹²³ Archív JUZR III/4. Kijev, 1914. 35-36., Litopisz Szamovidca 51. – „pocsali szja kupityi v polki nie tolko tie, kotorije kozakami bivali, ale chto i nigdi kozactva nie znal”

ként élni”. A kozák fegyverek dicsősége már kétszer is megmutatkozott – emlékeztetett a kozákok vezére –, jelenleg 30 ezer kozák és 4 ezer tatár gyűlt össze a belaja cerkovi táborban, sőt a lengyel hadsereg 3 ezer dragonyosa is csatlakozott a zaporozsjeiekhez. A mozgósítás legfőbb érveként az üldözött Hmelnickij a királyi megbízatást emlegette. „IV. Ulászló tudtával és beleegyezésével” (nye bez vedoma i pozvolenija ... Korolevskovo velicsesztva Vladislava) kezdődött ez a háború. „Király őfelsége azt mondotta – utalt az 1647-es találkozójukra Hmelnickij –, ha a lengyel panok azokat (ti. a királyi – G. S.) a kiváltságokat nem tisztelik, akkor kezetek ügyében legyen muskéta és kard” (to majetye musket is sablju pri boku).¹²⁴

Hmelnickijnek kétségtelenül igaza volt abban, amikor IV. Ulászló király jóváhagyására apellált, bár az eredeti elképzelés gyökeres változáson ment keresztül. Nem kevésbé Varsóban is! Az ukrajnai események felborították a szokásos convocatio – electio – nominatio – coronatio menetrendet, a kozák lázadás elfojtása prioritást élvezett. Elhatározták a szenátorok a követekkel egyetemben, hogy időt nem vesztegetve általános nemesi felkelést hirdetnek a Krakó elfoglalásával fenyegetőző kozákok ellen. A Rzeczpospolita megmentése érdekében a diplomáciai eszközök bevetéséről is közös nevezőre jutott az alsó- és felsőház. Hmelnickijhez, aki az elhalálozott IV. Ulászlóra hivatkozva a Zaporozsjei Had hetmanának nevezte magát, haladéktalanul tárgyalódelegációt indítottak. Nem halogathatta a szejm a királyválasztás dolgát sem, mert a hmelnickiji propaganda távlatilag óriási veszélyeket tartogatott a Rzeczpospolita számára. Tudniillik a hetman hírnökei azt a hírt terjesztették Ukrajna-szerte, hogy a kozákság nem a király ellen, hanem a ljachok (lengyel nemesek) ellen harcol az „igaz vallásért” és a király által adományozott szabadságokért.¹²⁵ Ebből a Hmelnickij-féle gondolatmenetből logikusan az a felismerés következett, hogy tárgyalni és megegyezni csak a királlyal lehet és szabad, a nemességgel csak a fegyverek nyelvén kell érintkezni. De 1648 május 20-tól a Rzeczpospolitának nem volt királya! A kozák veszélyt közvetlenül megtapasztaló braclavi vajda, Adam Kisiel kétsébeesetten számolt be az ukrajnai helyzetről Maciej Łubieński prímásérseknek (1648 júniusában). „Hazánkat még a török szultán hatalmassága sem tudta legyőzni, de legyőzte az áruló kozák. A rabszolgák uralkodnak most felettünk; az áruló (Hmelnickij

¹²⁴ Akti, odnoszjascijszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji. V. SPb., 1853. 78-83. (Akti ZR)

¹²⁵ Akti ZR V. 82-83.

– G. S.) új fejedelemséget alapít; szerencsétlen testvéreink a váratlan veszély közepette az ország belsejébe futnak. Az örült cserny (plebs – G. S.), amelyet Hmelnyickij bátorít, egyedül csak a nemesi rendet pusztítja tűzzel-vassal”, a városok és a várak ellenállás nélkül sorban nyitják meg kapuikat a lázadók vezére előtt és úgy fogadják, mint a „halhatatlan győzteseket” szokás. Már magának mondja a kijevi, a csernyigovi, a braclavi vajdaságot, „Kijevet fővárosának jelentette ki”, már Volhíniát és Podóliát veszélyeztet, és „mi itt maradtunk had nélkül, minden vagyonunktól megfosztva”. Pedig „én, minden erőmmel igyekeztem a krakkói kastellánt (= Mikolaj Potockit, aki főhetman is egyben – G. S.) meggyőzni arról – panaszkolta Kisiel az primásérseknek –, hogy nem szabad egy kozákot (a szicsiekhez szökött Hmelnyickijt – G. S.) a dnyeperi zuhogóknál keresni, hanem a sokat kell engedelmességben megtartani, meg azt is tanácsoltam neki, hogy nagyszámú seregét ne darabolja fel kis csapatokra”. Kisiel vajda a legnagyobb veszélynek a kozákok és a tatárok szövetségét ítélte,¹²⁶ ezért a problémák megoldására is ebből a tényből kiindulva tett javaslatot szenátor társainak.

Mivel a Rzeczpospolita a saját katonai erejével aligha képes felülkerekedni a kozák-tatár szövetségen, az önvédelem céljából külföldi zsoldosokat kell toborozni. Csak külföldieket szabad bevetni a lázadás elfojtására, mert a Rzeczpospolita „egyszerű emberei” nem megbízhatóak a kozákok elleni harcban. A sereg toborzása nem tűr halasztást – ecsetelte Kisiel a veszélyt –, mert Hmelnyickijnek „minden lépésekor ezerrel, de inkább néhány ezerrel nő a serege”. A katonai készülődés viszont nem elegendő a sikerhez, az áttörést egy sikeres konstantinápolyi követség hozhatja meg. El kell érni a Portán, hogy a szultán rendelje vissza Hmelnyickij mellől vazallusát, a krími kánt, ennek utána pedig, sürgősen Oroszországgal kell megújítani az 1634. évi lengyel – orosz békét. Minden áron el kell szigetelni Hmelnyickijt a tatár szövetségétől, illetve a potenciálisan szóba jöhető orosz szövetségétől. Csak akkor van esélye a Rzeczpospolitának kikeveredni a katasztrofális helyzetéből, ha egyedül csak Hmelnyickijjal kell megküzdenie¹²⁷ – zárta le a haza megmentésére kifejtett gondolatait az egyébként Ukrajnából menekülni kényszerült Kisiel vajda.

¹²⁶ Pamjatnyiki, izdannije Vremennoju Komisszijeju dlja razbora drevnyih aktov. Tom I. Kijev, 1845. 27-34. (Pamjatnyiki VK)

¹²⁷ Pamjatnyiki VK I. 34-42.

Tragikus kényszerhelyzetében a két hetes királyjelölő szejm (1648 július 16 – július 31.) csak olyan személy mellett tehette le a voksát, aki a kozák háború lecsendesítésére alkalmas, aki a Zaporozsjei Had számára megbízható, elfogadható személy. Komoly eséllyel mindössze hárman pályázhattak a megüresedett trónra. Az elhalálozott király két féltestvére, János Kázmér és Károly Ferdinánd, illetve I. Rákóczi György között dőlhetett el a küzdelem a korteskedés utáni királyválasztó szejmen (*elekcyjny sejm*, 1648. október 6 – november 17.).

János Kázmér testvérével szemben előnyösebb helyzetben volt, mert a senioratus elvén kívül (38 éves) őt támogatta III. Ferdinánd császár és XIV. Lajos francia király is. Nyelvismerete, politikai tapasztalata, franciaországi tartózkodása (inkább fogsága), idegenek tisztelete vegyes érzelmeket keltett a választókban, de a 36 éves Károly Ferdinánd iránt sem viseltettek másképpen. Mesés gazdagsága és bőkezűsége nem ellensúlyozhatta a püspöki tiszttségéből adódó hátrányokat, a lengyelek szemében nélkülözhetetlen lovagi tulajdonságokat. Arról nem is beszélve, hogy a kis- és nagy-lengyelországi főurak szemében nem volt jó ajánlólevél az ukrainai mágnások püspök melletti felsorakozása sem.¹²⁸ Állítólag Ossoliński kancellár hatására az öccs a bátyja javára lemondott a választási vetélkedésről, így János Kázmér és Rákóczi György mérkőzhetett a voksokért. I. Rákóczi Györgyöt is „onnan [...] izgatják vala, hogy az királyválasztásra rendelendő gyűlésre is embereit expedálná, s competálná az királyságot [...]. Mely factiónak feje vala az hátrébb említett Janusius Radcivil litvániai herceg...”¹²⁹ Bethlen János, a későbbi erdélyi kancellár azt is feljegyezte, hogy az ez idő tájt Lengyelországból Erdélybe visszatért Mikes Mihály volt az, aki a fejedelmet fellelkesítette. A különben katolikus vallású Mikes „Buzdította [Rákóczit], hogy ne hagyja el a Szerencsét, amelyik most ölelését nyújtja neki.”¹³⁰ (kiemelés tőlünk – G. S.)

¹²⁸ TEMBERSKI: *Annales 1647–1656*. 93-95., RUDAWSKI: *Historja Polska*, 52-53; Zserela XII. 90.; *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy, 1648-1668*. tom I. (Zebr. i oprac.: OCHMANN-STANISZEWSKA, Stefania) Wrocław-Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1989. 22-24. (*Pisma polityczne*); *Volumina Legum*. Volumen IV. (1641–1668) SPb., 1859. 93-94.

¹²⁹ KEMÉNY János önéletírása, 295.

¹³⁰ BETHLEN János: *Erdély története. 1629–1673*. (Fordította: P. VÁSÁRHELYI Judit, az utószót és a jegyzeteket írta JANKOVICS József) Bp., 1993. 23. (BETHLEN: *Erdély története*)., LUKINICH: *I. Rákóczy György és a lengyel királyság*, 45.

Rákóczi nem is habozott, tőle szokatlan módon küldötteit hatalmas sum-mával Varsóba indította, a trónért küzdők sorába lépett. Nem fölösleges azért felvetni: miért ez a lelkesedés? Valóban reménykedett a trón elnyerésében? Nyilván, hiszen egy eleve lefutott ügy érdekében ilyen aktivitást nem fejtett volna ki. Úgy gondoljuk, hogy a válasz lényegéhez akkor jutunk el, ha a Rákóczi-frakció vezetőjét, a litván herceget is bekapcsoljuk a vizsgálódásunkba. Janusz Radziwiłł, a népes hercegi család kálvinista vezetője – amint már szót ejtettünk róla – személyesen találkozott és tárgyalt IV. Ulászló megbízásából 1646-ban Munkácson Rákóczival. Ő hozta a király ajánlatát a törökellenes háborúba való bekapcsolódásra, ő vázolta fel a háború okaként betervezett kozák provokációt stb. Rákóczi számára a lengyelországi hírek, a király haláláról érkezett információ, a kozákság megindulásáról szóló tudósítások egyformán értékesek voltak, ámbár bizonytalanságot is szültek. A kozákok megindulását a háborús terv első fázisaként is értelmezhatték Erdélyben, noha a politikai kombinációkat a Zaporozsjei Had és a tatárok együttműködése eleve megkérdőjelezte. Vajon ez a kozák–tatár szövetkezés meghiúsította a nagy tervet? Ugyanakkor a kozákság sikerei hasznosíthatóak-e, és ha igen, akkor hogyan, a királyválasztásnál? Ilyen kételyek foglalkoztatták Rákóczit, akinek az emberei, Bethlen Ferenc főudvarmester és Klobusiczky András kincstárnok a varsói convocatió megjelentek.¹³¹

Ami viszont már kevésbé ismert még a szakemberek előtt is, az az, hogy Rákóczi az erdélyi politikát befolyásoló kérdések kitudakolására 1648. június 3-án Munkácsról a kozákokhoz menesztette Bencser Pál (Bengyeri > Benderi (?) nevű követét a „Zkolia” – „Ztri” – „Nyeszter” – „Bar” – „hetman jószága” (Szkole – Sztrij – Dnyeszter folyó – Bar) útvonalon. Feladatul azt kapta, hogy a kozák–tatár viszony mibenlétét ismerje meg. Tudja meg egyezségük feltételeit és azt, hogy „írás által” rögzítették-e?¹³² Sajnos, ennek az általunk ismert legkorábbi kozák – erdélyi kapcsolatfelvételnek a részleteiről – adatok hiányában –

¹³¹ LUKINICH: I. Rákóczy György és a lengyel királyság 52. oldalán az is olvasható, hogy az erdélyi követek pénz és ajándék mellett 155 db. levelet is kézbesítettek. A szenátorokon kívül (34 vajda, 38 vármagy, 3 érsek, 12 püspök stb.) a külföldi követek olvashatták még Rákóczi üzenetét, nyilvánvalóan a korteskedés üzenetét.

¹³² Székely oklevéltár (Szerkesztette: SZÁDECZKY Lajos.) VI. k. Kolozsvár, 1897. 182.; Érdekes, hogy Kövály László I. és II. Rákóczi György keleti külkapcsolatairól nem közöl semmit. – KÖVÁRY László: Erdély történelme. V. k. A Rákócziak és Apafiak kora. Pest, 1863. 54-56.

nem számolhatunk be, arról viszont vannak ismereteink, hogy az ifjú Rákóczi György is ennek a diplomáciai iránynak a kiépítésén fáradozott. Valószínű, hogy apjától kapott utasításnak engedelmeskedve, a saját nevében kiállított megbízólevéllel (1648. szeptember 2.) Sebesi Miklóst¹³³ Moldván keresztül a kozákokhoz küldte. Sebesinek elő kellett adnia, hogy az erdélyi fejedelem és a kozák hetman correspondentiája azért vált sürgőssé és aktuálissá, mert „a mind [...] szabadságokban és mind peniglen vallásokban megbántódott” lengyelek segítségért fordultak Erdélyhez. Az erdélyi fejedelem igyekszik közbenjárni a kozákhetmannál a béke érdekében, és arra kéri a hetmant, hogy „a pápistákon kívüli” rendekkel értsen egyet, és velük közösen állítsa helyre a „megbántódott szabadságokat”. A protestánsok és a kozákok katolikusok elleni összefogására megvan az alap – emelte ki az ifjú Rákóczi követutasítása –, hiszen „egyenlő tetszésből” cselekednek.¹³⁴ Bizonyosak lehetünk abban is, hogy Sebesi Miklós egyúttal a hetman figyelmébe ajánlotta az „Öreg” Rákóczi kisebbik fiát, mint támogatandó lengyel királyjelöltet. A feltételezést Göcs Pál litvániai követjárása valószínűsíti, aki Janusz hercegtől – az „Öreg” nevében – „tovább is azon állapot” szorgalmazását, vagyis Zsigmond fiának lengyel királlyá választását kérte. A kozákokkal tárgyaló viszonyban álló ariánus Jerzy Niemirycztől és a pravoszláv vallású Adam Kisieltől

¹³³ BINDER Pál: Bolgárfalvi Sebesi Miklós. In: Az erdélyi fejedelemség román diplomáciái. Marosvásárhely, 1996. 62-68.

¹³⁴ EOE X. k. 498-499.; A követi visszajelzésekről feltételezhetően már nem értesülhetett I. Rákóczi György fejedelem, október 11-i halála miatt, pedig a piljavci győzelem utáni kozák hangulatról, Hmelnyickij távlati terveiről hasznos információkat szerezhetett volna lengyel politikájának alakításához. 1648. szeptember 11-13/21-23-án az Ukrajnába koncentrált utolsó lengyel haderőt is szétverték a kozákok a Piljavka folyócskánál. A piljavci csatából szégyenszemre elsőként a frissen kinevezett koronahetman, Dominik Zaslawski futott el éjjel, másnap pedig a parancsnok által cserbenhagyott sereg futott szét a négy világtáj felé. A volhíniai erősségek – Osztrog Velikij (Ostrig Wielki), Zaslavl (Zaslav), Luck (Łuck), Vlagyimir (Włodzimierz) – egytől-egyig kapituláltak Hmelnyickijnek. Úgy látszott, hogy Hmelnyickij fenyegetőzésének, a Varsó elleni támadásának, semmi sem állhatott az útjába. – Memuari II. 432-433.; Hmelnyickij hadseregéről lásd: KRIP’JAKEVICS I. P.: Sztudiji nad derzsavoju Bohdana Hmel’nyic’koho. In: Zapiszki Naukovoho Tovaristva im. Sevcsenka (Zapiszki NTS). tom CLI. Lviv, 1931. 111-150. (KRIP’JAKEVICS: Sztudiji nad derzsavoju)

– „becsületes” ajándék fejében – a kozákok Rákóczi Zsigmond iránti elkötelezettségének kijárását remélte a fejedelem.¹³⁵

Vajon, egy ilyen kényes megbízatásnak eleget tudott-e tenni a kiválasztott követ, Göcs Pál? Egyébként is, miért éppen Göcs Pálra esett a fejedelem választása?

Közvetlen adataink nincsenek arra nézve, hogy ezt az Erdély számára döntő jelentőségű megbízatásra miért Göcs Pált szemelte ki a fejedelem, viszont magyarázó körülményekkel szolgálhatunk. Göcs Pál unitárius voltán kívül – megítélésünk szerint – a személyes kontaktusok voltak a meghatározóak. I. Rákóczi György fejedelemsége kezdetén, vagyis az 1630-as évek elején, a kolozsvári szászok prédikátoraként az a Joachim Stegmann működött, aki az ariánusok rakow-i kollégiumában J. Niemirycz egykori professzora volt.¹³⁶ Erről a fejedelemnek tudnia kellett, mint ahogyan arról is, hogy a szóbanforgó erdélyi megbízott unitárius vallású apja (?), az ugyancsak Göcs Pál kolozsvári plébános Rakowban talált menedéket a 17. század elején a Kolozsvárt elfoglaló Basta császári generális elől.¹³⁷

Az erdélyi fejedelem kulcsszerepet szánt a Lengyel Testvérek (Bracia Polscy) harcos aktivistáinak és a hitében megbántott kálvinista J. Radziwiłł hercegnek¹³⁸ a lengyelországi Rákóczi-párt szervezésében, de azt is világosan

¹³⁵ EOE X. 494.

¹³⁶ Polski Słownik Biograficzny (PSB) Tom XXII/1. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1977. 811.

¹³⁷ JAKAB Elek: Magyar – lengyel unitárius érintkezések a XVI-XVII-ik században. In: Századok 1892. IV. füzet. 304.

¹³⁸ 1647-ben a herceg egyik birtokán komoly, a szejmen is szóba került incidensre került sor. Radziwiłł egyik katolikus vallású provisorra keresztet állíttatott fel a herceg engedélye nélkül, mire a kálvinista herceg azonnal eltávolíttatta azt. A helybéli plébános a herceg ellen panaszt emelt a vilnai püspöknél, aki a szejm elé vitte az ügyet, kérte a panasz kivizsgálását. A vádaskodások és a viszontvádaskodások odáig fajultak, hogy a herceg kénytelen volt tiltakozni az országgyűlésben a protestánsokat sújtó törvénytelenésekkel szemben. Beszédében a katolikusokat a vallásszabadság csorbításával vádolta meg. Felhívta a katolikusok figyelmét arra, hogy az 1553. évi Jagelló II. Zsigmond Ágost király privilégiumokat megerősítő oklevele tartalmazza azt is, hogy a király „a keresztény vallás dissidensei közötti békét” fenntartja és megőrzi. – GRONDSKI: Historia belli, 318-321., LUKINICH: I. Rákóczy György és a lengyel királyság, 38-39.

A protestánsok tiltakozásainak semmi foganatja nem volt. Például, a Radziwiłł-ügyre válaszként az ariánus „Schlichting Jónás ... könyveit máglyán megégették”, majd a

látta, hogy az ő vagy a kisebbik fiának, Zsigmondnak a királyjelöltsége nem a disszidensektől, hanem a katolikus főuraktól függ. Bethlen Ferenc – egyébként unitárius vallású – a Lengyelországba vitt ajándékoknak és leveleknek a jelentőségét messze túlértékelte, vagy másképpen fogalmazva: alaposan tévedett.¹³⁹ 1648. október 11-i levelében a fejedelmi tanácsnok szinte győzelemittasan számolt be a lengyelországi fejleményekről. A „Rákóczi factio” bizonyosan felülkerekedik az elhunyt IV. Vasa Ulászló király öccseinek a támogatóin, „totus est Rakoczianus”¹⁴⁰ – állította Bethlen.

Arról is van tudomásunk, hogy Niemirycz járt Hmelnyickijnél Rákóczi Zsigmond ügyében,¹⁴¹ de a hadihelyzet olyan gyorsan változott Ukrajnában, hogy a királyválasztás megszokott, lassú, egy-másfél évig is elhúzódó mene-

„Krakkóban ugyancsak vallási okokból kitört forradalom (június 5.) ... szintén a disszidensek vereségével végződött.” – LUKINICH: I. Rákóczy György és a lengyel királyság, 39.; A fentebb idézett Grondski Samuel történetíró, aki szintén az ariánus = socinianus vallást követte, „Istennő – cselédlány” (Hera – inquilina) kapcsolatként jellemezte a katolikus és a nem-katolikus egyházak viszonyát. („...demonstret se in domo Patriae nostrae Religio Christiana Catholica Heram, Dissidentium Religionem autem esse inquilinam,...” – GRONDSKI: Historia belli, 324.

¹³⁹ Horn Ildikónak igaza van abban, hogy a kolozsvári unitárius kollégiumban tanult Bethlen Ferenc széleskörű ismertséget szerzett Lengyelországban 1644-1648 között, ám a történésznő azon megállapítása, miszerint „Rákóczi György legeredményesebb diplomáciai lépései közé tartozik, hogy Bethlenre építette a fejedelemség lengyelítván politikáját.” – erősen vitatható. – HORN Ildikó: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648-1657. In: Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. (Szerkesztő: HORN Ildikó) Bp., 1993. 256.

Francesco Bibboni Spanyolország lengyel követe az 1648. évi királyválasztásról azt közli, hogy az egész Európában páratlan választáson csak két személy jöhet szóba, a két testvér: a 36 éves Károly és a 38 éves Kázmér. Ha Jagelló vér nem csörgedezne ereikben, akkor talán a neuburgi hercegnek, Fülöp Vilmosnak lenne inkább esélye. – Biblioteka Zakładu Narodowego im Ossolińskich PAN we Wrocławiu. Rkps. 3010. 8-9., Ugyanez a dokumentum publikálva: Pisma polityczne I. 18-20.

¹⁴⁰ SZILÁGYI: Erdély I. 11.; Lásd még: KEMÉNY János önéletírása, 295., BETHLEN: Erdély története, 23.

¹⁴¹ Jerzy Niemirycz (1612–1659) ariánus családból származott, a rakowi ariánus kollégiumban tanult. 1630–1634 között külföldi tanintézményekben (Leyden, Párizs, Basel, Padua stb.) gyarapította tudását, Grotiust is hallgatta. Az 1637., 1638., 1639. évi szjejmeken nyíltan kiállt az ariánusok vallásszabadságáért. Ez utóbbin élesen összekülönbözött Jerzy Ossoliński kancellárral. A kancellár azzal vádolta meg az ariánusokat, hogy azok nem keresztények, mert a Szentháromságot elvetik, Niemirycz ezt élesen visszautasította, mondván: in libera respublica liberi cives-ként joguk van

tét alaposan megkurtította. A júliusi királyjelölő szejmet már októberben a királyválasztó szejm követte. Még itt is volt szószólója Rákóczinak. Jeremi Wiśniowiecki herceg –ukrainai latifundiumok birtokosa – királynak alkalmas személynek tartotta Rákóczit, mert az „potens armis, potens thesauris, bellator fortunatus, feliciter dirigens”. Javára írandó az is, hogy a magyarok és a lengyelek gondolkodása, szokásai szinte azonosak („Caeterum nulla gens, nulla natio cum moribus et genio Polonorum est conformior, atque Hungarorum.”) „Egy szóval” (uno verbo) a lengyelek más néppel, más nemzettel, mint a magyarokkal, nem is tudnának együttműködni¹⁴² – tette meg az ajánlatát a szejmben Wiśniowiecki herceg.

A varsói követjárástól függetlenül Kemény János egy újabb követséget készített fel a kozákokkal való traktálásra. Még Rákóczi fejedelem élt, amikor Mosa Gergely marosszéki nemesember, udvari katona és Rácz György nyelveket tudó, „görög valláson is vala”, szintén udvari katona a Lvov ostromával foglalatoskodó Hmelnyickijhez érkezett. A hetmannál és a parancsnoki karnál, a sztarsinánál a megkezdett ügyek konkretizálását sürgették az erdélyiek,¹⁴³ ám a kozák vezér egyáltalán nem sietett elbocsátani Rákóczi embereit. Sőt az október 24-én óriási hadisarccal Lvovtól elvonuló Hmelnyickij Mosát és Ráczot az ukrán–lengyel határon található Zamoyski-erődvároshoz, Zamoščhoz is magával vitte. János Kázmér – még csak királyjelölt – itt találta meg Hmelnyickijt sürgős levelével, amelyben azt ígérte a kozák hetmannak és a kozák Zaporozsjei Hadnak, hogy királlyá választása esetén hozzájárul a kozák had létszámának 12.000 főre emeléséhez, a kozákok valamennyi kiváltását megerősíti, a szabad vallásgyakorlatot garantálja. Mindezek fejében kérte az ostrom félbeszakítását és a Dnyeperre való visszavonulást.¹⁴⁴ A hetman csak várt és várt, így sem a bizalmatlanság, sem a helyzet bizonytalansága nem múlt el.

vallásuk szabad gyakorlatára. A protestánsok hírlánca, postája Erdélyből – Zborón át – a lengyel határmenti Gorlicébe, az ariánus Władysław Lubienieckihez vezetett – onnan, Volhínián keresztül J. Niemirycz közvetítésével a református vallású Janusz Radziwiłł herceghez kerültek a küldemények. II. Rákóczi György is működtette ezt a vonalat 1655–1657 között. – *Polski Słownik Biograficzny* (PSB). Tom XXII/1. 811-816.; SZMOLIJ – SZTYEPANKOV: Bogdan Hmel'nyic'kij, 72.

¹⁴² GRONDSKI: *Historia belli*, 82-84.

¹⁴³ KEMÉNY János önéletírása, 299., Zserela XII. 56-57., Dokumenti ob osvobodzhennoju vojnju ukrainszkovo naroda, 1648–1654 gg. Kijev, 1965. 192-193.

¹⁴⁴ Akti JUZR III. k. 288., Litopisz Szamovidca, 54., SZMOLIJ – SZTYEPANKOV: Bogdan Hmel'nyic'kij, 73.

Hmelnickij alaposan átgondolta diplomáciai lépéseit. Biztos, ami biztos: Mosa és Rácz késleltetésével életben lehetett tartani az erdélyiek vágyalmát, a hetmani ráérősséget lehetett úgy magyarázni, mint a Rákócziak jelöltsége melletti elkötelezettséget, mint az átgondolt és a megfontolt politizálás megnyilvánulását. Valójában, Hmelnickij nem azért húzta az időt, hogy a biztatásokat sugalló ígéretek beváltsa, nem azért, hogy valamelyik Rákóczit a lengyel trónra segítse, hanem azért, hogy a lengyeleket sakkban tartsa és a számára leginkább megfelelő János Kázmér megválasztását minél hamarabb kicsikarhassa a rendektől. Hmelnickij többször is megfenyegette a szenátorokat. Itt csak arra a dokumentumra hivatkozunk, amelyben köntörfalazás nélkül ezt írta: amennyiben János Kázmért választják meg királynak, akkor engedelmeskedik, de „ha más valakit választanak, akkor ő, Bogdan, a Zaporozsjei Haddal és a tatárokkal nagy háborút visz rájuk”.¹⁴⁵ *Nem túlzás kijelenteni azt, hogy a Rzeczpospolita teljes védtelenségét megtapasztaló kozákok fenyegetése volt az a végső argumentum, amely november 17-én János Kázmér javára döntött,*¹⁴⁶ *s nem I. Rákóczi Györgynek a királyválasztási procedúra ideje alatt bekövetkezett halála.*

A tárgyszerűség is megkívánja, hogy az 1648-as királyválasztás körülményeiről félreérthetetlenül kijelentsük: sem I. Rákóczi Györgynek, sem kisebbik fiának, Zsigmondnak nem volt, de nem is lehetett esélye a korona elnyerésére. Abban a szituációban, amelybe a Rzeczpospolita került 1648 őszére, szóba se kerülhetett a Báthori-örökség megszerzése, még az említés szintjén sem merült fel az erdélyi fejedelem vallási összeférhetlensége. Minden államügyet „a bel(házi)háború = domowa wojna” határozott meg, a Rzeczpospolita jövője a Hmelnickij-féle kozákháborútól függött. 1648 őszére, tehát a királyválasztó szejm idejére a Rzeczpospolita hadi ereje az ukrajnai csatákban teljesen felmorzsolódott, következésképpen, a leendő királynak a legégetőbb problémának a megoldásával, a béke megteremtésével kellett foglalkoznia. Sőt, a lengyelek és a litvánok számára elfogadható módon kellett befejeznie a ko-

¹⁴⁵ Idézi SZOŁOVJÓV: *Isztorija Rossziji* V/10. 541., BRANKE N.: Bogdan Mihajlovics Hmelnickij. Moszkva, 1877. 25., GOŁOBUCKIJ: *Zaporozsszkoje kazacsesztvo*, 277.

¹⁴⁶ GIEROWSKI Józef Andrzej – GRODZISKI Stanisław: *Wielka historia Polski*. Tom III. Część I. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). Kraków, 2003. 32–35. (*Wielka historia Polski*), Legújabbban: WÓJCIK, Zbigniew: Jan Kazimierz Waza. Wrocław, 1997.

zák háborút. Hmelnyickij hetman kozákhadának az engedelmességre való szorítása viszont csak abban az esetben sikerülhetett, ha a kozákság sérelmeit azonnal orvosolják.

A november 17-i választás eredményéről János Kázmér mint választott király azonnal értesítette Hmelnyickijt. Már 19-én befutott a zamości táborba a kozákságot megnyugtató hír. Örömben azok zászlót bontottak, a dobokat megverték, üdvövéseket adtak le.¹⁴⁷ November 24-én, anélkül hogy az erődváros ostromával foglalkoztak volna, békésen Kijev felé vették az irányt. Hmelnyickij azonnal a király engedelmes alattvalójának mondta magát az egész Zaporozsjei Haddal egyetemben, hitelt adva a János Kázmér-i ígéreteknek: az általános amnesztiának, a pravoszláv vallás és egyház üldözése megszüntetésének, a kozák szabadságjogok biztosításának, a zsoldos kozákok száma gyarapításának stb.

¹⁴⁷ KOSZTOMAROV: Bogdan Hmel'nyickij, 292-293.

AZ „IFJÚ” RÁKÓCZI GYÖRGY APAI ÖRÖKSÉGE

Az apa nyomdokain

Mintha semmi lényeges nem történt volna Lengyelországban, Hmelnickij hetman Rákóczi Györgynek – nem világos, hogy az öreg vagy ifjú fejedelemnek – címzett levelében, éppen a nominatio napján, november 17-én a következőket írta: „Lengyelország, hazánk királyának és védelmezőjének kívánjuk [...] őnagyságát” (patronum et regem Poloniae patriae nostrae cupimus) és katonáival, amilyen gyorsan csak lehet, Lengyelországba siessen a kozákokkal való egyesülésre (militibus suis quam citissime aggredi iubeat Poloniam, nos quoque cuncti cum toto exercitu nostro).¹ Ugyanezeket ismételték el szóban a Mosával és a Ráczcal Erdélybe érkezett kozák követek a fejedelmi tanácsban. A kozákok notáriusa = kancellárja, Iwan Wyhowski (Iván Vigovszkij) a társával együtt „aperte invitálták a királyságra az fejedelmet, avagy öccsét, mivel már apjuk megholt volna”.²

A krakkói vajda miután hírt kapott az erdélyi–kozák követváltásról, azonnal megkongatta a vészharangot. December 13-án úgy informálta a lengyel kancellárt, hogy „Rákóczi nagy reményeket fűz Hmelnickijhez”, akinek már a nagyhetmanságot is odaígérte. Erdélyben mindenfelé zsoldosokat toboroznak, a fejedelem serege is készenlétben áll. „Az istentelen Bethlen Gábor” időszak fenyegeti az országot, az a korszak, amikor Bethlen volt az úr nálunk (w naszym tu Kraju).³

Lényegét tekintve a diplomáciai tevékenység minden érdekelt fél esetében a korábbi úton, mondhatjuk, a szokásos módon folytatódott. A lengyel rex electus látványos gesztusokkal halmozta el egyelőre a téli pihenőre tért kozákságot. Adam Kisiel bracklavi vajda és küldött társai 1648 Karácsonyán nyújtották át János Kázmér rex electus nagy szabadságlevelét („privilej na volnosztyi”) a Zaporozsjei Had számára, a királynak engedelmességet fogadó hetmannak a hatalmát szimbolizáló buzogányt, a király szolgálatára szegődött

¹ SZILÁGYI: Erdély I. 6.

² KEMÉNY János önéletírása, 307-308.

³ Zserela do isztoriji Ukrajni-Ruszi. (Matyeriali do isztoriji ukrajnszkoj kozaccsini) XII. L'viv, 1911. 96-97. (Zserela XII.)

Zaporozsjei Hadnak a hadijelvényeket: a zászlókat, a dobokat.⁴ A megbékülést reprezentáló ceremóniák után kezdődött el az igazi munka, a tárgyaló asztalnál kellett érvényesíteni az érvényesíthetlent. A lengyelek a „minél kevesebbet adni”, a kozákok „minél többet kapni” (a mi szóhasználatunk – G. S.) taktikát alkalmazták. Ígéretekből nem volt hiány, egyik bizottság még be sem fejezte a téli szálláson Perejaszlavban, Csigirinben (a Dnyeper vidékén) lévő hetmani stábbal az eszmecserét, amikor már betoppant az újabb lengyel delegáció újabb tárgyalási pozíciókkal, javaslatokkal. Ennek a végeláthatatlan követjárásnak – Hmelnickijék is hamar felismerték ezt – csak egyetlen célja volt: időnyerés az erőgyűjtésre. Az erdélyi vonalat tehát nem volt szabad befagyasztani, egy Lengyelország ellen vezetett, kétoldalú támadás gondolatát lebegtetni kellett!

A kozák vezetőség óvatosságát és bizalmatlanságát erősítette az a körülmény, hogy János Kázmér megválasztása még nem jelentette a megkoronázását is. Az interregnum és a regnum közötti, sajátos időszakát élte ekkor a Rzeczpospolita. Még nem volt de jure olyan személy és testület a lengyelek-nél, amelyekkel hivatalos végzést lehetett volna tető alá hozni. Tisztában voltak a Dnyeper vidékén azzal is, hogy a királyválasztás eredményeképpen beállt fegyverszünet nem azonos a békével, vagyis a háborús feszültség csak csökkent, de nem szűnt meg. A tárgyalásokon pedig a lengyel és a kozák elképzelések között szakadéknyi különbség mutatkozott Ukrajna háború utáni jövőjének a rendezéséről. Egyszóval, Hmelnickij hetman a realitásokból kiindulva – az erdélyieket nem riaszthatta el magától.

II. Rákóczi György delegátusa 1649 januárjában a perejaszlavli kancellárián kifejtette, hogy a fejedelem öccse, Zsigmond a kozákok élén csak akkor képzelhető el, ha teljes körű biztosítékot tud nyújtani a Zaporozsjei Had. A had vezetői hűséget és engedelmességet kell hogy fogadjanak Zsigmondnak, mint „szabad akaratból választott s hiútt királyoknak”, és a hadnak vállalnia kell azt, hogy a sikerért a „fejek fennállásáig” harcol. A kozákok Zsigmondhoz való ragaszkodásukat, hűségüket és elszántságukat leginkább úgy bizonyíthatnák, ha rátámadnának Krakkóra, megakadályoznák János Kázmér koronázását, biztosítanak a „máramarosi passust” (átjárót) a felvonuló erdélyi had számára. Az electio nem érvényes jogilag – az erdélyi álláspont szerint –, mert a szabad királyválasztás feltételei nem álltak fenn, „az ország-

⁴ Litopisz Szamovidca, 56.

nak fegyverben létele alatt” nem alakulhatott ki szabad vetélkedés a trónért, ráadásul harmadik competitor is jelentkezett. [Ha] „Ezek Isten áldásából meglevén, ez alatt itt mi is oly készülletben leszünk, mindjárt expedialhassuk öcsémuramat ő kegyelmek kívánsága szerént”⁵ – szabta meg II. Rákóczi György a kozák kérés teljesítéséért az árat.

A Rákóczi testvérek alaposan túllőttek a célon, irreálisan sokat követeltek Hmelnickijtől. Tulajdonképpen az erdélyi tervek valóra váltását – Krakko ostromát, a koronázási jelvények kézbe kerítését, Rákóczi Zsigmond királyságának elengedhetetlen feltételét – teljes egészében a Zaporozsjei Hadra hárították át. Érthető, hogy az előttünk ismeretlen nevű erdélyi meghatalmazottat „üres kézzel” bocsátották vissza Erdélybe 1649. február 23 (március 5)-én,⁶ már János Kázmér koronázása után.

A krakkói három hetes koronázó szejmen (1649. január 19 – február 14.) lényegében a koronázására váró rex electus proposícióiról tárgyaltak a szenátorok és a képviselők. Három témakörben várta János Kázmér a hozzászólásokat és a javaslatokat: 1. hogyan lehetne minél hamarabb „eloltani a tüzet” Ukrajnában? (do ugaszenia gwałtownego tego pożaru) 2. honnan lehetne előteremteni a zsoldos had elmaradt fizetségét? 3. hogyan lehetne elérni azt, hogy a tatárok leváljanak a kozákok oldaláról és Oroszországgal egy tatárellenes liga szülessen?⁷ A legélesebb vita az ukrajnai „tűz” eloltásáról bontakozott ki. Valójában nem is sikerült közös nevezőre jutnia a vitatkozó feleknek, mert az egyik tábor a megoldást kizárólag a fegyverektől, az erőszak alkalmazásától remélte, a másik tábor viszont az alkudozások, a tárgyalások folytatása mellett kardoskodott.⁸ A háborúpártiak a szejmen is erősebbnek bizonyultak a békepártiaknál, a királynak sem maradt más választása, mint a háború folytatásához szükséges intézkedéseket megtegye. Ahogyan a Szemtanú (Szamovigec) megjegyezte: 1649 tavaszára „a király és Hmelnickij barátsága elmúlt” (otmenyivsi prijazny),⁹ a kozákok is készü-

⁵ Pamjatnyiki VK I. 340., MHHD XXIII. 4-5.

⁶ Pamjatnyiki VK I. 340.

⁷ OCHMANN-STANISZEWSKA, Stefania – STANISZEWSKI, Zdzisław: Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. Tom I. Wrocław, 2000. 13.

⁸ OCHMANN-STANISZEWSKA – STANISZEWSKI: Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy, I. 21-22.

⁹ Litopisz Szamovidca, 56.

lődtek az összecsapásra. A Dnyeper mögötti ezredek – Krakkóból, Varsóból nézve: a csernyigovi, a nyezsini, a perejaszlavli, a mirgorodi, a poltavai stb. – mind Hmelnickijhez csatlakoztak, „mindenki, aki élt és mozgott, a kozákságba ment” (Tak uszje, scso zsivo, podnjaloszja v kozactvo).¹⁰ Volt olyan ezred, s nem is egy, amely „több mint 20 ezer kozákot”, volt olyan század, s nem is egy, amely „több, mint ezer kozákot” számlált.¹¹ A tatárokon kívül Hmelnickijnek még volt egy élő külkapcsolata, ez pedig az Erdélyi Fejedelemség volt.

A Zaporozsjei Had és János Kázmér király viszonyának elmérgesedéséről a Rákóczi testvérek is értesültek Jármí Ferenc 1649 márciusi jelentéséből. „Ipse (Hmelnickij – G. S.) ducatum petit, ne parancsoljon senki nekik a királyon kívül, hanem hadd éljenek ők magok szerint privatis juribus, hiszen mikor az szükség kívánja, ők készen lesznek az közönséges haza szolgálatjára.”¹² Ismételjük csak el Jármí szavait! Hmelnickij *ducatum petit*, ducatus-t kért, fejedelemséget akart. Olyan fejedelemséget, ahol a saját jog = a kozákok joga, de nem a nemesi jog érvényesülne. A Rzeczpospolita a litván mellé egy újabb fejedelemséggel bővülne! Olyan fejedelem kívánt lenni a hetman, aki csak a király hűségére esküdne fel, aki csak a királyhoz tartozna, de a Rzeczpospolitához nem! Tehát olyan királyra volt szüksége a kozák vezérnek, aki ezt a kozák programot szentesítené, és akár a Nemesi Köztársasággal szemben is megvalósítaná. 1649 tavaszára megmutatkozott, hogy János Kázmér király nem az az uralkodó, aki ígérete és kiadott diplomája ellenére felvállalná a kozákság érdekeit. Hmelnickij joggal tekintette magát „királycsináló” személynek, a tárgyalások zsákutcába futásával – erejét, politikai befolyását túlbecsülve – elég erősnek érezte magát egy új király kreálásához, egy új király trónra ültetéséhez. Elkerülhetetlenül közeledett a bellum civile.

Moszkva sem volt hajlandó Hmelnickij hetman kedvéért a lengyel – orosz békét felmondani, amit a hetman nagy értetlenkedéssel fogadott. Az „egyvérű és egyvallású” cár tétlenül nézi az Ukrajnában történeteket, a kozákság tetszik, nem tetszik rákényszerül a tatár kán és a „magyar király” (értsd:

¹⁰ Ua. 57.

¹¹ Uo. – „insij polk mi(e)l kozactva tiszjacs bolse dvadcati, ..., inaja szotnya mi(e)l ljudu tiszjacsu.”

¹² SZILÁGYI: Erdély I. 36.

erdélyi fejedelem – G. S.) fegyveres segítségére. A „magyar király ... a lengyelekre támad arról az oldalról, mert a lengyelek nagy sértéseket okoztak neki, területeket vettek el tőle és ezeket fegyverrel akarják visszaszerezni”¹³ – mondta Hmelnyickij a kedvezőtlen hírekkel Csigirinbe érkezett cári küldöncnek. Valószínűsíthető, hogy az erdélyi követek a Szepességre utaltak az elvesztett területek kapcsán, de az erdélyi – kozák együttműködés mozgató rugója egyáltalán nem ez volt.

Gilányi Gergely fejedelmi megbízott 1649 májusában a kozákság fővárosának számító Csigirinben,¹⁴ az erdélyi – kozák összehangolt támadás konkrétumairól egyeztetett. Gilányi a hetmantól három válaszelelet vitt Gyulafehérvárra: Rákóczi Györgynek, Zsigmondnak és Kemény Jánosnak. A május 14/24-i dátumozású leveleket futárpostával kézbesítették a címzetteknek. Még két hét sem telt el, s máris tanakodhattak az erdélyi tanácsnokok Hmelnyickij válaszan. Hmelnyickij azt üzenté, hogy Rákóczi Zsigmond menjen Munkácsra, és ott várakozzon addig, amíg ő a tatárokkal Lengyelországra nem támad ismét. Erről külön értesítést küld majd, s annak vételével Zsigmond 5 ezer emberrel induljon Lengyelországba, hogy „őket Krakókba vigye és a lengyel királyság fővárosába ültesse” (kiemelés tőlünk – G. S.).¹⁵ Kemény Jánost külön is megkérte arra, hogy tekintélyével (sua dominatio) támogassa és sürgesse az akciót, „ut quamprimum exercitum suum versus Cracoviam mittant.”¹⁶

Az erdélyi tanácsurak június 14-én azért gyűltek össze a Hunyad megyei Gyógyban, hogy a háború és a béke ügyében véleményt nyilvánítsanak. Az volt a közös meglátásuk, hogy nem lehet, de nem is szabad „offensum bellum” kezdeményezni, mert „a portai és római császárra nézendő” ügyek állapota nem kedvező. (kiemelés tőlünk – G. S.) Felfigyeltek a kozák javaslatok ellentmondásaira. Egyszer úgy nyilatkoztak, hogy „had nekik nem kell, hanem csak patronus”, másszor pedig „derék hadat kívánnak”. Egybehangzóan kijelentették a tanácsnokok, hogy Erdély és Magyarország ereje „elégséges nem lehet ily nagy dolgoknak – nemhogy végbenvitelére, de csak segítségére is, azért másutt kell a fundamentumot keresni „.. (kiemelés tőlünk – G. S.) Az sem

¹³ Vosszozegyinyenyije II. 154-155.

¹⁴ SZOLODAR O. I.: Csigirin – sztolicja kozac'koj derzsavi (1648–1678 гг.) In: Ukrajnsz'ka kozac'ka derzsava: vitoki ta sljahi isztoricsnovo rozvitku. Knyiga 2. Kijiv-Cserkaszi, 1997. 138-140.

¹⁵ Zserela XII. 106.

¹⁶ Magyar Történelmi Tár XVIII. k. Pest, 1871. 57.

mindegy, hogy Rákóczi Zsigmond „köztök avagy előttök lételet kívánnák” – jegyezték meg az országnagyok. Bizonytalannak látták azt is, hogy „Ígéreték szerint ő nagysága hűségére megeskednének”, de a kozákság esküje az ország esküjét (egész Ukrajnáét) is jelentené-e? Amíg ezekre a felvetett kérdésekre nincs megnyugtató felelet, és a kozákság valódi erejének egy hitesember általi felmérése nem történik meg, amíg a lengyel király és országának a gyengeségéről nem győződik meg a fejedelmi tanács, addig Erdély csak közvetítő szerepre vállalkozhat a király és a hetman között – összegezte véleményét a fejedelmi consilium. Abban is egyetértés született, hogy a bizonytalanságok miatt az erdélyi – kozák kapcsolatokat megszakítani nem szükséges.¹⁷

Az erdélyiek döntése egyáltalán nem befolyásolta az 1649. évi kozák – lengyel háború menetét, a döntő ütközetet Zborownál (Zborovnál) vívták meg a szembenálló felek. A táborba zárkózott lengyelek, illetve a csatában személyesen részt vevő János Kázmér sorsa 1649. augusztus 6/16-án megpecsételődni látszott. J. Ossoliński kancellár váratlan diplomáciai húzása mentette meg az újabb vereségtől és a megaláztatástól a Rzeczpospolitát. A kancellár a királya nevében a „királyi testvérrel”, ti. Iszlám-Girej (Islam-Giraj) tatár kánnal Hmelnyickij háta mögött egyezsége lépett, mire a szövetségesétől elhagyott Hmelnyickij is békére kényszerült.

Augusztus 8/18-án Zborovnál kettős békekötéssel zárult az 1649-es háborús év. A Rzeczpospolita és a Krími Kánság „örök és háborítatlan barátságának” a deklarálásáért a lengyelek beleegyeztek abba, hogy a IV. Ulászló király idején keletkezett „békepénz” hátralékot rendezik. Ez a hátralék 500 ezer lengyel arannyal és 60 ezer lengyel aranyat érő ajándékkal lett kiegyenlítve, a majdani békeévekért 100 ezer arany/év summát ajánlott János Kázmér.¹⁸ A lengyel – krími egyezés magába foglalta azt is, hogy a kán a királyt és a Rzeczpospolitát minden ellenségével szemben megvédelmezi, ám a királyuk ellen háborúzó kozákok teljes amnesztiát kell hogy kapjanak, korábbi jogaik és szabadságaik nem kisebbedhetnek.¹⁹ Ez utóbbi kikötés Iszlám-Girej részéről mintha önzetlenség-

¹⁷ Történelmi Tár 1889. 332-334; Bisterfeld külön intette Rákóczi Zsigmondot az óvatosságra: „Erit princeps frigidior in negotio coniungii Polonico omnibus” – Történelmi Tár 1887. 655.

¹⁸ Vosszjoegyinyenyije II. 302., TEMBERSKI: Annales 1646-1657. 124.

¹⁹ Pamjatnyiki VK I. 465-471., RUDAWSKI: Historia Polska, 89.

ról tanúskodna! Szó sincs erről, a zborovi kombináció csakis a kán realitásérzékét igazolja. Egy tatárság összerejét meghaladó Zaporozsjei Had mellett szövetségesként harcolni távlatilag komoly kockázatokat rejtett magába. Egyrészt azért, mert az 1648 óta tartó kozák – tatár „barátság” nem feledtetheti az immár egy évszázados ellenségeskedést, másrészt azért, mert a Zaporozsjei Had mértéktelen erőgyarapodása a tatár portyázásoknak véget vethet. Kiszolgáltatottságát csak úgy kerülhette el a krími kán, ha a legyőzött fél, jelen esetben a lengyel király oldalára áll. Így nemcsak az évi adók, ajándékok Bahcsiszerájba való befizetése garantált, hanem a zsákmányszerző akciók folytatásáról sem kellett lemondani.

Hmelnickijt a király és a kán rútul kijátszotta Zborovnál, egyetlen lehetősége maradt, Rudawski lengyel jezsuita-krónikás szerint: királya előtt térdre esni és bocsánatát kérni.²⁰ A nyilvánvaló tendenciózusságot félretéve, Zborovban megállapodásra jutott a király és a hetman is. János Kázmér áldását adta arra, hogy a Zaporozsjei Had 40.000 lajstromozott kozákból álljon, a hetmanságában újra merősített Hmelnickijel az élen. (Összehasonlításul említsük meg: a kozák vihar kitörése előtt, 1648 tavaszán arról vitakoztak és veszekedtek a lengyel szenátorok, hogy szabad-e a Zaporozsjei Had létszámát 12.000 főre emelni! Másfél év elteltével úgy látszott, hogy a belső béke elérésének a minimuma 40.000 kozák királyi zsoldba fogadása volt.) A vallásháború jelleget tompítandó, János Kázmér igent mondott arra a kozák követelésre is, hogy az Ukrajnához kötődő tisztségeket csak pravoszláv vallású emberek foglalhatják el, Ukrajna ügyeit a Rzeczpospolita szenátusában a kijevi metropolita képviselheti. A zborovi paktum legfontosabb része a „Kozákország”, a hetmanátus területét jelölte ki. „Kozákországot” a kijevi, a csernyigovi, a braclavi vajdaság területe alkotta, s ebben a 180.000 km²-es, 1 millió lakosú „Kozákországban” se királyi, se nemesi (lengyel, litván) haderő nem tartózkodhatott.²¹

²⁰ RUDAWSKI: *Historja Polska*, 90-92.; Szilágyi Sándor nagynevű történészünket a zborovi csatát illetően korrigálnunk kell. Ezt írja: „De Chmielniczki épen csapatai fegyelmetlensége miatt nem tudta diadalát felhasználni.” – SZILÁGYI: *Erdély I.* 27.; Ténylegesen a kán külön paktuma akadályozta meg a kozákok diadalát. – Lásd erről még: TEMBERSKI: *Annales 1646-1657.* 126-128.

²¹ Akti JUZR III. 342-344., Vosszjoegyinyenyije II. 303-304., KRIP'JAKEVICS I. P.: *Derzsavni mezsji.* In: *Zapiszki NTS t. CXLIV-CXLV.* L'viv, 1926., Uő: *Sztudiji nad derzsavoju Bogdana Hmel'nyic'kovo.* In: *Zapiszki NTS t. CLI.* L'viv, 1931. – „Kozákország” Lengyelország közös határvonala a Szlucs folyó mentén húzódott. A kozák állam centrumát a Dnyeper mente adta. Fővárosa Csigirin. – 136-141.

A zborovi szerződés a ratifikálás próbáját viszont nem állta ki. Hmelnyickij több alvezére (Nyecsj, Krivonosz) szembehelyezkedett hetmanával a 40.000-es lajstrom miatt. A legalább kétszázezres, magát kozáknak valló fegyveres tömeget a lajstromozás élesen megosztotta, hiszen a háborúban közösen harcoltak, közösen vívták ki a kozák szabadságot garantáló királyi beleegyezést, s lám, a béke idején csak egyesek részesülhetnek az eredményekből. Hetmanellenes lázadások kezdődtek, Hmelnyickijt árulónak, „lengyel kenyérpusztítónak” (pohlebec) nevezték.²² Egészen más okokból, de a Rzeczpospolita-ban is óriási felháborodás fogadta a király és a kancellár zborovi paktumát. A nemesség „a kicsitől a nagyig” egyöntetűen elítélte a megegyezést, Ossoliński kancellárt, Zborov értelmi szerzőjét a ha-

1649. október 16/26-i dátumozással elkészült az a névszerinti regiszter, amely a 40.000-es Zaporozsjei Had hivatalosításához maguk a kozákok állítottak össze Hmelnyickij parancsára. Ez az októberi összeírás még nem számított végleges lajstromnak.

„Rejesztra vszevo Vojszka Zaporozsszkovo poszle Zborovszkovo dogovora sz koroljom polszkim Janom Kazimirom, szosztavlennije 1649 goda, oktjabrja 16 dnja”

Ezredek	Századok	Létszám
Csigirini	19 század	3291 fő
Cserkasszi	18	2808
Kanyevi	16	2957
Korszunyi	19	3333
Belocerkovi	-	3035
Umanyi	14	2949
Braclavi	22	2662
Kalnyicki	19	1976
Kijevi	17	1792
Perejaszlavli	19	2851
Kropivnai	14	2010
Mirgorodi	16	2630
Poltavai	19	2441
Priluki	20	2106
Nyezsini	10	991
Csernyigovi	7	1007
Összesen:		37.745 fő

A terjedelmes névsorok olvashatóak: In: Cstjenyija v Imperatorszkom Obscsesztve isztoriji i drevnosztyej Rosszijszkij pri Moszkovszkom unyiverszityetye, 1874 aprel'-ijuny. Knyiga 2. Csaszty II. Moskva, 1874. 1- 214.

²² Dokumenti Bogdana Hmelnyickovo (1648–1657) Kijev, 1961. 312-313., 325-326.

za árulójának bélyegezték.²³ Az 1649. november 22-én megkezdődött szejmen a szenátorok is, a képviselők is Zborov elfogadhatatlanságáról szónokoltak. Nemcsak azért nem fogadható el a kánnal és a hetmannal kötött megállapodás – hangoztatták –, mert az a Rzeczpospolitára nézve megalázó, hanem azért sem, mert az államszerződések, az azt megerősítő királyi eskü csak akkor érvényesek, ha azok a Rzeczpospolita tudtával és beleegyezésével kerültek aláírásra. Zborov – ezeknek a jogi kritériumoknak nem tesz eleget, tehát az egész paktum érvénytelen.²⁴

Miközben a zborovi egyezségről és a Zborov keltette lengyelországi hangulatról Hmelnickij részletesen beszámolt a Rákóczi testvéreknek, meggyőződéssel állította, hogy a béke nem lesz tartós.²⁵ Ebből az értékelésből kiindulva 1649 novemberében teljhatalmú követét, a perejaszlavli kancellária vezetőjét, Paweł Teterját (Pavel Tyetyerját) Erdélybe indította, hogy az erdélyi – kozák kapcsolatokat végleg tisztázza. A hetman a maga egyenes, a diplomáciában szokatlanul nyers stílusában egyértelmű igent vagy nemet várt kérdésre: hajlandó-e, akár Rákóczi György, akár testvére, Zsigmond „közükbe menni”, mert ha a fejedelem és öccse netán visszautasítanak a felkérést, a kozákok „a törököknek adják az országot”.²⁶

A zsarolásnak is minősíthető alternatívára Rákóczi Zsigmond nem kevésbé markánsan reagált. Ezeket írta fejedelem bátyjának: „Nem látok módot benne, hogy kegyelmed akár maga (II. Rákóczi György fejedelem – G. S.), akár az én részemre cathegorice rezolválhassa magát, akár mint kívánják az kozák követek.”²⁷ Véleménye szerint, a lengyel királyságot kozák és tatár szövetségeseikkel megszerezni nem lehet, a lengyel, litván Rákóczi-érzelmű hívek akarata ellenére cselekedni nem szabad. Ők lesznek azok, akik a „kozákoknál is derekasb fundamentumot” teremtenek, s abban a kedvező szituációban kell majd Erdélynek határozottan fellépni²⁸ – vélekedett Zsigmond a Rákócziak korona esélyéről. 1650 februárjában a „minimális Rákóczi-program” (a mi szóhasználatunk – G. S.) – „Az tizenhárom (szepességi –

²³ Vosszojegynyenyije II. 306.

²⁴ Vosszojegynyenyije II. 307.

²⁵ Történelmi Tár 1887. 669-670.

²⁶ Történelmi Tár 1887. 683., SZILÁGYI: Erdély I. 68.

²⁷ SZILÁGYI: Erdély I. 59.

²⁸ SZILÁGYI: Erdély I. 59.; „Zöldfikár” aga tanácsa is az volt: „bizony dolog jobb is volna az lengyelek által végben vinni, hogy nem az kozákság által...” – MHHD XXIV. 417.

G. S.) város kiváltásába mód nincsen, ..., mert az lengyelek vérontás nélkül azt soha ki nem bocsátják kezekből.”²⁹ – kivitelezését sem látta megalapozottnak, a kozákokról viszont árnyaltabban fogalmazott. A „kozákok kívánságát nem kell megvetni” – hangsúlyozta a fiatalabb Rákóczi fiú –, mert a Rzeczpospolita meggyengült, mert a király „apud subditos suspectus est”, mert egy esetleges pogányok elleni háborúban a kozákságról lemondani nem szabad. Ellenben szem előtt kell tartani mindig azokat a körülményeket, amelyek döntenek Erdély lengyel politikájában: pl. a kozákok megbízhatóságára, illetve megbízhatatlanságára (először Radziwillnél próbálkoztak, s csak utána fordultak Erdélyhez), a fejedelemség kozákok miatti tekintélyvesztésére, a „jóakarók, pénz, had” híjára, az Erdélyi Fejedelemség anyagi helyzetének szűkös voltára, a nemzetközi támogatottság hiányára („az austriai házhoz semmit se bízunk, az törökhöz igen keveset”).³⁰ „Egy hiteles, okos embert” mindenképpen Hmelnickijhez kell küldeni – ajánlotta György fejedelemnek Zsigmond –, aki képes arra, hogy elfogadható magyarázatot adjon a hetmannak Erdély óvatos magatartásáról, hogy megértesse a hetmannal, hogy a „zborovi paktumok konfirmáltatván”, az érvényes szerződés ellen Erdély nem tehet semmit. Ha a lengyelek viszont megsérténék az egyezményt és az Erdélyi Fejedelemség ugyanolyan szövetséget kötne a Krími Kánsággal, mint amilyen Zaporozsjei Had és a Kánság között él, akkor a hetman számíthatna Erdély „assistentiájára”.³¹

Az 1648., 1649. évek csatazaját az 1650. év diplomáciai konfrontációja váltotta fel. Mind Lengyelország, mind a Zaporozsjei Had szövetségesek keresésével voltak elfoglalva. Varsó is, Csigirin is helyesen kalkulált akkor, amikor Moldva és Erdély megnyerésével próbálta pozícióit javítani. Mivel az erdélyi – kozák kapcsolatok fenyegetőleg alakultak Lengyelországra nézve, a katolikus János Kázmér király a katolikus III. Ferdinánd magyar királytól igyekezett segítséget szerezni. Giovanni Battista Adriani jezsuita páter 4 ezer dragonyost és 4 ezer könnyűlovast kért uralkodója, János Kázmér számára, mert Rákóczinak 30.000-es kész serege van, s csak a parancsra vár, hogy

²⁹ MHHD XXIV. 416.

³⁰ SZILÁGYI: Erdély I. 87-89.

³¹ SZILÁGYI: Erdély I. 87-89.; Lásd még Rákóczi Zsigmond levelét bátyjához Makovicáról, 1650. február 2-án: „ha meg nem tartják az békeséget az lengyelek, csendes lelki ismerettel, jó reménységgel kezdhet az dologhoz az ember.” – MHHD XXIV. 417.

Krakkóhoz vonuljon. Szövetségese, Hmelnickij már fel is osztotta a Rzeczpospolitát. Egy részét a szultánnak, „a Visztula mögötti részeket” Rákóczi fejedelemnek ajánlotta fel.³² Pálffy Pál pedig azt jelentette Bécsbe, hogy Rákóczi olyan lengyelekkel paktált le, akik hajlandóak őt királyuknak elfogadni (zu ihmern König zu nehmen), s ennek az ügynek realizálására nem sajnál 300 ezer aranyat sem. Hmelnickijről az a hír járja – Pálffy információja –, hogy török fennhatóság alá adta magát (ihn der Türk unter seine Protection genommen).³³ Idekapcsolódóan a lengyelek már azt is tudni vélték, hogy a szultán „Rusz fejedelem” címmel ruházta fel a hetmant és „gazdagon hímzett kaftánt, az országadományozás szimbólumát” küldte el neki Csibirinbe.³⁴ Az Ukrajna felől Moszkvába érkezett „Manujlov görög” (1651 tavaszán) a Poszolszkij prikázban Rákóczi és Hmelnickij ligájáról, mint kész tényről számolt be: „Esküvel fogadott szó van közöttük – jelentette ki a görög –, a magyar király (= erdélyi fejedelem – G. S.) a ljachok ellen segítséget nyújt hadával, a hetman pedig segít neki abban, hogy az ő édesöccsét a Lengyel Korona királyának megválasszák.”³⁵

Igen, 1651 tavaszára a lengyel – kozák megbékélésnek halvány esélye sem maradt. Az 1649-es zborovi megállapodás ratifikációjának a megghiúsítása miatt olyannyira elmérgesedett a lengyel – kozák viszony, hogy mind-egyik fél a fegyverek jogán akarta rendezni a vitás ügyeket. Nem véletlen, hogy Hmelnickij egyre jobban aktivizálta az egyetlen, kitörési pontot jelentő diplomáciai irányt, az erdélyit. Futárai és követei – pl. Szemjon Szerij főkövet és három társa 1651 júniusában – „adván vocatiót arra, hogy *készek királyoknak agnoscálni* (kiemelés tőlünk – G. S.) s minden obedienciát (halálig tartó engedelmességet) usque ad mortem praestálni”. Nem zárkoztak el attól, hogy a leendő király (bármelyik Rákóczi) feltételeivel kiegyezzenek a Respublicával és ellentmondást nem tűrő hangon kijelentették: „Kasimirt az királyságban nem patíálják” (tűrik).³⁶

Láthatjuk, hogy Hmelnickij 1651-re az erdélyi követelések előtt fejet hajtott, a „királycsináló” hetman megint „királycsinálónak” érezte magát. Mint ahogyan János Kázmér a kozákok támogatásával, pontosabban szólva, a kozá-

³² Zserela XII. 148, 151-152.

³³ SZILÁGYI: Erdély I. 133.

³⁴ RUDAWSKI: Historja Polska 126.

³⁵ Vosszozegyinyenyije III. 80-81.

³⁶ MHHD XXIII. 73.

kok lengyelországi hadjáratát megelőzendő, nyerte el a Jagellók koronáját, úgy 1651-ben megismételhetőnek ítélte az 1648-as eseményeket. Egyértelműen ki kell mondanunk, hogy nem egy új, független „Kozákország” királysággá való átszervezéséről – ahogyan azt Szilágyi Sándor neves történészünk feltételezte³⁷ – hanem János Kázmér letételéről s helyébe a Rákóczi testvérek valamelyikének a trónra ültetéséről folytak a tárgyalások. „Kozákország” királya a lengyel király volt és maradt is a kozákok gondolkodásában, ő jogosult arra, hogy a kozákok eddigi privilégiumait megerősítse, a Zaporozsjei Had újabb követeléseit teljesítse, legitimálja. Egy olyan király, aki szavát (a szerződést) nem tartja meg, nyíltan háborúra készülődik kozák alattvalói ellen, érdemtelen a királyságra – a kozákok felfogása szerint. A király „lecserélése” oldhatja meg a Rzeczpospolita belső bajait, csendesítheti le Ukrajnát. Egy közös erdélyi – kozák támadást a Rzeczpospolita kivédeni képtelen, mert a lengyelek összes katonája Ukrajnába vonult a királlyal az élen. A biztos katonai győzelem a fejedelem számára a koronát, Erdély számára a régi magyar területek (Szepesség) visszacsatolását hozza el³⁸ – ecsetelték a szép, csábító jövőt a kozák követek.

Az erdélyi diplomácia bő két év alatt immár másodszor került döntési helyzetbe: véd- és dacsövetséget köt-e a Zaporozsjei Haddal a Lengyel Királyság ellen, vagy nem? Szövetségkötés esetén azt katonailag legyőzve, elhódíthatja a lengyel koronát. 1649-ben zökkenőmentesen sikerült kikeveredni a kényes helyzetből, mert a király és a hetman (a király és a kán is) a béke és a meg egyezés mellett döntöttek, de 1651-ben bonyolultabb volt a politikai szituáció. Az erdélyiek válaszádsánál Csulai György udvari pap és Johann Bisterfeld tudóstanárs összefoglaló véleménye esett döntően latba. Írásban előterjesztették, hogy a kozák – tatár invitálás még nem elegendő ok „az igazságos háborúhoz” (pl. az emberiség javára, a kereszténység érdekeiért, a haza védelmére, a haza szükségyszerűségére folytatott háborúk) különben is a ius és a potestas Lengyelország oldalán van. Ebből az következik, hogy a fejedelemnek előbb a lengyel királlyal és a Rzeczpospolitával kell tárgyalnia, (pl. elő kell terjesztenie a kozákok panaszait, a vallási sérelmeket, fel kell ajánlania a közvetítő szerepét keresztények közötti harc befejezésére stb., stb.) s majd a választól függően cselekedhet Erdély.³⁹

³⁷ SZILÁGYI: Erdély I. 162.

³⁸ Vosszojegyinyenyije III. 115.

³⁹ MHHD XXIII. 68-72.

Feltételezhető, hogy Rákóczi fejedelem a szakértői vélemény alapján a döntő pillanatban visszakozott és a „játék a tűzzel” magatartást követte. Melegedni akart, de félt a tűzhöz közeledni!. Göcs Pál követének olyan instrukció sort állítottak össze, amelyből kiviláglik az erdélyi taktika. A fejedelem igent mondott a hetmani javaslatokra, ám olyan feltételekkel tette ezt, amelyek teljesíthetetlenek voltak. A katonai együttműködés egyik feltételként a „Porta consensusát”, másik kitételként a „tatár khán assecuratioját”, harmadik indítványként a kárpáti átjárók katonai biztosítását kötötte ki Rákóczi. Ez utóbbit úgy képzelte a fejedelem, hogy a szultántól és a kántól beszerzett engedéllyel 16 ezer kozák és 5 ezer tatár a máramarosi határhoz felvonul és hozzájuk csatlakozik majd az erdélyi előhad, s csak ezt követően indulna meg a főserég Rákóczi György vezetése alatt.⁴⁰ Göcs Pál szavait nagy értetlenkedéssel fogadták Csigirinben, de Hmelnyickij megpróbálkozott a lehetetlennel. Konstantinápolyban is, Bahcsiszerájban is kérvényezte a Rákóczi által követelt okmányokat. Mindkét helyen falakba ütköztek a kozák kérések. A Portán a Hmelnyickij-i felajánlkozás folytatásáról akartak tárgyalni a törökök, ehelyett egyik vazallusuknak Rákóczinak Lengyelországba való bevonulása ügyében szorgoskodtak a hetman emberei.⁴¹ De kategorikus elutasításban volt részük a tatár kánnál járt delegációnak is, mert gyanakodtak a hetmanra, hogy a lengyel trónra „magyar hospodárt (uralkodót) ültet, és azzal együtt [összefogva] őt, a kánt és a tatárokat meg akarja majd semmisíteni.”⁴²

A Zaporozsjei Had diplomáciai kapcsolatai a beresztecskoí csatavesztés (1651. június 18-20/28-30.) után minden irányba átmenetileg megszakadtak, egy teljes év kellett ahhoz, hogy a kozákság rendezze a sorait és revansot vegyen Beresztecskoért a podóliai Batognál (Batohnál) 1652. május 22/június 1-én. Miután Hmelnyickij moldvai térnyerése fiaskót szenvedett 1653-ban éppen az eddig ellenséges táborhoz tartozó lengyel-erdélyi közös hadivállalkozás miatt,⁴³ váratlanul Alekszej Mihajlovics cár nyújtott segítő kezét Hmelnyickijnek.

⁴⁰ SZILÁGYI: Erdély I. 182-186., EOE XI. 137-138.

⁴¹ Zserela XII. 168.

⁴² Vosszjojegyinyenyije III. 97.

⁴³ VELICSKO: Letopisz, 133., Zserela XII. 204-205., MHHD XXIII. 470-471.; A moldvai epizód rövid összefoglalását lásd: GEBEI Sándor: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657) Eger, 1996. 60-65. (GEBEI: II. Rákóczi György külpolitikája)

Az orosz rendi-képviselési országgyűlés (zemszkij szobor) 1653. október 1/11-én elhatározta, hogy a cár „magas kezei alá fogadhatja” az „egyvérű és egyvallású” Hmelnickijt és a Zaporozsjei Hadat. Az ukrajnai belháborút öt éve távolról figyelő Oroszország azért vette pártfogásába János Kázmér alattvalóit – a hivatalos indoklás szerint –, mert a lengyel király méltatlanná vált a királyi címére, királyi esküjét többszörösen megszegte. Ahelyett, hogy a keresztény vallás egységének a megőrzésén munkálkodott volna, a pravoszláv vallás és egyház kegyetlen üldözéséről nem vett tudomást. Sőt, tétlenségével bátorította a panokat, a slachticsokat, az unitus egyházat a pravoszlávok üldözésére, lakóhelyük elhagyására. János Kázmér akkor is királyhoz méltatlanul viselkedett, amikor cár öfelsége a konfliktus lecsendesítésére felajánlotta segítségét, ám a cári, keresztény segítő szándékot semmibe vették Varsóban. Keresztény királynak nem tekinthető olyan személy – folytatódik a János Kázmér elleni vádak felsorolása –, aki a keresztények közötti megállapodásokat felrúgja. Márpedig a lengyel király 1649-ben is, 1651-ben is a kozákokkal létesített szerződéseket egyoldalúan megszegte. A szerződések által biztosított fegyvernyugvást csak eszközül használta fel a háború folytatásához. Bebizonyosodott, nem is egyszer, hogy a király és országa nem tud, de nem is akar a fegyvereken kívül más eszközt alkalmazni, ezért Alekszej Mihajlovics cár jogalapot nyert ahhoz, hogy a kozákokat védelmébe vegye, a Zaporozsjei Hadat a keresztény világ számára megoldalmazza. Ha ezt nem tenné, akkor a Zaporozsjei Had a szultán fennhatósága alá menekült volna.⁴⁴ A beavatkozás jogi kritériumainak nyilvánosságra hozatala után az orosz Külügyi Hivatal (Poszolszkij prikáz) bonyolította le az elv gyakorlati megvalósítását. A Zaporozsjei Had ellenőrzése alatt álló területek („Ukrajna”) és lakossága (kozákok és nem-kozákok) nevében Hmelnickij és a kozákradán jelenlévők Perejaszlavlban – a cári meghatalmazott előtt – ünnepélyesen köszönetet mondtak a cári kegyért, a cári védelemért, a cári alattvalók közé történt befogadásért és ennek fejében örök hűséget, szolgálatot esküdtek új uralkodójuknak, Alekszej Mihajlovicsnak és utódainak.⁴⁵ Az 1654. január 8/18-án Perejaszlavlban megrendezett „befogadási ceremónia” (a mi szóhasználatunk – G. S.) fogalmi leírására a történeti szakirodalomban a legkülönbözőbb megoldásokat kínálták és kínálják ma is a (lengyel, orosz, ukrán) jogtörté-

⁴⁴ Vosszojegyinyenije III. 414.

⁴⁵ A perejaszlavlai ceremónia részletei: Vosszojegyinyenije III. 460-488.

nészek, történészek. Abban is éles különbségek mutatkoznak a szakemberek között, hogy a kozákok felkelésével indult, szabadságharcra és függetlenségi háborúvá terebélyesedett küzdelem forradalomnak tekinthető-e, a fegyveres harc eredményeképpen független, szuverén állam született-e? Amennyiben igen, akkor az Oroszországhoz való csatlakozás kitétele nem helytálló, csakis kizárólag Oroszország és Ukrajna független államok szövetségéről (perszonálunió vagy reálunió formájában) beszélhetünk.⁴⁶

Az 1654-es dátumhoz leginkább az „Oroszország és Ukrajna egyesülése” terminusa kötődik, de belső tartalmát vizsgálva a folyamatnak, pontosabbnak véljük a „*Zaporozsjei Hadhoz tartozó Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozása*” kifejezés használatát. (A szovjet, illetve a 19. századi ún. nagy-orosz történetírás „újraegyesülés = visszajegyinyenyije” fogalmat az érintett országokban – Oroszország, Ukrajna – sem használja már a szakirodalom.)

⁴⁶ Mind a mai napig a legátfogóbb feldolgozás ebben a témában: BASARAB, John: Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. Edmonton, 1982. 1-228. (+ dokumentumok angol fordításban: 229-288.)

Lásd még: CIBULSZKIJ V. A.: Perejaszlavsz'ka ugodá 1654 roku v zarubiznij isztoriografiji (1945–1990) Rivne, 1993., KERTÉSZNÉ VARGA Beáta: Az ukrán-kozák autonómia és az orosz centralizmus. A perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654-1667) Szeged, 2001. (PhD értekezés- Kézirat).

A Szovjetunió felbomlása után, az 1991-ben függetlenségét elnyert Ukrán Köztársaságban már ebben az évben a felszínre törtek azok a hosszú évtizedeken át mellőzött, vitatott és vitatható, politikumot sem nélkülöző tudományos problémák, amelyek a kozákság 17-18. századi történetével függnek össze. A hallatlan gazdag publikációs kínálatból Szmolij V. A. kijevi és Sztjepanov V. Sz. kamenyec-podolszki történészek közös és önálló munkássága emelkedik ki. Ők voltak azok a szerzők, akik egy modern szemléletű Hmelnickij biográfiával jelentkeztek még 1993-ban, amit aztán egy év múlva – alaposan kibővítve és átdolgozva – újra kiadtak. Megítélésem szerint, ezek a Hmelnickij hetmani tevékenységére koncentráló munkák a híres történész elődök, Grusevskij (1866-1934) és Krip'jakevics (1886-1967) koncepcióihoz kanyarodnak vissza, azaz a 17. század második felének történetét a „kozák forradalomból”, az „önálló ukrán nemzeti állam létéből” vezetik le. Az 1995-ös jubileumi Hmelnickij-év valamennyi tudományos és nem-tudományos konferenciáján a történészek és a nem-történészek az 1995-re már hivatalosított (!), „tudományos” eredményt – a kozák forradalom eredményeképpen megszületett nemzeti, önálló, ukrán állam gondolatkörét – közvetítették a hallgatóság felé. Sőt, a nemzeti történelem hiteles képének helyreállítása céljából – a kozákság történetének teljes tanulmányozása céljából – 1997-ben a „Kozák Tudományos Kutató Intézet” is megalakult. Ennek az intézetnek az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémiával közösen az a feladata, hogy kutatási eredményeit közlésegy, a tudományos népszerűsítő munkákat megjelentesse, a hazai

Ez a nagyhorderejű döntés Oroszország részéről tulajdonképpen nem volt más, mint nyílt hadüzenet a Rzeczpospolitának. Nyomatékosítandó az ellenséges viszonyt, 1654 januárjától az orosz cár már hivatalosan használta az új titulását, a „Kis-Oroszország” egyeduralkodója címét, ami János Kázmér országának a megcsonkítását hirdette ország-világ előtt. Oroszország beavatkozása a lengyel belügyekbe indította útjára azt a háború sorozatot, amely a Rzeczpospolita szomszédállamaiban is felébresztette a hódítási vágyat. II. Rákóczi György lengyel korona megszerzéséről szőtt álmait a minden irányból Lengyelországra zúduló ellenség, az „özönvíz” (potop) egészen 1656-ig szertefoszlatta, ám ebben az évben újra felcsillant a lengyel korona megszerzésének a reménye.

és a külföldi tudósok együttműködését elősegítse, tankönyveket és segédkönyveket adjon a tanulóifjúság kezébe, és nem utolsósorban az, hogy „a kozák tematikát” népszerűsítse minden korosztály számára. – BÜRGERS, Jana: Bohdan Chmel'nyc'kyj und der Kosakenmythos in der postsowjetischen Ukraine. In: *JBfGOE* 2002/1.70-80.

Az új, ukrán történetírás idevonatkozó munkáiból: Szmolij V. A.: Fenomen ukrajnsz'kovo kozactva v zagal'noisztorycsnomu kontekstii. In: *Ukrajnsz'kij Isztorycsnij Zsurnal (UIZS)* 1991/5., Szmolij V. A. – Sztjepanov V. Sz.: Bohdan Hmel'nyic'kij i problemi gycersavnosztyi. In: *UIZS* 1991/9., 11. számok, Szmolij V. A. – Gurszsj O. I.: Jak i koli pocsała formuvatyiszja ukrajnsz'ka nacija. Kijiv, 1991., Sztjepanov V. Sz.: Antifeodal'na borot'ba v roki Vizvol'noj vijni ta jiji viliv na formuvannja Ukrajnsz'koj gycersavi (1648-1654), Szmolij V. A. – Sztjepanov V. Sz.: U poscsukah novoj koncepciji isztoriji vizvol'noj vijni ukrajnsz'kovo narodu XVII szt. Kijiv, 1992., Szmolij V. A. – Sztjepanov V. Sz.: Bogdan Hmel'nyic'kij. Szocial'no-politicsnij portret. Kijiv, 1993. (Második kiadása: Kijiv, 1995.), Uők: Bogdan Hmel'nyic'kij. Hronyika zsittja ta gyijal'nosztyi. Kijiv, 1994., Nacional'no-vizvol'na vijna ukrajnsz'kovo narodu szeredini XVII sztolittja (Redkollegija: Szmolij V. A., Dubasz O. P., Gurszsj O. I. i drugije) Kijiv, 1998., Szmolij V. A. (Gl. redaktor): Perejaszlavsz'ka rada 1654 roku. (Isztoriografija ta doszlidzsennja). Kijiv, 2003., Szmolij V. A. (Gl. redaktor): *Ukraina v Central'no – Szhidnij Jevropi*. Vipuszk 3. Kijiv, 2003. stb.

A jelenlegi orosz történetírás óvatosan kezeli az ukrán nemzeti, független állam” létét és működését igazoló, a Nemzeti Ukrán Tudományos Akadémia által hivatalosan képviselt álláspontot. Nem hallgatva el ugyanakkor fenntartását az ukrán kollégák „új” tudományos eredményeiről. Lásd ezt a mértékadó véleményt: Zaborovszkij L. V.: Perejaszlavszkaja rada i moszkovszkije szoglasenyija 1654 goda: problemi issledovanyija. In: „Rosszija – Ukraina: isztorija vzaimootnosenyij” (Red. koll.: Mil-ler A. I., Reprincev V. F., Florja B. Ny.) Moszkva, 1997. 39-49., Jakovleva T. G.: Genezisz goszudarsztvennoj igyeji v Ukraine na primere dogovorov sz Pol'sej i Rosszijej. *Ua.*: 51-59.

A Rzeczpospolita előzőnlése (Potop)

Vaszilij Buturlin cári külön megbízott, aki Ukrajna „befogadásának” a menetét irányította, már Perejaszlaviban nyilvánosságra hozta a cári politika következő, a Rzeczpospolitára nézve még súlyosabb lépését. A zemszkij szobor döntése értelmében a pravoszláv vallású emberek cári védelme nem korlátozódhat csak Ukrajnára, annak érvényessége János Kázmér egész országára vonatkozik. Tehát a Litván Nagyfejedelemség területén élő pravoszláv lakosságot is, a Fehér-Rusz (Belaja-Rusz, Belorusszija) lakóit is a cár a szolgálatába fogadja. „Hatalmas cárunk magas uralkodói keze alá fogad mindenkit és éppúgy kiáll értük (értsd: a Fehér-Rusz lakossága – G. S.), mint a Zaporozsjei Hadért.”⁴⁷ Nem is késlekedett Alekszej Mihajlovics cár a felhívásának a közzétételével. A hadjárat megindításának előestéjén „Fehér-Rusz népével” azt tudatta, hogy hadai parancsba kapták „házaik és vagyonaik háborús pusztítástól való megőrzését”⁴⁸ Ez az „új elv” szerinti háború a megszólítottaknak nem kevesebbet ígért, mint azt, hogy az orosz hadak nem ellenséges területre, hanem az ellenséges hadakra támadnak. A 25 éves cár Szent György lovagként indult a háborúba, hogy a pravoszláv keresztényeket kiszabadítsa a lengyel sárkány karmai közül.⁴⁹

1654. május 18/28-án indult a hadjárat Szmolenszk és a Fehér-Rusz városok visszafoglalásának deklarált céljával. Az északi kozák ezredek, így a nyezsini, a sztarodubi, a csernyigovi ezredek Ivan Zolotarenko megbízott hetman vezetésével a cári főerőkhöz csatlakoztak és az orosz parancsnokságnak alárendelve a belorusz hadjáratban működtek közre. A másik, az ukrán fronton a kozák főserég kapott orosz segélycsapatokat, Hmelnjickij 40 ezres

⁴⁷ Vosszojegyinyenyije t. III. 471., 474.

⁴⁸ Vityebszkaja sztarina IV/2. Vityebszk, 1885. 29-30.

⁴⁹ LONGWORTH, Philip: Alexis, Tsar of All the Russias. London, 1984. 96.; Egyébként Longworth Alekszej Mihajlovics cár uralkodásának hadakozásaival kezdődő periódusát az izolációból való kilépésként, a bizantinizmussal való szakításként, a nyugat felé fordulásként, a tudományok és a műszaki ismeretek beáramlásának a kezdeteként értékeli. Az ő uralkodása alatt bontakozott ki a régi és az új közötti küzdelem. („the clash between isolationism and the lure of the West, ..., between the immutable world of the spirit and the turmoil of change and innovation in the real world.”) – Ua. 117.; Lásd még: DUKES, Paul: The Making of Russian Absolutism 1613-1801. London–New York, 1982.

kozákhadához 20 ezer orosz katona masírozott Kijevhez. Feladatuk kettős volt: egyrészt a krími tatárok támadásának elhárítása, akár Ukrajna, akár Oroszország ellen következne be, másrészt a legfontosabb lengyel végvár, a podóliai Kamenyec elfoglalása.⁵⁰

Az „új elv szerinti háború” rövid időn belül látványos eredményeket hozott. A pravoszláv vallású nemesség és parasztság örömmel fogadta az orosz–kozák seregek közeledtét, a katolikusok pedig pánikszerűen Lengyelországba vagy Livóniába, Rigába menekültek. Jelentősebb ellenállásra csak néhány vár gondolhatott (Szmolenszk, Mogiljov, Polock, Vityebszk – Smolensk, Mohylew, Połock, Witebsk), amennyiben a litván hadakat sürgősen a veszélyeztetett körzetekbe vonják össze. Miután a várparancsnokok meggyőződtek arról, hogy a litván hetmanok, Janusz Radziwiłł és Korwin Gonsiewski képtelenek megbirkózni a mozgósítással, a magukra hagyott várak egymásután megadták magukat.

Az első város, amely minden ellenállás nélkül 1654. június 4-én kapitulált az odaérkezett cári katonák előtt, Dorogobuzs (Drohobuz) volt. Egy hét múlva Nevel vára hódolt ugyancsak ostrom nélkül. A vár védelméért felelős német „von Deren” nemcsak hogy feladta az erősséget, hanem orosz szolgálatba jelentkezett, sőt a pravoszláv vallás felvételére is késznek mutatkozott. Átállását gazdagon magjutalmazta a cár, az ezredesi kinevezés mellé orosz nemességet és birtokot adományozott von Derennek.⁵¹ Még ugyanebben a hónapban, 29-én a Dvina menti Polock nyitotta meg kapuit némi alkudozás után, a fontos Msztyiszlav birtokába viszont kemény harc árán jutottak az oroszok: „sok lengyel katona elesett és sokan fogságba estek”.⁵² Kisebb jelentőségű helységek orosz és kozák kézre kerüléséről (Druja, Orsa, Gomel – Druja, Orsza, Homel) ugyancsak értesítette a főhadiszállás Nyikon pátriárkát és a pestistől szenvedő Moszkvát.⁵³

⁵⁰ Zserela XII. 322-323., 326., Dokumenti Bogdana Hmelnyickovo (1648-1657) Kijev, 1961. 381-382., 383-384., 400.

⁵¹ DAI III. SPb., 1848. 529-530.

⁵² DAI III. 522.

⁵³ DAI III. 528., A pestis (morovoje povetrije) pusztító hatásáról részletes felmérés készült Moszkvában. Ebből idézünk néhány kiragadott példát. – DAI III. 508-511., 458-459. Kuzma Mosnyin prikázkancellár a három napos városi körjáratán ezeket tapasztalta: A cár és a cárné három, Kremlbeli palotájában mindössze 15 ember maradt életben. A cár és a cárné lakosztályait Moszkva kormányzójának, Mihail Pronszkij pecsétjével lezárták. Olyan hótorlaszok halmozódtak fel a Kremlben, hogy

Az igazi, kiaknázható győzelmet a Dnyeper parti Mogiljov elfoglalása jelentette Alekszej Mihajlovics számára, mivel a város kézre kerítése után titulusaiban szerepeltethette a „Fehér-Oroszország egyeduralkodója” címet a „Nagy- és Kis-Oroszország egyeduralkodója” mellett.⁵⁴ Szeptember 23-án a legnagyobb védrendszerrel ellátott Szmolenszk, majd november vége felé az utolsó jelentős belorusz helység, a Dvina mentén fekvő Vityebszk tűzte ki a megadás fehér zászlaját.

Az alattvalói hűséget fogadott városok, mind kivétel nélkül, azonnal terjedelmes kérvényt nyújtottak be Alekszej Mihajlovics cárhoz korábbi kiváltságaik megerősítésére. Polock, Mogiljov, Vityebszk városainak privilegizálása a cár engedékenységet tükrözte, aki a beterjesztett kérelmeket némi változtatással jóváhagyta. Általában a magdeburgi városjogot élvező eddigi litván városok csorbíthatatlanul megőrizték korábban szerzett kiváltságaikat. Vallási ügyekben viszont könyörtelen volt a cár. A görög katolikus templomokat és kolostorokat kivétel nélkül a pravoszláv egyháznak adta át, szertartásaikat – mind a templomi, mind a templomon kívülieket – betiltatta. A római katolikus templomok se működhetek, de a hívők „otthon énekelhettek”. A katolikus papoknak és szerzeteseknek, de a lutheránusoknak is, el kellett hagyniuk a cár városait, ingóságaikkal együtt bántatlanul távozhattak.⁵⁵

A Litván Nagyfejedelemség keleti részében, tehát a Fehér-Ruszban elért fényes sikerekkel ellentétben Ukrajnában kedvezőtlenül alakultak a dolgok. Logikusnak az tűnt, hogy itt roppant meg igazán a ljachok ereje, az igazi áttörés, az elháríthatatlan veszély innen leselkedik a Rzeczpospolitára. Hmelnickij a beígért orosz csapatok megérkezése után sem vállalkozott a kitűzött stratégiai cél, Kamenyec-Podolszk ostromára. Igaz, hogy csapatait Belaja Cerkovhoz moz-

egyes helyeken csak hason csúszva lehetett előrehaladni. A Kremlbeli Blagoveszenszkij székesegyház teljes személyzete pestisben meghalt, de az Arhangelszkij templomban is mindössze két pap élte túl a járványt. Egyetlen helyen folyt csak istentisztelet paphiány miatt. A legrangosabb főurak, a bojárok közül él Borisz Morozov és 19 embere, meghalt 343 embere, Alekszej Trubeckojnak 8 embere él, 270 meghalt, Nyikita Odojevszkijnek 15 embere maradt, 295 elhalálozott, Nyikita Romanov és 134 embere túlélte a pestist, 352 embere nem. Jakov Cserkasszkij és 110 embere ugyancsak él, 423 embere áldozatul esett. Stb. stb

A Moszkva környékén dühöngő járvány következményeiről – DAI III. 517-521.

⁵⁴ Litopisz Szamovidca, 69.

⁵⁵ Russzko-beloruszskije szvjazi. (Szb. dokumentov) Minszk, 1963. 302-303., 304-307., 311-315.

gósította, de időhúzása gyanúsítgatásokra adott alkalmat. Nyugtalanította a lengyel–krími tatár kiegyezéssel létrejött katonai szövetség, várakozásra készítette Mehmed-Girej, az új kán, igen harcias, fenyegető üzenete. „A zaporozsjei cserkaszkok (kozákok – G. S.) 80 éven át a lengyel királyok alattvalói voltak, azután nálunk, a tatároknál voltak hét évig (utalás az 1648–1654 közötti együttműködésre – G. S.), mi krímiek... támogattuk őket, a lengyelek és litvánok ellenében hadakoztunk..., akkor a zaporozsjei cserkaszkok csak 8 ezren voltak, de mi, a tatárok 20 ezressé tettük őket,... a zaporozsjei cserkaszkok hazudtak nekünk, aljasul elhagytak bennünket, jóságunkat elfeledték..., ilyen sértés, hitszegés bosszúért és megtorlásért kiált” – jelentette ki a török támogatásában is reménykedő krími kán.⁵⁶

A lengyel–krími ellentámadás egyre késett, viszont készülődésből nem volt hiány. 1654 késő őszén indult csak meg a St. Potocki és St. Lanckoroński hada Ukrajna ellen, éppen akkor, amikor Litvániában J. Radziwiłł és K. Gonsiewski (Gašiewski) hetmanok a nyáron elszenvedett vereségeket akarták helyrehozni. Ezeket az egyeztetett manővereket az orosz–kozák csapatok sikerrel elhárították, a legnagyobb erőfeszítések árán sem sikerült visszafoglalniuk a lengyel–litván–tatár erőknél Mogiljovot. Ez a kudarcba fulladt mogiljovi próbálkozás alaposan megnövelte a cári ambíciókat. Tudniillik az 1654-es támadásának akciórádiuszát a Berezina folyón túlra nem terjesztette ki, második litván hadjárata alkalmával, 1655-ben viszont a katonai fölényében biztos Alekszej Mihajlovics már a litván főváros, Vlnó (Wilno) elfoglalását tekintette fő céljának. A kozák – orosz egyesült hadnak Ukrajnában változatlanul a podóliai Kamenyec volt a célpontja.

Ezúttal is személyesen vezette a cár a hadakat, május 24-én indult útnak a „Berezinán túlra”, hogy a lengyel királyt „vérkeinek és bűneinek a bevallására” kényszerítse.⁵⁷ Egy hónap múlva az egyesült orosz – kozák seregek Boriszovot és Minszkét (Borisowot és Mińskét) vetették a cár uralma alá. Radziwiłł – Gonsiewski hetmanok összevont erői sem voltak elegendőek ahhoz, hogy a Vlnóhoz vezető utat elvágják. A litván főváros rövid ostrom után elesett (1655. július 29/augusztus 8.), a győztesek „igazi” nyertesekként viselkedtek.

⁵⁶ SZOLOVJOV: Isztorija Rossziji V/10. 639.

⁵⁷ SZOLOVJOV: Isztorija Rossziji V/10. 642., Akti, izdavaemije Vilenszkoiu Komisszijeju (Akti VK) XXXIV. Vilna, 1909. 50-51., MALCEV A. N.: Rosszija i Belorusszija v szereginye XVII veka. Moszkva, 1974. 86., Lásd még: ABECEDARSKIJ L. Sz.: Belorusszija i Rosszija. Ocserki russzko-belorusszkij szvjazej vtoroj polovini XVI-XVII vv. Minszk, 1978.

Szinte teljesen felégették a várost, a gazdag zsákmányból mindenki részesegett. Oroszország uralkodója most sem mulasztotta el, hogy újabb kiegészítésekkel bővítse titulását, legitimálja hódításait. A „Nagy-, Kis-, Fehér-Oroszország egyeduralkodója” mellett a hivatalos iratokon feltüntették a „Litván Nagyfejedelemség, Volhínia és Podólia egyeduralkodója” megnevezést is. Volhíniára és Podóliára való utalás a megelőlegezett sikereket szimbolizálta, hiszen Turov, Davidgorodok, Pinszk, Kovno (Turow, Davidgródek, Pińsk, Kowno, ma: Kaunasz – Litvánia), Grodno elfoglalása csak augusztus végére történt meg.

1654-hez hasonlóan, 1655-ben sem boldogult a Hmelnickij – Buturlin kozák–orosz vezérpáros a podóliai részekkel. Még azzal is megpróbálkoztak, hogy – cári jóváhagyással – Kamenyec-Podolszakra közvetett úton mérjenek csapást. Ugyanis Lvov kereskedővárossal és erősséggel való leszámolás Kamenyec teljes elszigetelését jelentette volna a belső területektől. Lvov sikeres ostromával egy csapásra két rendkívül fontos lengyel város kerülhetett volna cári fennhatóság alá. Alekszej Mihajlovics cár legnagyobb csodálkozására, de döbbenetére is, a parancsnokok nem tudták a cári elvárásokat teljesíteni. a kijelölt célpontokkal nem boldogultak. Mindegyikük a másik felet okolta a kudarcért az 1655-ös kampányidény végén. Valószínűnek látszik, hogy a Fehér-Ruszbán és Litvániában elért fényes sikerek – 1655 végére 26 litván helység önként, 68 pedig katonai akció eredményeképpen lett cári birtok⁵⁸ – egyik oldalról elhalványították a cár haragját, másik oldalról viszont egy újabb nemzetközi bonyodalom terelte el figyelmét Ukrajnáról. Svédország is részt követelt magának a „lengyel zsákmányból”.

1655 nyarán az új svéd uralkodó, Károly Gusztáv (Wittelsbach von Pfalz-Zweibrücken) megbízottja egy javaslatot és egy kérést terjesztett Alekszej Mihajlovics cár elé. Az ambiciózus „északi Nagy Sándor” Svédország–Oroszország közötti „örök végzés” megerősítését javasolta a korábbi feltételekkel (1617. Sztolbovo). Kérése viszont arról árulkodik, hogy az orosz katonai sikerek egyáltalán nem kerülték el a figyelmét, a Livóniáért való aggodás sejlik fel mögötte. Arra kérte a cárt, hogy Oroszország ne támadja meg a Kurlandiai Hercegséget, mert Kurlandia Svédország barátja. Minden oroszok cárja azonnal visszautasította a kérést az alábbi indoklással: igaz ugyan, hogy a herceg a lengyel király alattvalója, arra kötelezte magát, hogy az orosz–lengyel háborúban a lengyel királynak nem nyújt segítséget

⁵⁸ BANTIS-KAMENSZKIJ: *Obzor vnyesnyih sznosenyij Rossziji III.* 130.

országának megkímélése fejében, de ígéretét nem tartotta meg. Nagyon sok kurlandiai idegen (nyemec = szószerint: néma, azaz érthetetlen nyelven beszélő, idegen) esett orosz fogságba, sőt jelenleg is folyik a kurlandiak lengyel zsoldba fogadása, mintha saját akaratukból állnának szolgálatba.⁵⁹

A Kurlandia melletti kiállás valójában a Livónia miatti svéd nyugtalanságot tükrözte, hiszen Polock és Vityebszk elfoglalása a Dvina folyó ellenőrzését jelentette, s ez a folyó torkolatában fekvő Riga helyzetét alapvetően befolyásolta. (Rigából a svédek évente több mint 60 ezer „hajófontnyi” (shippound = 320 font) lent és kendent exportáltak a gabona, a prém, a viasz, az állatbőrök, a faggyú stb. mellett.)⁶⁰ Nem véletlen tehát, hogy Károly Gusztáv már 1654 decemberében elkötelezte magát a háborúra, csak azt nem döntötte el, hogy csapatait a lengyelek vagy az oroszok ellen vezesse.

Az igazi veszélyt kétségtelenül Oroszország jelentette, ám a Lengyelországgal való leszámolás fontosabb volt. Egyrészt azért, mert János Kázmért (Vasa-dinasztiabeli) a svéd trónutódlási jogáról lemondásra kényszeríthette, másrészt azért, mert a lengyel tengerpart elhódítására most nyílt kedvező alkalom, harmadrészt azért, mert Lengyelország katonai veresége a svéd befolyási övezetet Livóniától Kurlandián keresztül Kelet-Poroszorszáig növelhette, negyedrészt azért, mert egy győztes háború Svédország megrendült anyagi helyzetét javíthatta. (Ludwik Kubala, a 19-20. századforduló híres lengyel történésze szerint Károly Gusztáv a következőket mondta: „Za pomocą żelaza, którego nam przyroda nie poskapiła, możemy się zaopatrzyć w złoto.” – A vas segítségével, amit a természet nem sajnált tőlünk, el tudjuk látni magunkat arannyal. Más variációban: a vasat, amit a természet nem sajnált tőlünk, arannyá tudjuk változtatni.)⁶¹

A svéd haditerv alapjait a „dominium maris Baltici” megálmodója, Axel Oxenstierna (1583–1654) már az 1630-as években kidolgozta, a megvalósítás ideje most jött el. Pomerániából és Poroszországból megindított, egyidejű támadással számolt a svéd katonai doktrína. Ehhez az alapelvhez maga

⁵⁹ Vityebszkaja sztarina IV/2. 41-42.

⁶⁰ ATTMAN, Arthur: The Russian Market in World Trade 1500 – 1860. In: Scandinavian Economic History Review 1981. (t. 29.) 13.

⁶¹ KUBALA, Ludwik: Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Szkice historyczne, Lwów, 1913. 15. (KUBALA: Wojna szwecka)

Károly Gusztáv is ragaszkodott. Cristoffer Schlippenbach követé azért ment Berlinbe Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemhez,⁶² porosz herceghez, hogy Memel (ma: Klaipeda – Litvánia) és Pillau (ma: Baltiyszk – Oroszország) porosz kikötőket biztosítsa a partraszálló svéd erőknek. Frigyes Vilmos komolyan fontolgatta a katonai ellenállás módozatait, hiszen a porosz terület, a Hohenzollern-országok legértékesebb része volt. Otto von Schwerin, a brandenburgi Titkos Tanács elnöke a svéd követelés teljesítését öngyilkossággal felérő cselekedetnek minősítette 1655. január 2-án. („Soll man sich die Gurgel gutwillig durchstechen lassen? Preussen ist unser Augapfel oder das Herz unseres Staates.” – Önként felajánlkozva, sajátkezűleg vágjuk át a torkunkat? Poroszország a szemünk fénye, országunk szíve.)⁶³

Frigyes Vilmos tanácsadói (Waldeck, Hoverbeck, Sparr, Blumenthal) úgy számoltak, hogy Brandenburg és Poroszország sikeres védelméhez minimum 4 ezer lovasra, 8 ezer gyalogosra lenne szükség (az utóbbit rövid időn belül 10 ezerre módosították), ami havonta 80–90 ezer birodalmi tallért emésztene fel, a toborzásra fordított összeget nem is számolva.⁶⁴ Ilyen óriási áldozatot csak akkor vállalhat Berlin, ha a lengyel király, mint Poroszország seniora a maga részéről ugyanilyen hadsereggel képviselteti magát a veszélyeztetett zónában. Márpedig Varsóból meglepő hírek futottak be Frigyes Vilmoshoz. Az 1655-ben kétszer is összehívott szejm (március, május) dolgavégezetlenül feloszlott, adót sem szavazott meg zsoldosok toborzására, nemesi felkelést sem rendelt el. Varsóban az emberek teljes nyugalomban, veszélyérzet nélkül élnek, „mintha a svédekről soha nem hallottak volna” – írta Hoverbeck követ

⁶² HINRICHS, Karl: Der grosse Kurfürst (1620 – 1688). In: Die grosse Duetschen. Duetsche Biographie. Erster Band. Berlin-West, 1956. (1. Aufl.) Berlin, 1935–1936.) 577-599. – A szerző egyértelműen tehetséges és ügyes külpolitikusként tartja. A nagyhatalmak közötti lavírozását pozitívként emlegeti. A Potop idején a lengyel hűbériséget svéd hűbériségre cserélte, majd 1657 őszén a Porosz Hercegség függetlensége fejében Lengyelországot támogatja a svédek ellenében. A szuverenitást rögzítő bilaterális wehlai (welawa-i) szerződést nemzetközileg az 1660-as oliwai béke garantálta. Egyéb részletek: BEUYS, Barbara: Der Grosse Kurfürst. Hamburg, 1979.

⁶³ Idézte Eckardt Opitz nyomán. OPITZ, Eckardt: Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg, 1655 – 1660. „Militärgeschichtliche Studien 10.” Boppard am Rhein, 1969. 23. OPITZ: (Österreich und Brandenburg)

⁶⁴ Ua. 30.

Frigyes Vilmosnak 1655 júliusában.⁶⁵ Waldeck gróf III. Ferdinánd császár tétlenségét és félénkségét jelentette Bécsből. Az ekkor már komolyan beteg császár – hordszéken hozták-vitték az audienciákra is – a vesztfáliai békerendszer fenntartására hivatkozva utasította el a választófejedelem fegyveres támogatását. Ezek után a kortársak nemigen lepődtek meg azon, hogy Frigyes Vilmos és Károly Gusztáv stettini (szczecini) tárgyalásainak eredményeképpen a svéd hadak ellenállás nélkül, szabadon átvonulhattak Frigyes Vilmos országain keresztül Lengyelország ellen.

1655 tavaszán a Rzeczpospolita ellen készülődő kb. 50.000-es svéd hadsereg szétszórta, különböző bázisokon állomásozott.⁶⁶

Arvid Wittenberg svéd tábornagy 17 ezer katonájával – ebből 10 ezren Svédországból hajókon Stettinbe szállítva – és 72 ágyújával a brandenburgi Pomeránián keresztül haladva 1655. július 21-én lépte át a lengyel határt.⁶⁷

⁶⁵ OPITZ: Österreich und Brandenburg, 20.

⁶⁶ TESMEDEN, Lars: Carl X Gustavs arme en Konturteckning című tanulmányának adatait közli WIMMER, Jan: Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655-1660 In: Wojna polsko-szwedzka 1655-1660. Warszawa, 1973. 132.

	Lovas	Gyalogos	Dragonyos
Svéd-Pomerániában	350	4950	–
Svédországban	4450	14200	–
Finnországban	650	1075	500
Balti-tartományokban	3650	9500	500
Wismarban	–	875	–
Brémában, Werdenben	–	1025	–
Összesen:	9100	31625	1000

Ez a 41.725 fős létszám még kiegészült a sebtiben toborzott 7200 lovassal, 5200 gyalogossal, 200 dragonyossal.

Ugyanezek az adatok más előadásban TESMEDEN, Lars: Armia Karola X Gustawa – zarys organizacji. In: Studia i Materiały do Historii Wojskowości (SMHW) t. XXIX. Cz. 2. Warszawa, 1973. 125-169.

HERBST, Stanisław: Wojna obronna 1655–1660 In: Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. tom. II. Warszawa, 1957. 49-50. Svédország hadereje a 30 éves háborúban meghaladta az 50 ezret, 1655-ben a Rzeczpospolita ellen 90 ezret (!) mozgósított – mondja Herbst. Nem világos a lengyel hadtörténész számítása. Vajon Brandenburg 24 ezres kontingensét beleszámolta, vagy nem? Arról nem is beszélve, hogy a mozgósítás kiterjedhetett olyan távoli területekre is, amelyek a hadműveletek helyétől messze estek.

⁶⁷ KUBALA: Wojna szwecka 70., VELICKO: Letopisz, 223.

Apró, jelentéktelen csatározások után Nagy-Lengyelország nemesi felkelése (pospolite ruszenie)⁶⁸ beszüntette az ellenállást, a nemesi felkelés vezetői már négy nap múlva július 25-én Ujścieben (a Warta folyó partján) aláírták a svéd követeléseket. Az ujściei kapitulációs okmány szerint a poznańi és a kaliszi vajdaságok – Gniezno a prímásérseki központtal együtt – Károly Gusztáv protekciója alá kerültek, Nagy-Lengyelország fontosabb váraiba, városaiba svéd garnizonokat vezényeltek. A svéd király védnöksége alá adott területek összes bevételi forrása (adók, vámok, királyi ingatlanok stb.) Károly Gusztáv szabad felhasználásába ment át, sőt a behódoltak még a gyalogos katonáikat is az új uralkodójuk rendelkezésére bocsátották. Cserébe a lengyelek „minden régi jogukat és privilégiumaikat egészeben és változatlanul” megtarthatták, a volt királyi és egyházi birtokok viszont ilyen kiváltságokkal nem élhettek. Bekerült a megállapodásba a szabad vallásgyakorlat is.⁶⁹

Mialatt Wittenberg katonái puskalövés nélkül vonultak be Poznańba (augusztus 2.), Károly Gusztáv Gniezno érseki székhelyet sarcoltatta meg. A kirótt hadisarc tekintélyes részét a templomi kegytárgyak lefoglalásával egyenlítettette ki.⁷⁰ Itt, Gnieznoban ütköztek ki először a svéd király emberi jellemének fogyatékoságai, a cinizmus és a megbízhatatlanság. A szabad vallásgyakorlat betű szerinti értelmezéséhez valóban nem kapcsolódik a kegytárgyak tisztelete!

Gyors előretörését senki és semmi nem akadályozta, Koninnál (a Warta folyónál) egyesítette 15 ezres hadát a Wittenberg-haddal és Varsó felé vette az irányt. A várakozásokat messze felülmúló sikerek miatt a nagyszabású katonai akció inkább egy dicsőséges lengyelországi bevonuláshoz hasonlított.

Nem volt ez másképpen Litvániában sem, ahol a svéd Livóniából támadó Magnus Gabriel de la Gardie szinte lemásolta a nagy-lengyelországi eseményeket. 1655. július 10-én a lengyel Livónia legfontosabb városát, Dvinaburgot (Dünaburgot, ma: Daugavpils – Lettország) kerítette hatalmába néhány nap

⁶⁸ VELICSKO: Letopisz, 223., WIMMER, Jan: Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965., Uő: Wojsko i finanse Rzeczypospolitej przed wojną polsko-szwedzką. In: Wojna polsko-szwedzka 1655-1660. Warszawa, 1973. 69-71. Wimmer adatai szerint a svédek ellen vonultatott lengyel haderő 1655-ben: zsoldosok – 10 200 fő, telekkatonák (łanowe) – 4300 fő, nemesi felkelők – 32 000 fő, vajdasági és magáncsapatok – 5300 fő. Összesen kb. 52 000 fő.

⁶⁹ KUBALA: Wojna szwecka 75-76.; VELICSKO: Letopisz 223-224.

⁷⁰ VELICSKO: Letopisz 224.

leforgása alatt, mire Nicolas Korf livóniai vajda svéd protektorátus alá helyezte magát. J. Radziwiłł és K. Gonsiewski hetmanok képtelenek voltak segítséget nyújtani Dvinaburnnak (Dünaburnnak), és tétlenül nézték fővárosuk, Vilnó július 29-i (augusztus 8-i) orosz kézbe kerülését is. A litvánok két tűz közé szorultak.

Az oroszok 1654-ben és 1655-ben a Litván Nagyfejedelemség háromnegyed részét okkupálták és most a svédek is hódítókként jelentek meg a maradék Litvániában. Mivel János Kázmértól semmiféle segítségre nem számíthatott a litván nemesség, de la Gardie július 24-i megadást sürgető és svéd alattvalóságot ígérő levelére J. Radziwiłł és K. Gonsiewski a megadás mellett döntött. A közel egy hónapon át folytatott tárgyalások eredményeképpen a Litván Nagyfejedelemség szenátorai és nemesei „a maguk és utódaik nevében” örök hűséget fogadtak Károly Gusztávnak és a Lengyelországgal érvényes, 1569-es lublini uniót felbontották. A svéd uralkodó megígérte, hogy Litvániának állami státusza ugyanolyan lesz, mint a Rzeczpospolita keretében volt. Ebbe az új svéd–litván államszerződésbe belekerült az is, hogy az egyesített svéd–litván hadsereg a lengyel király ellen nem hadakozhat, viszont az oroszok által elragadott területeket visszahódítja és azok a Nagyfejedelemség részét alkotják. Piotr Parczewski żmudzi püspök, Janusz Radziwiłł főhetman, vilnai vajda, Wincenty Korwin Gonsiewski hetman, alkincstárnok és Bogusław Radziwiłł minszki vajda aláírásukkal szentesítették Litvánia Lengyelországtól való elszakítását, illetve az augusztus 17-én Kiejdanyban (ma: Kedajnaj – Litvánia) megszületett svéd–litván perszonáluniót.⁷¹

A pártütés hírére a litván nemesség egy része kitartott János Kázmér hűségén és Paweł Sapieha újonnan kinevezett hetman, Krzysztof Pac litván alkancellár vezetésével Breszt térségében, a svédektől és az oroszoktól sem háborgatott vidéken továbbra is fegyverben állottak.

A Litván Nagyfejedelemséget egyformán magukénak valló orosz és svéd győztesek között adáz versengés kezdődött az alattvalók átcsábításáért. Alekszej Mihajlovics cár és X. Károly Gusztáv egymást túllicitálva igyekeztek befolyásukat növelni. Ez az adományozási kedv különösen szemet szűrő a cár

⁷¹ VELICKO: Letopisz 225., KUBALA: Wojna szwecka 87-88. JACOBY J.: Bogusław Radziwiłł. – Der Statthalter des Grossen Kurfürsten in Ostpreussen. Marburg, 1959. 23-24.; ZABOROVSKIJ L. V.: Velikoje Knyazsesztvo Litovszkoje i Rosszija vo vremja polszkovo Potopa (1655–1656 gg.). Dokumenti, issledovanyija. Moszkva, 1994. 131-187. (ZABOROVSKIJ: Velikoje Knyazsesztvo Litovszkoje i Rosszija)

esetében, hiszen a rivális litvániai megjelenése előtt óvatosan, sőt szűkmarkúan osztogatta kegyeit. 1655 augusztusától felgyorsult ez a folyamat, a kancellária szériában bocsátotta ki a cári privilégiumokat. Az elmenekülő nemesek visszatérésére már nem számított, javaikat (házaikat, szántóikat, kaszálóikat, városi kedvezményeiket) Alekszej Mihajlovics cár szétosztogatta.⁷² A cár engedékenysége odáig terjedt, hogy egy mindenkitől független, Litvániából és „a lengyelek által elszakított Ukrajnából, Volhíniából és Podóliából” egyesült Litván Nagyfejedelemség létrehozásáról is hajlandó volt eszmecserét folytatni.⁷³ Ugyanakkor türelmetlensége és haragja Janusz Radziwiłł ellen azonnal fellobbant, mert leveleit „a svéd király és a Litván Nagyfejedelemség főhetmanja, vilnai vajda” szignatúrával látta el. Azonnal cári futár figyelmeztette Radziwiłłt, hogy ilyen igazságtalanságot többet el ne kövessen, mert „Wilna a svéd királyé soha nem volt” (nyikoli nye bivala za szvijsz kim koroljem), a svéd király ilyen címet soha nem adományozhatott, erre csak a hatalmas cárnak van joga. Önkenyeskedésével a svéd–orosz békét ne veszélyeztesse. A vilnai vajda titulus használatának egyetlen feltétele van – hangzott el a csábító ajánlat –, ha J. Radziwiłł „cár őfelsége keze alá” húzódik. Tíz napig (augusztus 18/28) – augusztus 18/szeptember 8.) győzködték egymást az orosz–litván felek, minden eredmény nélkül.⁷⁴

A soron következő vitatkozás már Magnus de la Gardie és Jakov Cserkasszkij bojár között zajlott, mégpedig amiatt, hogy a svéd tábornagy Druja városának bevételeéről tájékoztatta az orosz hadak jobbszárnyának parancsnokát. Cserkasszkij dühösen és szemrehányóan válaszolt. Tudhatná a generális, hogy „Druját, Driszát, Glubokojet már 1654-ben Vaszilij Seremetyev bojár vívta meg”, lakosai cári hűségre tértek. Hogyan lehetséges az, hogy a svéd sereg cári területeket foglal el? S egyáltalán, hogyan mertek a svéd csapatok Kovnóba, ugyancsak cári városba bevonulni?⁷⁵

A sűrűsödő konfliktusok egyelőre – a lengyelországi események miatt – robbanáshoz nem vezettek. Károly Gusztáv sikereinek a csúcsán állt ekkor. Kiüldözte János Kázmért országából (Sziléziába, a Vasa-család opolei birtokára menekült) és 1655. október 19-én belovagolhatott az ősi lengyel koro-

⁷² Akti VK XXXIV. 47-59.

⁷³ Russzko-belorusszkije szvjazi 362-365., 367-368., ZABOROVSKIJ: Velikoje Knyazsesztvo Litovszkoje i Rosszija, 80-101.

⁷⁴ ZABOROVSKIJ: Velikoje Knyazsesztvo Litovszkoje i Rosszija, 22-33.

⁷⁵ SZOLOVJOV: Isztorija Rossziji V/10. 649.

názó városba, Krakkóba, megpihenhetett a királyi várban, a Wawelben.⁷⁶ A kis-lengyelországi vajdaságok (a krakkói, a sandomierzi, a lublini) képviselői egymás után Károly „hatalma és protekciója alá” kíváncsoztak, a ruszöldi (= Iwówi) és a volhíniai vajdaságok szószólói „a Moszkva és a kozákok által elvett földek” visszavétele és a tulajdonosoknak való visszajuttatása feltételével tették le a hűségüket.

Az északi katona- király mindenkor és mindenben a maximumot óhajtotta, határozottan és gyorsan cselekedett. Október 30-ra az „üres” = király nélküli Lengyelország szenátorait és a szejmikek választott követeit királyválasztó szejmre parancsolta Varsóba. Természetesen saját magát szánta a háború sikeres lezárásaként a lengyel trónra. Ambícióit már a Balti-tenger svéd beltengerre változtatásának programja sem elégítette ki, kontinentális birodalom megteremtéséről álmodozott. Dédelgetett tervének realizálásában megbízható tanácsosa az új kancellár, Eryk Oxenstierna – a több évtizeden át kancellár Axel Oxenstierna fia – lett. Az átrajzolt térkép szerint a lengyel Livónia, Kurlandia, a lengyel királyi vazallus ország, Poroszország az új Svédország szerves részét alkotta, de annektálandó területnek minősült Nagy-Lengyelország (Poznań központtal), Mazóvia (Mazowsze) és a Litván Nagyfejedelemség északi része is. A maradék Lengyelországból Brandenburg, Erdély, a Zaporozsjei Had és 3-4 tartományúr számára juttatott volna területeket.⁷⁷

Érzelmes, hogy a „világ rablója” (razbojnik swiata) – Stefan Czarnieckinek, a svédek ellenfelének, az özönvíz-időszak hőséne szavai – alaposan felkészült minden lehetőségre. 1655-ben, amikor a svéd hadsereg minden külső segítség nélkül alaposan elbánt Lengyelországgal, a megszerzett zsákmányon osztozkodni nem kívánt, illetve csak „morzsákkal” jutalmazta potenciális partnereit. Ám ezek a „morzsák”, például Erdély esetében, a meg nem szerzett területekből való részesedést jelentették. Ez a svéd „nagylelkűség” egyidejűleg mégis azt sugallta a lengyelországi szomszédoknak, hogy reális lehetőségük nyílt az osztozkodásra.

A Rzeczpospolita felosztásának elvi lehetősége a gyakorlati megvalósítás

⁷⁶ A svéd előretörés miatt a koronákat, a lengyel királyokat „illető” svéd, orosz, lengyel koronákat és a koronázási jelvényeket, továbbá egyéb kincstári holmit (ékszereket, államiratokat) a király, a kancellár és a főmarsall pecsétjével lezárt ládába rakták és Lubomirski főmarsall Lublóba szállíttatta azokat. A királyi kincstár értékei 1659-ig Lublón maradtak. – KŁACZEWSKI: Jerzy Lubomirski, 123.

⁷⁷ KUBALA: Wojna szwecka, 149-150.

újtára akkor terelődött át, amikor Károly Gusztáv a királyválasztó szejmmel és Czesztochowa ostromával kudarcot vallott. Hiába fenyegette meg a szejmától távolmaradókat a svéd király birtokaik elkobzásával. A hiányzók kikezdhetetlen érvekkel – betegség, bizonytalan közállapotok, katonai szolgálati helyen való tartózkodás stb. – hozakodtak elő. Amíg az alkotmányozás útján okozott bosszúságot a lengyel nemesség passzív ellenállásának tudhatjuk be, addig a czesztochowai kegyhely, a pálosok kolostorának svéd ostromával (1655. november 18 – december 27.) a lengyel társadalom (nemcsak a nemesség!) aktív ellenállását váltotta ki.⁷⁸ A kolostor megóvása nem is annyira a hadi dicsőséget, hanem a morális győzelmet, a katolicizmus protestantizmus feletti fölényét hirdette. János Kázmér Sziléziából küldött üzenete, opolei kiáltványa ekkor hatott igazán.

Lvov és Gdańsk városa eltökélten dacolt az ellenséggel. Jerzy Lubomirski a királyhű lengyel egységeket, Paweł Sapieha a litván csapatokat gyűjtötte egybe a Lublin–Zamość–Breszt háromszögben, miközben a hegyi falvak lakosaiból gerilla csapatok szerveződtek. A hazafias lelkesedés János Kázmér hazatérésével még magasabbra csapott.⁷⁹ 1656. február 9-i Lvovban tett nnepélyes fogadalmával a lengyel–litván nemesség lelkiismeretét felébresztette, a svédellenes érzelmeket, szenvedélyeket felkorbácsolta.⁸⁰ 1655/56 telén az 56 éves Stefan Czarniecki – akit katonái „öreg apónak” becéztek – hadi bravúrok sorozatát hajtotta végre kb. 6 ezer lovasával. Ezredeit hol megosztva, hol egyesítve a svédek téli szállása környékén portyáztatta, az élelmet és muníciót szállító svéd konvojokat elfogta. A lakosságtól szerzett hírek megkönnyítették a dolgát abban, hogy a szétszórt svéd erők között égerutat nyerjen.⁸¹

⁷⁸ KUBALA: *Wojna szwecka*, 179-182., NEUBER, Anton: *Der schwedisch-polnische Krieg und die österreichische Politik (1655–1657)*. Prag, 1915. 17. (NEUBER: *Der schwedisch-polnische Krieg*), HALECKI: *A nyugati civilizáció peremén*, 147.

⁷⁹ János Kázmér király és kísérete Sziléziából Racibórz (Ratibor) – Cieszyn (Teschen) érintésével érkezett a szepességi sztarosztaságába. 1656, az újév első napját Podolinban töltötte, majd Lubomirski vendégeként Lublón időzött. A Lubomirskiak birtokain – Jasło, Krosno, Łańcut – keresztül utazva 1656 január végén érte el Lvovot, a svédekkel, de a kozák-országi egyesült sereggel is dacoló Rusz vajdasági centrumot. – KLACZEWSKI: *Jerzy Lubomirski*, 129-130.

⁸⁰ *Akti VK XXXIV* 80-81.

⁸¹ KUBALA: *Wojna szwecka*, 473-474. 36. lábjegyzet., *Pisma polityczne I*. 151. Lásd még: KERSTEN, Adam: *Stefan Czarniecki 1599–1665*. Warszawa, 1963.;

A svéd hódítók lengyelországi pozíciója a lengyel harci kedv és elszántság fokozódásával egyenes arányban romlott. 1656. február 18-án a Lublinhoz közeli Gołąbnál a svéd király öccse, Adolf Johann szerzett keserű tapasztalatokat a Czarniecki-ezredek ügyes manőverezése következtében. 1656. április 7-én Károly Gusztáv sógorának, Friedrich der Marggraf von Baden tekintélyét tépázták meg a lengyelek Warkánál, a Pilica folyó mentén.⁸² Májusban az oroszok hallattak magukról: az orosz–svéd békét felmondták, mert a katonai erejében rendületlenül bízó Károly Gusztáv nem volt hajlandó elismerni a cár új titulását, azaz, de facto kétségbe vonta Oroszország területi növekedését. A békés viszony megszakításának hátterében az állt, hogy III. Ferdinánd békeközvetítő ajánlatát Alekszej Mihajlovics cár elfogadta és gyors fegyverszünet megkötésében állapodott meg János Kázmérral. Alekszej Mihajlovics cár ezúttal is személyesen indult hadba, 1654, 1655 után most harmadjára, de nem a Rzeczpospolita ellen, hanem „a Rzeczpospolita ellensége ellen”. Hadszíntérre változott svéd

PODHORODECKI, Leszek: Stefan Czarniecki. Warszawa, 1966.; SPIERALSKI, Zdzisław: Stefan Czarniecki. Warszawa, 1974.; PODHORODECKI, Leszek: Rapier i koncerz: Z dziejów polsko-szwedzkich. Warszawa, 1985.

⁸² A lengyel-litván győzelem a svédek felett Gołąbnál (1656. február 18.) – A svéd király testvére, Adolf Johann alól kilőtték a lovat ebben a csatában és lábát törte. IV. Keresztély természetes fia, Waldemar olyan súlyosan megsebesült, hogy néhány nap múlva Lublinban meghalt. A svédek komoly veszteségeket szenvedtek a Visztula s a Wieprz folyók találkozásánál fekvő Gołąb térségében. – KOCHOWSKI.: Lata potopu 142-143. Czarniecki 1656. március 18-ai levelében János Kázmérnak jelentette, hogy Przemyslnél Douglas seregét „verte fel”, majd az üldözésére küldött 2 ezer svédet tönkrevverte. – In: Polska sztuka wojenna w latach 1648–1683. Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej (Opracowali: B. BARANOWSKI, K. PIWARSKI). Zeszyt szósty. Warszawa, 1954. 43. Az 1656. április 7-én aratott warkai (Pilica folyónál) diadalról tájékoztatta Czarniecki uralkodóját. Karol von Baden svéd tábornok csapatait Czarniecki és Sapieha lovas egységei teljesen szétverték. „akik elkerülték éles szablyánkat – írja Czarniecki –, azok a parasztok kezeitől pusztultak el (zginęli z rąk chłopów), senkinek nem kegyelmeztek.” In: Polska sztuka wojenna 44-45., KOCHOWSKI: Lata potopu 155-157. Az ekkor svéd szolgálatban álló Patrick Gordon memoárjában a lengyelek Károly Gusztávtól való elpártolásának okait feltárta. A svéd király kilenc havi zsoldot, jó téli szállást, szabad vallásgyakorlatot, öngazgatást, a helyi szokások és a törvények tiszteletét ígérte. Az ígéretek közül vajmi kevés valósult meg, a svéd atrocitások a lengyel lakosságot az idegenek ellen fordították. Például a sandomierzi fosztogatások miatt a slachta a jobbággyokkal összefogott és a svédekkel kiűzte a vajdaságból. – Dnyevnyik generala Patrika

Livónia.⁸³ 1656-ban Svédország ugyanolyan katonai szituációba került, mint 1655-ben a Rzeczpospolita, ti. két fronton kellett háborúznia. Lengyelországban, Litvániában a Rzeczpospolita újra és újra megújulni képes királypárti katonaságával, nemesi és népi felkelőivel, Livóniában pedig az oroszok ellen. Az oroszok ellenséggként való fellépése azzal a következménnyel járt, hogy X. Károly Gusztáv minimum 5500, maximum 8500 katonájáról volt kénytelen lemondani a lengyelországi harcok során.⁸⁴

De hogyan lehetett pótolni a hiányt? A háborús körülményeket figyelembe véve, akár Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem, akár II. Rákóczi György erdélyi fejedelem, akár Bogdan Hmelnickij kozák hetman adhatott ilyen irányú segítséget X. Károly Gusztávnak. Meg is indult a svéd diplomáciai szolgálat a kívánt cél érdekében – leegyszerűsítve a problémát –, hogy a lengyel területekért katonákat szerezzen, „vásároljon”, hogy az idegen és a még el nem foglalt részeket minél magasabb áron eladhassa („áruba bocsáthassa”) a kiszemelt szövetségeseinek.⁸⁵

A Rzeczpospolita „kiárusítása”

1656 nyarára már Károly Gusztáv magabiztossága megcsappant, a január 17-én Brandenburggal aláírt königsbergi (królewieci, ma: Kalinyingrád) szerződést haladéktalanul módosítani kellett. Néhány hónap alatt a

GORDONA, vegyonnij im vo vremja jevo svedszkoj i polszkoj szluzsb ot 1655 do 1661 g. i vo vremja jevo prebivanyija v Rossziji ot 1661 do 1669 g. (Perevod sz nyemeckovo) Moszkva, 1892. 77-78. (Dnyevnyik GORDONA)

⁸³ Vityebszkaja sztarina IV/2. 19-25., Akti VK XXXIV. 30-32., Sbornyik goszudarsztvennih gramot i dogovorov. Csaszty IV. Moszkva, 1828. 19-20.

⁸⁴ LAIDRE, M.: Kolicsestvo i szosztav svedszkoj pehoti v Liflandiji v 1655-1661 godah. In: Szkandinavszkij szbornyik t. XXX. Tallin, 1986. A svéd király szolgálatában álló livóniai gyalogság létszáma 1656 januárja – decembere között alig-alig változott. A legkevesebben áprilisban, 4886-an, a legtöbben októberben 6409-en katonáskodtak. – A 36-38. oldalak táblázatai alapján végzett számítások.; Uő: Svedszkaja kavalერიja i artillerija v Liflandiji v 1655-1661 godah. In: Szkandinavszkij szbornyik t. XXXI. Tallin, 1988. – A lovasságra vonatkozó adatokat a 75. oldalon lévő táblázatból vettük. A legkisebb lovas kontingens májusban, 164-en, a legnagyobb – 2601 fő, szeptemberben szolgált a svéd királynak.

⁸⁵ Pisma polityczne I. 149.

königsbergi egyezmény „kölcsonös barátságot és bizalmat” hangsúlyozó passzusai⁸⁶ a háborús események következtében elavultak.

X. Károly Gusztáv a lengyelországi helyzetet elemezve világosan látta, hogy sikerre csak abban az esetben számíthat, ha a Rzeczpospolita sorsáért aggódó császári diplomáciát hatástalanítja. III. Ferdinánd császár követiinek színrelépését semmilyen formában nem óhajtotta. Bonyolult feladatnak ígérkezett a császári befolyás csökkentése Berlinben, hiszen a császár és a választófejedelem viszonyának külső segítséggel elért módosítása könnyen az egész birodalom felbolydulásához, az 1648-as vesztfáliai békerendszer felborulásához vezethetett volna. Olyan megoldást kellett találni, amely egyrészt az európai békerendszert nem veszélyezteti, másrészt a svéd érdekeket a Balti-tenger medencéjében érvényesíti. Károly Gusztáv a kényes problémát a lengyel hűbér Porosz Hercegség (vagy királyi Poroszország), tehát a Német-római Birodalmon kívüli tartomány áruba bocsátásával oldotta meg. A Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemnek felkínált vásárlási lehetőség kényszerdöntés elé állította Berlint, hiszen a brandenburgi Titkos Tanácsban vagy a svéd, vagy a császárnak inkább tetsző lengyel ajánlat közül kellett választani. A svédek Poroszországot kínálták hűbérként a svéd fegyverek jelenlétében, a lengyelek a közös haza (Lengyelország, Poroszország) védelmére ösztönözték a formálisan vazallusuknak számító Frigyes Vilmost. Védekezésre a brandenburgi erők mellé a lengyel és a császári haderőt ígérték.

⁸⁶ Gordon zsoldos tisztt, aki az első svéd szolgálatát 1635-1656 között, az első lengyel szolgálatát 1656-ban töltötte. Második katonáskodása a svédeknel 1656-tól 1659-ig, a lengyeleknél 1659-től 1661-ig tartott. Naplója szerint a königsbergi egyezmény tartalmazta: 1. A brandenburgi választófejedelem a svéd királynak hűségesküt tesz, ha megválasztják és megkoronázzák lengyel királynak. 2. Brandenburg csak a lengyel király ellen bevethető 1500 katonáját svéd parancsnokság alá rendeli. 3. A svédek által okozott károk fejében a választófejedelemé lesz mint hűbér az ermlandi (warmiai – a mai Olsztyn és környéke) püspökség. 4. A szerződés megerősítésével Brandenburg Hollandiával kötött szövetsége érvényét veszíti. 5. A választófejedelem a pillai (ma Baltiyszk, Oroszország) és a memeli (ma Klaipeda – Litvánia) vámbevételek felét átengedi a svéd királynak. 6. A pillai garnizon vegyes összetételű (svéd-brandenburgi) lesz. 7. Szükség esetén a svéd hadihajók befuthatnak Pillau kikötőjébe. 8. Marienburgot (Malborkot, a Visztula deltájában) négy hét alatt a svédek kiűrik és a brandenburgiaknak átengedik. 9. Ez a megállapodás Danzigra (Gdańskra) nem vonatkozik stb. Dnyevnyik GORDONA, 74-75., RUDAWSKI: *Historja Polska* II. 65-66.

Ebben a vetélkedésben – függetlenül attól, hogy a Titkos Tanácsban Hoverbeck, Somnitz, Jena a lengyel, Waldeck pedig a svéd variáció mellett voksolt⁸⁷ – a realitás, vagyis a svéd fegyveres jelenlét, de mondhatjuk úgy is, hogy a svéd katonai fenyegetés döntött. 1656. június 15/25-én Marienburgban (Malborkban) a königsbergi szerződést érvényben hagyó, de lényegét tekintve, egy új, területi növekedést hozó, megállapodás született Svédország és Brandenburg között.⁸⁸

Ez a területi gyarapodás mégsem volt igazán Frigyes Vilmos kedvére való, ő Poroszország szuverenitásában reménykedett, ezt pedig sem a lengyelek, sem a svédek nem támogatták, legalábbis az adott politikai szituációban nem. A nagy-lengyelországi vajdaságok „önzetlen” átengedése is elegendő volt ahhoz, hogy Svédország elérje a célját, hiszen az okkupáció révén Brandenburg a svéd–lengyel háborúnak aktív résztvevője lett. A svéd–branden-

⁸⁷ NEUBER: Der schwedisch-polnische Krieg, 21.

⁸⁸ Archív JUZR III/6. 123., Dnyevnyik GORDONA, 84.; Samuelis de PUFENDORF: De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni, Electoris Brandenburgici, commentariorum. Libri novendecim. Berolini, MDCLXXXV. 298-301. (PUFENDORF: De rebus gestis Friderici Wilhelmi); PUFENDORF, Samuel: Sieben Büchern von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden. Nürnberg, MDCXCVII. Drittes Buch 171-172. (PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs)

Az Eryk Oxenstierna, Schering Rosenhan, Steno Bielke – Svédország részéről –, és a Georg Friedrich Graf von Waldeck, Nicholas Ernst von Platen, Johann Ulrich Dobrzeski – Brandenburg részéről – aláírásaival hitelesített okmány szerint a Porosz Hercegség lengyel vazallussága megszűnt, helyébe a porosz herceg (= brandenburgi választófejedelem) svéd hűbérisége lépett. Minden Brandenburg-Lengyelország közötti „conventiones, pacta et correspondentiae” – akár állami, akár egyéni szinten létesültek – azonnali hatállyal érvényüket veszítették. (vim nullam habeant a momento conclusae hujus transactionis). Frigyes Vilmos választófejedelem és „törvényes egyenesági leszármazottai” (legitimi successores masculi) a hűbérbe átadott Poroszországért, plusz az ermlandi (warmiai) püspökségért évente 40 ezer birodalmi tallért kötelesek fizetni. Károly Gusztáv a maga és királyutódai nevében is kötelezettséget vállalt arra, hogy a szóban forgó területeket semmilyen ürüggyel nem kebelezheti be a senior. A senior-váltáson túlmenően, ez a hűbéri szerződés a legfontosabb svéd kívánalmakat, a katonai együttműködés feltételeit is szabályozta. Védekező háború esetén bárhol, akár Poroszországban, akár Brandenburgban mutatkozna rá szükség. A brandenburgi katonaságot a svéd király csak a lengyel király elleni háborújában alkalmazhatta saját parancsnoksága alatt, az orosz cárral és a kurlandiai herceggel szemben nem. Jellemző a „bizalomra” és árulkodó a svédek nehéz helyzetére az a kitétel, ahol konkrétan megnevezik a brandenburgi had bevetési területeit. Esze-

burgi szerződés meghíúsításáért munkálkodó császári követ, Franz Paul von Lisola találóan jegyezte meg: Károly Gusztáv már megosztozott a medve bőrrén, de a medvét még nem terítették le (Der Schwedenkönig teilte so, mit dem Kurfürsten vorzeitig das Fell des Bären, den er noch nicht vollständig gebändigt hatte).⁸⁹

Ugyanezt a taktikai fogást alkalmazta Károly Gusztáv II. Rákóczi Györgynél is. Már 1655 tavaszától a svéd–erdélyi diplomáciában szokatlan aktivitás mutatkozott. II. Rákóczi György Svédország bécsi képviselőinek (Heinrich Stayger, Dietrich Kleihe) közvetítésével,⁹⁰ valamint Schaum Konstantin erdélyi követ stockholmi látogatásával indult be a diplomáciai gépezet.⁹¹ Sebesi Ferenc és Jakabfalvi Miklós a svédek 1655-ös lengyel diadalmenetének befejezése után, 1656 telén keresték fel Károly Gusztávot Poroszországban. A „poroszországi Sesilbeilban” és a különböző lengyelországi táborhelyeken folytatott tárgyalásokon az erdélyi fejedelem barátságát és támogatását ajánlották a svéd király figyelmébe. Hogy a kapcsolatfelvétel elmélyüljön és II. Rákóczi György őszinteségében se kételkedhessen a svéd ki-

rint, Pomerániában, Kasubiában, Kujáviában (a Visztula bal partján a Noteæ folyóig terjedő területen), Nagy- és Kis-Lengyelországban, Mazuriában (a Mazuri-tavak vidékén), Podlasieban (a Nyugati-Bug folyótól északra a Narew folyó felső folyásáig), a p³ocki és a dobrzyñi körzetekben, a belzi, a chełmi, a Ruzs (Ivovi) vajdaságokban, a kurlandi Semigalliában (Dvinaburg és környéke) és Samogitiában (= Żmudźban, ma: Zsemajtija, Litvániában) harcolhattak a brandenburgi egységek. A svéd király a választófejedelem országaiban utánpótlását feltölthette, katonákat toborozhatott.

A marienburgi (malborki) szerződéshez egy titkos paktum is járult, amely ugyancsak a lengyel területekkel való üzletelést bizonyítja. Károly Gusztáv vier Woywodschaften in Gross-Polen Kalisch, Posen, Laussiz, Siradien mit dem Wielunischen Kraisse (Nagy-Lengyelország négy vajdaságát, a kaliszit, a poznañit, a lausitzit, a sieradzit a wieluniai körzettel együtt) átengedte szövetségésének, Frigyes Vilmosnak, aki als ein souverainer Herr ins künftige besitzen sollte (aki mint szuverén uralkodó birtokolja azokat).

Publikálva még: Die Staatsverträge des Herzogtums Preussens. Bd. I. Polen und Litauen. Verträge und Belehnungsurkunden, 1525 – 1657/1658. (Bearbeiten: DOLEZEL S. und H.) Köln-Berlin, 1971.

⁸⁹ NEUBER: Der schwedisch-polnische Krieg, 23.

⁹⁰ HECKENAST Gusztáv: Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652 – 1662. Történelmi Szemle 1983/2. 206-209.

⁹¹ EOE XI. 208-223., MHHD XXIII. 275-276.

rály a lengyel ajánlatokról Sebesi Ferenc⁹² részletesen beszámolt. Elmondta, hogy János Kázmér király az országából a „legjobb vajdaságát” ígérte (die allerbeste Woywodschaft angetragen) a fejedelemnek, ha Svédország ellen katonáival segíti. Ha katonai együttműködésre nem vállalkozna, akkor az erdélyiek lengyel zsoldba való toborzását kérte engedélyezni. A katonai támogatás elnyerésére tett javaslatok nem nyerték meg, de nem is nyerhették el a fejedelem tetszését – állították a követek –, mert Erdélyben a protestáns országok összefogásával és a protestánsok koalíciójával számolnak éppúgy, mint annak idején. (Utalás a 30 éves háborúban létrejött svéd–erdélyi kapcsolatokra.) Károly Gusztáv az erdélyi fejedelem békeközvetítésre vonatkozó ajánlkozását köszönettel elhárította. A szóbahozott szepességi tizenhárom város (Tredecem Civitates in comitatu Scepusiensi) további sorsáról halogató és kitérő választ adott.⁹³

A Sebesi-Jakabfalvi-misszió után a svéd király és a fejedelem közötti diplomáciai kontaktus rendszeressé vált, de II. Rákóczi György részesedési szándéka még tolakodónak tűnhetett a svéd király szemében. Vajon, miért árulta el az erdélyi fejedelem János Kázmér területeket ígérő ajánlatát? Vajon, helyes taktikai lépés volt a lengyel király területi engedményét szóba hozni? Vagy éppen így akarta Rákóczi a győztes svéd tudomására hozni területi aspirációit? Vajon, hogyan képzelte Rákóczi a szepességi városok visszaszerzését? Netalán, Károly Gusztáv, mint leendő lengyel király Erdély kinyilvánított semlegességéért visszaszolgáltatta a kérdéses városokat? De kinek? Az erdélyi fejedelemnek? Ez lehetetlen, hiszen a magyar királyt illette a zálogból kiengedett terület. Vagy merészebb politikai kombináció fogant meg Rákóczi fejében? Svédország támogatásával, pontosabban, Károly Gusztáv svéd és majdani lengyel királlyal szövetkezve megszerzi magának a Magyar Királyságot?

Perdöntő válasz nincs, ellenben meghökkentő az a tény, hogy a lengyel közvéleményben gyökeret vert ez a gondolat. „Rákóczi fejedelem... barátságát kö-

⁹² Sebesi Ferenc diplomáciai megbízatásairól lásd: BINDER Pál: Bolgárfalvi Sebesi Ferenc. In: Az erdélyi fejedelemség román diplomatái, 39-61., HORN Ildikó: Sebesi Ferenc – egy erdélyi diplomata. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. (Szerkesztette: DRASKÓCZY István) Bp., 1994. 199-205.

⁹³ EOE XI. 227-229., MHHD XXIII. 290-292.; PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 222.

vetei révén deklarálta neki (Károly Gusztávnak – G. S.). A Birodalom és az Ausztriai Ház iránt szeretne gyűlölséget kelteni abban a reményben, hogy svéd segítséggel és asszisztenciával megszerezheti a Magyar Királyságot,..." („A to mialby czynić odio in Imperium et Domum Austriacam et spe Regni Hungarici, da którego spodziewa się mieć pomoc i asystencyją szwedzką...")⁹⁴

Rákóczi felajánlkozása nagyon is kapóra jött Károly Gusztávnak, hiszen a katonai vereségek (Goláb – 1656. február 18., Warka – 1656. április 7.) és Oroszország hadüzenete miatt a brandenburgi vonal mellett a Kis-Lengyelország (Krakkó) felől támasztott veszélyforrásra ugyancsak szüksége volt. Hogy ez a veszélyforrás valóságos fenyegetéssé alakuljon, csupán a Rákóczi-gondolkodásmódot kellett megerősítenie. Tehát nem kellett mást tennie, mint a Lengyelországból való területi részesedést kilátásba helyezni. 1656 májusában Károly Gusztáv két tapasztalt diplomatáját, Coelestin Sternbachot és Gotthard Wellinget, részletes utasítással ellátva Erdélybe küldte.⁹⁵

A nagy kerülővel – Szilézia, Morvaország, Királyi Magyarország, Kassa, Tokaj, Nánás, Böszörmény, Debrecen, Pocsaj, Várad érintésével⁹⁶ – Kolozs-

⁹⁴ Pisma polityczne I. 149.

⁹⁵ HILTEBRANDT, Conrad J.: Dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656-1658) Leiden, 1937.

Celestin (Coelestin) STERNBACH: A wittenbergi egyetemen jogot végzett. Rostockban magisterként, Stettinben professzorként tanított. Svéd nemességet kapott tudományos tevékenységéért, 1652-1655 között a wismari svéd katonai bíróságon dolgozott. 1656-1658 között diplomáciai küldetésben megfordult Erdélyben, Ukrajnában és a Portán. Ezután Pomeránia kancelláriáján, 1670-től 1676-ig Malmöben a burggraf mellett érvényesítette jogi ismereteit. Életének utolsó éveit (1676-1679) Lübeckben töltötte.

Gotthard (Gothard) WELLING: Rigában született 1624-ben, iskoláit Leidenben, Strassburgban végezte. Károly Gusztáv követeként Sternbachhal együtt felemás eredményeket ért el a diplomáciai küldetése során. 1658-ban hazatért Livóniába és Magnus de la Gardie svéd kormányzó foglalkoztatta. Egy év múlva a Rigában kitört pestisjárvány áldozata lett.

OGLJANCSIN, Domet ukrán szerző is megörökítette a svéd követség Ukrajnában való felbukkanását. Hildebrandt stettini teológus mellett a követség tagja volt még Adolphus Haxelberger „Nobilis Polon.", Benjamin Noel „Gallus, Chirurgus", Gudmund Bohm „Nobil. Svecus", „Andreas N. Svecus, ein Reisiger Knecht", Michael N. Borussus, ein Reisiger Knecht". – Opis� podozśni svedsz'koho poszla na Ukrajinu 1656–1657 r. In: Zapiszki NTS t. CLIV. Knyiha I. L'viv, 1937. 41-69.

⁹⁶ HILTEBRANDT: Dreifache schwedische Gesandtschaftsreise, 16-22.

várta érkezett svéd diplomaták csábító ajánlatokkal vették ostrom alá a fejedelmet. A sikert hozó brandenburgi forgatókönyv szerint alakultak itt is az események.

Először a szépségi városok felkínálása került a napirendre, természetesen svéd hűbérbirtok, svéd grófság (Grafschafft von dem Königreiche Schweden) formában.⁹⁷ Magától értetődő volt Károly Gusztávnak is, hogy ez az alamizna juttatás „a fegyverek szövetségét” (in armorum societatem) még nem realizálhatja, ezért a Rusz vajdaságból (a Iovoi vajdaságból) való részesedéssel próbálta ajánlatát vonzóbbá tenni. A svéd király a fejedelemtől átengedi „*ex palatinatu Russiae districtus duos: primo Haliciensem districtum*” (a halicsi körzetet), amely az Erdélyi Fejedelemséggel közvetlen határos terület, továbbá átengedi *Secundo: Districtum Leopoliensem cum urbe et aliis suis appertinentiis* (a Iovoi körzetet a várossal és egyéb tartozékaival). A Rusz vajdaság przemysli és sanoki körzeteit a belzi és a chełmi területekkel együtt Károly Gusztáv sajátjának tekinti (reservat... sibi). A svéd–erdélyi határ a Nyugati-Bug felső folyását, illetve a przemysli, sanoki körzetek déli vonalát követné. Rákóczi ezekkel az új szerzeményekkel teljhatalommal rendelkezhet, akár örökítheti is (Supradicti... districtus cum suis appertinentiis possunt accrescere et assignari principi Transylvaniae jure summae et independentis potestatis, eoque haereditario.), sőt kiválaszthatja magának azt az új titulust is, ami a legjobban tetszik neki, habár a halicsi (= galíciai) nagyfejedelemtitulus felvételét kellene szorgalmazni – olvashatjuk a követutasításban (*existimare titulum et qualitatem magni ducis Haliciae*). Podólia felosztásától sem zárkózott el Károly Gusztáv, de erről külön tárgyaláson hozzanak döntést Rákóczi javaslatai alapján.⁹⁸

A követutasítás a meggyőzés módozataira is kitér, hiszen II. Rákóczi György „kegyeit” a lengyelekkel szemben kellett elnyerni. Sternbach és Welling a Svédországgal létesítendő fegyverszövetség előnyeinek kívül a protestáns érdekek lengyelországi csorbulását, Erdély protestáns hatalmakhoz való (Anglia, Hollandia, Svédország) csatlakozási lehetőségét, a Rákóczi-ház jelentőségének emelkedését stb. hangsúlyozta. Eszköztárukból nem hi-

⁹⁷ PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 222., SZILÁGYI: Erdély II. 136.

⁹⁸ PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 222., SZILÁGYI: Erdély II. 137., 141.

ányzott a megvesztegetés sem. Ugyanis a fejedelem bizalmi emberét, Kemény Jánost a szerződés tető alá hozásáért komoly honoráriummal kecsegtették. A szambori prefektusság mellé a svéd követek évi 5 ezer birodalmi tallért (a krakkói sójövedelmekből) és 300 hordó magyar bor vámmentes importját ígérték (*trecenta dolia vini Hungarici sine nullo vectigali*).⁹⁹

Károly Gusztáv gyors eredményre számított, ezért delegátusai a szerződés tervezetét is magukkal vitték Erdélybe. Svédország és Erdély katonai szövetsége „János Kázmér lengyel király és utódai ellenében” köttetik meg és a lengyel háború befejezéséig, illetve a szövetségesek egyetértésével kötött, közös békekötéséig marad érvényben. Svédország és az Erdélyi Fejedelemség uralkodója külön-külön állják a harcot, a fejedelem a paktum értelmében (*occupet partes sibi in Polonia*) okkupálja a lengyel területeket. Kétezer erdélyi katona svéd szolgálatba kerül át, 2-3 ezer katona magyarországi és erdélyi toborzására engedélyt kap Svédország. Ha a hadakozás úgy kívánná, „*ex communi consensu*” egyesítik a két hadsereget a svéd király főparancsnoksága alatt. Ha a szerződéshez valamilyen ok folytán kiegészítés kívánczozna, mindkét fél megbízottai kezdeményezhetik a külön tárgyalásokat.¹⁰⁰

Alaposan felborult a politikai konstelláció 1656 júliusában, amikor is Rákóczi követe, Mednyánszky Jónás Károly Gusztávnak a *nowodwori* táborban (a Visztula – Narew összefolyásánál) egy teljesen figyelmen kívül hagyott problémát vetett fel: Hogyan fogadná király öfelsége azt hírt, ha az erdélyi fejedelmet lengyel királlyá választanák a rendek?¹⁰¹ – kérdezte Mednyánszky.

Az érdeklődésből legalább három következtetés azonnal adódott:

1. a lengyel diplomácia bizonyosan ilyen javaslattal élt Rákóczinál, márpedig a egy korona ajánlattal nem versenyezhet a svéd kínálat,
2. Rákóczi Györgyben a lengyel korona megszerzésének gondolata nyilvánvalóan már megfogant, a lengyel–svéd licitálásból a számára előnyösebbet fogadja el,
3. Károly Gusztáv 1655-ös királyválasztási kudarca esetleg másnak, talán Rákóczinak, utat nyit a lengyel trónhoz.

A július 3/13-án beadott erdélyi kérdésre három nap múlva megszületett a válasz. Ez idő alatt a svéd király alaposan meghányta-vetette tanácsosai-

⁹⁹ SZILÁGYI: Erdély II. 140.

¹⁰⁰ Uo. 140-141.

¹⁰¹ SZILÁGYI: Erdély II. 142.

val a dolgokat. A lengyel trónról egyértelműen lemondani még nem szándékozott, hiszen lengyelországi adományozásai egy leendő király cselekedeteinek minősültek, ugyanakkor Rákóczi Györgyöt sem taszíthatta el magától, mert a hadi helyzet egy újabb hadviselő fél beavatkozását nem engedte meg. Július 16-án kelt kiegészítő követutasítását gyorsfutárral továbbíttatta Erdélybe, hogy meghatalmazottai az új szituációhoz igazodhassanak. Az instrukció úgy szólt, hogy ha a tárgyalásokon szóba hoznák a fejedelem lengyel királlyá választását (si forte a celsissimo principe Transylvaniae... *injiciatur de ejus electione in regem Poloniae*) nem szabad elutasítani a kérést, de erről Svédországgal és Brandenburggal feltétlenül, egyidejűleg konzultálnia kell (*simul consulatur*).¹⁰²

János Kázmér követutasítása alapján is betekintést nyerhetünk a kulisszák mögé. Személyi titkára, Mikołaj Prażmowski a lengyelek warkai győzelme után nagyon vonzó kilátásokkal kecsegtette Rákóczit. A svédek elleni akár katonai, akár anyagi segítségért (Petat, ut ex vi amicitiae et foederis pecuniis et militibus ... succurrat.) – Rákóczi fiát János Kázmér adoptálja, hogy majd királlyá választthassák Lengyelországban, de koronázására csak János Kázmér halála után kerülhetne sor. (Proponat...: adoptionem filii a a sacra regia Maestate in spem successionis fortunarum regiae domus.) Az ifjú Rákóczinak vallását katolikusra kell módosítania, a királyi udvarban kell élnie, hogy a lengyel szokásokat elsajátítsa. A választott király mellett a hivatalokat csak lengyelekkel szabad betölteni. János Kázmér és felesége kész Rákóczi Ferencet fiukká fogadni. Amennyiben a fejedelem maga szeretne a trónra ülni – hangzik az instrukció –, le kell beszélni erről az ötletéről. Protestáns uralkodót semmiképpen nem választhatnak a katolikus ország élére, de ha – feltételezve a lehetetlent – ez bekövetkezne, Rákóczi György nem léphetne Lengyelország földjére, hiszen a legitim király él. Hadseregét se vezethetné személyesen a svédek ellen, azt alvezéreire kellene bíznia. Maximum, amit elérhet Rákóczi György, az a rex electus cím Lengyelországon kívül.¹⁰³

¹⁰² SZILÁGYI: Erdély II. 142.

¹⁰³ SZILÁGYI: Erdély II. 88-89., Zserela t. XII. 373., KUBALA: Wojna szwecka 310-311., Walewski A. másképpen jeleníti meg az eseményeket. Az ő verziója szerint János Kázmér maga ajánlotta fel a koronát Rákóczi Györgynek, de kikötötte, hogy az életében királynak megválasztott Rákóczit csak halála után szabad megkoronázni. Ha Rákóczi György halálozna el hamarabb, akkor Rákóczi fia, Ferenc lépne a lengyel trónra. – WALEWSKI: Historia wyzwolenia Polski II. 3.

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy éppen ez a csapdaszerű – *kapni, de nem adni* elvet követő – lengyel ajánlat keltette fel Rákóczi György korona iránti érdeklődését, mivel a koronával folytatott „üzletelés” arról árulkodott, hogy a végveszélyben lévő ország a legféltebb kincsét is hajlandó alku tárgyává tenni. Talán ekkor érlelődött meg benne igazán az az elhatározás, hogy az erős félnél, azaz Károly Gusztávnál puhatolózzon a kényes ügyről. Úgy tűnhetett fel Rákóczinak, hogy a koronáról egyezkedni nem a lengyel, hanem a svéd királlyal lehet és kell Tárgyalási pozíciója rövid időn belül, 1656 júliusától szeptemberre, ugrásszerűen javult. Egyfelől azért, mert a brandenburgi választófejedelem egyre elégedetlenebben nyilatkozott a svédekkel kötött paktumáról, Brandenburg aránytalan tehervállalásáról, ami az Erdélyi Fejedelemség szerepének a felértékelődését vonta maga után. Másfelől azért, mert Erdély és a Zaporozsjei Had véd- és dacsövetségének megkötéséről folyó tárgyalások a sikeres befejezéshez közeledtek. Károly Gusztáv egyszerűen nem volt abban a helyzetben, hogy lemondhatott volna Erdély (Moldva, Havasalföld) – Zaporozsjei Had egyesített katonai potenciáljáról.

Éppen ezért az erdélyi diplomácia Gyulafehérvárott a hadba lépéséért ajánlott árat egyre magasabbra sófolta. Az alkudozásokat maga Rákóczi György vagy bizalmas tanácsnoka, Kemény János vezette. Azon az augusztus 11-i megbeszélésen mindketten részt vettek, ahol éles szóváltás robbant ki a területi osztozkodásról. Nagy kockázattal járó háborúskodás ellenértéke csak nagy területi nyereség lehet – szögezték le Rákócziék. Azt fejtegették, hogy Erdély lengyel háborúba való bekapcsolódását a svéd király oldalán a Porta sem, de Ausztria sem nézné jó szemmel. Egy ilyen svéd–erdélyi, katonai együttműködés biztosan kiváltaná a Porta és Bécs bosszúját. Hogyan tudná megvédeni Svédország Erdélyt a rátámadó ellenségei ellen? Sternbach és Welling a nagy koalíció – Svédország, Brandenburg, Erdély Zaporozsjei Had (Ukrajna) – hatékonyságával replikázott, valamint a svéd diplomácia konstantinápolyi és nyugat-európai sikereivel érvelt. Kemény János a diplomáciai tárgyalások udvariaskodó hangnemét félredobva, szokatlan nyersséggel azt kérdezte: *van-e felhatalmazásuk a követeknek arra, hogy területek átengedéséről tárgyaljanak?* Miután a svéd követek megnyugtató módon tisztázták a helyzetet, Kemény János előrukkolt a konkrétumokkal. Erdélyt a svéd király a Rusz vajdaság két körzetének átadásával fegyvertársnak nem nyerheti meg, pusztán azért, mert a kockázatvállalással nincs egyenes arányban a felkínált adomány. Merészen azt javasolta, hogy Károly

Gusztáv az egész Rusz vajdaságról, tehát ne csak a halicsi és a lvovi, hanem a sanoki és a przemysli körzetekről is mondjon le és toldja meg a fenti részt még a belzi vajdasággal (Palatinatum Belzensem cum districtu Sanocensi et Premisliensi concessissent). A svéd küldöttek élénken tiltakoztak a felvetés ellen és arra hivatkoztak, hogy a kozákok ukrainai érdeke nem sérülhet, különben is, Ukrajnát a kozákok tartják ellenőrzésük alatt (excepta pro Cosaccis Ucraina). *Mindenképpen, új tárgyaláson kell a „sanoki körzettől Bugig húzódó részen és Podlasieben” (a Bug – Narew folyók közötti vidék) a határvonalat pontosítani (a districtu Sanocensi usque ad Bugum et Podlachiam).*¹⁰⁴ A belzi vajdaság, Sanok és Przemysl miatt kiobbant veszeke-dést Rákóczi állítólag az alábbi, fenyegetéssel is felérő kijelentéssel rekesztette be: a lengyelek készen állnak arra, hogy őt, Rákóczit védelmezőjüknek ismerjék el (ihn die Polen freiwillig zu ihren Beschützer annehmen möchten).¹⁰⁵

A kínos közzjáték ellenére sem szakadtak meg a tárgyalások. Kemény és a Sternbach – Welling páros heveskedésüket félretették és másodszor is nélkülítették az ominózus probléma tisztázásának. Miközben a svédek Rákóczi mohóságát fessegették (nach mehren begierig war), belátták, hogy az erdélyi álláspont megingathatatlan. Az erdélyi főúr kategorikusan leszögezte: a katonai erők egyesítésére semmi remény nincs, ha az erdélyiek nem kapják meg a szóban forgó térséget (keine Hoffnung zu einer Vereinigung der Waffen). A svédeknek visszakoizniuk kellett. Végül is felajánlották Rákóczi Györgynek a kikövetelt vajdaságokat valamilyen, külön egyezményben rögzítendő titulussal, továbbá azzal a kikötéssel, hogy a fejedelem csak azután veheti birtokba új szerzeményét, amikor haderejét a svéd király haderejével egyesítette. Mire Kemény a fegyverbarátság árát azonnal magasabbra emelte. *Tudnia kellene a fejedelemnek, hogy „Carolus Gustavus... dignitatem regiam in Polonia usurpaturus ipse, an eandem in alium translaturus sit?”* (A lengyel királyi méltóságot Károly Gusztáv magának megtartja, vagy átengedi másnak?) Ugyanis ilyen jelentéktelen országrészekért, mint a Rusz és a belzi vaj-

¹⁰⁴ PUFENDORF, Samuil: De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis commentariorum Libri septem. Norimbergae, anno MDCXCVI. Liber III. 200. (PUFENDORF: De rebus a Carolo Gustavo)

¹⁰⁵ PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch. 224., SZILÁGYI: Erdély II. 151.

daság, nem érdemes kockáztatni a nyugalmas Erdélyt. A Bugig terjedő részekre, Krakkóra és a kis-lengyelországi sóbányák jövedelmére nyugodtan igényt tarthat a fejedelem – vélekedett Kemény János.¹⁰⁶ Ezt a leplezetlen mohóságot Károly Gusztáv részletes instrukciója sem orvosolhatta. Sternbach, Welling kiegészítő utasításért fordultak uralkodójukhoz, nem hallgatva el azt sem uralkodójuk elől, hogy a lengyelek a koronával kínálgatják Rákóczit (Ihm von den Pohlen die Cron zum öfftern uffgetragen) és a leggyakrabban Lubomirski küldözgeti leveleit Erdélybe.¹⁰⁷

Igen érdekes szituáció alakult ki 1656 nyarára Erdélyben. Amíg Rákóczi fejedelem és a tárgyalásokba bevont megbízottai (Kemény János elsősorban) Kolozsvárott és Gyulafehérvárott a Rzeczpospolita területi felosztásán veszedtek – szó szerint – a svéd követekkel, addig az erdélyi – kozák kapcsolatok egy véd- és dacsövetség megkötésének a küszöbéhez érkeztek el.

Az erdélyi – kozák, az erdélyi – svéd koalíció (1656)

Jogosan merül fel a kérdés: miképpen érett meg a helyzet ahhoz, hogy az 1653. évi moldvai összetűzés után – ahol, Suceava ostromakor Hmelnickij fia, Tyimos halálosan megsebesült – az erdélyi – kozák viszony nemcsak hogy normalizálódott 1656-ra, hanem a diplomáciai aktivitás az 1648/49-es szintre tért vissza? Mivel magyarázható Hmelnickij Erdélybe indított postáinak feltűnő gyakorisága? 1656 március-május közötti időszakban például Hmelnickij március 16/26-án, március 22/április 1-én, április 4/14-én, április 10/20-án, május 13/23-án dátumozott leveleket Rákóczinak.¹⁰⁸ Az áprilisi, májusi üzenetek a szövetségkötést már eldöntött tényként emlegetik, és csupán azt kívánják, „hogyan ez a contractus köztünk és maradékink közt örökké egy szívvel és akaratval szereztessek”, és a diplomáciai formaságokat, a kölcsönös garanciákat elrendezzék.¹⁰⁹ Remélik, hogy ha az Erdélybe küldött „Joannis Bruchowiecky” (Iván Brjuhoveckij) a tárgyalásokat befejezván „késedelem nélkül” visszatér Csigirinbe¹¹⁰ és vele együtt a fejedelem kellő meghatalmazás-

¹⁰⁶ PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch. 224-225., PUFENDORF: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 201.

¹⁰⁷ SZILÁGYI: Erdély II. 158.

¹⁰⁸ MHHD XXIII. 330., 337-338., 354-355., 361., 368-369.

¹⁰⁹ MHHD XXIII. 354.

¹¹⁰ MHHD XXIII. 361., MTT XVIII. 90-91.

sal bíró megbízottja is útra kel. Rákóczi nem is húzta-halasztotta az időt, június 3-án Radnóton személyesen tárgyalt Brjuhoveckijel, s ide szőlította hű diplomatáját, Sebesi Ferencet, hogy „derék dologban secretumokkal” őt a kozákokhoz küldje.¹¹¹

Miért lett hirtelen olyan sürgős ez a szövetség? A választ nem a lengyelek ajánlataiban, de nem is „svéd király vándor diplomatáinak” ténykedésében – ahogyan azt Szilágyi Sándor vélte felfedezni¹¹² – kell keresnünk. A magyarázatot az új kán, Mehmed-Girej agresszivitásában, a Zaporozsjei Hadat és az Erdély – Moldva – Havasalföld szultáni alattvalókat egyaránt fenyegető magatartásában találhatjuk meg. Bahcsiszeráj szemében Hmelnickij megbocsáthatatlan vétke a krími szövetség elhagyása volt 1654-ben. Azóta viszonyuk kibékíthetetlené vált, hiszen kozák-orosz seregek harcoltak megállás nélkül a Rzeczpospolita – Krími Kánság szövetséggel. Ez a fenyegetés még önmagában nem volt számottevő, ám az orosz cár 1656-os pálfordulása – a kozákok megkérdezése nélkül beleegyezett a Rzeczpospolitával kötendő fegyverszünetbe és 1656-ban a Zaporozsjei Haddal tárgyalásban álló svédek ellen indult Livóniában – Csigirinben óriási felháborodást váltott ki. Úgy festett, hogy Alekszej Mihajlovics cár a Zaporozsjei Hadtól elfordult, a kozák alattvalóit Ukrajnában kiszolgáltatta az ellenségnek, hiszen az egyik háborút még be sem fejezte, de a másikat már elkezdte. A lengyel-tatár szövetség fenyegetése ilyen körülmények miatt valós veszéllyé nőtte ki magát, tehát az 1653-ban elejtett diplomáciai szálakat újra szövögetni kellett Erdéllyel. II. Rákóczi György is szokatlan, eddig nem tapasztalt helyzetbe került a krími kán miatt. Mehmed-Girej kán,¹¹³ kihasználva a Portán uralkodó káoszt és fejtelenséget, a szultáni jogokat igyekezett magához ragadni, már

¹¹¹ MHHD XXIII. 374., Sebesi Ferenc Hmelnickijnél 1656 nyarán – BINDER, Pál: Az erdélyi fejedelemség román diplomatái, 46-48.

¹¹² SZILÁGYI: Erdély II. Bevezető tanulmány, 14.

¹¹³ Mehmed-Girej családja „Jampol városából való”, négy nap járóföldre Drinápolytól. Rhodosz szigetére vitték gyerekként, apja haláláig ott tartották. Apja halála után a szultán „szablyát kötött a derekára”, örök hűséget fogadott a szultánnak. A rhodoszi megaláztatások és szenvedések miatt ellenségesen viszonyul a Portához, „Köprülü vezír” sem boldogul vele – írta a tatár kánról terjedelmes feljegyzésében Anglia törökországi követségi titkára, Ricaut. In: Monarchija tureckaja, opisannaja cserez Rikota, bivsavo anglinszkovo szekretarja poszolsztva pri Ottomanszkoy Portye. SPb., 1741. 75-76. (A könyv található: Moszkva, Ritka könyvek gyűjteménye: MK 12418)

ami az Erdély-Moldva-Havasalföld térséget illeti. A kán bűnösnek nyilvánította Rákóczit és ezért „pénzbüntetésre” ítélte a fejedelmet. Ezek a „bűnök” az 1655. évhez kapcsolódtak, amikor Erdély elmulasztotta a kozák-orosz támadás idején megsegíteni a lengyel-tatár koalíciót. A segítség elmaradása miatt a Krím hatalmas anyagi veszteségeket szenvedett a portya megghiúsulása miatt. De Rákóczi 1655-ös havasalföldi hadjárata is a bűnösségét igazolja, mert az egyik szultáni alattvaló a másakra támadt, ezáltal a Portát fosztotta meg a szokásos bevételétől. Ezért az engedetlenségéért kártérítés és a szokásos 30 ezer tallér/év adó helyett, 10 ezer arannyal megemelt évi adó illeti meg a szultánt. Mehmed-Girej, mint hűséges szultáni alattvaló, követeli az ugyancsak szultáni alattvalóktól a hiány kiegyenlítését.¹¹⁴ A moldvai és a havasalföldi vajdák 1655/56 telén az ugyanilyen típusú zsarolásnak engedtek és fizettek,¹¹⁵ ám 1656 áprilisában a tatár kán fenyegetőzése nem ért célba Iaşiban.¹¹⁶

Mehmed-Girej kán követelőzésének Rákóczi sem engedett, a válaszadás elől viszont nem térhetett ki. A vádakat egytől-egyig visszautasította és 1655-ös cselekedeteit ekképpen indokolta. Arról az erdélyi fejedelem egyáltalán nem tehet, hogy a kán bevételei csorbultak 1655-ben, mert egyrészt, maga a kán elmulasztotta el a hadjáratba vonulásáról tájékoztatni, másrészt pedig akkor a Rzeczpospolitának királya sem volt, tehát nem volt kit segítenie. A havasalföldi támadás vádját azzal védte ki Rákóczi, hogy ő a Portának „kedves dolgot” tett, ugyanis a szultán által kinevezett vajdát, Constantin Şerbant védelmezte meg ellenségeitől és tartotta meg országát a szultánnak. Ezért a nemes cselekedetért nem elmarasztalás, hanem éppen hogy dicséret jár. Az adóemelést ügyében is kategorikus nemet mondott Rákóczi György. Érvelésében kiemelte, hogy Erdély az évi 30 ezer tallér (= 15 ezer arany) rendszeresen befizette a Portára, de az ország a szultánon kívül „senkinek nem tartozott esztendőnként ajándékot adni és nem is ad.” *„Hítesek vagyunk mi arra, [hogy] az országot hatalmas császáruk portájától el nem szakaszthatjuk, az országnak határában semmit el nem idegenítünk és arra is hítesek vagyunk senkinek hatalmas császárukon és fényes portáján kívül adózás alá magunkat nem vetjük.”*¹¹⁷ (kiemelés tőlünk – G. S.)

¹¹⁴ MHHD XXIII. 332-333.

¹¹⁵ MHHD XXIV. 498., SZILÁGYI: Erdély II. 78.

¹¹⁶ SZILÁGYI: Erdély II. 83.

¹¹⁷ MHHD XXIII. 332-333.

Rákóczi zaklatottságát nem titkolva, a fentiekkel kapcsolatos gondolatait a havasalföldi Constantin vajdával osztotta meg. „Szép dolog” – méltatlankodott a fejedelem –, hogy a szultán hívei egymás között ellenségeskednek, „a tatár hánn ... más ellenséget nem talál”, a szultán „hívei ellen fenyegetőzik, holott egy urunk lévén egymást kellene értenünk...”¹¹⁸ Az ország védelmére „elégés- gesnek ítéljük magunkat s ha úgy kívántatnék, mivel az római császár adós többet száz ezer tallérnál anyánknak,..., derekas hadakkal megsegítene bennün- ket.” Soha nem volt szokás, hogy az erdélyi fejedelmek évről-évre felkeresték volna a tatárok kánját, „Istenben elnyugodt atyánk” egyszer sem küldött futárt a Krímbe, „mi pedig az megholt hánnot (Iszlám-Girejt – G. S.) két úttal látogattuk meg ajándékunkkal”, a jelenlegi kánt már eddig a „portáról kiindulásá- ban” és a „székében való helyeztetésének idejében” vagyis tavaly, 1655-ben „becsülettel meglátogattuk”. Ez nem jelentheti azt, hogy Erdély és a vajdaságok adófizetői legyenek a krími kánnak, Erdély, „az ország hatalmas császáron kívül senkinek adózni nem akar”.¹¹⁹

Nem volt szabad félvállról venni a Krímből érkezett fenyegetést, mert a Boszporusz partjáról is aggasztó hírek futottak be Gyulafehérvárra. Rákóczi tatár kánt bepanaszoló levelének a dívánpasák hitelt nem adtak, inkább hitet- lenkedtek. Egyenesen „költött dolognak” mondták az erdélyi előterjesztést. Harsányi Jakab Erdély konstantinápolyi diplomatája nem furcsállotta a törö- kök reakcióját a panasz kapcsán, mert a török fővárosban ijesztő állapotok uralkodtak. A város „némelyik kapuját” a janicsárok egyáltalán nem őrizték, a közrend felbomlott. Az utcára kimenni nem volt ajánlatos, mert a járőkelőket megtámadták, kifosztották esetleg megölték, a szeráj tehetetlenül tűrte és szemlélte az anarchiát: „eszek vesztett fejeten lábbá lettenek” a törökök – írta urának Harsányi –, innen „egyéb oltalmat nem várhat” Erdély.¹²⁰

Végeredményben mi úgy gondoljuk, hogy az Oszmán Birodalom kontrollja alól kiszabadult Krími Kánsággal szemben, a Zaporozsjei Hadat is, az Erdélyi Fejedelemséget is egyaránt veszélyeztető tatársággal szemben kellett létrehozni az erdélyi-kozák védelmi ligát. Ezt a szándékot a kozákokhoz „beküldött” Sebesi Ferenc instrukciójának 5. pontja pontosan vissza is tükrözi. Eszerint, a szövetkező felek – de az Erdéllyel *confoederatióban* lévő Moldva és Havasal-

¹¹⁸ Ua. 334.

¹¹⁹ MHHD XXIII. 333-335.

¹²⁰ SZILÁGYI: Erdély II. 218-219.

föld is – „senkinek parancsolatjára” egymásnak ellenségei nem lesznek, egymás ellenségeinek támogatást nem nyújtanak, országaikon az ellenség átvonulását nem engedik.¹²¹ Az általánosságban megfogalmazott feltételek Moldvának és Havasalföldnek szánták a főszerepet, vagyis a vajdaságokon keresztül sem Erdélyt, sem a Zaporozsjei hadat támadás nem érhetette, a tatárok felvonulására a másik fél a megtámadott szövetségesnek segítséget visz.

Az instrukció 3. pontja a megkötött szövetség esküvel történő megerősítésének a módjára tért ki, mégpedig azért, mert Rákóczi egyáltalán nem tekintette azonos rangúnak és jogúnak magával a Zaporozsjei Had hetmanát. Miközben Rákóczi ragaszkodott ahhoz, hogy a hetman és – ahogyan „ő kegyelmeknél inualescált usus (megerősített, érvényes szokás)” – „nemcsak egyedül az hetmán” szóban is tegyen esküt az írásos megállapodásra, addig ő, a fejedelem, a keresztény fejedelmek közötti szokás alapján, „levél által sub verbo principali” (a fejedelem leírt szavával) teszi meg esküjét. Ez a különbségtétel abból fakad – magyarázza a fejedelem –, hogy „*mi (Rákóczi – G. S.) annyiban absolutus fejedelmek vagyunk, hogy, halálnál egyéb, állapotunkat változtatni isten kegyelmessége által nem szokta, annak felette magunk vagyunk az regensek; de az ő kegyelmek állapotja különben vagyon: az hetmanságnak állatása (=léte), változtatása függ az alattok levőknek szabadságokból; egyébaránt is, az directio magános hatalmában az hetmánoknak nincsen.*” (kiemelés tőlünk – G. S.)¹²²

Az 1656. június 20-án Radnótról „expediált”, a július 19-29 között Csigirinben tartózkodó, a „de Amicitia et societate utriusque Nationis, Transylvanicae et Zaporoviensis bono” szóló tárgyalásokra, egyezkedésekre és „részeredmények, paktumok és konföderáció” kötésére felhatalmazott Sebesi Ferenc követutasításával összhangban a rábízott feladatokat kiválóan oldotta meg.¹²³ Erdély javaslatát, a kölcsönös védelmi szerződés elfogadtatását sikeresen keresztülvitte, Hmelnyickij „az kezéhez adatott forma szerint” diplomáját kiadta, amelyben szövetséges hűséget fogadott, barátságát, támogatását, védelmét ígerte Erdélynek, Moldvának, Havasalföldnek a maga és alattvalói nevében. (Szóbeli esküről nem volt szó!) A diplomában bennefoglaltatott a követutasításból általunk kiemelt rész is: „hostibus transitum per ditiones Nostras haud concedemus” (területeinken való áthaladását az ellenségnek egyáltalán

¹²¹ MHHD XXIII. 386-387.

¹²² Ua. 386.

¹²³ Ua. 377-379., 384.

nem engedjük).¹²⁴ A hetman „Kovalioczki nevű szavielt ... és Rusét, a lengyelt” (helyesen: Kovalevszkij jeszault és a lengyel származású Hruszát – G. S.) jelölte ki követnek,¹²⁵ hogy az erdélyi fejedelem előtt esküvel igazolják a Zaporozsjei Had elkötelezettségét, a szövetség fenntartását.

A legkényesebb megbízatása Sebesinek a lengyelországi ügyekre vonatkozott, instrukciójában szó szerint ez állt: „inducálni is igyekezze arra őket, hogy csináljanak ligát velünk együtt az olyan dologban való mutua assistentiára, ha az lengyelek religiót kezdenének persequálni”.¹²⁶ A részleteket nem, de a végeredményt ismerjük. Hmelnickij hajlandó volt „azokat a lakosokat fegyverével védelmezni és oltalmazni a Pápista Lengyelek ellen”.¹²⁷ Ez az ígélet viszont alapot adott a védelmi szerződés támadó ligává való fejlesztéséhez, lehetőséget nyújtott a Krímmel és Lengyelországgal szembeni védszövetség lengyelel lenes, támadó jelleggel való kiegészítéséhez.

Tagadhatatlan, hogy Rákóczi a dissidenseket (a fejedelem felfogásában a kálvinistákat elsősorban, de ide értendően a lutheránusokat is) védelmező javaslata kapóra jött Hmelnickijnek, hiszen az a lengyelországi háború folytatására kínált lehetőséget, de most nem a cár szövetségeseként, hanem Rákóczi partnereként. Úgy látszott, hogy a tervezett együttműködés az orosz-lengyel fegyverszüneti egyezkedést is megakadályozhatja, s így közvetve Oroszországot visszakényszerítheti a lengyel hadszíntérre. A közeledés ellenzőivel szemben az az védekezhetett a hetman, hogy a Moldva – Oroszország, Erdély – Zaporozsjei Had együttműködése a lengyel-tatár koalíció megtörésére, a cár ellenségeinek megsemmisítésére irányul, s ebben ő nem a kezdeményező, hanem csak a résztvevő szerepét játssza.

A fentiek ellenére megkockáztatjuk azt a véleményünket, hogy Rákóczi György és Hmelnickij alapvető törekvéseinek írásba foglalásával, együttműködésük alapelveinek tisztázásával, a szerződő felek kölcsönös garanciáinak kicserélésével sem alakult volna át ez a defenzív paktum offenzívvá, ha Svédország nem vállalja a katalizátor szerepét.

X. Károly Gusztáv a brandenburgi választófejedelemmel kötött második paktuma, a marienburgi = malborki szerződés¹²⁸ ellenére is belátta, hogy Len-

¹²⁴ Ua. 385., 417.

¹²⁵ Ua. 379.

¹²⁶ MHHD XXIII. 387.

¹²⁷ Ua. 416.

¹²⁸ RUDAWSKI: *Historja Polska* II. 133-135.

gyelország pacifikálásához, vagy tárgyalóasztalhoz való kényszerítéséhez nélkülözhetetlen a szövetségüket ajánlgató Zaporozsjei Had és Erdély. A hadi események azt igazolták, hogy Svédország eljutott katonai teljesítőképességének a határára. Kis-Lengyelország, Volhínia, Podólia kívül esett az akciórádiuszán. A keletkezett vákuum tehát a Zaporozsjei Haddal és Erdéllyel tölthető be. A kozákság megnyerésének – „őket a lengyel-orosz szerződésből kihagyták”; „akik a jövőben fő támaszunkat kell, hogy alkossák”¹²⁹ – Károly Gusztáv nem látta akadályát. Igaz, hogy a király a minősítést illetően tévedett, mert békeszerződés a cár és a lengyel király között nem jött létre, de fegyvernyugvás, valamint magasszintű tárgyalások kitűzése igen, s mindez valóban a hetman előzetes véleményének kikérése nélkül. Ezt a diplomáciai sérelmet akarta Károly Gusztáv az orosz-kozák szakításig fokozni, „amely nekünk nem csekély előnyt jelentene, mert a kozákság ereje nagyobb jelentőségű számunkra, mint a lengyelek barátsága”.¹³⁰

Az elhatározást gyors cselekvés követte. A kozák fővárosba eljuttatott levéllel a tárgyalások mielőbbi megkezdését, a meghatalmazottak találkozási helyének és idejének pontosítását sürgette Hmelnickijnél. Fennen hangoztatta Károly Gusztáv, hogy eljött a közös célok megvalósításához szükséges együttes akciók ideje.¹³¹ Csigirin is hasonlóképpen vélekedett, a szövetség ügye nem tűrt halasztást. Követük, Daniel páter által 20-30 ezer kozákszablyát, „a következő tavaszra 100 ezer vagy ennél is több embert ígért” Hmelnickij Svédországnak. X. Károly Gusztáv gyanakvással fogadta ezeket a túlméretezett ajánlatokat. Nem látta tisztán a kozákok eredeti szándékát, akik segélyhadaikat megszámlálhatlanul ígértették, nem tudta, hogy milyen ellenszolgáltatást kérnek a kozák fegyverekért. A pap-követ tanácsára hallgatva – „a kozákok gyanakvó nép, és úgy vélik, hogy megsértették őket, nem akarnak tárgyalni velük”, ha sokáig nem kapnak választ – Daniel atyát azonnal visszaküldte „a szlucki (sluck-i, Belorusszia) hercegségen” keresztül a hetmanhoz, hogy konkrétan nevezze meg a 20-30 ezer fegyveresért gondolt ellenszolgáltatást.¹³²

Némi elképzelése az adandó válaszról Károly Gusztávnak ekkor már lehetett, mert 1656. augusztus 17-e óta, Kolozsvárott Lengyelország felosztá-

¹²⁹ Archív JUZR III/6. 129.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Archív JUZR III/6. 123., Dokumenti, 1656-57. 33.

¹³² Archív JUZR III/6. 135-137.

sán egyezkedő követeinek (Henrik Celesztin Sternbach, Gotthard Welling) jelentésében szerepelt a kozákok Lengyelországból való részesedésének igénye: „totam Russiam Rubram usque ad Wistulam zu begehren” (értsd: Vörös-Rusz = az egész Ivovi vajdaságot a Visztuláig kívánják – G. S.)¹³³

X. Károly Gusztáv a Kolozsvárott, majd Gyulafehérvárott zajló tárgyalásokkal párhuzamosan futtatott csigirini egyezkedésektől is a gyors befejezést remélt. A Erdélyi Fejedelemséget is, a Zaporozsjei Hadat is egy-egy külön Svédországgal létesítendő, bilaterális szövetségbe akarta terelni, de számára az erdélyi csatlakozás prioritást élvezett a kozákkal szemben.

Előrelátóan X. Károly Gusztáv augusztus 12-én újabb utasításokkal egészítette ki a korábban kiadottat, amelyre ugyancsak szükség mutatkozott, mivel a svéd és az erdélyi elképzelések messze eszek egymástól. A Lengyelország teljes felosztására tett második svéd javaslat négy résztvevővel (Svédország, Brandenburg, Zaporozsjei Had, Erdély) számolt, és rafináltan azt a taktikát követte, hogy Erdély kivételével, minden érdekelt fél annektálandó területeit részletesen ismertette, s „ami még bármi tulajdonképp a lengyel koronának alá van vetve és hozzátartozik” – azt ígérte örökítési joggal (sub jure haereditario) Rákóczinak.¹³⁴

Kétségtelen tény, hogy az első instrukcióhoz képest Svédország jelentős területekről mondott le Rákóczi javára, Erdély bekebelezhetette a Visztula – San között (a krakkói vajdaság egy részét, Krakkó városát, az itt lévő sóbányák (Wieliczka, Bochnia) kivételével, a Visztula – Wieprz közti területet (a belzi vidéket) és Chelm térségét.

A felosztási tervet a problémákat egyáltalán nem küszöbölte ki, mivel hogy a lengyel korona tartozéka volt a Litván Nagyfejedelemség és Ukrajna is. Azt sem tisztázta a hevenyészett svéd előterjesztés, hogy Podólia és Volhínia vajon Ukrajna részének tekintendő-e, vagy Ukrajna szigorúan csak a végvidékre, a kraj-ra korlátozódik, a Dnyeper vidékére, a kozákok csernyigovi, kijevei, braclavi vajdaságokból álló „országára”?

Rákóczi szerénynek éppen nem nevezhető kívánságait Sternbach, Welling szeptember 6-i jelentéséből ismerjük.¹³⁵ Kis-Lengyelországból a krakkói, a sandomierzi vajdaságokra, Mazowszera (Mazoviára), Nagy-Len-

¹³³ SZILÁGYI: Erdély II. 160.

¹³⁴ SZILÁGYI: Erdély II. 147-148.

¹³⁵ Ua. 160-161.

gyelországból a plocki vajdaság Visztulán inneni részére, a lublini vajdaságra, a belzi területre, ezen kívül Volhíniára, Poleszjéra, a Pokutievel egyesített Podóliára, „tota Russia”-ra, vagyis az egész orosz vajdaságra – Sanok, Przemyśl, Halics, Chelm városokkal – formált igényt. Magának követelte a szepességi városokat Lubló várával. Ukrajnáról, „cis et ultra Boristhenem” (Dnyeperen inneni és túli részokról), a kozákokkal külön paktumot kívánt kötni. Litvánia és Fehér-Rusz jövőjét a „moszkvai fejedelemmel” akarta rendezni. Nem csekély munkát jelenthetett az erdélyi tanácsuraknak az ottani térképek beszerzése, az elképzelt országhatárok kijelölése például a msztyiszlavli vajdaság és a vityebszki járás között, de számon tartották a minszki, a polocki, a szmolenszki, a csernyigovi, a vilnói, a breszti vajdaságokat, a grodnoi vidéket is. Úgy vélték, hogy Erdély fejedelme a királyi címhez – ha csak azt nem a svéd király tartja meg magának – méltán jutna.

Az ismertetett földrajzi egységek térképre vetítésekor egy közép-kelet-európai birodalom álmképe rajzolódik ki, olyan államalakulaté, amely az európai erőviszonyokat gyökeresen megváltoztatná, amely akár a római császárral, akár a török szultánnal szembefordítható lenne. Grusevszkij szerint Rákóczi által elképzelt „balti-fekete-tengeri-dunai liga” (Svédország-Ukrajna-Erdély, Moldva, Havasalföld) feladata éppen a császárok elleni küzdelem lett volna.¹³⁶

Az irreális követelések miatt „a tractatus nehezen és nehézkesen halad előre”, Rákóczi nem egykönnyen vállalta a svédek melletti háborút.¹³⁷

Augusztus végén a fejedelem Kolozsvárról Gyulafehérvárra ment, hogy a már augusztus 20-a óta várakoztatott kozák képviselőkkel, Ivan Kovalevszkijjal és Ivan Hruszával személyesen tárgyaljon, a svédekkel Kemény János és Mikes Mihály folytatta az alkudozást. A kozákokat Rákóczi hírből már ismerte, Ștefan moldvai vajda Kovalevszkijt „álnok, ravasz” embernek, a hetman egyik bizalmasának mondta, Hruszát pedig „igen tanolt s jó fejű embernek” jellemezte.¹³⁸ A hetman küldöttei négy kérdésben nyilvánítottak véleményt:

1. A Rzeczpospolitának a Zaporozsjei Had nem szolgáltatott okot a háborúra, mégis keresztény vér folyik. A lengyelek elhatározták, hogy fegyverrel semmisítik meg a kozákok szabadságát és vallását, rákényszerítették őket a harcra. Nem is lehet más célja ennek a küzdelem-

¹³⁶ GRUSEVSZKIJ M. SZ.: Isztorija Ukraini – Ruszi. IX/2. Kijiv, 1931. 1306.

¹³⁷ SZILÁGYI: Erdély II. 148.

¹³⁸ SZILÁGYI: Erdély II. 109.

nek, mint sancrosanctam fidem, avitas immunitates megvédeni. A Zaporozsjei Had nem ellenzi a lengyel-kozák békesség előmozdítására tett kezdeményezést, de azok nem irányulhatnak se a cár, se a svéd király ellen. Különben (1656.) augusztus 10-én találkoznak Vilnóban a cár és a lengyel király delegációi, cujus effectum combinationis igen érdekli a kozák vezetőket, mert attól tartanak, hogy Svédország hátrányára születik döntés.

2. Igaz, hogy minden háború békével zárul, de tudnia kell Rákóczinak, hogy a lengyelek igen sokszor megmászították szavukat, soha nem nyugszanak meg a lefektetett végzéseiben. Ám, ha valóban „kívánják az egyezséget” (appetant complanationem), a Zaporozsjei Had a maga részéről „bírónak és közvetítőnek” kéri fel a fejedelmet.
3. A Zaporozsjei Had részéről nincs akadálya a régi barátság elmélyítésének és most Rákóczi Györgyön a sor, hogy ünnepélyesen esküt tegyen – ahogyan Hmelnyickij tett annak idején Sebesi Ferenc előtt –, „a nevezett követek jelenlétében” oly módon és oly formában, ahogyan azok azt kéri.
4. Sebesivel küldött válaszát a hetman újra megerősíti, azaz kötelességének érzi a vallásüldözöttek védelmét éppúgy, mint a fejedelem! Nem tűrheti a pravoszláv és a fejedelem országában honos vallás zaklatását.¹³⁹

Mielőtt Rákóczi Erdély – Zaporozsjei Had szövetségéről véglegesen döntött volna, tisztán akart látni a lengyel királyság dolgában. Kemény Jánost arra utasította (szeptember 2.), hogy tudakolja meg a svéd követektől: Károly Gusztáv „óhajtja-e a királyságot a lengyeleknél”, vagy hajlandó másnak átengedni? Sternbach és Welling kedvezően nyilatkozott Rákóczi szempontjából. Kijelentették, hogy király öfelsege a fejedelem szándékát nem fogja ellenezni (Ew. Königlich Maytt. Ihm hierunter nicht entgegen seyn würde).¹⁴⁰

Rákóczi tulajdonképpen erre, a Lengyelország-Litvánia szétszakítását mintegy szentesítő, fedezet nélküli kijelentésre alapozta egész lengyel politikáját. A tanácsuraktól bekért írásos votumok csupán arra szükségeltettek, hogy a fejedelmi döntés helyességét alátámasszák, a lengyel háború elkerülhetetlenségét indokolják.

¹³⁹ SZILÁGYI: Erdély II. 107-109.

¹⁴⁰ Ua. 157.

Barcsai Ákos úgy vélekedett – „noha elvégzett dologhoz tanácsnak járulni nem szükséges” –, hogy „a jó lélek ismeret s mind az igazság azt kívánja, hogy az svetusok segítettessenek”, Erdély nem maradhat semleges ebben a konfliktusban, mert „az neutralistaság” „az veszedelemnek utoljabb súlyosabb volta” lenne.¹⁴¹

Petki István szerint a svéd király ajánlatát (*coniunctio armorum*) a királyi titulus és a lengyel területek miatt nem szabad elszalasztani, sürgősen hozzá kell fogni a hadikészülődéshez.¹⁴² A borosjenői kapitány, Haller Gábor a kedvező lehetőség megragadását egyenesen Rákóczi kötelességévé tette, hogy a „dicséretes emlékezetű embereknek” példáját és Isten akaratát kövesse. Erdély érdeke a szövetség azért is, hogy a „jövendőben mindenik ellensége és gonosz akarója” ne legyen az országának. „... ad coniunctionem armorum most kell menni nagyságodnak” – hangzik az intelem –, hogy „az lengyel magát ne reparálhassa és erősítesse”.¹⁴³

Rhédei Ferencről, Máramaros főispánjától a döntést s ezzel a felelősséget is Rákóczira hárító levél futott be Gyulafehérvárra. Ha sor kerül a lengyelországi bemenetelre, „azt kellene hirdetni, hogy nagyságod nem ellenség képen megyen Lengyelországra, hanem mediatorságra az két király között”. „Én elhiszem” – folytatja bizakodva –, hogy „ha Isten nagyságodnak jó progressust enged egyik császártúl sem leszen bántódása”, mert „jó szerencse fia” a szultán, a „római birodalmat” pedig evangélikus országok veszik körül.¹⁴⁴

A könnyű háborút és könnyű győzelmet igenlő, a történelmi pillanat megragadására buzdító hangok az óvatoskodók ellenvetéseit, a családtagok (anya és feleség) figyelmeztetéseit egyaránt elnyomták. Rákóczit magabiztosságából még az a tény sem mozdította ki, hogy János Kázmér is, Károly Gusztáv is „kémentelenségéből offerálja az mit offerál”, meggyőződéssel hitt győzelmében.¹⁴⁵ Elege volt a várakozásból, égett „a királyság utáni vágyakozástól”, amit apja „oltott testébe” (*desiderium regni pectori eius infundere*).¹⁴⁶ A kivárássra apelláló taktika „az lengyel vagy a svecus triumphal” nem ellen-

¹⁴¹ MHHD XXIII. 447., 449.

¹⁴² MHHD XXIII. 454.

¹⁴³ Ua. 455-456.

¹⁴⁴ MDDH XXIII. 452-453.

¹⁴⁵ Ua. 470.

¹⁴⁶ BETHLEN János: *Rerum Transylvanicarum libri quatuor. ...* Claudiopoli, 1789. 37.

súlyozta az intervenció hangulatát. Nem tudott, de nem is akart „a biztos béke” és „a remélt győzelem” alternatívában gondolkodni (*melior est certa pax, quam sperata victoria, certus principatus et si minor, quam incertae conditiones major principatus*),¹⁴⁷ minden lépését már a nagy álmot megvalósítása vezette. Az aggodalomtól áthatott anyai intelmek nem a lavírozást, a halogatást, a jobb alkalom kivárást tanácsolták, hanem egy rögeszméhez való makacs ragaszkodást sugalltak. Hiábavalónak bizonyultak az anyai aggodalmak: „egyik fél mellett is hogy hadakoznál haszonért, szükséged arra nincsen”. Ám ha mégis háborúságra kerülne a sor, „az pápistaságnak valami ereje leszen, mind megindítják, ki nyilván, ki praktikával; tudván ők, nagy része leromlana Babillonnak, ha Lengyelországban pápista király nem lenne”.¹⁴⁸

A Rzeczpospolita vesztére törő szövetségesek szándékát mozgató alapelvek között a vallásit is felleljük, mint lényegest, de nem a legfontosabbat. Nem kétséges, hogy a katolicizmus protestánsokkal és pravoszlávokkal szembeni toleranciájának hiánya fűzte szorosabbra a szálakat Erdély és a Zaporozsjei Had között. Gondoljunk csak Oroszország-Ukrajna egyesülésére, amikor az orosz cár az „igazhit” védelmében fogadta magához a Zaporozsjei Hadat – nem mint államot (!) – a királyi esküjét nem teljesítő János Kázmérral szemben. Valami hasonló, vallásvédő szerepre utaló törekvés Rákóczinál is kitapintható, s ez végső soron jogalapot teremthetett a lengyelországi beavatkozásra.

1656. szeptember 7-én Gyulafehérvárott „megkötötték a véd- és dacsövetséget a két ország között”,¹⁴⁹ Rákóczi „a legszentebb esküvel” fogadta, hogy a fejedelem és a hetman közötti paktumok érvénybe lépnek (*intercesserunt*) és a fejedelem aláírásával, pecsétjével azok megerősítését nyertek (*confirmata sunt*).¹⁵⁰ Kidolgozták a részleteket, amelyeket Rákóczi és a tanácsurak *assecuratoriájában* (biztosítékokat nyújtó levél) rögzítettek. Erdély kötelezte magát a hetman és a Zaporozsjei Had védelmére, ellenségeiket a maga ellenségének nyilvánította, a hetman barátját a fejedelem barátjának fogadta. „Ha a

¹⁴⁷ MHHD XXIII. 470.

¹⁴⁸ MHHD XXIV. 510-511., GEBEI Sándor: Lorántffy Zsuzsanna és a lengyelországi hadjárat (1657) In: Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna II. (Szerkesztette: TAMÁS Edit) Sárospatak, 2000. 259-270.

¹⁴⁹ SZILÁGYI Sándor: II. Rákóczy György 1621-1660. Bp., 1891. 163.

¹⁵⁰ MHHD XXIII. 450-451.

szomszédos országok részéről” (a propinquis regionibus) bármilyen injuria érne a hetmant vagy a Zaporozsjei Hadat, a szövetséges társ „castra movere, suppetias mittere” tartozik és „minden ellenséget közös erővel” vernek vissza. Együttesen fognak fegyvert a vallás védelméért is bárki ellen, legyen az idegen vagy azonos vallású.¹⁵¹

A további részleteket a Sternbach, Welling-jelentésekből tudhatjuk meg. Például azt, hogy a hetman a kozák fegyverekért „az teljes Vörös-Ruszt egészen a Visztuláig” kérte Rákóczitól.¹⁵² A szeptember 9-i jelentésben a kozák-erdélyi szövetség (die alliance zwischen ihm und den Cossaken offensive et defensive rechtigh auch iuramento confirmiret) tényén kívül az is olvasható, hogy a kozákok készek „Moszkvával szakítani” (mit dem Moscowiter brechen).¹⁵³ Szeptember 12-én arról írtak uralkodójuknak, hogy a Zaporozsjei Had a segélykéréstől számított 14 napon belül hadjáratba indul, ha tatár vagy orosz támadás nem éri (im fall sie nicht von Tartaren oder Moschaw verhindert werden).¹⁵⁴

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy a *Russia Rubra* = Galíciát (Lvov, Halics, Przemyśl, Sanok városokkal) és *Volhíniát* (Luck, Belz, Wladimir városokkal a Nyugati-Bugtól keletre a Pripjaty folyóig) *foglalta magába*, tehát az erdélyiek Belzért folytatott viaskodása alig érthető. Hacsak nem gondolunk arra, hogy Rákóczi az egyidejű svéd–erdélyi és kozák–erdélyi tárgyalások pillanatnyi menetét összekombinálta, és a svéd királytól kizsarolandó területeket továbbadományozta. Az uralma alá nem tartozó Vörös-Ruszáért, illetve a Vörös-Rusz Zaporozsjei Had országrészeként való elismerése fejében a kozákok fegyveres támogatását biztosította magának. A lengyel korona utáni vágyakozásáról egy szót sem ejtett a kozákoknak, az a svéd király és az erdélyi fejedelem kompetenciája – vélhette Rákóczi.

A Gyulafehérvárott királyuk újabb utasítására várakozó svéd követek arról is tájékoztatták uralkodójukat, hogy az erdélyi-kozák szövetségkötés után a lengyelek minden eddiginél csábítóbb ajánlattal jelentkeztek a Rákóczinál. „Lubomirski a király és a *Respublica* nevében – követein keresztül – magának a fejedelemnek kínálta fel a koronát” (in plenipotenzen des Königes und der

¹⁵¹ SZILÁGYI: Erdély II. 110–111., Akti JUZR III. 546–547.

¹⁵² SZILÁGYI: Erdély II. 160.

¹⁵³ Ua. 164–165.

¹⁵⁴ Ua. 166.

Republic dem Fürsten die Cron per ablegatum uffgetragen – kiemelés tőlünk – G. S.).¹⁵⁵ De bizonyos, hogy a lengyelek alakoskodnak – mondja Sternbach és Welling –, mert Bécsbe is delegáció készül Lengyelországból „szövetségkötés” céljából (in alliance zu treten).¹⁵⁶

Károly Gusztáv értesülvén az erdélyi-kozák „barátsági és kölcsönös segítségnyújtási” szerződésről október 15/25-én Frauenburgban kelt és gyorsan Sternbach, Welling kezeihez juttatott meghatalmazásával a svéd–erdélyi alku-
dozások új fejezetét nyitotta meg. Az erdélyi fejedelem minden követelését és feltételét elfogadta a nehéz helyzetbe jutott király és úgy instruálta követeit, hogy „az egész Rusz vajdaság és a belzi sztarosztaság minden földjével és tartozékával együtt” (in satisfactionem totum palatinum Russiae et Satrapiam Belzensem cum omnibus singulisque suis terris et pertinentiis) átkerülhet Rákóczihoz, de csak akkor, ha a területek hovatartozása Erdély és a Zaporozsjei Had viszonyát nem mérgezi. Soha ne veszítsék szem elől a legfontosabb célt – hangzott a királyi figyelmeztetés –, hogy „a közös ellenséggel szemben” Svédország–Erdély–Zaporozsjei Had koalíciójának kell helytállnia, semmiféle zavaró körülmény nem késleltetheti a közös fegyveres támadást. Ennek a stratégiának a jegyében *mondott igent a svéd király Rákóczi lengyel királyi címére (princeps regia dignitate in Polonia coronetur)*, de ez nem zavarhatja meg „a brandenburgi választófejedellemmel és a kozákokkal” kötött megállapodásait.¹⁵⁷ Ha Rákóczi György a katonai szövetségért a krakkói vajdaságot a várossal együtt kérné – tért át Károly Gusztáv az újabb feszültségócra –, körültekintően járjanak el a követek. Krakó városáért magas árat kell szabni. A korona mellé az ősi koronázó várost 1 millió, de minimum 400–500 ezer birodalmi tallér lefizetése ellenében megkaphatja. Ezt a pénzüsszeget Stettinben vagy Hamburgban letétbe kell helyeznie, a pénz megérkezéséig a krakkói svéd helyőrség a városban marad. Mihelyt a stettini vagy hamburgi magisztrátus a pénz meglétéről értesíti a svéd királyt, csak akkor kezdődhet meg az evakuáció. Rákóczi köteles az elvonulók személyes bántatlanságát, a vagyontárgyak sérthetetlenségét, a fegyverzet szabad elszállítását garantálni. Károly Gusztáv gyanakvására és bizalmatlanságára vall az utasítás azon része, amely a követektől fokozott éberséget vár el a leírtak végrehajtása során. Haladéktalanul jelenteniük kell, ha Rákóczi György Krakkó

¹⁵⁵ SZILÁGYI: Erdély II. 175.

¹⁵⁶ Uo.

¹⁵⁷ SZILÁGYI: Erdély II. 177–179.

átvétele után netán a lengyelekkel egyezkedne a koronáról (cum Polonis agat de corona Poloniae) és a svéd–erdélyi szövetség felrúgásán munkálkodna.¹⁵⁸

Ugyanebben a levelében Károly Gusztáv Wellinget Ukrajnába parancsolta, hogy késedelem nélkül a Svédország – Erdély – Zaporozsjei Had (inter Nos, principem et Kossacos) koalíciós egyezségét végleges formába öntse.¹⁵⁹ Önmagában az a tény, hogy a király megbízottját új szolgálati helyre rendelte, nem sok mindent árult el a közvetlen környezetének. Senki előtt nem volt titok Károly Gusztáv és Hmelnyickij hetman gyakori levélváltása¹⁶⁰ – pl. 1656. június 30., július 13., 15. –, svéd–kozák relációban is várható volt a szerződés aláírása. A szeptember 25-én megbízott Jacob Törneschöld (Törnsköld) követ támogatására utazott Welling Erdélyből Csigirinbe.

A svéd király a Zaporozsjei Haddal szemben is roppant liberális volt. Ajánlatai között ilyenek szerepeltek: „ukrán szabad köztársaság” (libera respublica in Ucraina), vagy Lengyelországon belüli teljes autonómia, vagy részesedés a feldarabolt Lengyelországból (Polonia laceranda sit), vagy tetzésük szerinti király uralmának elismerése (sub quo Rege potissimum vivere placeat?). A maximális engedmények mögött az orosz–kozák kapcsolat szétszakítása állt, remekül kihasználva az orosz–kozák viszonyt terhelő körülményeket.¹⁶¹

Úgy tűnt, hogy Károly Gusztáv erőfeszítéseit siker koronázza, Svédország Erdellyel és a Zaporozsjei Haddal kötendő szerződéseit csak aláírásra vártak, a Lengyelország köré font gyűrű véglegesen bezárult. A gondosan megtervezett, vagy annak látszó koncepció 1656 novemberében immár harmadik válságát érte meg. A harmadik hullám elindítója megint csak Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem volt.

A lengyel fronton harcoló 18 ezer svéd–brandenburgi koalíciós sereg – amelynek majdnem fele (8500 fő) Frigyes Vilmos katonája volt¹⁶² – igaz, nem szenvedett vereséget, de teljes defenzívába szorult. A svéd–brandenburgi sereg hódítóként volt jelen Lengyelországban, de az országot nem győzte le. A svéd király által beígért gyors győzelem, a lengyel zsákmányon való osz-

¹⁵⁸ Ua. 180-181.

¹⁵⁹ Ua. 181.

¹⁶⁰ Archív JUZR III/6. 123., 124-125., 127.

¹⁶¹ PUFENDORF: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 205-207.

¹⁶² NEUBER: Der schwedisch-polnische Krieg, 23.

tozkodás a hadi év befejezésének előestéjén sem történt meg. Károly Gusztáv is érezte az egyre nehezebben tartható helyzetet, ezért hajlandó volt harmadszor is tárgyaló asztalhoz ülni Frigyes Vilmossal. Hangsúlyozzuk, hogy a *Labiauban* (*Labiawaban, ma Poleszk – Oroszország*) 1656. november 10/20-án megkötött paktum Brandenburgnak nyújtott kedvezményeivel Svédország gyengülő pozícióját bizonyítja.

Az 1655-ben még senkivel osztozkodni nem akaró „észak oroszlánja” másfél évi viaskodás után a Porosz Hercegséget kénytelen volt a kezéből kiengedni. Poroszország és az ermlandi (warmiai) püspökség felett a brandenburgi választófejedelem és „törvényes egyenesági leszármazottai” teljes szuverenitást (*die völlige Souverainität*) élveznek, s Brandenburg ezen jogát sem a lengyel, sem a svéd király nem vitathatja el a jövőben, hűbéri kapcsolatra – egyszer s mindenkorra – sem kényszeríthető. A svéd király a brandenburgi választóval, mint Poroszország szuverén uralkodójával, hercegével egyezett meg abban, hogy mindkét fél a saját költségén 3500–3500 gyalogost, 1500–1500 lovast küld még a lengyel háborúba, amely csak a kölcsönös előnyökkel járó békével zárható le.¹⁶³

Titkos, négy pontból álló kiegészítést csatoltak még a szerződéshez. Itt szerepeltették az annektálandó területeket: Svédországnak jutott Pomeránia Kasubiával együtt, az egész Livónia, Kurland Szemigalliával, Szamogitia (Žmudz = Zsemajtija). Brandenburg a háborút lezáró béketárgyalásoktól függően Nagy-Lengyelország négy vajdaságát, vagy azok nagy részét kebelezi be. Svédország a poroszországi kikötők vámbevételeiből a későbbiekben nem részesedik, de szükség – csakis háborús veszély – esetén a választófejedelem kikötőit megvédelmezi. A titkos záradék alapján Svédország Brandenburg katonai támogatását kizárólag csak Lengyelországban vehette igénybe – tehát, a tengerparton szerzett svéd tartományokban (Pomeránia, Livónia, Kurlandia stb.) a lengyelekre nem számíthatott.¹⁶⁴

A svéd-brandenburgi találkozóhoz hasonlóan és azzal egyidejűleg, a be nem fejezett gyulafehérvári tárgyalás harmadik etapjára jöttek össze a svéd és az erdélyi megbízottak. Erdélyben is hasonlóan alakultak az ügyek, mint

¹⁶³ PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 188., Uő: De rebus gestis Friderici Wilhelmi, 349-354., RUDAWSKI: Historja Polska II. 149-151.

¹⁶⁴ PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 189., Uő: De rebus gestis Friderici Wilhelmi, 354-356.

Labiauban. Károly Gusztáv szinte minden vitatott kérdésben meghátrált, a conjunctio armorum érdekében Rákóczi majdnem minden feltételét teljesítette. Az 1656. november 14/24-én keltezett marienburgi (malborki) instrukció a tárgyalások mihamarabbi lezárását sürgette Sternbachéknál. Nem „kicsinyeskedett” X. Károly Gusztáv többé, Rákóczi a lengyel királysághoz méltó országnagyságot kanyaríthatott ki magának Lengyelországból. Nem ragaszkodott a Nyugati-Bug folyó vonalához, mint határvonalhoz, attól északabbra, Podlasiet (a Narew folyóig) és nyugatabbra, Mazóviát is hajlandó volt Rákóczi Lengyelországának elismerni. Mindössze a Bug és a Narew folyók, a Narew és a Visztula folyók torkolatvidékét és az itt található Novodvor (Nowy Dwor) várát akarta megtartani.¹⁶⁵ Ennek az a magyarázata, hogy az elképzelt új Svédország keleti és délkeleti határát Novodvor védelmezte volna.

Az 1656 novemberi Svédország – a király felsorolásában – így nézett ki: Pomeránia, Livónia, Szamogitia, Kurlandia, Szemigallia, Poroszország (Borussia) belső részei vagy a Dvináig, vagy a Bugig terjedően (parti Bugi uel Dunae... adjacent) és Kujávia, amelynek keleti határa a Narew folyó (linea nostra ex Cuiavia correspondeat fluvio Narvae). Svédország és Brandenburg nagy-lengyelországi területeinek határvonala a Kujáviát nyugaton lezáró Noteć folyó, de úgy, hogy a folyó mindkét partja svéd fennhatóság alá tartozzon (Cuiaviam aut quod ab utraque Notessii parte... Nobis competit). Radziwiłł fejedelem érdekét képviselve Károly Gusztáv leszögezte, hogy Rákóczinak el kell ismernie a litván főúr szuverenitását, szuverén államát, amely a szlucki fejedelemségből és a novogrudoki vajdaságból, ill. a főúr magánbirtokaiból áll (nostra sententia est, ut exceptis ducatu Slucensi et palatinatu Nowogrodensi...jure habeantur).¹⁶⁶ Radziwiłł kijelölt országa a mai Belorussziában, a Pripjaty folyó és a Nyeman folyó felső szakasza közötti erdős, lápos, mocsaras vidéket foglalta magába..

Károly Gusztáv elképzelése világos. Tanult a lengyelországi fiaskókból, de a küzdelmet még nem adta fel. A lengyel királyi címről könnyű szívvel le-

¹⁶⁵ Uő: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 226-227., Uő: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 202.; SZILÁGYI: Erdély II. 184.

¹⁶⁶ PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 226., Uő: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 202., SZILÁGYI: Erdély II. 185-186., Manuscripta Instituti Ossoliniani (Ossolineum – Wrocław) II. 187. p. 331.

mondott, mert az egy évvel korábbi próbálkozásából – királyválasztó szejm sikertelen összehívása Varsóba – leszúrta a kellő tapasztalatokat. Kifejezetten örült annak, hogy az önjelölt Rákóczi felbukkant a diplomáciai hadszíntéren. Károly Gusztáv akár felelősen, akár felelőtlenül, bátran felüllicitálhatta János Kázmér tétjeit, mert a titulus mellé országot kínált. 1656 novemberében Rákóczi Györgynek és Mikes Mihály kancellárnak alkalma nyílt a svéd javaslat mellett a lengyel ajánlatot is mérlegre tenni. Jerzy Lubomirski udvari marsall a rokonát, Michał Stanisławski halicsi zászlóst indította Rákóczihoz a svéd befolyás ellensúlyozására. „... My suppetias potrzebowali w ludziach i pieniadzach, in recompensum offerebatur Regnum” (katonákat és pénzt kértünk a királyságért).¹⁶⁷

Nem véletlenül dühödött fel Rákóczi György Lubomirski üzenetére, hiszen a lengyel főurak (St. Potocki, J. Lubomirski) és a lengyel király (Pražmowski májusi küldetése) megkeresései egy és ugyanazon dolgot, unos-untalanul ismételték. Az electus non coronatus üres ígéretéért, vagy fiának királyi adoptálásáért Erdély pénzét és hadát kívánták. Összehasonlíthatatlanul hízelgőbb és tekintélyt emelőbb volt arról töprengeni, hogy a Károly Gusztáv által kiöltött királyi titulusok közül melyik felel meg leginkább Erdély becsvágyó uralkodójának.

„Caeterum titulo regni sive Minoris sive Citerioris sive Orientalis („literioris” nyomdahiba és „Occidentalis” értelmezési hiba „Citerioris-ra” és „Orientalis-ra” javítva – G. S.) Poloniae sive etiam regni Haliciae et dominii Minoris Poloniae, ducis Lithuaniae... se scribere possit...”¹⁶⁸ Az már igazán nem okozhatott fejtörést Rákóczinak, hogy a Kis-Lengyelország, vagy az Elő (Innenső)-Lengyelország, vagy a Keleti-Lengyelország királya, vagy a Galícia és Kis-Lengyelország területeinek királya, Litván nagyfejedelem aláírásokat, pecsétet Svédország és Brandenburg felé ne használja.

Nagyon jól ráérezett Károly Gusztáv az erdélyi fejedelem gyenge pontjára.

¹⁶⁷ Zserela XII. 408., Dnyevnyik GORDONA 103-104.

¹⁶⁸ PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 226., Uő: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 203.; SZILÁGYI: Erdély II. k. 185.; WALEWSKI: Historia wyzwoleńia t. II. 4-5.; Carlson F. F. svéd történész kissé nagyvonalúan „rajzolta meg” II. Rákóczi György részesedését a Rzeczpospolitából. Vörös-Oroszországot, Podóliát, Volhíniát és a Narew, illetve a Bug folyókig húzódó térséget tudta Rákóczi részesedéseként. – CARLSON, Frederick Ferdinand: Geschichte Schwedens. Bd. IV. Gotha, 1855. 179. (CARLSON: Geschichte Schwedens)

A lengyel koronát reprezentálni képes Kis-Lengyelország, Mazóviával, Podlasievel kiegészítve, már egy olyan terület-komplexumot alkotott, amelyért Rákóczi hajlandó volt a török fenyegetéséről is megfélemlkezni, hajlandó volt Svédország ellenségeivel harcba bocsátkozni.

Pufendorf Samuil (1631–1694), a 17. század híres nemzetközi jogásza és történésze az ősi főváros, Krakkó átadásával kapcsolatos királyi alkudozásokat az utánpótlás nehézségeivel magyarázta. Amíg a koronázó hely svéd kézben volt, addig Magyarországról és Erdélyből élelmiszerre számíthatott, a város kiürítése miatti anyagi veszteséget viszont Rákóczinak kellett megfizetni. Az októberi feltételek érvényben maradtak – 1 millió birodalmi tallér, de minimum 400–500 ezer letétbe helyezése Stettinben vagy Hamburgban, de nem zárkózott el Károly Gusztáv Lipcsétől (Lipsiae) sem. Biztosítani kellett a svéd helyőrség akadálytalan elvonulását minden ingó vagyonával, hadfelszerelésével Szilézián keresztül, a sóbányák (Wieliczka, Bochnia) eddig kitermelt mennyiségét a svéd király elszállíthatta.¹⁶⁹

A novemberi mandátum legbizalmasabb része a ratifikáció kérdésével foglalkozott, mégpedig Károly Gusztávnak jogi vészkijáratot garantálva bármilyen előre nem kalkulálható esetre. A svéd király ravaszsága és csalárdsága abban rejlett, hogy Rákóczi hadát minél hamarabb (*primo quoque tempore*), már a télen, amikor az utak felfagytak és járhatóak, „circa Lovitium” (Lowicznál, Varsótól nyugatra, Erdélytől legalább 700 km-nyire!) vagy „más helyen” (*alio in loco*) a svéd haddal egyesíteni akarta.¹⁷⁰ Sternbachék azt jelentették királyuknak, hogy az Erdélyi Fejedelemség 20.000, Moldva, Havasalföld összesen 6000, az erdélyiekhez csatlakozó kózsák 15.000 katonával fog Lengyelország határára felvonulni 1656

¹⁶⁹ PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 226., Uő: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 201., 202.; SZILÁGYI: Erdély II. 182-183.

¹⁷⁰ SZILÁGYI: Erdély II. 184.

¹⁷¹ SZILÁGYI: Erdély II. 190.; Megjegyzésként idekívánczik az a tény, hogy a X. Károly Gusztáv svéd király lengyel hadjáratait is számbavevő, angol nyelven megjelentetett Svédország történetében nemhogy II. Rákóczi György fejedelem neve, de a Rákóczi név sem, Transilvania (Siebenbürgen) földrajzi név sem került megemlítésre (!) – SCOTT, Franklin D.: Sweden. The Nation's History. Minneapolis, 1977. Sweden's Age of Greatness: II. Conquest, Autocracy and Collapse, 1654-1718. című fejezete, 207-236.; Ugyanezt a szomorú ténnyt kellett megállapítanunk a Deutsche Geschichte. Bd. 7. Dreissigjähriger Krieg und Absolutismus. 1618-1740. (Hrsg.: PLETICHA, Heinrich) Gütersloh, 1983. kapcsán

Karácsonyára.¹⁷¹ Svédország tulajdonképpen Erdély katonai potenciálját még a ratifikációt megelőzően, a jogi felelősség és garanciák nyújtása előtt igyekezett hasznosítani, hogy a hadi helyzettől függően tegye meg, illetve halogassa ezt a diplomáciai aktust. Károly Gusztáv egyszerűen csapdát állított Rákóczi Györgynek. Sternbachék bizalmasan azt a feladatot kapták, hogy a ratifikációt sürgető Rákóczi megnyugtatósa érdekében hivatkozzanak a szokásra, vagyis arra, hogy a miniszterek által letárgyalt ügyek áttekintése, jóváhagyása mindig az uralkodók jogköre volt és maradt. Igen rövid időn belül Svédország is ratifikálja a szerződést (*nec diu*).¹⁷² *December 6-án Radnóton aláírásra került az a svéd–erdélyi szerződés, amely Lengyelországot öt részesedő fél (Svédország, Brandenburg, Erdély, Zaporozsjei Had, Litvánia) között felosztotta.*¹⁷³

is, azzal a kiegészítéssel, hogy a Siebenbürgen szó egyetlen egyszer használatos a műben, az is az 1663-1664-es eseményekkel kapcsolatosan – 260.

ZÖLLNER, Erich: Ausztria története. Bp., 1998. című munkájában hiába kerestük az erdélyi-kozák, az erdélyi-svéd szövetségekötések nyomait.

¹⁷² SZILÁGYI: Erdély II. 185., PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 227.

¹⁷³ SZILÁGYI: Erdély II. 190-196., GRONDSKI: Historia belli 358.; VELICKSKO: Letopisz 273-274.; KOSZTOMAROV: Bogdan Hmel'nyickij. „Russzkaja isztoricseskaja bibliotheca XII.” Ternopol, 1889. 39., PAVLISCSEV N. I.: Szocsinyenyija II. Pólszkaja anarchija pri Jane Kazimire i vojna za Ukrainu. Csanaty II. SPb., 1878. 199.; Szilágyi Sándor Radziwiłł országát nem említi. – SZILÁGYI: II. Rákóczi György, 170., SZILÁGYI Sándor: Első szövetkezés Lengyelország felosztására 1656-ban. In: Budapesti Szemle, 1875. 8. k. 326., GIEROWSKI – GRODZISKI: Wielka historia Polski, 72-75.

Nagy nyomás nehezedett II. Rákóczi Györgyre a politizálása miatt a családja részéről. Anyja, anyósa és felesége, de a papok is igyekeztek lebeszélni a veszélyes koalíciókötésről. A magyar érsek és kancellár is levélben óvta Rákóczit a lengyelországi háborúba való beleavatkozástól (von seiner leiblichen Fraw Mutter und Schwieger Mutter, alss von seiner Gemahlin, ..., nacht und tag mit flehen von dieser action abgemahnet worden, die Geistlichen auch nicht allein in öffentlichen Predigten solch des Fürsten vorhaben improbiret, sondern auch collegialiter den Fürsten deswegen anzureden, und von seiner gefasten intention zu divertiren wollen,...) – SZILÁGYI: Erdély II. 197.; „der Römische Kayser durch Erzbischoff und Cantzler schriftlich, und dan endlich per expressum internuncium den Fürsten von solcher confoederation ab und dass Er sich in das Polnische wesen nicht immisciren möchte, ermahnen lassen.” – Ua. 198.

A koalíció életképessége

A szeptember 7-i és a december 6-i szerződésekkel II. Rákóczi György katonailag is és politikailag is biztosítotttnak érezte a lengyelországi akcióját, habár az erdélyi-kozák és a svéd-erdélyi szerződések közé egyenlőségjelet nem tett. Tévedés lenne azt gondolni, hogy Rákóczit a diplomáciai ügyekben és szokásokban való tájékozatlansága vagy járatlansága vezette a biztosítékok nélküli svéd paktumba. Nagyon is jól értette a nemzetközi szerződések koreográfiáját. Addig egy tapodtat sem mozdult indulásra kész hadával, amíg Bogdan Hmelnyickij, a Zaporozsjei Had hetmanja a parancsnoki karával együtt a Rákóczi által megkívánt formula szerint fel nem esküdött a szeptember 7-i szövetségi szerződés betartására. A kozákok felé szigorúan ragaszkodott a szerződéskötés betűjéhez, formáihoz, Károly Gusztávval szemben viszont ilyen lépésre nem szánta el magát. Sőt, maga siettetette a kedvezőtlen időjárás ellenére a téli hadjárat megindítását. Láthatóan nem egyforma mértékkel mért. *Hmelnyickijben csak a campiductort, a hadvezért, a katonát ismerte el, politikusnak, országvezetőnek, egyenrangú politikai (tárgyaló)partnernek nem fogadta el. Károly Gusztávra felnézett, a fejedelmi és a királyi méltóság minőségi különbségét érzékelte, a királyi adott szó megmásíthatatlanságában vakon hitt.*

Ezt a súlyos hibáját és tévedését még súlyosabbal tetézte! Azzal tudniillik, hogy Csigirin politikai szándékait a Zaporozsjei Had szövetségbe hívásakor egyáltalán nem tisztázta. A gyulafehérvári paktum Rákóczinak a Vörös-Rusz Ukrajnához való csatolása fejében 20 ezer kozákot garantált a lengyelországi harcokhoz. Rákóczi ezzel a segélyhaddal a lengyel trónra szeretett volna kerülni. A Vörös-Rusz határainak pontosítását – úgy látszik – tudatosan kerülte Rákóczi, talán el akarta kerülni a svédekkel folytatott egyezkedések kínos jeleneteinek a megismétlődését, talán arra spekulált, hogy lengyel királyként egyszerűbben meg tudja oldani a függőben maradt kérdéseket. Az erdélyi fejedelem el is készítette a Zaporozsjei Hadnak szánt kiváltság levelét. Ebben a következőket olvashatjuk:

„verbo nostro principali hac sub fide nostra christiana assecuráljuk az megnevezett hetmánt és vitézlő rendeket ő klmeket, hogy azbéli állapotunkban (értsd: lengyel királyként – G. S.) is ő klmeket mindennemű immunitásokban, szabadságokban, határoknak birodalmiban megtartjuk, sőt confirmáljuk, alattunk levőkkel

ios megtartatjuk azok az végzések szerint, melyek Casimir lengyel királylyal és lengyel respublicával concludáltattanak volt, avagy az mint tempore inaugurationis nostrae az ő klmek állapotja felől inter nos et ipsos conventum foret,..." (kiemelés tőlünk – G. S.)¹⁷⁴

A kozákok a területi juttatást és a tárgyalás alatt szóba került svéd–erdélyi, svéd–kozák felosztási terveket alapvetően másképpen értelmezték. Ők Lengyelország maradék nélküli feldarabolására szerződtek a felekkel. Csigirinben a lehető legegyszerűbb, de a legdrasztikusabb politikai „konceptió” született Lengyelország jövőjéről: végérvényesen ki kell iktatni az államok sorából. „A Rakoce b vengerszkomu takzse i jemu szvejszkomu na Koruny polszkoj nye büty i koroljom polszkim nye imjanovatszja, a sznyesztyi b Koruna vszja, a gorodi za promiszl vojszkovoj pogyelity po szebje, komu gde szrucsnyeje.... A ucsinyityi b tak, cstob Koruna polszkaja u Rakoci i u szvejszkovo v titlah nye imjanovalasz, tak bi ucsinyity, budto Koruna polszkaja i nye bivala” („Se a magyar Rákóczi, se a svéd (király – G. S.) a lengyel Koronában (lengyel királyként) ne legyen, lengyel királynak ne nevezzék magukat, az egész Koronát el kell tüntetni, a városokat hadizsákmányként egymás között felosztani, ki nek hol előnyösebb. Úgy kell elrendezni (a dolgokat), hogy a lengyel Korona se Rákóczi, se a svéd titulusában ne említettessék, úgy kell elrendezni, mintha a lengyel Korona nem is létezett volna.”)¹⁷⁵

Megkerülhetetlen a kérdés: miért nem lankadt a kozákság ljachok iránti izzó gyűlölete 1648 óta? Hasonló érzéseket és érzelmeket, a féktelen rombolási vágyat csak a kozákháború nyitányán, 1648–49-ben lehetett tapasztalni. A magyarázat Oroszország 1656-os politikai kurzusváltásában találjuk meg. A III. Ferdinánd császár közvetítésével realizált Oroszország – Rzeczpospolita fegyverszünete a Zaporozsjei Had nyílt arcucsapásával ért fel. A Vilnóban aláírt orosz–lengyel fegyverszünet – 1656 júliusától egészen novemberig elhúzódtak a tárgyalások¹⁷⁶ – a kozákság stratégiájáról tudomást sem vett, az orosz fődelegátus még a tárgyalóasztalhoz sem engedte a helyszínre érkező kozák követeket. Ezt a sértést soha nem bocsátották meg Csigirinben, a Zaporozsjei Had is politikai kurzusváltással védekezett. Svédország felé a nyitás az

¹⁷⁴ SZILÁGYI: Erdély II. 131–132.

¹⁷⁵ Akti JUZR III. 586.

¹⁷⁶ HHuStArchív, Bécs, Polonica 68 I., cs. 35b., f. 8–10., A tárgyalás részleteit lásd: GEBEL: II. Rákóczi György külpolitikája, 138–154.

orosz–svéd háború miatt elképzelhetetlen volt, koalíciós partnerként az Erdélyi Fejedelemség jöhetett szóba. Azért is kedvező volt ez a manőver Csigirin számára, mert Oroszország–Ukrajna 1654-es megegyezését nem érintette, de az „átkozott ljachok elleni” harc folytatására így továbbra is mód nyílt. Hmelnickij a kozákok elszántságát és eltökéltségét átérezve, egyéni sérelmét és bánatát félresöpörte, az Erdélyi Fejedelemséggel paktált le. Azzal az Erdélyi Fejedelemséggel alkotott ligát, amelynek katonái Suceava ostromakor, 1653-ban Tyimofej fiát halálra sebeztek.

Rákóczi György politikai hibáit és mulasztásait boncolgatva határozottan kijelenthetjük, hogy az erdélyi fejedelem és a kozák hetman politikai célkitűzései divergáltak. A Lengyel Királyság megsemmisítésében érdekelt Zaporozsjei Had nem arra szerződött Rákóczi Györggyel, hogy a fejedelmet a lengyel trónra segítse, hanem arra, hogy a Lengyel Királyságot letöröljék a föld színéről, hogy a Lengyel Királyság még a titulusokban se maradjon fenn. Az sem zavarta különösebben Rákóczit, hogy a svéd-erdélyi-kozák együttműködés diplomáciailag nem volt teljes azért sem, mert a svéd-kozák tárgyalások még nem jutottak révbe. A ránk maradt követutasításból kiderül, hogy Svédország minden áron meg akarta szerezni magának a Zaporozsjei Had katonai erejét. Ennek a célnak elérésére a hetmanhoz küldött svéd megbízottak – Jacob Törnesköldh államtitkár és Gotthard Welling Erdélyben tárgyaló diplomata – jobbnál jobb ajánlatokkal halmozhatták el a csigirini „fejedelmet” és „országát”. Károly Gusztáv Hmelnickijt és „országát” akár svéd vazallusként, akár szuverén fejedelemként is elfogadta volna. Amennyiben a királyi alattvalóságot választaná Hmelnickij – szól Károly Gusztáv utasítása –, úgy „Zaporozsje fejedelme” címet kapna és hűségesküt tenne a porosz (= brandenburgi választófejedelem) és a kurlandiai herceghez hasonlóan. A fejedelem munkáját egy 12 tagú szenátus segítené, a szenátorok nemességre és birtokokra számíthatnának. Természetesen a Zaporozsjei Had összes kiváltsága megerősítésre kerülne, az ukrajnai jövedelmekből a svéd király is részesedne. Ellenben, ha a kozákvezér a szuverenitás mellett döntene, úgy „szabadon létrehozhatja a maga kozák respublicáját” a kijevi, a csernyigovi, a braclavi vajdaságok területén, de csak a háború győztes lezárása után. Litvánia felől a közös határ a Berezina folyó, Lengyelország felől a Braclav – Vinnyica vonal (legfeljebb a Dnyeszter folyó) lenne. Hmelnickij titulusa szuverén uralkodóként „kijevi fejedelem és a Zaporozsjei Had hetmana” lehetne. Mindezekért az előnyökért Svédország elvárja, hogy 1. a Zaporozsjei

Had a tatárok támadásait elhárítsa, hogy 2. 40 ezer kozák saját költségén, három hónapon keresztül, Svédország határain belül és kívül a svéd hadakkal szövetségben együtt harcoljon, hogy 3. a lajstromból kimaradt, szabad kozákokat a svéd király bármikor a zsoldjába vehesse, hogy 4. a Zaporozsjei Had a svéd király engedélye nélkül más országokkal ne tárgyaljon, szövetséget ne kössön, hogy 5. a svéd kereskedők minden árúféleségre érvényes szabad és vámmentes kereskedelmi jogot élvezzenek Ukrajnában, szárazföldi és vízi járműveik akadálytalanul közlekedhessenek az új szövetséges országában.¹⁷⁷

X. Károly Gusztáv svéd király a maga szempontjából ügyesen kombinált, hiszen a kozák-orosz viszony elhidegülésére építette egész taktikáját. Igyekezett maximálisan kiaknázni a Csigirin és Moszkva kapcsolatában támadt feszültséget, meghatalmazottainak – az instrukciójuk szellemében – minden követ meg kellett mozgatniuk azért, hogy szétrobbantsák az 1654-es perejaszlavli kozák-orosz szövetséget. Törnesköldh és Welling a hetman cár iránti bizalmatlanságát akarta elmélyíteni. Azzal érveltek a kozák vezetők előtt, hogy a cár és a lengyel király kiegyezése Vlnóban nemcsak Svédország ellen irányul, hanem a kozák szabadság megsemmisítésére is tör. A vlnói fegyverszünet nemcsak azt a célt szolgálja, hogy a cár „minden alap és ok nélkül” háborúzzon Svédország ellen, „barbár módon rátámadjon a svéd határmenti várakra”, Riga ostromától se rettenjen vissza, hanem azt is, hogy a lengyel királynak és az orosz cárnak egyformán tűrhetetlen kozák szabadságot közösen felszámolják. Ezt a leplezetlen hódítási vágyat és a Zaporozsjei Haddal szembeni hatalmi gőgöt a cár módosított titulátúrája mindennél jobban kifejezi. Amíg a mostani cár egyetlen elődje sem formált jogot pl. Szmolenszk, Kijev, Halics városaira, Alekszej Mihajlovics cár hivatalos megszólításába már beletartozik a „Kis-Oroszország, a Fehér-Rusz, Volhínia, Podólia egyedurakodója” cím is. Vagyis a kozákok vérével áztatott területek már a cár fennhatósága alá kerültek, s ha ezt nem veszi észre a kozákság, akkor ez így is marad. Ebből a veszélyzónából Hmelnyickij és kozákjai kikerülhetnek, „Kijevet és valamennyi eredetileg kozák földet a moszkvai garnizonoktól” felszabadíthatják, ha a svédekkel ligába tömörülnek, az oroszokat kétirányú harcra kényszerítik. A svédek Livóniában, a kozákok Ukrajnában

¹⁷⁷ Dokumenti 1656-57., 107-116.

érhetik el kitűzött céljaikat¹⁷⁸ – elmélkedtek a kozákság jelenéről és jövőjéről a Csigirinben oroszellenes propagandát kifejtő svéd követek.

Rákóczinak csak globális sejtései voltak a svédek ukrainai terveiről, de azokat nem ítélte meg olyanoknak, amelyek késleltethették volna az 1656 szeptemberében – decemberében beért folyamatokat. A svéd ratifikáció elmaradása és a kozák célok ismeretének hiánya önmagában is elegendő ok lehetett volna ahhoz, hogy egy hadjárat megkezdését bizonytalanná tegye. Rákóczi György legsúlyosabb mulasztása mégsem ebben, hanem az európai politikai rendszer működésének helytelen felmérésében rejlett. A Rzeczpospolita felosztására létrehozott koalíció az európai nagyhatalmakat aktivizálta. Szilágyi Sándornak, a tekintélyes történésznek maximálisan igaza van abban, hogy Rákóczi „legnagyobb tévedése” az volt, hogy a nemzetközi következményeket rosszul mérte fel, abban viszont ő téved, hogy Rákóczi intervenciója indította el az addig „semleges országok” színrelépését.¹⁷⁹ Amikor 1653-ben Moldvában, 1655-ben Havasalföldön is az erdélyi hadak teremtettek rendet és „Rákóczi-vazallusokat” juttattak a vajdai székekbe, a katonai akció megtorlatlanul maradt. Holott a térséget kézben tartó nagyhatalom, az Oszmán Birodalom közép-európai befolyása került veszélybe. Ez a fenyegetés azonban 1653-ban és 1655-ben nem volt több, mint a birodalom belső válságainak egyike, amely országhatáron túli jelentőséggel nem bírt.

1656-ban a szituáció minőségileg megváltozott. A moldvai és havasalföldi támogatást is élvező Rákóczi a Zaporozsjei Haddal és Svédországgal kato-

¹⁷⁸ Archív JUZR III/6. 159-161., Dokumenti Bogdana Hmelnickovo 548-550.; LIPÍŃSKI, Wiaczesław: *Z dziejów Ukrainy*. Kijów, 1912. 531.

Mi úgy véljük, hogy az ukrán nemzeti történetírásban mára elfogadottá vált nézetet – Hmelnickij már 1649-ben az önálló, szuverén, ukrán (nemcsak kozák!) állam megteremtésén fáradozott – vitatnunk kell. Hmelnickij politizálásában a fordulópontot az 1656. év jelentette, Erre bizonyítékként szolgálhat az a csigirini összeszólalkozás, amely a cári követ és a Zaporozsjei Had vezetői között zajlott 1657 nyarán. A cár nevével azt követelte a Moszkvából érkezett diplomata, hogy a kozák vezetők nyilatkozzanak félreérthetetlenül: a lengyel királynak vagy az orosz cárnak akarnak-e szolgálni a jövőben? Amennyiben a cár hűségén maradnak, úgy a lajstromozott kozákok száma nem haladhatja meg a 40 ezret, amelyből 12 ezer a dnyeperi zuhogóknál, 22 ezer Ukrainában a meghatározott vajdaságokban, a többiek a lázongó parasztság ellen katonáskodik majd. „In possessionem suam” a nyezsini, a perejaszlavli, a belaja cerkovi vajdaságok területe kerül. – Archív JUZR III/6. 341.

¹⁷⁹ SZILÁGYI: II. Rákóczi György, 173.

nai ligában egyesült Lengyelország felosztására. A Lengyelország elnyelésében közvetlenül érdekelt országok – Svédország kivételével – vazallus országok voltak, ám Brandenburg Svédország jóvoltából Poroszországban szuverén államisághoz jutott 1656 novemberében. Vagyis egy olyan folyamat kezdődött el, amely a Német-római Birodalom, az Oszmán Birodalom és Oroszország számára egyaránt elfogadhatatlanná vált. Reálisan fenyegetett a veszély, hogy a Rzeczpospolita eltüntetése Európából svéd orientációjú független államok születéséhez vezethetnek. Miközben a Rzeczpospolita „az életéért” küzdött, a szomszédos nagyhatalmak a túlságosan is autonóm módon cselekvő vazallusait csendesítették le. Következésképpen, Európa hagyományos rendjének megőrzése céljából a Rzeczpospolitát életben kellett tartani, a befolyási övezetét kiterjesztő Svédországot vissza kellett szorítani a Balti-tenger partvidékére. Ennek a stratégiai célkitűzésnek kivitelezése csak Svédország elszigetelésével történhetett meg.

A Német-római Birodalom Svédország elleni háborúja egész Európát lángba borította volna, a vesztfáliai békerendszert semmisítette volna meg, ellenben a harmincéves háborútól távolmaradt Rzeczpospolita védelméhez, a svéd szövetségesek támadásának elhárításához adott katonai támogatás az európai koordinátákat nem módosította. Ezen az alapon Bécsben Varsó segítségkérése célba juthatott, erről 1656. december 1-én katonai támogatást ígérő paktum is született.

Az Oszmán Birodalom kétszeresen is érintett volt a konfliktushalmazban, Erdély és a Krími Kánság kapcsán. Rákóczi György a lengyelelles szövetség tagja, Mehmed-Girej pedig 1655 óta Lengyelország szövetségese. Ha a svéd–erdélyi–kozák liga győzelmet aratna ebben a háborúban, akkor a Porta szegényebb lesz az Erdély – Moldva–Havasalföld régióval. A beindult folyamat továbbgyűrűző hatása feltartóztathatatlan lenne. Ez a komoly hadi potenciállal rendelkező, esetleg szuverénné fejlődő ország a Habsburg–Oszmán békét, a Magyarország területi szétszabdaltságában egyformán érdekelt nagyhatalmak megegyezését kérdőjelezné meg. Az európai erővonalak átrajzolásához sem Bécs, sem Sztambul nem adhatta beleegyezését.

Rákóczit a szövetségei miatt, már a kortársai elítélték, bár ne feledjük, hogy ezek a művek (memoárok zömében) a sikertelen hadjárat után láttak napvilágot. Szalárdi János szerint a svédek és a kozákok belekényszerítették a fejedelmet a háborúba, a svéd király „hadakozó társnak” hívta Rákóczit, „a kozák hetmány is az lengyelek ellen való confoederatioját, szövetségét nagyon kíván-

ja vala”. De voltak olyan lengyel hangok is, akik a gyors hadjáratra biztatták a fejedelmet, mert „fegyver által azonnal meglehetne a koronának elnyerése.” Rákóczi tétovázását egyesek, a fejedelem környezetében rossz szemmel nézték, végülis ezeket az invitálásokat „a magok grátiájakat, kedvességeket vadászó udvari hősök” tanácsára fogadta el.¹⁸⁰

A Szalárdi-hatás alatt álló Enyedi István a svédek és a kozákok fényes ígéreteire és a tanács felelőtlenségére hivatkozik. A szövetségesek „a lengyel királyságnak fundamentum nélkül való ígéretivel” vették le a lábáról Rákóczit, miközben „hazabéli némely ifjú fő rendek” a Porta Erdélytől való félelmét, a fejedelem legyőzhetetlenségének mítoszát sugallták neki.¹⁸¹ Bethlen János, Rákóczi egyik katonai vezetője azt rója fel Erdély urának, hogy a lengyeleket mintha teljesen kitörölték volna emlékezetéből, „mindenek előtt a svédek és a kozákok barátsága állt”, de végül is a vállalkozás megindítására a generalia comitia mondta ki az utolsó szót.¹⁸²

A lengyel Temberski minden baj, szenvedés okát X. Károly Gusztávban találja meg, mert a svédek „ad societatem” vonták Erdélyt a Magyar Királyság megszerzésének az ígéretével: „*Rakocium dicunt socium suum futurum ob spem regni Hungarie possidendi*”.¹⁸³ Wieliczko figyelmét is csak a svéd-erdélyi együttműködés köti le, amelyben Károly Gusztáv ligára bírta Rákóczit Lengyelország ellen, pedig 1653-ban „esküvel fogadott szövetség” létezett János Kázmér és Rákóczi között.¹⁸⁴

Az ukrán kozákság történetét először összefoglaló, 17-18. sz. fordulóján élt ukrán történétíró, Grabjanka félreérthetetlen tendenciózussággal jeleníti meg a szövetség lényegét. 1656-ban Hmelnickij híret vette annak, hogy „a svédek a poroszok és a magyarok” Lengyelországra szándékoznak törni, s hogy valaki nehogy olyan részt szakítson ki Lengyelországból, ami a Zaporozsjei Hadnak ártalmas lenne, ezért cár öfelsége tudtával János Kázmérral az ukrán-lengyel határt kijelölték: a Dnyeszter torkolatától a felső folyá-

¹⁸⁰ SZALÁRDI János Siralmas magyar krónikája (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta SZAKÁLY Ferenc) Bp., 1980. 345-346. (SZALÁRDI: Siralmas magyar krónikája)

¹⁸¹ Erdélyi Történelmi Adatok IV. 224-225.

¹⁸² BETHLEN: Rerum Transylvanicarum libri quatuor, 36., 43.

¹⁸³ TEMBERSKI: Annales 1647-1656, 341.

¹⁸⁴ VELICKO: Letopisz, 273-274.

sig, onnan a Goriny felső folyásáig, a Pripjatyon át Bihov városig, onnan a Dnyeperen át a Szozs folyóig, a szmolenszki járásig, Roszlavl város határáig.¹⁸⁵

A lengyel krónikaíró és Grabjanka a nemzeti érdekeknek megfelelően tárgyalják az eseményeket. Temberski, Wieliczko a lengyelek harcának igazságos voltát, a protestáns uralkodó törvényszerű vereségét emelik ki, Grabjanka pedig Hmelnickij cárhoz fűződő megingathatatlan hűségét, a kozák-orosz érdekezonságot hangsúlyozza. Szalárdi és társai a körülményekhez képest az objektivitásra, legalábbis a sokoldalú megközelítésre törekednek, nem hallgatnak Rákóczi felelősségéről, de még a diplomáciai kötések félsikeréről sem. Főleg a török és tatár erejének lebecsülése miatt háborog Szalárdi, pedig a szultán országainak számbavétele elég lett volna az erdélyi monarchiának, majd, mint az elefántnak a szúnyogtól, mitőlünk valamilyen tartani kellene-e”¹⁸⁶

Holott mértéktartásra és józanságra intő, baráti és ellenséges hangvételű figyelmeztetés is elhangzott az erdélyi politikaformálás döntő hónapjaiban. Zülfikár aga, a szultán Erdéllyel szimpatizáló főtölmácsa már 1656 szeptemberében Harsányi Jakabnak részletesen kifejtette Rákóczi lengyel királyságával kapcsolatos véleményét. Tanácsolta a fejedelemnek, hogy Lengyelországtól távol tartsa magát, „mert mind az lengyelnél, s mind az svédnél az portának hiti vagyon”; ám ha mégis fegyverhez nyúlna Rákóczi, az nagy háborúságot eredményezne. „Az nagyságod fejedelemsége – tolmácsolja Harsányi Zülfikár szavait –, jobb száz lengyel királyságnál is, az ország pusztá, jövedelmetlen, az szomszédok rosszak (kiemelés tőlem – G. S.)”. Különben a lengyel királyi cím megszerzésének más a módja, hangzik a jó tanács. Erdélyből és Lengyelországból küldjenek követeket a szultánhoz, de „az lengyel követ kérje meg nagyságodat (ti. a királyi címre – G.S.) az ország nevével”, „nagyságod követje által kéredzék” Lengyelországba mint annak idején Báthori István, „kit öt-hat bégek szép seregekkel s az erdélyi haddal bekisértek Lengyelországban”.¹⁸⁷ Egy későbbi jelentésében Harsányi arról írt, hogy se a lengyelt, se a svédet „nem kívánja az porta, hogy nagyságod segítse”, mert ha a lengyelek az erdélyi fejedelem segítségével visszaszerzik a hatalmukat, akkor a két ország „másokkal confoederálván, félnek, reájok ne forduljon”. A svéd, mint „erős hadakozó nemzet” győzelme esetén ve-

¹⁸⁵ GRABJANKA, Grigorij: Letopisz. Kijev, 1893. 145.

¹⁸⁶ SZALÁRDI: Siralmas magyar krónikája, 347.

¹⁸⁷ MHHD XXIII. 471.

szélyes szomszéd lenne, előbb-utóbb a Porta ellen fordulna.¹⁸⁸ Balogh Máté kapitáhi kertelés nélkül kimondta: a hangulat Konstantinápolyban Erdély-ellenes, mert a magyarországi végekből olyan hírt kaptak, hogy „egy nap csak elmigyen lengyel királyságra” a fejedelem.¹⁸⁹ A nagyvezír fenyegető kijelentéséről is tudott Rákóczi: „nagyságod inide-amoda ne kapjon, java az portátul van, kára is innét következhetik”.¹⁹⁰

Ezt a nagyon is jóindulatú, a törökök bosszantásától intő portai figyelmeztetés már egyáltalán nem hatott Rákóczi fejedelemre. Lám, az 1653-as és az 1655-ös erdélyi hadjáratok is kiváltották a Porta rosszallását, de az eredményeket produkáló gyors befejezés a törököket kiengesztelte. Ugyanezt a cselekvési programot 1657-ben is végig lehet vinni – gondolhatta a fejedelem. *Gyorsaság = győzelem = a Porta megnyerése* terv alapján látott hozzá II. Rákóczi György dédelgetett álmának, a lengyel korona megszerzésének a megvalósításához. De még ennél is „fontosabbnak tűnhet az a tény, hogy II. Rákóczi György hatalmának gyarapítására távolabbi cél elérése érdekében tör. A Magyarországon folytatandó Habsburg-ellenes hadjáratra készülve indítja lengyelországi háborúját.”¹⁹¹

Fegyverrel a koronáért

Daniel Żytkiewicz, egy lengyel királyi tisztségviselő politikai prognózisa a Rzeczpospolitának keserves 1656-os évet jósolt: ha a lengyelek győznének az 1656. évi kampány időszakban, akkor a svédek Poroszországba visszahúzódhatnak és egy év múlva kezdődik minden előlről. Ellenkező esetben, ha a svédek kerekednének felül, a lengyeleket „világgá kergetnék, le a török birodalom határáig” (musieli uciekać w świat aż do tureckiego państwa). Mindkét variáció az elkerülhetetlen hadakozást rója az országra, tehát meg kell találni Svédország sebezhető pontjait. Żytkiewicz helyesen állapította meg azt, hogy a svéd királyi titulus János Kázmér általi bitorlásának, mint háborús oknak az emlegetése pusztán kifogás, az igazi ok a Balti-tenger fölöt-

¹⁸⁸ MHHD XXIII. 483., SZILÁGYI: Erdély II. 223.

¹⁸⁹ MHHD XXIII. 482.

¹⁹⁰ Ua. 509.

¹⁹¹ Erdély története 1606-tól 1830-ig. Második kötet. (Szerkesztette: MAKKAI László – SZÁSZ Zoltán) Bp., 1986. 717., PÉTER Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. In. Századok 1972/3.

ti kizárólagos hatalom megszerzése. Itt, ebben a térségben kell és lehet megsebezni a betolakodót, tehát a tengeri hatalmakat (Dánia, Hollandia) kellené mozgósítani Svédország ellen, valamint Oroszországot kelet felől.¹⁹²

Ez a program többé-kevésbé meg is valósult, az egyik főszerep mégis III. Ferdinánd császárnak jutott. A császár a konfliktus első percétől kezdve a háború megfékezésén fáradozott, de erőfeszítései csak lengyel–oroszlációban hoztak eredményt, igaz csak átmeneti sikert, az eldurvult lengyel–svéd viszonyt más eszközökkel kellett orvosolni. A lengyel probléma megoldásán dolgozó Franz Lisolának, a császár svéd és brandenburgi rezidensének határozott állásfoglalása döntötte el Bécs fegyveres beavatkozás körüli bizonytalankodását.¹⁹³ János Kázmér és Frigyes Vilmos környezetében szerzett tapasztalatai alapján a széles látókörű diplomata sem látott egyéb kiutat, mint segélyhadakkal segíteni Lengyelországot. Lisola úgy vélte, hogy a Rzeczpospolitát a háború folytatására alkalmassá kell tenni, nehogy a francia diplomácia a bécsi udvar hezitálása miatt a saját előnyére kamatoztassa a lengyelországi bonyodalmakat.

1656. december 1-jére államszerződéssé formálódott III. Ferdinánd császár és János Kázmér lengyel király akarata. A császár kötelezte magát arra, hogy a volt királyi alattvalókat, a brandenburgi választófejedelmet és a kőzák hetmant lengyelelles szövetségük felbontására és a megbékélésre ráveszi. Erősíti békeközvetítő tevékenységét Svédország és Oroszország uralkodójánál. Egy 4 ezer fős segélyhadat Ausztria a lengyel király parancsnoksága alá bocsát (*quatuor millia peditum ex copiis suis exauctorabit, eaque sub signa polonica concedere permittet*), amely Lengyelország és Poroszország területén bevethető, de a brandenburgiak ellen nem hadakozhat. A lengyel király „*arma et munitionem bellicam*” beszerzésére a császár országaiban és tartományaiban szabad kezet kapott. A császári segélyhad, mivel Lengyelország védelmét szolgálja, a vesztfáliai békét nem sérti, a császár és a svéd király között hadiállapot nincs. A bécsi egyezményt Johann Auersperg és Ernest Öttingen hercegek, valamint Jan Leszczyński poznańi vajda és Jan Wielopolski wojniczai várnagy látta el kézjegyével.¹⁹⁴ Melchior

¹⁹² Pisma polityczne I. 148.

¹⁹³ HHuStArchív, Bécs, Polonica 68 I., cs. 35b., f. 54., 84., 154. – Franz Lisola császári követ jelentései III. Ferdinándnak 1656. szeptember 7-én, 15-én, 27-én.

¹⁹⁴ HHuStArchív, Bécs, Urkundenreihe, Repertorium I., XIV/1., Bd. 11. Nyomtatásban (újabbán): Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku (Opracował, wstępem i przypisami opatrzył: Zb. WÓJCIK) Warszawa, 1985. 31–37.

Hatzfeld császári tábornok a mozgósított hadakat Sziléziába koncentrált és a ratifikációt követő indulási parancsra várakozott.

A diplomáciai fronton nehéz tárgyalásokkal kivívott sikerek – a vilnai megállapodás (1656. november 3.), a bécsi katonai előegyezmény (1656. december 1.) az 1657 telén megindított, egybehangolt svéd-erdélyi-kozák támadás miatt veszélybe kerültek.

II. Rákóczi György, miután december utolsó napján a Rzeczpospolita népehez szóló manifestumában az „általános és az egyéni békesség” megteremtését ígérte,¹⁹⁵ 1657. január 18-án Viskről megindította a hadait a lengyel határ felé.¹⁹⁶ Hihetetlen erőfeszítések árán sikerült maguk mögött hagynia a szinte járhatatlan Priszlopot, a Vereckei-hágón átjutva az Opor (Apor) völgyén haladva 1657. január 30-án Szkoleba (Skole-ba), az első jelentős galíciái, lengyel városba érkezett. Rákóczi a gyalogságát, tüzérségét, málhásszekereit messze maga mögött hagyva jutott el a lengyel végekre. Február 2-án Sztrijbe, a kozákokkal való egyesülésre kijelölt városba érkezett, ide várta a kozák hadakat, számítása szerint február 3-4-ére.¹⁹⁷ Ottani tartózkodásá-

¹⁹⁵ Schlippenbach Christopher Karl követ jelentése uralkodójának, X. Károly Gusztávnak: „Erst als der polnische Krongrossfeldherr Sebastian Fürst Lubomirski – natürlich nicht umsonst – die polnische Königskrone dem Fürsten von Siebenbürgen anbieten liess, entschloss sich Rákóczy in Galizien einzurücken. In einem Manifest vom 31. Dezember verkündete er, dass ihm durch eine ansehnliche Botschaft die Krone Polen übertragen sei, und dass er mit seinem Heere komme, unter Gottes Hilfe den zerstörten Zustand der Republik wieder zurechte zu bringen.” – SCHLIPPENBACH, Albert: *Zur Geschichte der Hohenzollerischen Souveränität in Preussen*. Berlin, 1906. 214.; Lásd a további részleteket: GEBEL: II. Rákóczi György külpolitikája, 190.; KÁRMÁN Gábor: *Bellum iustum-érvelések II. Rákóczi György háborúiban*. In: *Századok* 2006/4. 949-954., 958-960.

Rhédei Ferenc, a máramarosi főispán még az utolsó pillanatban is megpróbálkozott a lehetetlennel, megpróbálta lebeszélni a fejedelmet a hadjáratról. Sok egyéb mellett a legnyomósabb érve az volt, hogy Erdély a három császár (német, török, orosz) közül kettőnek közvetlen szomszédja, „azok torkában helyezkedik el”, könnyen lenyelhetik az országot. Azok a fejedelem lengyelországi bevonulását nem fogják tétlenül nézni, inkább a haza megőrzésére, az esetleges kudarc okozta könnyekre gondoljon, mielőtt végzetes tettekre kezdene. „Quaerere Regna minus, parta tueri, plus est.”-összegezte véleményét a főispán. – GRONDSKI: *Historia belli*, 364-367.

¹⁹⁶ MTT I. 228., MTT XV. 38-39.; A Kárpátokon való átkelés nehézségeiről, a zord időjárási viszonyokról lásd: SZILÁGYI: Erdély II. 352., valamint Grondski, Kraus, Szalárdi műveinek részleteit, Rhédei László naplóját (MTT I.)

¹⁹⁷ SZILÁGYI: Erdély II. 353.

nak első napján jóhírekkel teli levelet postázott anyjának: „Lengyelség hoz-
zánk elég hajol, szívesen mutatják lenni magokat”; Wiśniowiecki herceg
„mellénk áll hadával”, Sapieha csatlakozását is várja. Úgy hírlík, – folytatódik
a sikerek számbavétele – hogy Szambor (Sambor), „Premisle” (Przemysł) vá-
rosokat, „oltalmazni nem akarják, Ilvót (Lvov) is megadnák, az hova Kemény
János uramat holnap bocsátjuk 3 ezer lóval”. Lubomirski koronamarsall „négy
lengyel főembert küldött hozzánk tractára Krakóbúl.”¹⁹⁸ A téli hadjárat koc-
kázatát vállaló Rákóczinak egyes lengyel urak utolsó ajánlatként – a táma-
dás leállítása fejében 44 ezer aranyért a krakkói vajdaságot, Lubló várát és a
Szepességet kínálták,¹⁹⁹ ugyanakkor mások, Lubomirski koronahetman a
Rákóczi-manifesztum ellenkiáltványát köröztették Kis-Lengyelországban,
hogy az erdélyi fejedelem propagandájának elejét vegyék.

Tényleg „a szabadság visszaállítására” törekszik az erdélyi úr? – tette fel a kér-
dést a Rákóczival szegről-végről rokon lengyel főúr. Egyáltalán nem – hangzott
a kategorikus válasz –, mert „a szabadság első feltétele, a szabad electio” nem ér-
vényesül. Lám Rákóczi fegyverrel akarja megszerezni a koronát. Arra való hi-
vatkozását, hogy ti. felajánlották neki a trónt, képtelenség elfogadni, hiszen ma-
gánemberek cselekedtek így a saját nevükben, márpedig ez alkotmányellenes.
A Rzeczpospolitának van királya, csak vele tárgyalhat a fejedelem ilyen nagy
horderejű kérdésről, de különben is, a koronához egyetlen út vezet, „az általa-
nos sejmre elküldött követek révén” (przez wysłanie posłów na sejm walny).²⁰⁰

Rákóczi 10 napot töltött Sztrijben (Stryj-ben) – betegsége akadályozta a
továbbhaladásban –, de a contiunctio sem ment végbe a kozákok késése mi-
att. Hmelnickij Anton Zsdanovics kijevi ezereskapitányt kinevező okmá-
nya 1657. január 10-én kelt,²⁰¹ indulása pedig az ezt követő napok valame-
lyikén történt. Zsdanovics azt a parancsot kapta, hogy „az erdélyi fejedelem
hadaival egyesüljön, és oda vonuljanak, ahová parancsolják nekik” (i tam
sli, gde onim ukazano), és bárkivel szemben védje meg katonáit „a legkisebb
bántódástól” is.²⁰² A 20 ezresnek saccolt kozák sereg²⁰³ a kitűzött időpontnál

¹⁹⁸ MHHD XXIV. 512.

¹⁹⁹ SZILÁGYI: Első szövetkezés... In. Budapesti Szemle 1875/8. k. 327.

²⁰⁰ RUDAWSKI: Historia Polska II. 225-226.

²⁰¹ Dokumenti Hmelnickovo, 551.

²⁰² Uo.

²⁰³ Sternbach 1657. február 12/22-i levele Károly Gusztávnak: „Celsissimi principis
copias, quarum duces praeter ipsum principem sunt Kemnianusch [Kemény János]

később, csak február 17-én Przemyszl közelében, Medyka és Torki falvak térségében egyesült Rákóczi hadával.²⁰⁴

A közel 50 ezres koalíciós sereg, akárcsak X. Károly Gusztáv Nagy-Lengyelországból, akadály nélkül vonulhatott Krakkó irányába, a lengyelek – Jerzy Lubomirski parancsnok – ostromgyűrűjében védekező Paul Würtz (Wirtz) svéd generális (general-major) felmentésére. Komoly katonai megmozdulásokra a térségben nem került sor, a lengyel hátszágot mindössze Lvov, Szambor, Przemyszl várai²⁰⁵ képezték. Ebben a situációban Rákóczi talán nem minden alap nélkül reménykedhetett a lengyelek hódolatában, elsősorban Lvov kapitulációjában.

Kemény János a kereskedőváros feladásával kapcsolatos alkudozásokat a Rákóczi-hűségére pártolt, arianus vallású lengyel Grondskira bízta, akinek ráadásul a családja és a rokonsága itt a városban élt. Samuel Grondski azt kérte a Lvoviaktól, hogy az erdélyi fejedelmet leendő királyuknak ismerjék el, hiszen Lengyelország segítségért fordult Erdélyhez. A fejedelem csupán elfogadta a lengyelek feltételeit, s ezért tartózkodik seregével lengyel földön. Grondski okos ékesszólása sem hatotta meg a vajdai székhely tanácsát, a leopolisziak a városkapukat nem voltak hajlandók kitérni Kemény János várakozó katonái előtt.

et Bakosch Gabor aestimabam ad – 18000 equitum et 5000 peditum, Cozacorum in acie stantium, et samopallis utentium 20000. ... Wallachorum numerantur 6000.” – SZILÁGYI: Erdély II. 273.

²⁰⁴ Az erdélyi és a kozák hadak egyesülésének dátumára több variáció is él a szakirodalomban. II. Rákóczi György február 18-i levelében már bekövetkezett tényként említette a kozákok csatlakozását. „Az kozáksággal meegyeztünk, felesen vagyunk...” – MHHD XXIV. 513.; Legújabb BOROZ, Andrzej lengyel helytörténész dolgozta fel a przemyszl-i és a sanok-i körzetek történetét az „özönvíz” idején. Ő azt állítja, hogy a Lengyelországra támadó seregek egyesülése február 21-én ment végbe, mert a San mentén (Torkinál) táborozó Jacek Szemberg lengyel parancsnok már az erdélyi-kozák egyesült sereg 3000 fős előrsét zavarta szét éjszakai (21/22-i) akciójával. (Boroz történész nem tud Rákóczi anyjához írt leveléről!) – BOROZ, Andrzej: *Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach „Potopu” 1655-1657*. Przemyszl, 1999. 84.

²⁰⁵ Przemyszl csak igen nagy megváltási díj és semlegesség fogadása ellenében szabadult meg a megkezdett ostromtól. Sebesi Miklós, Andreas Gaudi és Konrad Mansfeldt ezredei Kemény János parancsára három oldalról támadták a falakat. A Lvovi kapu kereset lövetése, illetve a Timárok bástyájának aláaknázása csikarta ki a város kapitulációját. Egyébként a város azzal hívta ki maga ellen Rákóczi haragját, hogy a Munkácsról táborába küldött 16 szekémi borszállítmányon a przemysliek rajtaütöttek. – BOROZ: *Działania wojenne*, 88-90.

Csupán a semlegességre – éppúgy, mint Przemysł – kötelezték magukat, János Kázmérral meg a respublicával való tanácskozást javasolták Rákóczinak.²⁰⁶

Lubomirski, mihamelyst tudomást szerzett Rákócziék Przemysł melletti felbukkanásáról, azonnal felhagyott Krakkó ostromával és birtokainak központjába, Łańcutra vonult vissza. Itt keresték fel a koronahetmant a fejedelmi követek, hogy az 1656-ban adott ígéretét váltsa valóra. A közel két éves politikai színjáték itt ért véget. A Rákóczival távoli rokonságban is álló főnemes tagadta, hogy valaha is koronát és területeket ajánlott volna az erdélyi fejedelemnek. Különbözik ő, mint a panok egyike, a király és a respublica megbízása nélkül nem is tehetne ilyet. Egyúttal megüzente Rákóczinak, hogy ha ez az ára Lengyelország megsegítésének, akkor ellenségének tekinti. Azt is kijelentette, hogy a betolakodóknak nemcsak a királyi hadakkal, hanem a fegyvert ragadó népfelkelőkkel is számolniuk kell.²⁰⁷ Lubomirski politikai kétszínűsége, illetve nyílt színvallása, valamint a lengyel-litván nem katolikusok támogatására épített erdélyi álmokat alapjaiban megrendítette. Erdély fejedelme rászédettnek, kijátszottnak, kiszolgáltatottnak érezte magát. Indulatainak nem tudott, de nem is akart parancsolni, Łańcuton vett bosszút az őt ért sérelemért (1657. március 8.). Keményt küldte oda „egy rész haddal, kozáksággal; ha megadják magokat jó; ha hol nem, gyútassa fel” paranccsal.²⁰⁸ Szándékától III. Ferdinánd főkövete, Szelepcsényi György sem tudta eltéríteni, Lubomirski birtokai a nagy gyűlöletnek és a kegyetlenségnek esett áldozatul. A gyilkolásban és gyűjtogatásban a magyar a kozáktól, a székely a moldvaitól, a német a személytől nem maradt el. Különösen kedvüket lelték a templomok, a kolostorok kirablásában, a papok, szerzetesek kínzásában. Még a halottakat is kiforgatták a sírokból, hogy ékszerekhez jussanak.²⁰⁹

²⁰⁶ Történelmi Tár 1893. 425-426., SCHMIDT: II. Rákóczi György Lengyelországban. In: Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei III. 102-104.

²⁰⁷ SCHMIDT: II. Rákóczi György Lengyelországban – ua. 105.

²⁰⁸ MHHD XXIV. 514., Manuscripta Instituti Ossoliniani (Ossolineum – Wrocław). II. 187. p. 328.

²⁰⁹ GRONDSKI: Historia belli, 406-407., Egy másik példa 1657 április derakáról. „Amíg az svéc királyhoz jára a fejedelem, ..., azalatt Küküllő vármegyebeli egynehány lovasok zsákmányra kimenvén, drága, sok, szép, aranyas, drágaköves marhákat, papi öltözeteket hoztak a táborra, melyhez hasonló zsákmánylás nem esett az egész akkori hadakozás alatt.” – PETRITYVITY-HORVÁTH Kozma önéletírása. In: Magyar gondolkodók. 17. század. (A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek TARNÓC Márton munkája) Bp., 1979. 1044.

A lańcuti eset elszabadította az érzelmeket, se vége- se hossza nem lett a zsákmányolásnak, a pusztításnak, a gyújtogatásnak. Elsősorban a krakkói és sandomierzi vajdaságok szenvedtek Rákóczi hadainak erőszakoskodásától.²¹⁰ A Kemény János által „Lengyelországba érkeztek” kihirdetett edictum militare rövid időn belül üres papirossá silányult. A szabályzat szerint ugyanis egy asztag, vagy falu szándékos felgyújtásáért, fosztogatásáért, „kihirdetett időn és helyen kívüli zsákmányolásért” például halálbüntetés járt.²¹¹ A hatályában érvényes, de gyakorlatilag minden nap áthágott hadireguláról a hadjárat későbbi szakaszaiban már szó sem esett. A magyarok és a kozákok rémtettei miatt a galíciai lakosság arra kényszerült, hogy az erdőkben, mocsarakban, illetve a hegyekben keressen menedéket és ott szabadcsapatokban szerveződjön. Lubomirski egyáltalán nem túlzott, amikor Rákóczi ellenségei közé a népfölke- lőket is odaszámította.²¹² A reguláris lengyel erők az egyetlen helyes taktikát vá- lasztották – igaz, ezt a körülmények diktálták – kitértek az ütközetek elől, zömé- ben könnyűlovasságból álló egységeiket gyors helyváltoztatással megóvták, rajtaütésszerű portyáikkal érzékeny veszteségeket okoztak. Már Szalárdi is talá- lóan jellemezte ezt a harcmodort: „hogymost az üdőnek engedni kellett, oly számosság ellenének fárasztására, nyughatatlankodtatására, fogyasztására utat, alkalmatosságot kellene engedni, hasznosnak itélék”.²¹³

Rákóczi felvonulási útjából Jerzy Lubomirski délkeletre, Tyczyn, Dubiecko irányába Przemyśl közelébe, Stanisław Potocki hetman pedig északkeletre, a San folyón átkelve, Tarnogródhoz húzódott. Rákóczi nem tulajdonított különösebb jelentőséget ezeknek a néhány ezres csapatoknak, egy cél vezérelte: Krakkó az ősi főváros, a koronázóhely megszerzése. Coelestin Sternbach, a svéd király Rá- kóczinál hagyott rezidense, hiába figyelmeztette a haditanácsot arra a veszélyre, amely Lubomirski sértetlen elvonulása és a litvániai hadhoz való csatlakozása miatt bekövetkezhet. Meggyőző érvei süket fülekre találtak. Ekkor a svéd rezi- dens királyától azt sürgette, hogy Rákóczi mellé néhány zászlóaljnyi katonával egy olyan svéd tábornokot delegáljon, aki „nyílt terepen zajló akciókat” (actiones campestris) tanácsaival segíteni tudja.²¹⁴

²¹⁰ KAMINSKI, Andrzej: Zniszczenia wojenne w Małopolsce i ich skutki w okresie najazdu szwedzkiego 1655–1660. In: Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. II. 354–357. Itt részletes kimutatás található az elpusztított településekről.

²¹¹ MTT VII. 128–129.

²¹² MHHD XXIV. 513.

²¹³ SZALÁRDI: Siralmas magyar krónikája, 353–354.

²¹⁴ SZILÁGYI: Erdély II. 273.

A svéd hadművészet színvonalától alaposan elmaradt erdélyi hadvezetés a Lengyelországban történeteket győzelmi jelként értékelte, Rákóczi elégedetten meg is írta anyjának: „ellenség fegyvere mi 10 ember híjával nem vagyunk”.²¹⁵ A biztos győzelem tudatát erősítette Rákócziban a február 22-én Przemysł és Jarosław közötti táborában megjelent bécsi küldöttség is, amely a lengyel „nagy rendek” korábbi javaslatát ismételte meg. Szelepcsényi György nyitrai püspök, magyar kancellár, Rákóczi László, a fejedelem unokabátyja, Homonnai György, Révai Dániel, Barkóczi István, Fejérpataky Kristóf nemcsak III. Ferdinánd nevében, hanem privátim is képviselték a rájuk bízott ügyet. A *krakkói vajdaság*, a *Szepesség*, *Lubló odaigérése* mellett – Kraus értesülése szerint – János Kázmér 1656-os ígéretét is felújították, vagyis Rákóczi György fia János Kázmér halála után király legyen, addig pedig környezetével együtt éljen Krakkóban. Erdély gazdasági előnyként a Rzeczpospolita egészére érvényes vámmentes kereskedelmet élvezhet.²¹⁶

A bécsi delegátusok próbálkozásai az önbizalommal telt Rákóczi hazatérítésére, a confoederatio felbomlasztására eredménytelenek maradtak, mert a kozák és a svéd ajánlatok sokkal csábítóbbak voltak. Az utóbbiak nemcsak a morzsákkal, hanem országnyi területekkel, Erdély földjének többszörösével és a királyi címmel kecsegtették. A békeközvetítést – jelentette Reniger Konstantinápolyból Bécsbe – *Rákóczi azzal utasította el, hogy „Lengyelországban majdhogy nincs ellensége”* (– kiemelés tőlünk – G. S.).²¹⁷ Az „ifjú” Rákóczi György nem követte apja, „öreg” Rákóczi György példáját, aki 1645 nyarán III. Ferdinánd ajánlatára – a török fenyegetőzést sem hallgatva el – félbeszakította Brno ostromát és hátat fordított hadakozó társának, Torstensonnak. Az „ifjú” fejedelem *a biztos kevés helyett a bizonytalan sokat* választotta. Mindent a katonai sikerekre alapozott, mindent kockára vetett a nagy cél, a lengyel trón megszerzése érdekében. Diplomáciailag is védettnek érezte magát, az erdélyi külpolitika függősége mintha feloldódott volna a svédekkel, kozákokkal létesített koalícióban.

A Bethlen-i politika nyomdokain haladó Rákóczi (in hoc motu princeps Rakoczius Bethlehem quondam principis Transylvaniae consiliis ac vestigiis insistat)²¹⁸ március 28-án fényes külsőségek között bevonult a krakkói kirá-

²¹⁵ MHHD XXIV. 514.

²¹⁶ MHHD XXIV. 514., ETA IV. 229., SZILÁGYI: Erdély II. 273-274., GRONDSKI: Historia belli, 391., KRAUS: Siebenbürgische Chronik, 262.

²¹⁷ Zserela XII. 462.

²¹⁸ WIBLING, Carl: Diplomáciai okmányok II. Rákóczy György uralkodása történetéhez. In: Történelmi Tár 1893. 423.

lyi várba, a Wawelbe, hivatalosan is átvette a várost Paul Würtz svéd tábornoktól.²¹⁹ Április 12-én Ćmielównál X. Károly Gusztáv svéd király és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem egyesítették a hadaikat.²²⁰ Az erdélyi fejedelem úgy gondolta, hogy a seregek egyesítésével legfontosabb célját elérte, a lengyelek behódolása, az értelmetlen hadakozás felfüggesztése rövid időn belül bekövetkezik. Csalódottsága már akkor elkezdődött, amikor Károly Gusztáv a Lublin térségében gyülekező lengyel–litván had bekerítésére és megsemmisítésére adott parancsot. Erőltetett menetben közelítették meg a kijelölt térséget, de hiába, a lengyelek egéretat nyertek. A hadi fegyelmet nem tűrő magyarok és kozákok szinte egymással versenyezve pusztították a falvakat, sanyargatták az embereket, előszeretettel rabolták ki a templomokat és a kolostorokat. Ilyen körülmények között távolodtak el egyre inkább Kis-Lengyelországtól Litvánia felé, a Bug folyó menti Breszthez. A lengyel–litván határon álló erőd elfoglalása nemcsak hadászati, hanem politikai jelentőséggel is bírt. A breszti zsoldos védők kapitulációja a győztesek számára a Rzeczpospolita felosztásának a tervét visszaigazolta, s úgy tűnt, hogy a területi osztozkodás elé semmilyen akadály nem gördülhet. X. Károly Gusztáv viszont nem így képzelte el a győzelmet, a János Kázmérhoz hűséges alakulatok szétverésével szerette volna elérni a célját. Az önkéntes kapitulációk révén megszerzett várak igaz, hogy a koalíciókhoz került, de az őrzésükre

²¹⁹ 1657. március 29-én Rákóczi az anyjának címzett levelét ekképpen kezdi: „Ide is tegnap érkeztünk békével; szép hely, szebb nem lehet, sok böcsületes, emberség tudó főrendek vannak benne s jó [svéd] had; de bizony nem sok, alig lehet negyedfél-ezer ember. Valóban használt nekik bejűvetelünk; mert nem lehetett volna sokáig tartaniok.” – MHHD XXIV. 515.

Petrityvity-Horváth Kozma, a krakkói magyar parancsnok, Bethlen János titkára feljegyezte: „Krakkóban elegy laktunk a svédekkel, csatákra, hódoltatni elegy jártunk, ami közönséges jövedelem jöhetett, azt a svéd generál [„Wirtz”] Rákóczi fejedelem számára engedte, de a városok és a várbeli directiot, az helyre vigyázását, és a praesidiumnak való dispositiot magának reserválta...” – PETRITYVITY-HORVÁTH Kozma önéletírása., 1045.

Pierre Noyers, a lengyel királyné titkárának az 1657. március 23-i levelében a svédek nehéz helyzetéről tudósít. „Rákóczy érkezése nélkül a svéd király elveszett volna, nem annyira a mi [lengyel] erőnk, mint saját gyengesége által. Végre is csak az által tarthatja fenn magát, hogy jobb rendet tart, mint nálunk van.” – Idézi SZILÁGYI Sándor: Egykorú levelek II. Rákóczy György lengyel hadjáratáról. In: Rajzok és tanulmányok. Második kötet. Bp., 1875. 33. (SZILÁGYI: Egykorú levelek)

²²⁰ CARLSON: Geschichte Schwedens, Bd. IV. 189-190.

és megtartásukra hátrahagyott garnizonok a hadi létszámot csökkentették, a nyílt csaták elől kitért lengyelek üldözése 1657-ben éppenúgy folytatódott, mint 1655-ben a háború kezdetén. Ez a svéd király haderejét szétforgácsoló és szétmorzsoló lengyel taktika az erdélyi-kozák, létszámában óriási haderő megjelenésével is jól működött. Vagyis, Károly Gusztáv már Breszt bevételekor tudta, hogy alapvetően semmi nem változott meg 1657-re az erdélyi-kozák, az erdélyi-svéd együttműködés következtében.

Miközben Rákóczi fényes győzelemként élte meg Krakó és Breszt elfoglalását, körülbelül ekkorra vált véglegessé a lengyel királyi és a magyar–cseh királyi, osztrák főhercegi megbízottak tárgyalásain az a szövegtervezet, amelyet az egyszerűség kedvéért, lengyel–osztrák megegyezésnek nevezünk.

Az 1657. május 27-én Bécsben keltezett *véd- és dacszövetségben* I. Lipót király és János Kázmér király „országai és királyságai biztonsága érdekében”, a lengyelországi béke helyreállításáért (*pro restauranda pace in Polonia*) egyesítik erőiket anélkül, hogy a münsteri és az osnabrücker békétől elállnának (a *pace monasteriensis et osnabrugensis recedere*). A decemberi szerződésben rögzített 4 ezer katona helyett megnövelt létszámú és saját felszereléssel ellátott sereg vonul a lengyel király és a köztársaság támogatására az uralkodók által konkretizált időben és helyre. A segélyhad felszerelésének kiegészítésére a lengyel király 500 ezer rajnai forintot fizet, a lengyelországi hadakozás költségeihez évente 300 ezer rajnai forinttal járul hozzá. Téli szállást biztosítanak a Sziléziából érkező segélyhadnak. I. Lipót azt is kikötötte, hogy a hadi helyzettől függően a lengyel várak és erősségek kötelesek befogadni katonáit, sőt biztonságuk fokozására két később megnevezett városban osztrák garnizonok létesülhetnek. A szövetségi szerződéshez más, svédellenes ország, plusz a svédbarát Brandenburg is csatlakozhatott. Rámutattak a szerződő felek név szerint is azokra az országokra, amelyeket szívesen látnának a csatlakozók között. A „*cum Cosacorum Duce Chmielnicio, ... cum Ser-mo Magno Duce Moscoviae...*” tárgyalni, Dánia királyát „a közös biztonságért létrehozott fegyverszövetségbe” (*in societatem armorum*) invitálni kell. Hasonló jellegű tárgyalásokat a többi német fejedelmekkel is szükséges kezdeményezni.²²¹

A fenti megállapodást egy olyan konvencióval is kiegészítették, ahol a katonai szövetség fejében adott garanciákat rögzítették írásban. Kikötötte

²²¹ HHuStArchív, Bécs, Urkundenreihe, Repertorium I., XIV/1., Bd. 11.; Traktaty polsko-austriackie 38-43., Dnyevnyik GORDONA, 113-114.

I. Lipót király azt is, hogy osztrák helyőrségek Krakkóban és Poznańban állomásozzanak addig, amíg a Rzeczpospolita kötelezettség vállalásai nem teljesülnek, valamint azt, hogy Lengyelország a wieliczкаи és a bochniai sóbányák üzemeltetését és hasznosítását I. Lipótnak átengedi. A separata conventio 14. pontja az érvényesség határidejét „a szövetség szóról-szóra való beteljesüléséig” tolta ki.²²¹ Nem a lengyel–osztrák szerződés részeként, hanem „sima” mellékletként csatolták az iratokhoz a lengyel főmegbízott, Bogusław Leszczyński ünnepélyes fogadalmát. A lengyel kincstárnok János Kázmér és a szenátorok nevében kötelezte magát arra, hogy János Kázmér halála után a Habsburg-házból (ex domo Augustissima Austriaca) azt a személyt, akit „a Magyar király a Köztársaságnak ajánl” (a Sermo Rege Hungariae Reipublicae commendabitur), a szabad királyválasztáskor előterjesztik királyjelöltnek és a többi jelölttel szemben őt támogatják.²²³

Nincs itt semmi tévedés, egyidejűleg három helyen is „eladásra” került a lengyel korona. Az orosz cár 1654–55. évi hadi sikereit Vilnóban a lengyel királyi címmel fékeztek le, Rákóczi György lengyel koronával való hitegetése éppen az ellenkező hatást érte el, az erdélyi fejedelem a becsapottság érzésétől vezérelve, rátört Lengyelországra. Bécsben a Habsburgok lengyel trónra kerülése, mint a szövetségkötés kritériuma, nem játszott szerepet, mivel Bécszet a nagyhatalmi politizálás, a protestáns Svédország hatalmi túlsúlyának és fenyegető következményeinek a felszámolása kényszerítette – a lengyel és a svéd történetírásban használatos terminológiával élve – „a második északi háborúba”. (A német történetírás első északi háborúnak tekinti.)

1657 május utolsó napjaiban még javában folyt a Sziléziában gyülekeztetett hadak feltöltése, mert a sziléziai toborzások nagyon nehézkesen folytak. Inkább kudarcot vallottak, hiszen a protestáns tartomány férőkapacitása szívesebben szegődött a svédekhez, mint az osztrákokhoz. A zsoldosokat Alsó- és Felső-Ausztriában kellett verbuválni. Komoly erőfeszítések árán sikerült a gyalogság létszámát kb. 16 ezerre, a lovasságét 6 ezerre növelni. Ebből a kontingensből minimum 4500 gyalogos a sziléziai erősségekben (Glogau, Liegnitz, Neisse, Schweidnitz, Jagerndorf, Oppeln, Troppau stb.) szolgált, a

²²¹ HHuStArchív, Bécs, Urkundenreihe, Repertorium I., XIV/1., Bd. 11.; Traktaty polsko-austriackie 38-43., Dnyevnyik GORDONA, 113-114.

²²² HHuStArchív, Bécs, Urkundenreihe, Repertorium I., XIV/1., Bd. 11., 'Traktaty polsko-austriackie 44-45., 46-49.

²²³ Traktaty polsko-austriackie 50-52.

Lengyelországba szánt erő nagysága a szerződésileg kikötött 12 ezres kvótát így is meghaladta.²²⁴ Egyelőre viszont a segélyhad Sziléziából nem mozdult ki. János Kázmér többszöri sürgetésére a neissei főhadiszállás mindig ugyanazt a választ ismételte: I. Lipót parancsa nélkül a lengyel határ átlépése tilos. Vajon miért késett a királyi utasítás?

Minden jel szerint azért, mert I. Lipót kívárta a Dánia hadbalépésére adott svéd választ. X. Károly Gusztáv már Breszt (Litvánia) kapitulációja (május 23.) előtt két, három nappal értesült a kellemetlen hírről, a Bréma elleni dán támadásról. A kapituláció másnapján tartott haditanácson Rákóczi nemcsak Dánia hadbalépéséről, hanem Károly Gusztáv Dániába vonulásáról is értesült. A svéd király a fejedelem megértésére apellált és azzal biztatta, hogy a Dánia elleni villámhadjárat után megint egyesítik hadaikat. Rákóczi támogatására Gusztáv király Stenbock tábornagyot néhány ezer emberével hátrahagyta. Látszatra a svéd király emberségesen viselkedett a fejedelemmel szemben, valójában szó sem volt erről. Károly Gusztáv attól rettegett, hogy az osztrákok a dánokkal Pomerániában egyesülnek és a Brémánál harcoló seregének visszavonulási útját elvágják. Ezért hagyta Rákóczi „segítségére” vissza Stenbockot!²²⁵

X. Károly Gusztáv politikai cselszövésére, amellyel szövetségeseit egymás ellen uszította, példaként idézzük Hmelnickijhez írott levelének részletét. A levél keltezése külön figyelmet érdemel, hiszen a svéd–erdélyi seregek egye-

²²⁴ JERUSALEM, Edmund: Die Teilnahme Österreichs am ersten nordischen Kriege bis zu Vertragen von Wehlau und Bromberg. 1655–1657. Wien, 1908. 14. (JERUSALEM: Die Teilnahme Österreichs);

A Sziléziában összpontosított katonai erő kimutatásából: – Zserela XII. 464., 469-470.

	Lovasság		Gyalogság
Hatzfeld lovassága:	165 fő	Hatzfeld gyalogsága:	1664 fő
Garnier -	840	Demers -	2359
Piccolomini -	1009	Conti -	2592
Spork -	849	Badeni -	1317
Stb.			
Összesen:	6214 fő		13.565 fő

²²⁵ PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Vierdtes Buch 292.; Eckardt OPITZ átvéve CARLSON F. F. – Geschichte Schwedens Bd. IV. Gotha, 1855. – közlését: Károly Gusztáv a dán hadjáratról 1657. május 21-én döntött. – OPITZ: Österreich und Brandenburg, 12.

sülésének a napjaiban, 1657. április 10-én vetette papírra a Rzeczpospolita felosztásának újabb változatát. Egy olyan felosztási variáns került a hetmani kancelláriára, amely a kozák szíveket megdobogtatta. A svéd király azt a nagyon egyszerű megoldást alkalmazta, hogy a saját lengyel–litván országrészek felsorolásával a nem említett területeket a kozákokhoz kerülő részekként kezelte. Egy pillanatig sem zavarta az a tény, hogy a Rákóczinak ígért területet, az egész Podlasiet, svéd uralom alattinak tüntesse fel most, de a Frigyes Vilmosnak átengedett poznańi és kaliszi vajdaságokból – ezen felosztás szerint – a Noteć folyó mindkét partja Svédország tartozékaként szerepelt. A közös svéd–kozák határvonalak a Dvina, a Nyugati-Bug és a Visztula folyókra támaszkodtak, legalábbis Károly Gusztáv tervezetében.²²⁶

A fejedelem határozatlanságára, tanácstalanságára és döntésképtelenségére jellemző, hogy a Rákóczi-had a határozott céllal nyugat felé masírozó svéd sereget a Bug folyó mentén végig követte, majd Varsó értelmetlen felprédálásában²²⁷ vett részt. A Lengyelországból Pomeránia felé tartó své-

²²⁶ Archív JUZR III/6. 222.

²²⁷ MTT I. 232.; Kochowski megvetéssel írt a magyarok ténykedéseiről, a varsói elővárosok felgyújtásáról, a királyi palota kirablásáról, a templomok elpusztításáról. – KOCHOWSKI: *Lata Potopu*, 290-291.; Wieliczko szörnyű képet fest a varsói pusztításról. Azt írja, hogy Rákóczi Varsóban „kiírtotta az egész slachtát, papságot, városiakat, csak egy kevés szegény ember és a nők maradtak életben.” Mindezt azért, mert Lubomirski Erdélyben „grasszál”. – VELICSKO: *Letopisz*, 279.; Valóban, Lubomirski parancsából lengyel lovasok törtek be Rákóczi országába, elsősorban a Rákóczi birtokokat – Munkácsról Szatmárig – égették fel. Az „egetest Munkaczon elkezdven circiter 300 falut elegetett nagy kegyetlenséggel, sok vért öntet kivaltkeppen Beregszazban.” Tökéletesen sikerült a bosszú, a kb. két hétig (június közepétől július első napjaiig) tartó portyázás okait Lubomirski egy kiáltványban tárta fel az erdélyiek előtt. Egyrészt a Rákóczi-katonák lengyelországi pusztítását akarta demonstrálni az otthon maradóknak, másrészt pedig a fejedelem háborújának az igazságtalanságát igazolni Rákóczi lengyelországi körözwényeivel szemben. Rákóczi fejedelem arra hivatkozik – közli a Lubomirski-féle kiáltvány –, hogy a fegyverfogásra a lengyelek kényszerítették, mert azok behívták a királyságba, „azután hátrahagyatott”. Igaz, hogy Rákóczi sok lengyel által „a királyságra hívatatván” – ismeri el az univerzálé –, nincs ebben semmi különös, mert a lengyeleknek „szabados”, azaz jogukban áll királynak felkérni bárkit. És „mint az adók és vevők között való árú dolgában is szokott a dolog lenni”, elkezdődött az alkudozás. Ilyenkor az a szokás, ha a felek nem tudnak megegyezni a vételárban, békésen elköszönnek egymástól, harag nélkül távoznak. Ehelyett, Rákóczi fegyverrel tört a lengyelekre, s a lengyelek ellen-sége mellé, a svéddekhez vitte hadait. Nem átkodott Rákóczi „a hazájokból

dek mindent, ami az útjukba került, felgyújtottak, felégettek. A Rákóczinál maradó Stenbock egységek sem viselkedtek másképpen. A kozákok és a magyarok méltó partnereknek bizonyultak a pusztításban (alles in Brand... gestecket).²²⁸ Június 13-án, amikor Károly Gusztáv csapatai Thorn (Toruń) felé fordultak, a Rákóczi-had sorsa már megpecsételődött. Tudniillik, ezen a napon lépték át a magyar–cseh király segélyhadának első egységei a lengyel határt, 18-án Hatzfeld főparancsnok már az új főhadiszállására, a lengyel határ menti Tarnovitzba készülődött.

proscribáltatott”, a lengyel „pártütő ariánusokkal”* lepaktálni a korona megszerzése érdekében, „holott jól tudná maga is”, hogy a koronához vezető út hosszadalmas, fia számára** előkészített lehetett volna. Erdély szenvedése csak ezután kezdődik – jósolta Lubomirski írása –, mert „az Török Vaskapu felől es az Tatar Moldova felől” özönlí el majd ezt az országot. – SZALÁRDI: Siralmas magyar krónikája, 358-363., Erdélyi Történelmi Adatok IV. 232-236., KRAUS: Siebenbürgische Chronik, 274-278., BORCZ: Działania wojenne, 92-93.; Barcsay Ákos tájékoztatója a fejedelemnek a lengyel invasióról – SZILÁGYI: Erdély II. 421-422.

„ariánus”* – Rákóczinak élő kapcsolatai voltak a lengyel ariánusokkal = unitáriusokkal. Hírszerzői és diplomatái között szép számmal bukkannak fel a lengyel reformáció hívei. Jerzy Niemirycz és Samuel Grondski történetíró mellett Stanisław Lubieniecki (ifjabb) a legismertebb. Az ariánusok akadémiáján, Rakowban tanuló, majd Franciaországban és Hollandiában peregrináló Lubieniecki a potop idején Zboróban élt, s innen küldöztette heti rendszerességgel jelentéseit Rákóczinak (Lásd: SZILÁGYI: Erdély II. 33-67.) A lengyel ariánusok állandó képviselőt tartottak fenn X. Károly Gusztáv mellett, 1657 őszétől fogva Lubieniecki is tagja volt a háromtagú ariánus „diplomáciai” testületnek (Jonas Schlichtinggel, Christian Stegmann-nal együtt). Az ellenséggel való kollaborálásért 1658-ban a szejm az ariánusok kiűzéséről fogadott el határozatot. A lengyel-svéd háborút lezáró 1660. évi oliwai békében az ariánusok vallásszabadságáról „elfeledkeztek” a svédek. – PSB t. XVII/4. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. 603-607.

Petrityvity-Horváth Kozma arról tájékoztat, hogy „voltanak Krakkóban becsületes, nem utolsó renden lévő unitárius emberek, nagy s szép frequentiával, kiknek papjok volt akkoron Jonas Schlichtingius és Stanislaus Lubienecius, secularis emberek, ...Pünkösöd napján Stanislaus Lubienecius deákul prédikállott nekünk, s úrvacsoráját is osztott.” – PETRITYVITY-HORVÁTH Kozma önéletírása, 1046.

„a fia számára”** – a lengyel szejm 1654-ben hálából, annak az erdélyi katonai segítség elismeréseképpen, amelyet Rákóczi 1653-ban nyújtott János Kázmér király hadjáratakor, négy személynek lengyel nemességet adományozott. II. Rákóczi György fia, „Rakoczy Franciszek”, „Komeni (Koemeni) Jan” (Kemény János), „Petki Stefan” (Petki István), „Redei (Rhedei) Franciszek” (Rhédei Ferenc) kapott indegenátust. Rákóczi és leszármazottainak a lengyel nemesítése adott jogalapot II. Rákóczi Ferenc birtokvásárlásához 1706-ban Sieniawskiné közreműködésével.. – Materialy

Hatzfeldék (Spork, Montecuccoli, Souches, Weidlinger parancsnok-helyettesek) körözünyeikkel ország-világ tudtára adták, hogy a segélyhadak Lengyelország megsegítésére és védelmére érkeztek, a svéd, erdélyi, kozák hadak Lengyelországból való kiűzésére. „Magyarország, Csehország királya, Ausztria főhercege” a svéd király lengyelországi kegyetlenkedését nem tűrhette tovább, a vesztfáliai béke veszélyeztetését nem nézhette tétlenül – hangoztatja I. Lipót univerzáléja. Károly Gusztáv háborús elképzeléseit mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a mainzi (katolikus) és a szász (protestáns) választófejedelmek bevonásával közvetített megbékélést a svéd király visszautasította, sőt Szilézia elszakításán mesterkedett (Einfall von den Schwedischen Truppen in Unser Land Schlesien erfolgt waren). Ennek a fenyegetésnek elhárításához 30-40 ezer katonát kellett készenlétben tartani. Amikor pedig Rákóczival szövetség, a háború lángját (die Krieger Flammen) még közelebb, Magyarország felé irányította, a magyar király országára támadást készített elő (anzufallen). A háború mihamarabbi befejezése érdekében a magyar–cseh király és a lengyel király fegyvereiket egyesítették.²²⁹

X. Károly Gusztáv északra vonulásával és Stenbock svéd tábornok június 22-i elválásával Rákóczi György végképp reménytelen helyzetbe került. Ekkor veszítette el önuralmát és a szövetségeseit átkozta. Amikor legjobban szüksége lenne a támogatásukra, akkor hagyják őt cserben. Most a római császárral, a lengyelekkel, a tatárokkal, a moszkovitákkal szemben egyedül kell harcolnia. Bárcsak velük szövetség volt a svédek ellen! – mondta

genealogiczne, nobilitacje, indygenaty w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Opracowanie katalogu: WAJS, Anna. Warszawa, 1995. 99., 65., 93., 93. Lásd erről a témáról: PERESZCZAKO A. M.: Nobilitacje i indygenaty w Rzeczypospolitej w XVIII wieku. In: Roczniki Humanistyczne. Seria Historia. T. XXXIII. Z. 2. Lublin, 1985. 103-165., ASZTALOS Miklós: II. Rákóczi Ferenc és kora. Bp., 1934. 305.

²²⁸ PUFENDORF: von denen Thaten Carl Gustavs, Vierdtes Buch 294.

²²⁹ HHuStArchív, Bécs, Polonica 70 I., cs. 36., f. 7-8.; Pontosítanunk kell Oborni Teréz közlését, aki III. Ferdinánd és János Kázmér szövetségkötése alapján vezette le a katonai együttműködést. Az 1656. december 1-i szerződés hatályát veszítette III. Ferdinánd halálával, a katonai segítségnyújtás újabb módozatait ismételtlen végigtárgyalták Bécsben. 1657 májusban született meg I. Lipót magyar király és János Kázmér azon egyezsége, amely több mint 10.000 katonát irányított Lengyelországba II. Rákóczi György ellen. – Lásd OBORNI Teréz: Az Erdélyi Fejedelemség hadtörténete. In: A magyar hadtörténelem évszázadai. (Szerkesztette: KIRÁLY Béla-VESZPRÉMY László) Bp., 2003.105.

elkeseredettségében a fejedelem. Ő mindig is Isten dicsőségét és a svéd király szeretetét kereste, ezért indult meg úttalan utakon seregével télen, s lám, amikor az ellenség erőre kapott, „hajó és evező nélkül a tengeren hagyják” („ihn [Rákóczi] sine navi et remis in mari verlassen wolten”).²³⁰

Most ütköztek ki az erdélyi-kozák, az erdélyi-svéd koalíciók hiányosságai. Ebben a háromoldalúnak hitt koalícióban a szövetség minden egyes tagja a másik két félre igyekezett áthárítani a legfontosabb feladat elvégzését, a lengyel haderő megsemmisítését, hogy azután minden egyes tagország hozzáláthasson érdekeinek érvényesítéséhez.

X. Károly Gusztáv a svéd hódítások megőrzésére alkalmazta Rákóczi és Hmelnickij katonai erejét. Miután bebizonyosodott, hogy az erdélyi-kozák segélycsapatok támogatása sem elegendő a lengyelek megtörésére, gondolkodás nélkül lemondott szolgálataikról, és csak a tengeremlék és Poroszország biztonságáról gondoskodott.

II. Rákóczi György a svéd és a kozák fegyverekre úgy számított, mint a korona megszerzésének eszközére. A lengyelektől – a hatalmas katonai fölény biztos tudatában – a kiegyezést és a megegyezést várta, a lengyelek hívószavának a beváltásában reménykedett. A korona ílymódon kiérdemelt, nem pedig megszerzett lesz. Tervének garanciáját X. Károly Gusztávtól várta.

A Zaporozsjei Had érdeke a lengyelek elleni háború gyors lezárásához fűződött, a Visztulán inneni Lengyelország teljes elpusztítására törekedtek. Ebből az alapértelmezésből fakad az a megmagyarázhatatlan kíméletlenség, az a nagyfokú embertelenség, amellyel Rákóczi sem tudott mit kezdeni (A kozákokat „nem ember, de Isten is képtelen megfékezni” – „non homo, sed deus eos perquirere et coercere posset”²³¹) Rákóczi feloldhatatlan ellentmondásba került a kozákokat illetően, hiszen, mint leendő lengyel királynak az ország megóvása csakis ellenükben, de a lengyel trón megszerzése csakis velük sikerülhetett. Talán nem tévedünk, ha kijelentjük, hogy ebből a permanens ellentmondásból fakadtak Rákóczi szélsőséges megnyilvánulásai is, az alaptalan optimizmus-tól az ijesztő kétségbeesésig.

Czarniecki egységei szüntelenül zaklatták az Erdélybe hazavágyókat, a Krakó, Breszt, Varsó váraival rendelkező fejedelem ütközetre egyáltalán nem gondolt. Még mindig tekintélyes seregével – 30 ezret maghaladónak mondják a len-

²³⁰ SZILÁGYI: Erdély II. 309.

²³¹ SZILÁGYI: Erdély II. 394.

gyel források – csak a menekülésre, illetve a megmenekülésre összpontosított.²³² Nagyon hiányzott az a kb. egy hónapnyi elvesztegetett idő, amely a breszti haditanács és a június 20. körüli időpont között értelmetlenül elfolyt. Nem lehet eléggé csodálkozni azon, hogy Rákóczi tanácsadói, elsősorban Kemény János és Mikes Mihály, döntő pillanatokban a fejedelmi baklövésekhez szó nélkül asszisztáltak. Johann Girardin I. Lipót rezidense János Kázmér mellett – 1657. június 29-i Bécsbe írott jelentésében már az áll, hogy Rákóczi György mind az öt lengyel hadvezérhez békekötést ajánlól levéllel fordult. („cum litteris ad quinque campi Duces... ad profatum Czarneskiium, Pototzkium, Lubomirskium, Sappiam (Sapieha – G. S.) et Gonczewskium (Gonsewski – G. S.)... ad pacis tractatus amice inuitat, ...)” A „kibékülés és a régi barátság” visszanyeréséért a lengyel koronáról való lemondását, seregének kivonását, a megszállva tartott várak visszaadását kínálta fel. Ugyanebben a levélben az az információ is szerepel, hogy Garnier ezredes (Hatzfeld lovassági alparancsnoka) 5 ezer fős egysége a Czarniecki-haddal egyesült és Krakkót hét mérföldnyire megközelítette (a Cracovia septem milliaribus distans).²³³

A Sziléziából előretörő egységek mozgási irányából Rákóczi megérthette, hogy a nagy álom megghiúsult. Nem elég, hogy a lengyel korona helyett még a méltányos békekötést is megtagadták tőle a lengyelek – a katolikus Mikes Mihály kancellár megegyezést sürgető próbálkozásai sem értek célba –, Hatzfeld és Czarniecki seregei a hazavonulás útját is lezárták. Sapieha és Gonsiewski pedig Litvánia felől közelített, hogy a keletre való kimenekülést megakadályozza. A válságosra fordult szituációban összehívott haditanács az erdélyiek kezén lévő lengyel várakba való beszállást elvetette, az erőszakos áttörést nem vállalta. Egyetlen lehetséges megoldásnak az Ukrajnába való vonulást fogadta el, mert kozákföldön szerzett friss csapatokkal a hadjárat kimenetelét megfordíthatónak vélte. Ez a totálisan demoralizált, jó félével elelőtt kb. 50 ezres had a sorsát már nem kerülhette el.

Július 22-én az ukrajnai Czamy Ostrownál (Csornij Osztrov a Déli-Bug felső folyásánál) Rákóczi György alig egy napos trakta után kapitulált a lengyelek előtt. Szándékától se Károly Gusztáv rezidense, Sternbach, se a kozákok nem téríthették el. Tulajdonképpen a szabad elvonulás fejében a lengyelek valamennyi

²³² A menekülés körülményeiről részletesen: GEBEL: II. Rákóczi György külpolitikája, 222-234.

²³³ HHuStArchív, Bécs, Polonica 69 I., cs. 36., f. 59.

követelésére igent mondott. A fejedelem megkövette a lengyel királyt és a köztársaságot, ünnepélyesen lemondott a lengyel koronáról. Svédországgal és a Zaporozsjei Haddal érvényes ligáját azonnali hatállyal felbontotta és beleegyezett abba, hogy szükség esetén Svédország ellen Lengyelországgal és Dániával szövetkezik. Vállalta azt is, hogy óriási jóvátételt, 1,2 millió lengyel aranyat (distribuet duodecim centera millia floreanum Polonicalium) fizet a győzteseknek, a krími kánnak és vezíreinek „tisztes ajándékot” nyújt át. Krakói és breszti helyőrségeinek hazarendelése mellett a foglyok szabadon bocsátására és a lengyelországi egyházi ingóságok visszaszolgáltatására is kötelezte magát. Megalázkodása odáig terjedt, hogy az Erdélyben menedékes lengyel vallási üldözöttek kitoloncolását követelő lengyel feltételre sem mondott nemet.²³⁴ Az „északi háború” ezen epizódja – az erdélyiek számára tragédiája –, július 31-én teljesült be, amikor Kemény János „Trimbolnánál” (lengyelül Trembowla, ma Terebovlja – Ukrajnában, Ternopoltól délre, 30 km-nyire) a megmaradt sereggel együtt tatár fogságba esett.²³⁵

²³⁴ HHuStArchív, Bécs, Polonica 69 I., cs. 36., f. 107-108., MHHD XXIII. 552-559., ETA IV. 239., Zserela t. XII. 501-506., GRONDSKI: Historia belli 421-422., SZALÁRDI: Siralmas magyar krónikája. 372-373. Érdekességgént egy lengyel kortárs elmarasztaló véleményét idézzük: „Złodziej Węgrzyn, szalony Rakocy, świerzbiala do skóra, tęskno go było z pokojem zachciało mu się polskiego czonsku, który mu ktoś na zart schwalil, że miał być lepszego niżli węgierski smaku.” (A gonosz magyar, az örült Rákóczi, nem fért a bőrében, s ahelyett, hogy békében maradt volna, megkívánta a lengyel fokhagymát, amelyet valaki tréfából feldicsért neki, mintha az a magyar fokhagymánál jobb ízű lenne.) – PASEK, Jan: Pamiętniki (Wydanie czwarte) Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968. 7. Ugyanez a hivatkozás más fordításban Schmidt Vilmosnál is megtalálható. – SCHMIDT: II. Rákóczi György Lengyelországban. In: Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei III. 121. Kiegészítve még az alábbiakkal: „Mi is szolgáltunk neki Czarniecki alatt, amint csak tőlünk kitelt, s így nagy boldogságában úgy jóllakott fokhagymával, hogy miatta egész seregét elvesztette,...” – Uo.; „Pater Adrianus Piekarski Soc. Jesu”, Czarniecki jezsuita káplánjának a naplójában az erdélyi hadsereg erkölcsi megsemmisülése is ecsetelve – Diarium bellici progressus cum Georgico Rakocio. In: Zarysy historyczne. (Red. B. KALICKI) Lwów, 1869. 271-279.;

Kőváry László megjegyzése is idekívánczozik: Rákóczi rádöbbenhetett, „hogy Bethlen Gábor s atyja Rákóczi György, nem annyiban mint hadvezérek, hanem mint diplomaták nyerték a győzelmeket;” – KŐVÁRY László: Erdély történelme. V. k. A Rákócziak és Apafiak kora. Pest, 1863. 59.

²³⁵ ETA IV. 243-248.; KEMÉNY János: Ruina exercitus Transsylvanici. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei (A szöveggondozás és a jegyzetek V. WINDISCH

Az erdélyi–kozák hadi potenciál szétzúzása után Krakkó ostroma került a figyelem középpontjába. Paul Würtz svéd tábornok és Bethlen János kinevezett parancsnok 5–6 ezer katonával védte Hatzfeld, Montecuccoli, Souches, Spork 13 ezer emberével szemben a városfalakat. Valóságos ostromra augusztus első napjaiig nem is került sor, hiszen a faltörő ágyúk először csak augusztus 2-án szólaltak meg. A módszeres ostrom előkészületeit (circumvallatio, megközelítő árkok, aknaárkok, fedezékek stb.) az élelmiszerhiány és a tömeges megbetegedés hátráltatta.²³⁶ János Kázmér és seregének Krakkóhoz való érkezése – ostromeszközök híján – nem javított az ostromlók helyzetén. Rákóczi Bethlen Jánoshoz intézett parancsa vetett véget a krakkói eseményeknek. A fejedelem a csornij osztrovi megállapodásról tájékoztatta a vár parancsnokait és az erődítmény haladéktalan átadásáról rendelkezett. Würtznek szólóan is megparancsolta az engedelmességet, arra hivatkozván, hogy Károly Gusztáv Rákóczi birtokába adta a várost. Ez a hír a harcok azonnali beszüntetését eredményezte, de a vár feladása húzódozott. Vita kezdődött a várbeliek között afelől: kié Krakkó? Igaz, hogy az 1656. december 6-ai radnóti szerződés Rákóczi Györgynek juttatta a Visztula parti várost, de minimum 400–500 ezer birodalmi tallér letétbe helyezése után. Ezen kívül azt sem téveszthetjük szem elől, hogy a radnóti paktumot nem ratifikálták. Tehát, ki is rendelkezik Krakkóval?

A jogi huzavona még bonyolultabbá vált amiatt, hogy I. Lipót és X. Károly Gusztáv országai között hadiállapot nem volt, azaz Hatzfeldék csak az erdélyiek ellenségei voltak, a svédeknek nem. A többszörösen összetett probléma az erdélyiek szabad elvonulása után (augusztus 18.),²³⁷ Würtz feltételeit elfogadva, megoldódott. A svédok számára kedvező átadás-átvétel szerződés tisztázta, hogy a le nem győzött svéd csapatok hadi zászlóik alatt, teljes fegyverzetükkel, ágyúik nagy részével, társzekereikkel az osztrák Garnier-ezred kíséretében a svéd–pomerániai határig szabadon és bántatlanul elvonulhatnak. A város teljes kiürítéséről hat napos határidőben állapodtak meg.²³⁸ Egy szemtanú szerint a svéd

Éva munkája) Budapest, 1980. 313–321., KRAUS: Siebenbürgische Chronik, 291–295.; SZALÁRDI: Siralmas magyar krónikája 377–382. BETHLEN: Erdély története, 1629–1673. 28–29., stb.

²³⁶ JERUSALEM: Die Teilnahme Österreichs, 33.

²³⁷ PETRITYVITY-HORVÁTH Kozma önéletírása, 1057–1059.

²³⁸ JERUSALEM: Die Teilnahme Österreichs, 35., DOLLECZEK, Anton: Der österreichisch-polnische Auxiliärkrieg gegen Schweden (1657–1660) „Österreichische militär. Zeitschrift” 1886/I. 25–26.

„ágyúikkal, muníciójukkal, kibontott zászlóikkal, zenészó mellett” hagyták el a várat: „kb. 1500 gyalogos, 2 század (80–80 fő) dragonyos, 12 század lovas (672 fő), 500 lovas muskétás, 317 társzekér, 27 hintó, 46 kocsi, 132 igásló, 221 nő”. (Ebben a sorrendben feltüntetve!)²³⁹

Száz százalékosan beigazolódtak a már többször is emlegetett, kiváló császári diplomata, Franz Lisola szavai, aki Lengyelország megmentésének „ütemtervét” az alábbiak szerint képzelte el:

1. Ausztria és Lengyelország védelmi szövetsége,
2. Rákóczi György hadának katonai megsemmisítése,
3. Dánia csatlakoztatása az osztrák–lengyel szerződéshez,
4. osztrák csapatok Kelet-Poroszországhoz való felvonulása az ottani nemesség veszélyérzetét kelti és a kelet-porosz nemesség Frigyes Vilmostól a lengyelekkel történő kiegyezést kikényszerítheti,
5. Frigyes Vilmos külső-belső elszigeteltsége a lengyel–brandenburgi viszony végleges megoldását készíti elő,
6. a brandenburgi választófejedelemmel kötendő különbécse a császárválasztáskor hasznosul a Habsburg-háznak. (Egy előnyös és biztonságot garantáló szerződés esetén Brandenburg szavazatára feltétlenül számíthat Bécs.)

Ezzel a programmal Lengyelország a legkisebb hátrányt szenved el, Brandenburg pedig a legnagyobb előnyhöz jut – győzte meg uralkodóját, I. Lipótot a lengyel király és a brandenburgi választófejedelem között ingázó Lisola.²⁴⁰

Berlinben az ún. békepárt befolyása Rákóczi kudarcával egyenes arányban növekedett. Schwerin, Somnitz, Jena, Hoverbock a Lisola-féle koncepciót elfogadták, a háborúból való kiugrást szorgalmazták. Ugyanezt szorgalmazta a holland királyné (a választófejedelem anyósa) is. Frigyes Vilmos számvetésétől sem volt idegen már a békekötés. Amíg 1656-ban a háborútól többet várt és kapott, mint a békétől, 1657 nyarán fordítva: a béke többet kínált, mint a háború, csupán a békekötés áraként a háborúban szerzett előnyökhöz kellett ragaszkodnia.

A titkos tárgyalások eredményeképpen 1657. augusztus 22-én megszületett a lengyel-brandenburgi semlegességi szerződés, Svédország így az

²³⁹ Dnyevnyik GORDONA, 117.

²⁴⁰ NEUBER: Der schwedisch-polnische Krieg, 78-81.

utolsó szövetségesét is elveszítette ebben a háborúban. A szerződés hatálya a magyar királyra, a dán királyra és az orosz nagyfejedelemre (!) is kiterjedt, azaz, Brandenburg a felsorolt országokkal szemben is vállalta a neutralitást. A lengyel király és a brandenburgi választófejedelem háború előtti senior-vazallus kapcsolatának felszámolásában is gyorsan dűlőre jutottak a felek. 1657. szeptember 19-én *Wehlauban* (Welawa = Znamenszk, Oroszország) osztrák közvetítéssel egy olyan lengyel–brandenburgi megállapodás született,²⁴¹ amelyből a közvetítőnek is komoly előnye származott. Tudniillik, I. Lipót magyar–cseh király a császárrá választásához nélkülözhetetlen brandenburgi voksot Lisola diplomáciai tehetségének köszönhetően ekkor szerezte meg. János Kázmér nyereségként Svédország katonai

²⁴¹ HHuStArchív, Bécs, Polonica 70 I., cs. 36., f. 68-79., Dnyevnyik GORDONA, 121-122., NEUBER: Der schwedisch-polnische Krieg, 139-141., Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola aus den Jahren 1655-1660. (Hrsg.: PRIBRAM, A. F.) In: Archív für österreichische Geschichte Bd. LXX. Wien, 1877. 328-333.

A wehlai békepaktum 10. cikkelye kimondta, hogy „a vazallusság helyébe” a választófejedelemnek és utódainak a lengyel királlyal és utódaival, továbbá a Lengyel Köztársasággal érvényes „örökérvényű és felbonthatatlan szövetsége” lép (in immerwährendem und unverletzlichem Bündnis). A szuverenitás gyakorlásának feltételeit az 5-9. articulusokban dolgozták ki: a brandenburgi választófejedelem, mint Poroszország hercege a lengyel királytól független uralkodó lett, a lengyel király a porosz herceget vazallusi kötelekéből elbocsátotta. Törvényes egyenesági utód híján a lengyel király és a Rzeczpospolita seniori jogviszonya Poroszország fellett helyreáll.

Nézzük a wehlai paktum nyereség oldalát! A szerződő felek azonnali hatállyal beszüntettek mindennemű ellenségeskedést, a hadifoglyokat megváltás nélkül szabadon bocsátották, kölcsönösen lemondtak az egymásnak okozott károk megtérítéséről. A Rzeczpospolita és Brandenburg-Poroszország a biztonság és a védelem célján túlmenően arra is szövetkezett, hogy az ellenséget Lengyelországból, Litvániából és Poroszországból kiűzi. Ehhez az általánosságban megfogalmazott 3. cikkelyhez a katonai együttműködés feltételeit részletesen szabályozó speciális konvenció járult. Itt határozták meg az egyezsége lépők a brandenburgi segélyhad létszámát (a 6 ezer fős, mindennel ellátott és felszerelt hadat vagy maga a választófejedelem vezeti, vagy a lengyel parancsnokságra bízta), a coniunctio armorum érvényességi idejét (ha a jelenlegi háború befejezése után tíz éven belül támadás érné a brandenburgi választófejedelem vagy a lengyel király országát, illetve bármely országrészét – tehát egyrészt a német birodalmi területeket és Poroszországot, másrészt Litvániát, Lengyel-Livóniát stb. – az agresszor ellen a fegyveres erőket közösen alkalmazzák.) A közös hadsereg irányítása, a főparancs-

elszigetelését és megjósolható vereségét, veszteségként a Poroszországról való lemondást könyvelhette el.

X. Károly Gusztáv az Erdélyi Fejedelemség és Brandenburg kiválása ellenére sem adta fel a diplomáciai ütközetet. Teljhatalmú követte, *Gusztáv Lilliecrona 1657. október 6/16-ra tető alá hozta a lengyeleket komolyan aggasztó svéd–kozák szövetséget*. A Kozákföldön, Korszunyban parafált szerződés a Zaporozsjei Had kívánalmainak a maximumát teljesítette, hiszen Svédország a kozákságot „szabad nemzetnek” (pro libera gente) ismerte el, minden ellensége ellen védelmet ígért (defendet contra omnes hostes). A Zaporozsjei Had országhatárának Lengyelország felől a Visztulát (ad ripam Vistulam), Litvánia felől a Berezínát (ad flumen Berezynam) fogadta el. A konföderáltak megegyeztek abban, hogy a svéd–lengyel békekötés egyik feltétele a svéd–kozák megállapodások érvényesítése lesz, azaz, a lengyelek pro libero populo nyilvánítják majd a kozákokat és országukat. Svédország ellenszolgáltatásként a Zaporozsjei Had fegyveres erejére támaszkodhatott Oroszország kivételével (excepto Magno Duce Moschorum).²⁴²

A kozák fegyverekért folytatott vetélkedésben is alulmaradt X. Károly Gusztáv,²⁴³ mert Lengyelország is, Oroszország is kivédhetetlen nyomást gyakorolt a Hmelnickij halála után hetmanságra választott Ivan Vigovszkijra. Moszkva a Zaporozsjei Had 1654. évi esküjére, a kozákoknak engedélyezett

noki beosztás a hadműveletek helyétől függően, vagy a lengyel királyt, vagy a választófejedelmet illeti stb.

A wehlai békeszerződés utolsó két pontjában (21., 22. art.) a jelenlegi uralkodók, utódaik nevében is kötelezték magukat arra, hogy a paktumot minden esedékes alkalommal ratifikálják és esküvel megerősítik. János Kázmér és Frigyes Vilmos még egy nemzetközi garanciát is szükségesnek vélt a megállapodás életbe léptetéséhez. A magyar és a dán király, valamint az Egyesült Németalföldi Államok kezessége – úgy látszik – kellett a szerződő felek megnyugtatósára A ratifikációs okmányok brombergi (bydgoszczi) kicserélésével (november 9.), valamint János Kázmér – Frigyes Vilmos személyes eskütételével a Rzeczpospolita állami létének egyik legkritikusabb szakasza lezárult.

²⁴² Archív JUZR III/6. 333-335., 336-337.; WIBLING, Carl: Diplomáciai okmányok II. Rákóczy György uralkodása történetéhez In: Történelmi Tár 1893. 700-701.

²⁴³ X. Károly Gusztáv a Porta megnyerésével is próbálkozott 1657–1658-ban, hogy kelet-európai pozícióit megjavíthassa, illetve a svéd–kozák szerződésbe életet vihessen. Lásd erről: KÁRMÁN Gábor: Svéd diplomácia a Portán 1657–1658. Claes Rillamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége. In: Sic Itur ad Astra 2001/1-2. 53-85.

privilegiumokra hivatkozva a svéd kapcsolatok azonnali felszámolását követelte. Alekszej Mihajlovics cár szavainak a súlyát az Ukrajnában, Belorussziában és Litvániában állomásozó orosz hadakkal nyomatékosította. Lengyelország a Zaporozsjei Hadat ugyancsak katonai fenyegetéssel, a lengyel–krími szövetséggel tartotta sakkban.

A Zaporozsjei Had politikai illúziói ugyanolyan hamar szertefoszlottak, mint az erdélyi álom. Svédország az Oroszország és a Rzeczpospolita közé beékelte „Kozákország” politikai céljainak megvalósításához kézzel fogható segítséget nem tudott, de nem is akart nyújtani.²⁴⁴ Az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság, ezen keresztül a Habsburg Birodalom érdekeit egyaránt sértő gyulafehérvári politizálás, II. Rákóczi György vágyálmainak papírra vetése, államszerződésé formálása kitörési alternatívát kínált Erdélynek éppen úgy, mint a Csigirinnek. Ám a valóság elől kitérni nem lehetett, a nagyhatalmak akciórádiuszából kikerülni lehetetlen volt. Mégpedig azért, mert a vazallusokra legalább két nagyhatalom formált igényt. Az Erdélyi Fejedelemségre a szultán és a magyar király, a Zaporozsjei Hadra a „rég” és az „új” senior, a lengyel király és az orosz cár. Mindegyik nagyhatalom érdeke csak addig terjedt, hogy a rivális, a szomszédos nagyhatalom túlzott megerősödése be ne következzen. Az Erdélyi Fejedelemség és az 1649-1657 között, államnak tekinthető Zaporozsjei Had nagyhatalmaktól való függetlenedési törekvése egyetlen nagyhatalom számára se volt elfogadható. Jellemző, hogy az egyébként ellenséges viszonyban lévő uralkodók (magyar király – török szultán; lengyel király – orosz cár) a legkritikusabb időszakban, 1657-ben egymást segítették.

Báthori István erdélyi fejedelem lengyel királysága bizonyította, hogy a perszonálunió dacára, a gyenge állami kapcsok dacára is képes volt eredményeket produkálni a keleti fronton, képes volt a királyi hatalmat megszilárdítani. A lengyel királyi hatalom tekintélyének a megőrzéséhez, a végrehajtó hatalom kiteljesítéséhez Báthorinak biztos támpontul szolgált az Erdélyből verbuvált katonai erő, a Vasaknak szilárd támaszt jelenthetett volna a kozákság, ám III. Zsigmond alapvetően hibás társadalom- és valláspolitikája a belső bomlást siettetette, a Rzeczpospolita nemességének kibékít-

²⁴⁴ A Zaporozsjei Had 17. század 2. felének történetéről lásd: GEBEI Sándor: A hatalmi viszonyok átrendeződése Kelet-Európában 1654-1686 között. In: Világtörténet 2001 tavasz-nyár, 3-29.

hetetlen ellenségét, a kozákságot tömegesítette. Már IV. Ulászló király halálakor megmutatkozott, hogy a Rzeczpospolita igazi ura csak olyan valaki lehet, aki a kozákságot megnyeri magának. A saját nemessége által erőpolitizálásra kényszerített János Kázmér két évtizedes uralma alatt egyik válságból a másikba sodorta országát. Mindenkiel háborúba keveredett a kozákság végső legyőzése érdekében, miközben olyannyira legyengítette és külpolitikai kiszolgáltatottságba navigálta az egykori dicsőséges Nemesi Köztársaságot, hogy még az erdélyi fejedelmek is esélyt adtak maguknak a lengyel korona megszerzésére. Nincs igaza az 1657-es lengyel hadjárat résztvevőjének Petrityvity-Horváth Kozmának, aki azt állította, hogy „idősbik Rákóczi György” „vesztette volna el még Erdélyt, ha az Isten ki nem vette volna az élők közül,”²⁴⁵ mert a két Rákóczi György a „lengyel példa” megoldásában ég és föld úton haladtak. Az „Öreg” Rákóczi – gondoljunk az 1646-1648-as háborús kombinációkra, de az 1643-as svéd-erdélyi liga 1645-ös felbontására is – mindenek előtt Erdély biztonságát szem előtt tartva, labilis kockázatot nem vállalva, a lengyel fractio segítségével szeretne volna *elnyerni* a koronát, ezzel szemben fia, az „ifjú” Rákóczi minden, számára nem elfogadható véleményt félresöpört, a szövetségeseinek a politikai motivációit sem tárva fel, fegyverrel indult Lengyelországba a koronáért. *Nem elnyerni, hanem megszerezni akarta azt!*

Igenis II. Rákóczi Györgyöt átháríthatatlan felelősség terheli az erdélyi hadi potenciál elvesztegetéséért, de sokkal nagyobb azért,²⁴⁶ mert tévedését nem

²⁴⁵ PETRITYVITY-HORVÁTH Kozma önéletírása, 1039.

²⁴⁶ A kortársak is megbélyegezték Rákóczit a felelőtlen hadjárata miatt. Lásd erről: GEBEI: II. Rákóczi György külpolitikája, 235-236.; CSÁZY Eleménné: X. Károly Gusztáv európai politikája 1654-1657-ig. Bp., 1927. rövid és vázlatos (44 oldalas) írásában helyesen állapítja meg, véleményünk szerint: „Rákóczi bukása, a svéd-erdélyi szövetség kudarca elsősorban a fejedelem lengyelországi vállalkozásának politikai és diplomáciai előzményeiben, főleg Rákóczi számításában gyökerezett...” Rákóczit X. Károly Gusztáv lengyelországi győzelmei félrevezették. – 40.;

II. Rákóczi György diplomáciai mulasztásairól, koalíciókötéseinek megalapozatlanságáról hajlamos megfélekezni a szakirodalom. Szabó Péter történész kolléga erről például így vélekedik: „Az elfogult és az előítéletekkel terhes forrásokból és a későbbi – akár a legfrissebb szakmunkákból – nagyon nehéz kihámozni II. Rákóczi György valószínű politikai arculatát. Egy biztos: A lengyel hadjárat esetében nehéz az „önfejű” Rákóczi-kép megfestésébe kezdeni. A család politikai vágyai, a nemzetközi helyzet többé-kevésbé indokolttá tették Rákóczi György lépését.” – SZABÓ Péter: Az erdélyi fejedelemség. Bp., 1997. 96.

ismerte be, a fejedelmi címéhez makacsul ragaszkodva – még azon az áron is, hogy az ádáz ellensége, I. Lipót király nyújtson katonai segítséget neki a törökökkel, tatárral szemben – még az országát sem sajnálta feláldozni. Értelmetlenül, szinte sereg nélkül csatározott, ezzel Erdélyt szinte védtelenül, prédaként dobta a törökök, tatárok elé. (1658–1660).²⁴⁷ Várad ostromával „az keresztyénységnek egyik bástyája” került veszélybe, „félő, úgy ne járjon, mint Boszna- és Bolgárország”²⁴⁸ – aggodalmaskodtak az erdélyiek. Az időközben tatár rabságából kiszabadult Kemény János eldöntött tényként közölte azt, hogy a díván úgy döntött, hogy „Várad megvétele után Erdélyben pasákat és bégeket ültessenek, és többé fejedelemség benne ne legyen”.²⁴⁹ 1660 augusztus végén Erdély sorsáról azt jövendölték egyesek, hogy „ez szegény hazának fatalis periodussa eljött, s félő, hogy fatalis epilógus” zárja le.²⁵⁰ Se korona, se ország – ez lenne II. Rákóczi György uralkodásának summázata?

Erdély „bukása” – a közfelfogással ellentétben – nem következett be, mert a török csak meggyengíteni, de nem annektálni akarta Erdélyt. Bűneiért megbüntette: a „gonosz embert” – ahogyan Köprülü Mehmed nagyvezír nevezte Rákóczit – „elpusztította”, a hódoltság felőli erősségeket (Várad, Karánsebes, Lugos) elvette, óriási hadisarccal és megemelt adóval sújtotta. 1660-ra a nagyvezír szavai beteljesültek. 1658-ban úgy ítélte meg az erdélyi helyzetet, hogy „A barátságra és a két fél birodalmára nézve szükséges, hogy a gonosz ember bármi módon is megsemmisíttessék és elpusztuljon – írta az albán származék nagyvezír I. Lipótnak Bécsbe, – ami által remélhető, hogy nemcsak a cselszövény és zavar lesz közülünk eltávolítva, hanem a köztünk levő barátság és jó viszony alapja is mindinkább erősebb lesz és meg nem zavartatik.”²⁵¹ 1660 után a felfokozott külpolitikai aktivitás aláhanyatlott, a „szolid konszolidáció évtizedei” következhetek Erdély életében,. Talán egy

²⁴⁷ B. SZABÓ János: Erdély katasztrófája: az 1658. évi tatár betörés (ELTE Szakdolgozat), Bp., 1995., Uő: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. In: Hadtörténelmi Közlemények 2001/2-3., GEBEL Sándor: Sorsfordító évek az Erdélyi Fejedelemség történetében, 1657-1660. In: Történelmi sorsfordulók (Szerkesztette: KALÓ Ferenc) Eger, 1999. 48-57.

²⁴⁸ MTT XVII. 88.

²⁴⁹ MTT XVIII. 145-147.

²⁵⁰ Teleki Mihály kancellár levelezése, 1656-1679. I. (Szerkesztette: GERGELY S.) Bp., 1905. 553.

²⁵¹ Török – magyar oklevéltár, 1533-1789. (Gyűjtötte és fordította: KARÁCSON Imre) Bp., 1914. 228-229.

kis túlzással úgy is mondhatjuk: az illúziók világából a realitás világába kényszerült Erdély. Ahogyan azt R. Várkonyi Ágnes professzor asszony igen találóan megfogalmazta: „Apafi a török és a Habsburg-hatalom közé ékelt kis országban a megnehezedett viszonyok között is tudatos folytatója volt az erdélyi történelmi hagyományoknak, és nagy felelősséggel próbált Erdély és Magyarország számára kibontakozást keresni.”²⁵²

Apafi Mihály fejedelem elismertségére bizonyítékkal megemlíthetjük, hogy akarata ellenére a lengyel királyjelöltek között forgott a neve 1674-ben. Az Erdélyi Fejedelemség presztízsének emelkedéséről árulkodik az a tény is, hogy a lengyelországiak „meghívottjaként” jelentkezett a januári – februári királyválasztó szejmen. 1674-ben 13 jelölt „pályázott” a trónra, többek közt a brandenburgi választófejedelem, a lotharingiai herceg, Condé herceg, York hercege, „Fürst aus Siebenbürgen” = Apafi Mihály erdélyi fejedelem, „der Fürst Ragozy” = I. Rákóczi Ferenc, a bajor Miksa herceg, az orosz trónörökös, a litván Radziwiłł herceg, Jan Sobieski korona főhetman stb. (A királyjelöltek meghallgatása több hónapig elhúzódott, április 6-án zárták be a szejmet.) A szenátori szavazás kiegyenlített erőviszonyokat tükrözött: Sobieski – 13, Radziwiłł – 12, Apafi – 11, Rákóczi – 10, az orosz trónörökös – 9, Condé herceg – 8 stb. voksot kapott.²⁵³ Végül a nemzeti királypártiak kerekedtek felül, Sobieskiben a haza megmentőjét látták a lengyel–török háború idején (1672–1676) megejtett választáson. Ám a haza megmentője éppen olyan erőtlennek bizonyult a Nemesi Köztársaság intézményeivel szemben, mint Vasa elődjai. Hiába születtek meg a legnagyobb határozatok a szejmen, a végrehajtás sosem volt erős oldala az államgépezetnek. Magyar jelölt pedig újból csak 1704-ben, illetve 1707-ben bukkant fel a pályázók között, II. Rákóczi Ferenc személyében.

²⁵² R. VÁRKONYI Ágnes: Erdélyi változások („Nemzet és emlékezet” sorozat) Bp., 1984. 7., Lásd még: R. VÁRKONYI Ágnes: A magyar államiság Mohács után. In: A magyar államiság ezer éve. (Szerkesztette: GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos) Bp., 2001. 126-127., 137-138.

²⁵³ Theatrum Europaeum. Theil XI. Francfurt am Mayn, 1682. 641-642., KONOPCZYŃSKI, Władysław: Dzieje Polski nowożytniej. t. II. (1648–1795) Warszawa – Kraków – Łódź – Poznań – Zakopane, 1936. 82-84.

II. RÁKÓCZI FERENC LENGYELORSZÁGI KIRÁLYJELÖLTSÉGE

A téma feldolgozottsága a magyar történetírásban, több mint tekintélyparancsoló, hiszen például Márki Sándor a Rákóczi – monográfiában megírtak ellenére is, akadémiai székfoglalóját szentelte ennek a problémának.¹ II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferenciákon elhangzott előadásokkal, illetve ezek publikált változataival a Benda Kálmán szerkesztette tanulmánykötet lengyel és orosz szerzők idevágó írásaival,² de leginkább – az ELTE kiadványában közzétett –

¹ MÁRKI Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. (Székfoglaló értekezés) Budapest, 1913. (MÁRKI: Nagy Péter); Értekezésében már hasznosította azokat a kritikai megjegyzéseket és pontosításokat, amelyeket „THOMASIVSKYJ István” (TOMASEVSZKIJ Sztjepan) MÁRKI, Sándor: II. Rákóczi Ferenc I-III. k. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp., 1907 – 1910. munkájáról egy terjedelmes recenzióban a Századok 1912. évf. 2. füzet 113-127., 192-208., 758-772. oldalain publikált „Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez” címmel. (TOMASEVSZKIJ Sztjepan (1875 – 1930) – történész, politikus. A Lvovi egyetemen szerezte diplomáját, gimnáziumi tanárként dolgozott Przemyslben, Brzeżanyban, Lvovban. Doktorátusa után a Lvovi egyetem docensévé nevezték ki 1912-ben. A Sevcsenko Tudományos Társaság vezetője volt 1913-1914-ben. Az I. világháború idején Kárpátalján és Bécsben élt. 1919-1921 között az Ukrán Népi Rada (Tanács) vezető-diplomatájaként a párizsi béketárgyalásokon vett részt. 1921-től négy éven át Berlinben tevékenykedett, ahol ukrán nyelvű folyóiratokat szerkesztett és adott ki (Ukrajnszke szlovo). 1925-ben hazatért Lvovba, de életének utolsó két évében a krakói egyetemen Ukrajna történetét oktatta. Tudományos érdeklődése Ukrajna 17. századi eseményeire és Galíciára irányult. Néhány fontosabb munkája: Ugorscsina i Polska na pocsatku 18. sztolittja. (1908), Persij pohod B. Hmelnyickovo v Galicsinu. (1914), Die Westpolitische Bedeutung Galiziens (1915), Vatikanszki matyeriali do isztoriji Ukrajni. Donyeszenijja rimszkijh nuncijiv pro Ukraju, 1648 – 1657. (1919), Matyeriali do isztoriji Galicsini. t. I-III. (1899, 1901, 1913.) stb. stb. – In: Dovidnyk z isztoriji Ukrajni. (Vidannja 2-je) Kijiv, 2001. 869-870.)

² BENDA Kálmán (szerkesztette): Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest, 1980. Ebben a kötetben jelentek meg a témához kapcsolódó rövid, inkább az általánosításokra törekvő cikkek: ARTAMONOV V. A.: Magyarország és az orosz-lengyel szövetség 1707 – 1712, NYIKIFOROV V. Ny.: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc és

Perényi József nagyszerű tanulmányával³ kell folytatnunk a historiográfiai előzmények számbavételét, nem feledkezve meg Váradi Sternberg János,⁴ Kiss Gábor,⁵ Pásztor Péter⁶ II. Rákóczi Ferenc és Nagy Péter cár diplomáciai kapcsolatait elemző cikkeiről sem. Legújabban pedig, Köpeczi Béla akadémikus érintette a „II. Rákóczi Ferenc külpolitikája” című munkájában⁷ a bennünket különösen foglalkoztató lengyel vonatkozásokat. Közbevetőleg megjegyezzük, hogy az utóbbi évtizedek magyar nyelvű, magyar és lengyel szerzők Lengyelország története,⁸ illetve a magyar-lengyel történelmi kapcsolatokat ábrázoló munkák mostohán bántak a 18. századi lengyel történelemmel, nagyon szűkszavúan és pontatlanul jelenítették meg a lengyel-magyar együttműködések mibenlétét.⁹ Ez a kép valamelyest változott a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulója alkalmából megjelent írásaink nyomán,¹⁰ ezúttal pedig II. Rákóczi Ferenc lengyel királyjelöltsége

STASZEWSKI, Jacek: Lengyel-magyar politikai kapcsolatok a szabadságharc idején címmel

³ PERÉNYI József: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatai a poltavai csata előtt. In: Rákóczi-tanulmányok. (ELTE Bölcsészettudományi Kar) Szerkesztők: SINKOVICS, István, GYENIS, Vilmos. Budapest, 1978. 23-66. (PERÉNYI: Rákóczi Ferenc és I. Péter cár)

⁴ VÁRADI STERNBERG János: Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban. In: Századok 1959/2-4. 233-251. (VÁRADI STERNBERG: Ukrainev)

⁵ KISS, Gábor: Franz Rákóczi II, Peter der Grosse und der polnische Thron (um 1707). In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (JBGÖE) 1965/3. 344-360. (KISS: Franz Rákóczi II.)

⁶ PASTOR, Peter: Peter the Great and Prince Ferenc II Rákóczi. In: The Place of Russia in Europe – Meszto Rossziji v Jevrope. Ruszisztikai könyvek V. Budapest, 1999. 211-218.

⁷ KÖPECZI Béla: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája. Budapest, 2002. 56-62., 98-108. (KÖPECZI: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája)

⁸ PERÉNYI József: Lengyelország története. Bp., TOPOLSKI, Jerzy: Lengyelország története. Bp., 1989. 147-148., SZOKOLAY Katalin: Lengyelország története. Bp., 1996. 69.

⁹ KOVÁCS Endre: Magyarok és a lengyelek a történelem sodrában. Bp., 1973. 190-194., KAPRONCZAY Károly: A magyar-lengyel történelmi kapcsolatok évszázadai. Bp., 2000.

¹⁰ GEBEI Sándor: II. Ágost lengyel király és a magyar ügy (1701–1703) In: Hadtörténelmi Közlemények (HK) 2003/3-4. 776-797., Uő: II. Rákóczi Ferenc és lengyelországi támogatói. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. II. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára (Szerkesztette TAMÁS Edit) Sárospatak, 2003. 97-116.

került – az erdélyi fejedelem elődök példája alapján – az érdeklődésünk középpontjába. Hogy mégis ehhez, a többször is feldolgozott problémakörhöz kívánunk visszatérni írásunkkal, annak egy hiányérzet az oka, amely Rákóczi Emlékiratait olvasva még inkább fokozódik. Az 1703-ban Rákóczi-támogatóként emlegetett politikai személyek – gondolunk itt elsősorban a Sieniawski-házaspárra, Józef Potocki kijeji vajdára, a csak Wiśniowieckinek feltüntetett Janusz és Michał Wiśniowiecki litván testvérpárra – a Sieniawski-házaspárt kivéve, mind az Emlékiratokból, de a magyar történeti munkákból is „eltűntek”. Hogyan lehetséges az, hogy azok a lengyel főurak, akikhez a fejedelem nagy reményeket fűzött, akiknek a segítségével vakon bízott, 1707-ben hiányoznak mellőle? Pontosan akkor hiányoznak mellőle, amikor Rákóczi Ferenc lengyel királyságáról folynak a tárgyalások, amikor sorsdöntő hónapjait élte Magyarországon. És Lengyelország?

„Inter Maiestatem ac Libertatem”¹¹

A kérdésre adandó válaszukat az 1704. év legfontosabb eseményeinek a felidézésével kell kezdenünk. Azért ezzel, mert a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság (a Rzeczpospolita) 1704-ben egy újabb, immár sokadik, egészen 1709-ig elhúzódó politikai válságába sodródott. Ezek a 17. század második felétől induló válságok azért voltak nagyon súlyosak, mert a polgárháborúba torkolló konfliktusokat a Rzeczpospolita külső háborúi nemhogy lecsendesítették volna, hanem ellenkezőleg: a lengyel-litván társadalmat végletesen megosztották, megbékülésüket a lengyel-litván belügyek „megoldására” felkért külső nagyhatalmak (Svédország, Oroszország) eleve kizárták. Az 1655–1660-as „kis északi háború” forgatókönyve az 1700-ban kirobbant „nagy északi háború” első éveiben szinte változtatás nélkül érvényesült.¹² 1704-ben történt meg első módosítása, amikor XII. Károly svéd király elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy

¹¹ PORAZIŃSKI, Jarosław: *Epiphania Poloniae. Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w dobie wielkiej wojny północnej (1702–1710)* Toruń, 1999. 6.

¹² MÁRKI: Nagy Péter cár .. c. értekezése a 3. oldalon ezzel a mondattal indul. „Lengyelország 1700 óta, mint a dán, szász, orosz szövetség tagja, nyílt háborúban állt XII. Károly svéd királylyal.” A nagyhírű tudós ebben téved, hiszen éppen az sodorta a Rzeczpospolitát mély válságba, hogy királya, II. Ágost a lengyel alkotmányt megsértve, az ország tudta és beleegyezése nélkül indított támadást Svéd-

a katonai sikereit politikai győzelemre váltsa. Olyan politikai győzelmet akart kicsikarni a Rzeczpospolitában a lengyelektől, amely visszafordíthatatlanná tette volna a svéd befolyást a Visztula mentén. Ennek a célnak a megvalósítása nem tűnt lehetetlennek, „mindössze” a háború kirobantásáért felelős lengyel királyt, az I. Péter cár támogatását élvező II. (Erős) Ágostot kellett hatalmától megfosztani. A legegyszerűbb és a legcélravezetőbb megoldásnak II. Ágost detronizálása látszott.

A svédek által elfoglalt nagy-lengyelországi, kujáviai, mazóviai (mazowsze-i) vajdaságok egyházi és világi vezetői, élükön a lengyel egyházfővel, a gnieznoi prímás-érsekkel, Michał Radziejowski-val és a poznańi vajdával, Stanisław Leszczyński-vel hajlandók voltak a svéd király követelését teljesíteni. Mégpedig azon a jogi alapon, hogy királyuk, II. Ágost a Rzeczpospolita tudta és beleegyezése nélkül támadta meg Livóniát, az 1629 óta már svéd tartományt. A II. Ágosttal elégedetlen főurak Varsóba országos gyűlést hirdettek, konföderációt szerveztek azzal a céllal, hogy felelősségre vonják uralkodójukat a lengyel alkotmány megsértése miatt. 1704. január 14-én felszólították II. Ágostot arra, hogy két héten belül jelenjen meg a konföderáció előtt és adjon számot „bűneiről”. Miután a király kitért a felelősségre vonás elől, a svédek kíméletlen követeléssel léptek fel. Addig Svédország és a Rzeczpospolita között békéről szó sem lehet, amíg a köztársaság szabaddá nem teszi magát, azaz, amíg nem detronizálja az alkotmányt nyíltan megsértő királyát és nem választ magának új, alkotmánytisztelő uralkodót. A varsói konföderáltak február 24-én II. Ágostot megfosztották trónjától, a prímás-érsek április 16-án hivatalosan deklarálta az interregnumot.¹³ Következésképpen elhárult az alkotmányos akadály egy új királyválasztó országgyűlés összehívása elől.

Livónia ellen, Riga elfoglalásáért. A Rzeczpospolita saját, a királytól független követséget menesztett XII. Károlyhoz a háború azonnali befejezésért, mondván, hogy II. Ágost csak a maga nevében háborúzik, a Rzeczpospolita nem üzent hadat Svédországnak, a Rzeczpospolita nem tekinti magát hadviselő félnek. – Lásd részletesebben: GEBEI Sándor: II. Ágost lengyel király és a magyar ügy (1701 – 1703) In: HK 2003/3-4. 784-792.

¹³ OTWINOWSKI, Erazm: Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II. od roku 1696-1728. Kraków, 1849. 59. (A kortárs Otwinowski munkáját vagy 1728-ban, vagy 1738-ban írta. Kéziratát 1838-ban fedezték fel, 1849-ben adták ki.- Dzieje Polski), SZOLOVJOV Sz. M.: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. Knyiga VIII. Tom 15. Moszkva, 2001. 27-28. (Isztorija Rossziji); Kiss Gábor tévesen azt közli, hogy II. Ágostot a sandomierziek fosztották meg a trónjától a svédek segítségével! („Mit Unterstützung der Schweden wurde im Februar 1704 August II.

A II. Ágosttal már 1698-tól fogva katonai és politikai szövetséges I. Péter cár azonnal a veszélyeztetett partnere segítségére sietett. Hatalmának megmentése érdekében egy ellenkonföderáció létrehozásához adta az áldását. 1704 májusában a kis-lengyelországi Sandomierzben született meg a Rzeczpospolita keleti és délkeleti vajdaságainak szenátoraiból és képviselőiből az az ideiglenes társadalmi szövetség, amely kitartott II. Ágost mellett és a svédek elleni háború folytatására szavazott. A sandomierzi konföderáció – ha szabad így fogalmazni – legitimebb volt, mint a varsói, mert 100 kiráypárti képviselő aláírása szentesítette a 70 varsói királyellenes aláírással szemben az alapdokumentumokat.¹⁴ De ha figyelembe vesszük, hogy a Rzeczpospolita két kamarás országgyűlésének kb. 340 tagja volt. (Kb. 190

von der Sandomirer Konföderation entthront.” – KISS: Franz Rákóczi II. In: JBfGOE 1865/3. 347.; A Márkinál szereplő február 14. és április 19. dátumok korigálendőak – MÁRKI: Nagy Péter cár, 10.; Számunkra ismeretlen okból Perényi J., aki a Lengyelország története könyvével is hírnevet szerzett magának, a varsói konföderációról, amely tulajdonképpen a sandomierzi konföderáció megalakulását vonta maga után, nem tesz említést. Mint ahogyan a litvániai főurak közötti meghasonlás, a svédpárti (= Szaniszló támogatói) és oroszpárti (= II. Ágost melletti) csoportosulások – a Sapiehák és az Ogińskiak – is kimaradtak a lengyel-litván társadalom jellemzésekor. – Perényi: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár 32. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a sandomierzi konföderáció vezetője nem „Szembek prímás” volt – Ua. 55. Szembek prímás – interrex Poloniae, a konföderáció választott vezetője, marsallja St. Denhoff volt. – ZIELINSKA, Teresa: Poczet polskich rodów arystokratycznych. Warszawa, 1997. 189-190.

¹⁴ SZOLOVJOV: Isztorija Rossziji. VIII/15. 28. Ha a konföderációkra felesküdt főnemesek és köznemesek névsorából csak a legtekintélyesebb, illetve legbefolyásosabb személyeket, a szenátorokat és a „minisztereket” emeljük ki, azonnal látszik, hogy az Ágost-ellenes konföderáció tényleges befolyással nem bírt Lengyelországban. Ugyanakkor az Ágost melletti konföderáció a Rzeczpospolita vezető politikusainak többségét a soraiban tudhatta. Így pl. a Litván Nagyfejedelemség fővadászmesterének, a korona kardhordozójának St. Denhoffnak, mint a konföderáció marsalljának aláírása és pecsétje mellett sorakoztak a többieké: litván főkanceláré (Karol Stanisław Radziwiłł), a litván főmarsallé (Marcin Wollowicz), a litván főhetmané (Michał Wiśniowiecki), a litván főkincstartóé (Ludwik Pociąg), a korona alkancelláré (Jan Szembek), a korona főkincstartóé (Jan Przebendowski), a vilnai vajdái (Janusz Wiśniowiecki), az ukrainai vajdáké, több nagy-lengyelországi vajdái stb. stb. Érdekességként, de a korabeli zűrzavarra jellemző vonásként emeljük ki, hogy pl. a litván Sapiehák Ágost király detronizálását megszavazták, de Władysław Sapieha miński vajda nem, aláírása, pecsétje a sandomierzi konföderáció oklevelén igen előkelő helyen díszel. Több mint érthetetlen az a tény is, hogy a poznańi vajda lett XII. Károly kiszemeltje a trónra, ugyanakkor a poznańi

képviselő az alsóházat, 150 szenátor a felsőházat alkotta.¹⁵), kimondhatjuk: igen alacsony részvételi arány mellett hívták életre a konföderációkat. Hivatkozni természetesen lehetett a háborús viszonyokra és a bizonytalan közállapotokra, de valószínűbbnek látszik, ha a főnemesek és a hozzájuk kapcsolódó köznemesi klientúra taktikázására gyanakodunk. XII. Károly világosan látta, hogy a hatalmi vákuum elhúzódása nem az ő javára alakítja a lengyelországi helyzetet, ezért sürgősen döntésre akarta vinni az ügyet. Már csak azért sem tűrt halasztást a belpolitikai válság megoldása, mert II. Ágost megelőzendő a bajt, XII. Károly titkos jelöltjeit, Jan Sobieski király fiait, Jakubot és Konstantynt lefogattatta és a szászországi Königssteinba záratta.¹⁶ Érdemes királyjelölt híján a még mindig csak 22 éves svéd király megkérdezte Radziejewski „cardinal prímás”-t: ki lehetne méltó Lengyelország koronájára II. Ágost helyett? A gnieznoi prímás-érsek három személyt nevezett meg, de mindegyiket valamilyen oknál fogva uralkodásra alkalmatlannak nyilvánította. A litván „Sapieha herceg” büszkesége és nagyravágyása miatt nem lenne népszerű a trónon, „Lubomirski Krongrossfeldherr” (Hieronim Lubomirski királyi főhetman) ellen mohósága, kapzsisága és öreg kora szól, a „poseni vajda”

castellanus Ágost-párti volt. (Egyéb példáktól eltekintettünk.) – *Theatrum Europaeum*. Theil XVII. (vom 1704ten Jahr bis Ausgangs 1706ten vorgegangen) Francfurt am Mayn, 1718. Jahr 1704. 251., Jahr 1705. 312.; A sandomierzi konföderációhoz csatlakozott, a különböző vajdasági tisztségekkel rendelkező köznemesek neveit felsorolja KAMIŃSKI, Andrzej: *Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzkim, 1706-1709*. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969. 46-47. (Konfederacja sandomierska)

¹⁵ A bizonytalan létszámviszonyok abból adódnak, hogy az alsóházi képviselők száma vajdaságonként sejmről sejmre változhatott. – KRIEGSEISEN, Wojciech: *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*. Warszawa, 1991. 29-35., *Historija sejmu polskiego*. tom I. 242. szerint 1661-ben 185 fő, 1662-ben 191 fő ülésezett az alsóházban.

¹⁶ OTWINOWSKI: *Dzieje Polski*. 60-61. A Sobieski királyfiakkal kapcsolatos politikai tervek egyike az volt, hogy Jakub Lengyelország királya lesz Svédország, Poroszország, Anglia, Hollandia támogatásával, Aleksander Sobieskit Magyarország trónjára szánta a koalíció, Rákócziinak pedig az Erdélyi Fejedelemség lenne az országa. – Erről bővebben STASZEWSKI, Jacek: *A magyarországi függetlenségi harc és Lengyelország*. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Szerkesztette: KÖPECZI B. – HOPP L. – R. VÁRKONYI Á. Budapest, 1980. 243., Leginkább: STASZEWSKI, Jacek: *Królewicz Aleksander Sobieski kandydatem do korony węgierskiej*. In. Sobótka 1980/2.

(Stanisław Leszczyński) pedig túl fiatal és tapasztalatlan – jellemezte jelöltjeit a főpap. Állítólag a svéd Nagy Sándor szinte habozás nélkül döntött: a poseni vajda épp annyi idős, mint én.¹⁷ (Ez nem volt igaz, Leszczyński a 26. életévét már betöltötte.) Horn tábornokot azonnal utasította a királyválasztás lebonyolításának az előkészítésére, az interrex-érsek sem tehetett egyebet, mint Varsóba, 1704. július 12-re kitűzte az electio napját.

A rendezésről a svédek gondoskodtak! Gustav Horn generális 1500-2000 katonájával biztosította a varsói színhelyet (Wola-t), a ceremónia főszereplőinek beérkezésére is odafigyelt. A primásérsek a lengyel szabadságjogok megsértését, az alkotmány lábbal való tiprását többször is szóba hozta, de csak annyit ért el, hogy a megtagadott interrex feladatait átruházták a „poseni püspökre”, Świącickire. A királyválasztási komédián viszont részt kellett vennie. Incognitóban XII. Károly is jelen volt a poznańi vajda, Stanisław Leszczyński királlyá választásán, sőt ő volt az első, aki Świącicki püspök bejelentésekor – rex electus Poloniae, Stanislaus – vivátot kiáltott.¹⁸ 1704. július 12-én tehát a svéd fegyverek árnyékában (sub armis) egy II. Ágosttal elégedetlen, maroknyi lengyel nemes és a litvániai Sapieha hercegi familia új királyt választott az egyébként patinásnak mondható Leszczyński-családból. Az ellenkirályt szó szerint csak néhány vajda (a poznańi vajdaság szomszédai, pl. a sieradzi, a

¹⁷ VOLTAIRE'S vorzüglichste Schriften. XV. Band. – Geschichte Karls XII. Königs von Schweden. Zweiter Theil. Wien, MDCCCX. 9-13. (Voltaire: Geschichte Karls XII.)

A kissé kiszínezett történet valóságos alapja az, hogy apja, Rafał Leszczyński következetes svédbarát politikáját folytató fia, Stanisław személyesen találkozott XII. Károllyal. Ám személyiség jegyeik alapján azt kell mondanunk, hogy a találkozó felek ég és föld ellentétét képviselték. A király olyan katonatulajdonságokkal rendelkezett, mint az egyszerűség, a pompa megvetése és elvetése, zárkózottság, szűkszavúság stb. Nem így a vajda. Ő a nagyvilági élet híve volt: kedvelte a pompát, a luxust, öltözködésben „a divatot”, nem vetette meg egyáltalán az étkezés örömeit. Kellemes társalkodó partnerré nemcsak közvetlen és megnyerő modora, hanem komoly olvasottsága, tudása, a kultúra iránti érdeklődése és rajongása tette. Talán megkockáztatható az a feltevés, hogy XII. Károly éppen a saját magából hiányzó tulajdonságai miatt kedvelte meg a vajdát és emelte a trónra. – ZAHORSKI, Andrzej: Stanisław Leszczyński (1677–1766). In: Poczet królów i książąt polskich. Warszawa, 1996. 436. Életének alakulásáról ugyanitt 432-442., vagy CIESLAK, Edmund: Stanisław Leszczyński. Wrocław – Warszawa, 1994.

¹⁸ VOLTAIRE: Geschichte Karls XII. 15-17., OTWINOWSKI: Dzieje Polski. 67-68., GIEROWSKI – GRODZISKI: Wielka historia Polski, 260-261.

lęczyciai, a kujaviai-brześci) és castellanus (várnagy, pl. az inowrocławii, a plocki, „von Szreme”) támogatta. Jelentéktelenségükről árulkodik az a tény is, hogy a svéd királynak behódoló, Piast-királycsináló konföderáció választott elnöke = marsallja, nem egy országos tekintély, nem valamelyik szenátor, hanem „mind-össze” egy királyi birtok (honor) kezelője, a Pyzdry-i sztarosza, Piotr Bronisz volt.¹⁹ Mellesleg megjegyezzük, hogy a királyválasztásnak magyar szemtanúi is voltak. Ráday Pál és Okolicsányi Mihály fejedelmi követek tartózkodtak éppen a lengyel fővárosban és a közállapotokról igen lesújtóan nyilatkoztak: „itt teljes a zűrzavar” (hic omnia in confuso).²⁰ Oroszország állandó varsói követe, Grigorij Dolgorukij magáról a megválasztott királyról elmarasztalóan beszélt kancellárjához írott levelében. Nem kell, hogy fejtörést okozzon a „Varsóban újonnan választott királyocska” (korolík), mert „a Rzeczpospolitában nem számít előkelőnek (nyeznatnij), hitele semmi, még a hozzá legközelebb álló támogatói is, semmibe veszik, ... Sokkal nehezebb lett volna nekünk, ha Alekszander Sobieski királyfit választották volna meg, mert a lengyelek biztosan csatlakoztak volna hozzá...”.²¹

I. Stanisław = I. Szaniszló, a választott Piast-királyok (a nemzeti királyok) harmadik királya, Michał Korybut és Jan Sobieski után, abban reménykedett, hogy következetes Ágost-ellenes politikája, amit ő békepolitikának hirdetett, a népszerűségét megnöveli az országban és a sandomierzi konföderáció nemessége fokozatosan átpártol hozzá. Keservesen csalatkoznia kellett. A választási paródia, a lengyel nemesi szabadság legféléltettebb jogának, a szabad királyválasztás jogának (electio libera) a megcsúfolása, a legbefolyásosabb politikai vezetőket távolította el a táborából. Szégyenében és a felelősségétől is visszariadva a prímásérsek Radziejowski, Varsóból minél biztonságosabb helyre, a háború minden résztvevőjével dacoló Gdańskba menekült. A legjelentősebb világi szenátor (= az első szenátor), a II. Ágost jóvoltából 1702 óta krakkói castellanus és a királyi hadak főparancsnoka = főhetman (wielki hetman koronny), Hieronim Augustyn Lubomirski (kb. 1647-1706) nyilvánosan viszápártolt Ágosthoz, illetve a sandomierziekhez. (Ez a Lubomirski a Rákóczi életében oly fontos szerepet játszó Sieniawskiné (született Lubomirski lány) szeretett nagybátyja volt, akinél gyakran vendégeskedett a hatévesen félárva-

¹⁹ Theatrum Europaeum. Theil XVII. Jahr 1704. 229.

²⁰ RÁDAY Pál iratai. I. kötet. (Szerkesztő: SZÉKELY György) Budapest, 1955. 157.

²¹ SZOLOVJOV: Isztorija Rossziji. VIII/15. 32.

ságra jutott Elżbieta Helena Lubomirska. Ennek a rokoni szálnak tudható be az is, hogy Adam Mikołaj Sieniawski (1666–1726) politikai karrierje az Elżbieta Helena Lubomirskával kötött házassága után (1687. július 6.) gyorsan kibontakozott. Azt sem írhatjuk a véletlen számlájára, hogy a rokon főhetman, H. A. Lubomirski halála után, A. M. Sieniawski nyerte el II. Ágosttól a főhetmani buzogányt 1706. május 5-én.²²⁾

A Rzeczpospolita belső élete 1704-től kezdve kísértetiesen hasonlított a Magyarországon már megtapasztalt, 1526-os kettős királyválasztás utáni periódusra, természetesen azzal a különbséggel, hogy a detronizált király és a rex electus, non coronatus hadakozott egymással a törvény nevében. A II. Ágostot trónjáról letaszító varsói konföderáció a király megbocsáthatatlan alkotmányértésével – háborúba sodorta a Lengyel-Litván Respublica-t annak engedélye nélkül – magyarázta tetteit, miközben a II. Ágostot pártfogoló sandomierzi konföderáció is az alkotmány betűjére hivatkozott, mondván, hogy a svéd invázió elleni jogos háború fontosabb ügy a király és a Rzeczpospolita közötti nézeteltérésnél, azaz egy belügynél. Tévedésüket a svédekkel lepaktáló konföderátusok még azzal is tetézték, hogy a lengyel jogban ismeretlen detronizációra vete-medtek és erre a jogi képtelenségre hivatkozva új királyt választottak. Ráadásul, hogyan történt mindez, milyen körülmények között zajlott az electio? A svéd király parancsára, a svéd fegyveres erők jelenlétében, a prímás-érsek tiltakozására stb. stb. De továbblépve a fentieken: hogyan, milyen jogi alapon legitimálhat bármit is a katolikus országban egy pro-

²²⁾ Sieniawski Adam Mikołaj (1666-1726) előkelő családban született. Iskoláit Lvovban, Krakkóban végezte, 1684-ben Prágában, 1684-1686 között Párizsban folytatta nyelvi, „lovagi” (tánc, zene, vívás) tanulmányait. XIV. Lajossal személyesen is találkozott. 1686-ban tért haza, s rá egy évre megházasodott. Felesége Lubomirski Stanisław Herakliusz herceg lánya, Elżbieta Helena lett. Politikával a feleség nagybátyjának, Hieronim Augustyn Lubomirskinek a hatására kezdett el foglalkozni. Ennek köszönhette első komoly tisztségét, a belzi vajdaságot is (1691). Az 1696–97. évi interregnum idején a francia pártot támogatta, 1698-ban mégis II. Ágosthoz csatlakozott. Ez viszont nem akadályozta őt abban meg, hogy 1701december végétől kezdve, Varsótól távoli birtokain ne adjon menedéket a francia politikai vonalat képviselő Rákóczinak és Bercsényinek. Igazi karrierje a svédek támadásakor kezdődött: 1702. május 24-én II. Ágosttól elnyerte a nagyhetmanságot. – PSB t. XXXVII/1. Warszawa – Kraków, 1996. 105-107.

testáns király? Ez az a pont, ahol az okfejtés a lengyelek nagy részét szíven üthette, hiszen a svédek katolikus valláshoz és egyházhoz való negatív viszonyáról, a szerzetesek és a katolikus papok megalázásáról, a Rzeczpospolita lakossága keserű tapasztalatokkal gazdagodott 1655–1660 között, a kis északi háború idején. Következésképpen, egyáltalán nem szabad a véletlen számlájára írni azt, hogy a sandomierziek jelszava: „pro Religione, pro Rege”, nagy mozgósító erővel bírt.

A jogi lépéseket mindkét oldalról hadi sikerekkel igyekeztek alátámasztani. Amíg XII. Károly és I. Szaniszló egyesült serege II. Ágost hátországát – Lvovot, Jarosławot – foglalta el és sarcolta meg, addig II. Ágost orosz segélycsapatokkal megerősített hada a fővárost, Varsót kerítette hatalmába. A várost előzőlő több mint 20 ezer katona teljesen kirabolta a várost, az „árulók” palotáit hamuvá égette. A városban keletkezett hatalmas tűzvész a vár védelmét is ellehetetlenítette. Horn svéd tábornok rövid ellenállás után kapitulált, 1500 katonájával együtt lengyel-orosz fogságba került.²³ A királyválasztást levezető „pseudo-prímást”, vagyis a „poseni püspököt” elfogták és a pápai nunciusnak azzal a feltétellel adták át, hogy a vétkező püspök sorsáról a pápa döntsön.

I. Szaniszlót komoly anyagi és erkölcsi kár érte Varsó elvesztésével, a választott király csupán hat hétig mondhatta magáénak a fővárost. De protectora, XII. Károly sem örvendhetett maradéktalanul a gazdag kereskedőváros, Lvov subsidiumainak, mert I. Péter cár sikert-sikerre halmozott a svéd király által magára hagyott Baltikumban. 1704. augusztus 15/26-án az oroszok abban az észtországi Narvában tartották győzelmi istentiszteletüket, ahol 1700. november 20-án/december 1-én megsemmisítő vereséget szenvedett maga I. Péter cár az akkor 18 éves svéd királytól. Mint ahogyan egész Európát meghökkentette a „fiatal viking” győzelme 1700-ban, úgy most, 1704-ben a narvai revans híre is bejárta egész Európát.²⁴

²³ VOLTAIRE: Geschichte Karls XII. 23-25., OTWINOWSKI: Dzieje Polski. 69-75.

²⁴ Zszurnal, ili Pogyennaja zapiszka, blazsennija i vecsnodosztojnija pamjatyi Goszudarja Imperatora Petra Velikovo sz 1698 goda, dazse do zakljucsenija Nejstadszskovo mira. Csaszty pervaja. Szankt-Petyerburg, 1770. 98. Itt felsorolva a fogságba esett főtisztek élükön Arvid Horn vezérőrnaggyal, valamint a narvai hadisákmány: pl. 80 db. ágyú, 54 db. hadilobogó stb. A svéd hadifoglyok (Horn és 159 tisztárs) és a haditróféák bemutatva Moszkvában 1704. december 19/30-án az ünnepi

Narva bevételeitől alig négy nap telt el, amikor a győzelem színhelyére érkezett II. (Erős) Ágost király. Utazásának kettős célja volt. Egyik az, hogy személyesen gratulálhasson barátjának, I. Péter cárnak a fényes hadi sikerhez, a másik pedig az, hogy az 1698 óta, szinte minden évben megújított szövetségüket megint csak érvényesítsék, néhány ponttal kiegészítsék. A svédellenes szövetség stabil pontjai mellé – közösen hadakoznak szárazon és vízen a győzelemig, külön tárgyalásokat nem folytat a szerződő felek egyike sem, egyik fél sem köthet szeparatív békét, a svédektől visszavívott livóniai városok, erősségek Lengyelországot illetik stb. – olyan kiegészítések kerültek, amelyek a segítségnyújtás nagyságát, konkrét formáit rögzítették. Eszerint, vagyis az 1704. augusztus 19/30-i, narvai egyezmény szerint, Oroszország 12 ezres hadat bocsát a lengyel király parancsnoksága alá és a 48 ezres korona had (zsoldos had) ellátására évi 200 ezer rubelt (= 2 millió lengyel aranyat) biztosít. Ezen kívül I. Péter cár arra is kötelezte magát, hogy a két évvel ezelőtt a Jobbparti – Ukrajnában kirobbant kozák felkelésnek véget vet és a kozákok által megszállt városokat a király kezére adja.²⁵

Az erőre kapott szövetségesek stratégiai célkitűzése ezek után nem is lehetett más, mint a Leszczyński-fészek, Poznań elfoglalása. Maga II. Ágost vezette az egyesült hadat a nagy-lengyelországi fővároshoz, de csúfos kudarcot vallott. A hadiszerecnse elpártolt tőle a lengyelországi fronton. 1705-ben XII. Károly és I. Szaniszló a keleti és a délkeleti végekre szorította vissza az elbizakodott uralkodót, I. Szaniszló választott király ügyét megint elő lehetett venni. I. Szaniszlót a választott király státusból a koronázott király státusba lehetett, még inkább, kellett is emelni.

A koronázás nélküli, félbehagyott ceremónia több mint egy évvel később folytatódott. XII. Károly erejéből 1704 nyarán még csak a királyválasztásra futotta, a királykoronázásra csak most, 1705 őszén értek be a feltételek.

Cseppet sem zavarta a svéd uralkodót az a körülmény, hogy a választásnál még közreműködő Radziejowski prímásérsek nemcsak a koronázást, hanem a

diadalmeneten. – ua. 107-108.

Erről az 1704. évi revans győzelemről megfigyelkedezik Perényi J., csak az 1700-as narvai vereséget emlegeti. – PERÉNYI: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár 27. (A régi könyvében sem szerepel a narvai revans, csak 1700. évi esemény. – PERÉNYI József: Lengyelország története. Bp., 1962. 129.)

²⁵ SZOLOVJOV: Isztorija Rossziji. VIII/15. 35-36., ZASKILNJAK, Leonyid – KRIKUN, Mikola: Isztorija Pol'scsi. L'viv, 2002. 203.

koronázáson való részvételt is megtagadta. A koronázó érsek akadályoztatása esetén a kujáviai püspököt illette volna a felkenés és a beiktatás joga, ám Stanisław Szembek püspök elmenekült az országból, a koronázási ékszereket is magával vitte: „valahol Sziléziában” rejtette a lengyel koronát.²⁶ Se korona – se koronázásra jogosult egyházfő! Ezeket a leküzdhetetlennek tűnő akadályokat XII. Károly villámgyorsan elhárította. Kimondottan erre az alkalomra koronát csináltatott, s ez szó szerint értendő: ti. a koronázás után azonnal beolvasztották és aranypénzt vertek belőle!²⁷ Lvov elfoglalásának erkölcsi hozadéka pedig most úgy kamatozott, hogy a Lvovi érsek, Stanisław Zieliński léphetett elő koronázó érsekké, XII. Károly jóvoltából.²⁸ Az sem zavarta különösebben a svéd „főrendezőt”, hogy a koronázás színhelye – a hagyomány és a törvény erejénél fogva – mindig Krakkó volt. Így okoskodott: I. Szaniszló megválasztása Varsóban történt, akkor Varsóban lesz a koronázása is – döntött a hatalmát fitogtató király.

A koronázási események bevezetőjeként 1705. október 3-án este nyilvánosan felolvasták azt a *pacta conventa*-t (a király és a *Respublica* együttműködését szabályozó egyezményt), amelyet már egy évvel korábban, az 1704-es királyválasztáskor megszövegeztek és véglegesítettek. I. Szaniszló ünnepélyesen megesküdött arra, hogy a *pacta conventa* minden betűjét, változtatás nélkül betartja, a nemesi szabadságot, a nemesi jogokat és privilégiumokat szavatolja, aláveti magát a törvényeknek (*Lex regnat, non rex*). Október 4-én a varsói Szent

²⁶ OTWINOWSKI: *Dzieje Polski*. 84-85., Feldman Józef szerint Szembek püspök a kliszowi svéd győzelem után (1702. július 19.) a császár országába, Olomoucha menekítette a koronázási kellékeket és a királyi archivumot, 1705 végéig ott őrizte. – FELDMAN, József: *Polska w dobie wielkiej wojny północnej, 1704-1709*. Kraków, 1925. 202. (*Polska w dobie*)

²⁷ OTWINOWSKI: *Dzieje Polski* 85.

²⁸ A RÁDAY Pál iratai II. kötetének, 1707–1708. (Sajtó alá rendezte: BENDA Kálmán és MAKSAJ Ferenc) Budapest, 1961. 253. oldalán található 1. lábjegyzet adatát feltétlenül korrigálni szükséges. I. Szaniszlót nem „Szumlański Josef leMBERGI (görögkatolikus) érsek” kente fel és koronázta meg lengyel királynak, mint ahogyan a lábjegyzet magyarázatában olvashatjuk, hanem Stanisław K. Zieliński Lvovi (leMBERGI) érsek. Az ő érdekében interveniálnak állandóan a lengyelek I. Péternél, az ő kényszer fogvatartásának az ügye is a diplomáciai tárgyalások egyik témája. Péter cár varsói követé, Grigorij Dolgorukij is szorgalmazta a Lvovi érsek szabadon bocsátását, mert abban reménykedett, hogy a svédek fogságába esett rokonát, Jakov Dolgorukijt a cár kiválthatja az érsekkel. – Piszma i bumagi t. V. SPb., 1907. 616., FELDMAN: *Polska w dobie*...252-253., KAMIŃSKI: *Konfederacja sandomierska* 58.

János templomban „néhány olyan (lengyel – G. S.) ember jelenlétében, aki számít valamit” Lengyelországban és „néhány ezer svéd” varsói asszisztálásával zökkenőmentesen végbement a királyi pár koronázása. Stanisław Zieliński lvovi érsek „a páncélba bújt” (in vollem Harnisch), katonának öltözött Stanisław Leszczyńskit és „a menyasszonyi ruhában” megjelent (wie eine Braut), gazdagon felékszerezett feleségét, Charlotte Opalińskát Lengyelország királyának és királynéjának nyilvánította.²⁹

Az új királyt ünneplők között az egyik legtekintélyesebb főúr Rákóczi Ferenc meghitt barátja, – legalábbis 1702-1703-ban még az volt – Józef Potocki kijevi vajda volt. 1705 áprilisában hagyta el II. Ágostot, illetve a sandomierzi konföderációt azért, mert politikai nézeteivel egyedül maradt a konföderációs tanácskozásokon. Arról győzködte társait, hogy az idegenek háborúja, XII. Károly svéd király és II. Ágost szász választófejedelem háborúja rövid időn belül véget érne, ha a sandomierzi konföderáció kiegyezne I. Szaniszlóval, Lengyelország választott királyával. A király és az ország egymásra találásának csupán egyetlen akadálya van, de az könnyen leküzdhető: a detronizált II. Ágostot vissza kell küldeni hazájába, Szászországba.

Nem érdektelen a kérdés. Vajon, miért nem volt foganatja ennek a gondolatnak? Vajon, miért szigetelődött el oly hirtelen J. Potocki? Mi úgy gondoljuk a közvetett bizonyítékok alapján, hogy Potocki vajda pártállásának felcserélésében nem annyira az új politikai irány hangoztatása játszott közre, hanem a szubjektív tényezők. Ő egy sértődött ember volt tulajdonképpen már 1702 óta. Nagyon neheztelt II. Ágost királyra, mert az 1702-ben elhalálozott Stanisław Jabłonowski főhetman (1682–1702 között volt wielki hetman koronny)³⁰ utódjául egyik öreg (és beteg?) rokonát, a nagyhetmani (połny hetman koronny) tisztséget ellátó nagybátyját, Feliks Potockit nevezte ki a király. Még egy hónap sem telt el, amikor a rokon halála miatt újra esedékessé vált a főhetmani buzogány odaítélése. Józef Potocki nagyon számított a főhetmanságra, ehelyett a Lubomirski-család lett a kedvezményezett. Hieronim Augustyn Lubomirski főkincstartói megbízatását a magas állami jövedelemmel (fizetéssel) járó hadsereg főparancsnoki beosztással

²⁹ Ua. 85., A koronázás részleteiről – *Theatrum Europaeum*. Theil XVII. Jahr 1705. 305-307.

³⁰ GAŚIOROWSKI, Antoni (szerk.): *Urządniczy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku*. Tom X. Biblioteka Kórnika PAN, Kórnik, 1992. 171. (GAŚIOROWSKI: *Urządniczy*)

cserélhette fel.³¹ A becsvágyó J. Potockinak, aki mellesleg 1687 óta a Magyarországgal határos halicsi sztarosztaság vezetője volt, 1702-ben a megüresedett kijevi vajdasággal kellett beérnie.³² Ráadásul a 17-18. század fordulóján, a főhetmanok a katonai megbízatásukkal párhuzamosan a legjelentősebb civil, világi tisztséget, a krakkói kastellánságot (=első szenátorságot) is viselték³³

A karrierjének csúcsára jutott H. A. Lubomirskiről még azt is tudnunk kell, hogy családi, örökjogon szerzett birtokai Jarosław és Rzeszów központtal működtek, éppen a Sieniawski-család névadó birtokának a szomszédságában (Sieniawa).³⁴ Ebből a Lubomirski-familiával össze nem mérhető családból származott az az Adam M. Sieniawski, aki feleségül vette H. A. Lubomirski kedvenc unokahúgát, a már korábban említett Elźbietát. A gondoskodó rokon támogatásával jutott hozzá az első országos méltóságához, a belzi vajdasághoz (palatinatus), amit talán – feltételezhetően – Elźbieta-férje kapott inkább, s nem Sieniawski. 1702-1703-ban J. Potocki és A. Sieniawski között baráti kapcsolat fejlődött ki, szinte versengtek Rákóczi támogatásában. Meg kell azonban jegyeznünk: többnyire csak szavakban és ígérekben lícitáltak egymásra! I. Szaniszló politikai porondra való lépését, Lengyelországban játszott szerepét eltérően ítélték meg. Röpke egy év alatt riválisokká váltak a Szaniszló-ellenes konföderáció szűk vezetésében. A Lubomirski főhetman tekintélyét és támogatását maga mögött tudó Sieniawskival szemben kitörési lehetőséget, alternatívát jelentett a keleti végekről a Nagy-Lengyelországba való eltávozás. Üstökön ragadható volt a szerencse, hiszen St. Leszczyński poznańi vajda királlyá emelése a Leszczyński-rokonságnak is ragyogó perspektívát csillantott meg. J. Potocki is rokonnak számított, hiszen a felesége Wacław Leszczyński leánya, Wiktoria, a király unokatestvére volt.³⁵

Bizonyára nem tévedünk, ha kijelentjük, hogy ezek a háttérben lappangó szubjektív momentumokból magyarázhatjuk igazán Józef Potocki „színeváltozását”, I. Szaniszló koronázási ünnepségén való részvételét.

³¹ Ua. 181., 195.

³² PSB t. XXVIII/1. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1984. 60.

³³ GAŚIOROWSKI: Urzędnicy 171., 181., 195. – Eszerint St. Jabłonowski 1692-1702 között krakkói kastellán is a főhetmansága mellett, őt mindkét tisztségben F. Potocki váltotta 1702-ben, majd ennek halála után Hieronim Augustyn Lubomirski töltötte be ezeket a fontos állami posztokat.

³⁴ KUŚNIERZ, Kazimierz: Sieniawa. Rzeszów, 1984. 34-35.

³⁵ PSB XXVIII/1. 60.

A sandomierzi konföderáció az országban köröztetett manifesztummal reagált a varsói koronázásra. Éles szavakkal ítélte el a törvényteleniséget, az egész királyválasztást és koronázást érvénytelennek tekintette. A Rzeczpospolita alkotmányában igaz hogy szerepel „a jogok joga”, az *electio libera regis*, de élő (pro vivente) és legitim uralkodó esetén a Rzeczpospolitát, a lengyel-litván nemések *respublica*-ját, ez a jog soha nem illette meg és jelenleg sem illeti meg – fogalmazott a kiáltvány. Mégis megtörténhetett 1704 és 1705! Megengedve a királyválasztás és koronázás jogosságát, a törvénytelenység sorozatával találja magát szemben az ország. Ki választott királyt Lengyelországban? Egyes szenátorok és néhány vajdaság képviselője, vagyis nem az ország. Országgyűlésen (szejm) történt a választás, a koronázás? Nem. Szabadon választotta királyának a *natio polonica* I. Szaniszlót? A felelet ezúttal is, nem. Hát nem szabad embereknek születtek a lengyelek? Hát nem az az élet értelme, hogy az emberek szabad emberekként éljék le az életüket? Életük bealkonyultával szabad emberekként kell meghalniuk is! A lengyelek szabadon akarnak élni és meghalni!³⁶ – állította szenvedélyesen a konföderátusok manifesztuma.

Az I. Szaniszló – II. Ágost koronázott királyok dialógusában a „válaszadás” sora ezek után I. Szaniszlóra és XII. Károlyra szállt. Válaszuk igen frapánsnak ígérkezett. 1705. november 18/28-án³⁷ a karmeliták varsói kolostorában aláírásra került egy 30 articulusból álló lengyel – svéd államszerződés (*Vergleich und Bündnis*), amely „örök békét és barátságot” deklarált a két uralkodó és országaik között. Kötelezték magukat arra, hogy Oroszország elleni fegyveres szövetségük mindaddig érvényes, egymás kölcsönös megsegítése (hadianyaggal, pénzzel, katonával) mindaddig folytatódik, amíg a veszély meg nem szűnik, amíg a közös békekötés meg nem történik. Mivel Oroszország cárhoja II. Ágostot segélyhadakkal és kölcsönökkal támogatja, ezért II. Ágost is közös ellenségnek tekintendő. Olyan súlyos bűnöket vétett országával szemben, hogy a háború utáni általános amnesztia nem terjedhet

³⁶ *Theatrum Europaeum*. Theil XVII. Jahr 1705. 309-312.

³⁷ BALLAGI Aladár: XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon. 1709–1715. Budapest, 1922. című könyvének „A svéd naptár” fejezetében a 12-14. oldalakon – többek között – ez áll: „Még némely svéd történész sem tudja, hogy náluk a XVIII. század elején csak tíz nap különbséget vettek föl a Gregorianum és saját naptáruk között.” ... „A svéd *stylust*, vagyis a Gregorianumtól 10 nappal elmaradó időszámítást csak 1713-ban kezdik abbahagyni, akkor kezdik a svédek is használni a 11 napi különbsézzel számító Julianumot.”

ki Wettin Augustusra és szász alattvalóira. Valamennyi decretum, határozat, végzés, „amelyeket Lauda-nak” neveznek az előbbi király korából, mind hatályukat veszti. Elsősorban azok a szenátusi döntések, amelyek „a varsói, a marienburgi, a thorni, az elbingi, a jaworowi, a sandomierzi, a krakkói, a bresti és egyéb Kongresszusokon” születtek. A háborút követő béke a Rzeczpospolita régi fényét és tekintélyét helyreállítja, az újjászülető Rzeczpospolitában „a szabadság, a törvényesség” megint elfoglalhatja régi helyét (a szabad vallásgyakorlat, de a katolikus vallás és egyház elsődlegességének a megtartásával, a porosz városok autonómiája, a városok gazdasági kiváltságainak megerősítése, a szabad kereskedelem deklarálása szárazon és vízen, úgy export, mint import esetén, az igazságszolgáltatási fórumok jogszerű működtetése, a közbiztonság, vagyonbiztonság garantálása stb. stb.)³⁸

Nagyon is tudatosan cselekedett XII. Károly akkor, amikor „II. Ágost detronizálása – új királyválasztás – koronázás – államszerződés” folyamatot kierőszkolta a lengyel nemesség egy részéből. Számára, a nagy előd, X. Károly Gusztáv „kis északi háborújának” legfontosabb tanulsága az volt, hogy Lengyelország egészét hódoltatni képtelenség, de egy részét szövetségesként maga mellett lekötelezheti. Távlatilag Svédország – Oroszország háborúja annak a javára dől majd el, amelyik ország képes lesz megnyerni magának szövetségesül a Rzeczpospolitát. Ez a cél elérhető, de csak fokozatosan. II. Ágost uralkodásának törvényes alapjait megingatva – alkotmány sértést követett el a lengyel király a háború megindításával – a lengyel-litván nemesi társadalom egyre nagyobb s nagyobb része bizonytalanodik el, majd tagadja meg királyát és végül, aktívan szembefordul vele. XII. Károly a lengyelek lelki világát is célba vette. 1704-1705-ben ügyesen kihasználta a II. Ágost királlyal szembeni antipátiát, amely abból táplálkozott, hogy az 1697-ben megválasztott és megkoronázott lengyel király idegen, nem „Piast-házi” (nemzeti) király, de az igazi csapást 1706-ban mérte a csak szász választófejedelemnek tekintett II. Ágostra.

Az alt-ranstädi béke

Amikor 1697-ben Wettin Frigyes Ágost szász választófejedelmet lengyel királynak megválasztották és II. Ágostként Krakkóban megkoronázták, furcsa

³⁸ Theatrum Europaeum. Theil XVII. Jahr 1705. 315-324.

geopolitikai helyzet állt elő. A perszonálúnióval egybekapcsolt államoknak nem volt közös határuk, Szilézia, a Német-római Császárság tartománya Lengyelország és Szászország közé ékelődött. Ílymódon II. Ágost országai csak Szilézián keresztül, vagy kerülővel, Brandenburgon át érintkezhettek egymással. XII. Károly 1706 szeptember elején Európa valamennyi érdekelt koronásfőjét arról tájékoztatta, hogy csapatait a Német-római Császárság területén át Szászországba vezeti, ami nem jelentheti az európai általános békének a megsértését. Ezzel a katonai akcióval nem titkolt szándéka az, hogy a hitszegő és a hadüzenet nélkül rátámadó II. Ágostot így kényszerítse a vérontás befejezésére.³⁹ Telitalálat volt XII. Károly vakmerő lépése. Ellenségét a biztonságosnak gondolt hátországától, az utánpótlás bázisától fosztotta meg, miközben nélkülöző hadseregéről bőkezűen gondoskodtak a szászországi városok (Drezda, Lipcse, Königsstein stb.). Egy svéd katona napi fejadagját 2 font húspan, 2 font kenyérben, 2 korsó (Krüge) sörben szabták meg. Az állatok takarmányozása ugyancsak a szász lakosságot terhelte.⁴⁰ Nyugodt téli szállás és kiegyensúlyozott étellemezés várta a megszálló svéd katonaságot, amiért cserében XII. Károly vasfegyelmet követelt meg katonáitól. Halálbüntetés várt azokra, akik fosztogatásra, rablásra adták a fejüket, a közrendre svéd rendőrség (!) vigyázott. A svéd katonai jelenlét semmiképpen nem zavarhatta Szászország megszokott, köznapi életét, „olyan nyugalom honolt Szászországban, mint Stockholmban”.⁴¹ Ennek a nyugalomnak ellentételezéséért óriási summát fizettek ki a szászok. Nem volt elég, hogy a kvártélyozás és porciózás költségeit XII. Károly áthárította a megszállt országra, hadiadóval is tetézte terheiket. A szász adónyilvántartás precizitását alapul véve kiszámították, hogy a svéd államkincstár felé Szászország 625.000 birodalmi tallér/hó adórétellel köteles. (A szász adóalanyok 5.810.778 Schock (= adóalap, mint pl. Magyarországon a dica) után rótták le évi adójukat 1 Schock = 3-4 Groschen (garas) átszámítási kulcs szerint.⁴²)

A lengyelországi hadszíntéren tartózkodó II. Ágostot megdöbbentette XII. Károly váratlan manővere, súlyos dilemma elé került. Lengyelországot

³⁹ Összesen 22.300 főt (7300 lovas, 5000 dragonyos, 7000 gyalogos és egyéb) számlált a Szászországba bevonultatott svéd haderő. – ua. Jahr. 1706. 130-131.

⁴⁰ VOLTAIRE: Geschichte Karls XII. 69., Theatrum Europaeum. Theil XVII. Jahr 1706. 136.

⁴¹ VOLTAIRE: Geschichte Karls XII. 73-75.

⁴² Ua. 69., Zsurnal, ili Pogynnaja zapiszka. 141.

védje meg és mentse meg Szászország feláldozásával, vagy Szászország megőrzése fejében hagyja sorsára másik országát? Ez utóbbi variáció mellett döntött, ám a kivitelezést hallatlan óvatosan, titokban kellett végrehajtani. Miközben a látszat kedvéért az orosz segélyhadak parancsnokával, Alekszander Mensikov herceggel együtt a Lengyelországban hagyott svéd főparancsnok, Arvid Mardefeld seregének a megsemmisítését tervezgette, addig meghatalmazottjai titkos tárgyalásokat folytattak a svéd kancellárral, Karl Piperrel a Lipcse melletti Alt-Ranstädtben. (Egyáltalán nem volt véletlen a Lipcsetől kétfélműnyire fekvő tárgyalási színhely kijelölése, ti. a harmincéves háború idején, a lützeni csata előtti napokban Gusztáv Adolf svéd király főhadiszállását itt működtette.⁴³) A svéd győzelem ezúttal a tárgyalóasztalnál született meg. II. Ágost képviselői 1706. szeptember 24-én minden különösebb vita nélkül elfogadták a svéd király diktátumait, a békeszerződést október 14/24-én ugyancsak Alt-Ranstädtben ratifikálták a felek megbízottjai. Mindkét fél – saját érdekeinek védelmében – vállalta azt, hogy a dokumentum létét és tartalmát egyelőre nem hozzák nyilvánosságra.⁴⁴

Vajon, miért kellett titokban tartani a békeokmányt? A XXII articulusos dokumentumot⁴⁵ átolvasva kézenfekvő a megoldás. II. Ágost lengyel király és XII.

⁴³ Zsurnal, ili Pogyennaja zapiszka. 142., Theatrum Europaeum. Theil XVII. Jahr 1706. 136.

⁴⁴ OTWINOWSKI: Dzieje Polski. 108., Theatrum Europaeum. Theil XVII. Jahr 1706. 139-143., HAINTZ, Otto: König Karl XII. von Schweden. Erster Band. Berlin, 1958. 150-151. (HAINTZ: Karl XII.) Haintz szerint a ratifikáció 1706. október 10/20-án Piotrkówban zajlott. – HAINTZ: Karl XII. 155.

⁴⁵ Az alt-ranstädti békét XII. Károly svéd király és II. Ágost lengyel király és szász választófejedelem 1706. szeptember 14/24-én kötötte meg titokban. Svédország részéről Karl Piper királyi szenátor, királyi kancellár és Olaus Hermelin királyi államtitkár, Lengyelország részéről Stanisław Jabłonowski krakkói vajda, Litvánia részéről Alexander Paulus Sapieha litván főmarsall, II. Ágost „királyi őfelsége és szász választófejedelem” nevében Antonius Albrecht von Imhoff titkos tanácsos és George Ernst Pfingsten titkos „referendarius” vettek részt a tanácskozáson – A békeszerződés megtalálható az OSZK Kézirattárában. Fol. Lat. 1174. – Friderici Augusti regis Poloniae et ducis Saxoniae instrumentum pacis cum Carolo XII. rege Sveciae et Stanislao I. rege Poloniae (1706.); Publikálva: Friedens-Tractat, so zwischen dem König von Schweden und dem König von Pohlen und Churfürsten von Sachsen den 14/24. September 1706 geschlossen worden. In: Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieger 1700-1721. (Bearbeitet von J. KALISCH, J. GIEROWSKI) Berlin, 1962, 175-183.; Theatrum Europaeum. Theil XVII. 140-143.

Károly svéd király, I. Szaniszló lengyel király „béke és barátsági szerződésének” III. cikkelye értelmében II. Ágost „Lengyelországhoz-Litvániához kapcsolódó valamennyi jogáról és igényéről” egyszer s mindenkorra lemondott, I. Szaniszlót „törvényesen választott, törvényesen megkoronázott királynak és nagyfejedelemsnek” ismerte el. Visszavonhatatlanul megígérte, hogy sem Szaniszló életében, sem annak halála után, uralkodói igényekkel nem lép fel a Rzeczpospolita egyetlen országában, tartományában sem.⁴⁶ A III. cikkely alapgondolatából eredtek a részleteket szabályozó egyéb articulusok. Például II. Ágost kötelezte magát arra, hogy a lengyel és a litván alattvalóit késedelem nélkül feloldja hűségesküjük és kötelezettségeik alól, őket I. Szaniszló király alattvalóságába bocsátja (IV. art.). Mindenféle szövetséget, főképpen „a Moszkvai Cárral kötött egyezséget”, ezen békekötés erejénél fogva érvénytelenít és felbont, valamennyi mellette szolgáló moszkovita katonát elbocsát, a cári hadakban harcoló, „orosz neveken” számon tartott szász katonákat pedig hazarendeli (V. art.). Az összes „törvény és végzés”, amelyek akár országgyűléseken (szejmeken), akár szenátusi üléseken születtek „örök időkre” (zu ewigen Zeiten) érvénytelenek, de II. Ágost világi és egyházi privilégiumai, a megadományozottak életfogytáig, továbbra is érvényesek maradnak (VI. art.). A lengyel korona, az egyéb koronázási jelvények, ékszerek és díszek, a kincstárban lévő értékek, a királyi archivum és könyvtár Szaniszlót illetik (VII. art.). Visszanyerik szabadságukat a politikai foglyok, s itt név szerint kiemelve a Königsteinben raboskodó Sobieskiek, illetve a pápa anconai fogságában tartott, Szaniszlót támogató poznańi püspök, Świącicki. stb. Az 1700 óta folyó északi háború során szerzett haditörőfeákat (svéd zászlókat, okmányokat, hadieszközöket stb.) is visszaszolgáltatja II. Ágost XII. Károlynak, sőt vállalta a szász helyőrségek lengyel területről való evakuálását. Így kötelezte magát Krakkó, Tykocin svédeknek történő átadására, cserében XII. Károly nagyvonalú gesztusként megígérte, hogy a svéd helyőrség elhagyja Lipcse, Wittenberg városát. A XXI. cikkely a békeszerződés garanciáival foglalkozik. Azon túl, hogy a szerződő felek a békekötést minden klauzulájával, pontjával egyetemben megtartják s azt semmi körülmények között fel nem rúgják, írásba foglalták a megvalósulás nemzetközi feltételeit is. A szerződésbe foglaltaknak a betartásáért a Német-római Birodalom császára, Anglia királynője és a Egyesült Németalföldi Államok vállalják a garanciát.

⁴⁶ Friedens-Tractat 177., Theatrum Europaeum. Theil XVII. Jahr 1706. 140.

A békekötés sürgősségét a hat hetes ratifikálási határidő bizonyítja.⁴⁷

A békeszerződés pontjainak érvényre juttatását XII. Károly és I. Szaniszló szászországi városokban állomásozó svéd, lengyel hadai kényszerítették ki. Ezek a hadak addig tartózkodhattak Szászországban – tehát pontosan meg nem jelölt időpontig –, amíg Szászország „a néhány milliós kompenzációját” ki nem egyenlíti Svédország felé.

Az alt-ranstädi béke hivatalos kihirdetésére addig nem kerülhetett sor, amíg II. Ágost személyi biztonságáról nem gondoskodtak. A sikeres tárgyalások lezárása pillanatában egy óriási sereg főparancsnoka – táborában csak a Mensikov-féle orosz had 30 ezerre rúgott –, vele szemben Mardefeld svéd tábornok 8 ezer svédje és 20 ezer Szaniszló-i lengyel.⁴⁸ Ebben a szituációban II. Ágostnak folyamatosan alakoskodnia kellett, hiszen a saját híveit és az oroszokat a küszöbön álló csatára tüzelte nap mint nap, titkos futáraival pedig a szászországi tárgyalásokról hírt adva, Mardefeldet győzködté az összecsapás értelmetlenségéről. A svéd tábornok bizalmatlansága miatt 1706. október 18/29-én Kalisz térségében – a békeszerződés ellenére! – mégis sor került a csatára. Ha hihetünk maradéktalanul Mensikov cárhoz intézett jelentésének, akkor ez a Mardefeld-i gyanakvás 5 ezer svéd és 1 ezer lengyel katona életébe került.⁴⁹

Szörnyű érzések kavarghattak az akarata ellenére győztes csata után II. Ágostban. Személyesen kellett tisztáznia magát XII. Károly előtt a be nem kalkulált esemény miatt. A kalisz-i csata után hazasietett (=Szászországba

⁴⁷ Friedens-Tractat 177-183., Theatrum Europaeum. Theil XVII. Jahr 1706. 141-143.

⁴⁸ Письма к императрице Петре Великой. т. IV/2. СПб., 1900. 1195-1196., Зсurnal илн Pогыенная записька 153., СЗОЛОВЮВ: Историја Россзiji VIII/15. Мосzkва, 2001. (Reprint) 190.

⁴⁹ Uo., Maga Arvid Mardefeld tábornok 1760 tiszt és katonatársával az oroszok kezére került. Őket később kicserélték a stockholmi orosz foglyokkal. – Зсurnal, илн Pогыенная записька. 153.

Konopczyński Władysław híres lengyel történész II. Ágost uralkodói teljesítményét Lengyelország történetének legsötétebb korszakaként ábrázolja. Megjegyzi, hogy Vitéz Boleszláv lengyel király 47 csatájából csak egyetlen egyet veszített el, II. Ágost viszont ugyanennyi csatájából egyetlen egyet nyert meg, a kalisz-i csatát, azt is akarata ellenére. – KONOPCZYŃSKI, Władysław: Od Sobieskiego do Kościuszki. Warszawa – Kraków – Lublin – Łódź – Poznań, 1921. 72., HAINTZ: Karl XII. 156. (Haintz Mardefeld formában szerepelteti a svéd tábornok nevét.).

ment), ahol XII. Károly parancsára I. Szaniszlóval kellett találkoznia. Megaláztatása Lipcsében azzal folytatódott, hogy saját kézzel írt levélben kellett gratulálnia I. Szaniszlónak a trónra lépésének alkalmából. A lengyelországi hivatalnokainak címzett másik levelével az új király iránti lojalitásra és lelkiismeretes szolgálatra utasította egykori tisztviselőit. De az aláíráskor használt titulusai között már nem szerepeltethette a lengyel királyi címet.⁵⁰

Európa nyugati fele a lengyel válság megszűnését olvasta ki a 1706-os alt-ranstädti békéből, úgy értékelte, hogy a nagy északi háború a Rzeczpospolita kiválásával szimplán északi háborúra redukálódott, a koalíciók kötésének ideje elmúlt északon, a konfliktus csak a két háborúzó országra, Svédországra, Oroszországra szűkült. XII. Károly akaratát érvényesíteni tudta Európában, mégpedig kettős okból kifolyólag. Egyrészt, az európai nagyhatalmak érdekelték voltak a vesztfáliai békerendszer megőrzésében, másrészt legalább olyan fontos volt számukra a svéd fegyverek eltávolítása Európából (Szászországból, a császárság területéről), ami természetesen az Oroszország elleni háború folytatását vonta maga után. Anglia és Hollandia tanácsára I. József császár engedett XII. Károlynak és pártfogoltjainak a vallásszabadság ügyében, s így a sziléziai protestánsok több tucat templomukat visszakaphatták főleg a nagyvárosokban (pl. Breslauban=Wrocławban). Az igazi engedmény, az európai nagypolitika szemszögéből értékelhető valóságos engedmény az volt, hogy a császár Oroszország ellen irányuló, barátságtalan lépéseit szerződésileg rögzítették. I. József császár nemzetközileg érvényesnek fogadta el az alt-ranstädti békét, azaz legitimnek az uralkodóváltást a Rzeczpospolita élén, és I. Szaniszlót törvényesen hatalomra került lengyel királynak és litván nagyfejedelemnek ismerte el. Ez az oroszellenes lépés az orosz hadak Szilézián és Csehországon való átvonulásának a tilalmával is kiegészült.⁵¹ A császárral szolidáris Anglia és Hollandia I. Szaniszlót szintén befogadta az európai királyok családjába, a svéd király és a császár megegyezése után Brandenburg-Poroszország is kockázatmentesen csatlakozhatott az új királyt elismerők táborába. Franciaország és az Oszmán Birodalom ugyancsak deklarálta az egykori vajda legitim hatalmát.

I. Szaniszló 1704-1706 közötti uralkodása még vitatható, de II. Ágost 1706. évi lemondásával és az európai országok általi törvényesített uralkodóváltással

⁵⁰ VOLTAIRE: Geschichte Karls XII. 91.

⁵¹ Zsurnal, ili Pogyennaja zapiszka. 145-146., HAINITZ: Karl XII. 169-174.

a lengyelországi konfliktus lezárult. Legalábbis úgy tűnt, hogy megszűnt. Az új király „mintha teljesen ura lenne a Rzeczpospolitának” intézkedett, híveit, rokonságát magas tisztségekbe emelte. A már említett távoli rokonát, az unokahúgának férjét, az 1703-ban még Rákóczi-barát Józef Potockit a korona főhetmanságával,⁵² Jan Stanisław Jabłonowski nagybátyját, a rusz (lvovi) vajdáját kancellársággal, az „öreg Sapiehát”, majd annak a fiát nagyhetmansággal, a hozzápártolt litván főhetmant, Michał Wiśniowieckit a rusz vajdaságával,⁵³ Lanckoroński krakkói alkamarást a krakkói vajdasággal jutalmazta. Nem feledkezett meg a koronázó, lvovi érsekről sem, Zieliński érsek a primásságot érdemelte ki a király részéről, egyelőre pápai jóváhagyás nélkül.⁵⁴

Nem érdemtelen, ha még egyszer hangsúlyozzuk: I. Szaniszló király II. Ágost lemondását és Lengyelországból való távozását a belpolitikai válság végleges megoldásaként értékelte. Magabiztos intézkedéseiből, az adományozásokból pedig azt olvashatjuk ki, hogy a király nélkül maradt sandomierzi konföderációra úgy tekintett, mint egy létalapjától megfosztott politikai tömörülésre, amelynek a behódolása rövid időn belül várható. A volt Ágost-hívek, a sandomierziek csatlakozásával Lengyelország egysége helyreáll, – szövögette terveit Szaniszló – s Svédországgal együtt Oroszország, a közös lengyel-svéd ellenség, a régi, lengyel-orosz és svéd-orosz határok mögé kiűzhető. Nézzük meg: volt-e realitása egy ilyen nagyszabású kombinációnak? S egyáltalán: hogyan reagáltak a sandomierziek a váratlan fordulatra, II. Ágost lemondására? S ami még ennél is fontosabb: hogyan viszonyult I. Péter cár az áruláshoz, az 1698 óta élő, többször is megújított szerződés felrúgásához?

A kettős hatalom megőrzése (1707)

Péter cár igen későn, Mensikov 1706. november 24-én/december 5-én írott leveléből értesült az arculcsapással felérő Ágost-i kapitulációról. A lengyelországi orosz hadak főparancsnoka, hogy felelősségét némiképpen csök-

⁵² ŻELIŃSKA, Teresa: Poczet polskich rodów arystokratycznych. Warszawa, 1997. 257. (ŻELIŃSKA: Poczet)

⁵³ GAŚIOROWSKI: Urzędnicy. 171., 195., OTWINOWSKI: Dzieje Polski. 119., 127. CIARA, Stefan: Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1990. 160-161.

⁵⁴ OTWINOWSKI: Dzieje Polski. 127.

kentse uralkodója előtt, az alábbi javaslattal hozakodott elő: „ha ő Kegyelmessége mihamarabb hozzánk (az orosz hadak főhadiszállására, Zsolkvára – G. S.) méltóztatna érkezni, akkor igen hamar új királyt lehetne választani (mocsno szkoro drugovo korolja vibraty), amit a lengyelek, úgy vélem, az Ön jelenlétében hajlandóak lennének támogatni...”⁵⁵ A Mensikov-i felvetést azonnali cselekvés követte. I. Péter cár dacolva az időjárási viszontagságokkal – Pétervárról indulva, Velikije Lukit, Szmolenszket és Kijevet érintve – már 1706. december 28-án/1707. január 8-án Zsolkván (lengyelül: Żółkiew-ben) teremtett, ahová a sandomierzi konföderáció vezetőit is mozgósították. A konföderáció vezetője = marsallja St. Denhoff mellett tekintélyes főurak, jelentős politikai befolyással rendelkező személyek futottak be a zsolkvai orosz főhadiszállásra: pl. a Korona hetmanjai, a főhetman A. Sieniawski, a nagyhetman St. Rzewuski, a kujáviai püspök K. Szaniawski, a krakkói és vilnai vajda J. Wiśniowiecki, a litván főkincstartó L. Pociej és mások. Feltétlenül ehhez a politikai tömbhöz tartoztak még a Sapiehák adáz ellensége a litván Ogińskie – Mikołaj – a nagyfejedelmi kincstárnok, a trocki (trakai-i) kastellán és öccse, Grzegorz Antoni – a litván nagyhetman (1703-tól)⁵⁶ –, továbbá a Litván Nagyfejedelemség főmarsallja is, Marcin Wołłowicz.⁵⁷ Az új helyzethez – II. Ágost király lemondása utáni helyzethez – mind Oroszországnak, mind a sandomierzi konföderációnak új stratégiát kellett kidolgozni. Az orosz és a II. Ágost lengyel király hatalmának védelmére alakult sandomierzi konföderáció együttműködését újra kellett szabályozni. Ennek a nem könnyű feladatnak a megoldására hívták életre az érdekelt felek a tárgyaló delegációikat. A lengyeleket és a litvánokat egyaránt tömörítő konföderátusok tárgyaló küldöttségét J. Wiśniowiecki krakkói és vilnai vajda vezette, a cári akaratot Gavril Golovkin kancellár és Grigorij Dolgorukij orosz varsói követ, belső tanácsos képviselte.⁵⁸

⁵⁵ Pismo i bumagi t. IV/2. 1133-1136.

⁵⁶ FELDMAN: Polska w dobie... 205-206., ŻELIŃSKA: Poczet, 189-190.

⁵⁷ FELDMAN: Polska w dobie... 205-206.

⁵⁸ Nem „Golovin főkancellár”, mint ahogyan Márki S. írta – MÁRKI: Nagy Péter cár 16. -, hanem Golovkin. Ugyanis volt Golovin nevű kortársa is Golovkinnak. Mégpedig, Golovin Fjodor Alekszejevics gróf, a híres diplomata. Neki tulajdonítják Oroszország külképviseleteinek a megszervezését. Később Szibéria helytartója. 1706-ban halálozott el. – PAVLENKO Ny. I.: Ptyenci gnyezda Petrova. Moszkva, 1994. 389., MOLCSANOV Ny. Ny.: Diplomatyija Petra Pervovo. Moszkva, 1984. 199.; De vigyázat! A Golovkinok közül is több államférfi ismert. Témánk tárgyalá-

A lengyel követek J. Wiśniowiecki vajda vezetésével február 16/27-én, vasárnap 12 órakor érkeztek Nagy Péter főhadiszállására. A 11 hintóból álló menet fogadására cári testőrök sorakoztak fel, s az állami delegációknak kijáró tisztelettel és pompával fogadták őket. A konföderáció delegációjának vezetője J. Wiśniowiecki üdvözlő beszédében megerősítette a lengyelek-litvánok szövetség melletti elkötelezettségét. Kiemelte, hogy Lengyelország, Litvánia számára elengedhetetlen a jövőben is Oroszország katonai és pénzügyi támogatása, s ígéretet tett a konföderáció nevében arra, hogy a két évvel ezelőtti szerződés változatlanul érvényben marad, a közös cél megvalósításáig, a svédek elleni háború befejezéséig.⁵⁹ Az ünnepélyesség és az udvariaskodás vi-

sakor Golovkin Gavriil Ivanovics grófról, kancellárról van szó, aki az 1706-ban meghalt Golovin után vette át a „Külügyminisztérium” vezetését. A magyar nyelvű források gyakran „kamarás”, „belső kamarás” címekkel is felruházzák. Valóban, a „posztyelnycij” rang tulajdonosa is volt, amit szószerint „a belső szoba, hálószoza öreként, a hálókamara öreként” fordíthatunk, de az értelemszerű fordítása. „a belső titkok ismerője”. I. Péter cár egyik legbizalmasabb emberéről van itt szó, s nem véletlenül. Ugyanis ő a cár anyjának a rokona volt. Golovkin a fiának, Alekszandr Gavrilovicsnak Nyugat-Európából Magyarországon keresztüli hazatérése ügyében levelezett Rákóczi-val.) – PAVLENKO: *Pyenci*, 389.; A Golovkinokhoz hasonlóan a Dolgorukijokból is többen szolgáltak I. Péter alatt. A leggyakrabban emlegetett Dolgorukij (Dolgorukov) Grigorij Fjodorovics, aki a 18. század eleji diplomáciatörténetben egyedülálló teljesítménnyel büszkélkedhetett. 15 éven át a lengyelországi ügyekért felelős diplomata, de különböző beosztásokban, hol „ambasador”, hol „posol” minőségben. (Érdekes, hogy Hopp Lajos csak a testvéréről, Jakov Fjodorovicsról tesz említést – HOPP Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Irodalomtörténeti Füzetek*. 80. szám. Bp., 1973. 23.) A harmadik Dolgorukij, Vaszilij Lukics a nagybátyjuk. Ő is Péter cár diplomatája, 1706-1709 között ő is Lengyelországban dolgozott. Feladatának „iránya” Szászország (II. Ágost), Brandenburg-Poroszország (I. Frigyes) volt. Később Dániában szolgált 13 éven keresztül. Fontos tudni, hogy az elsőrangú diplomaták huzamosabb ideig nem tartózkod(hat)tak külföldön, a második vonalba tartozó diplomaták voltak a szakmabeliek, az igazi karrierdiplomaták. – ALTBAUER, Dan: *The Diplomats of Peter the Great*. In: *JBfGOE* 1980/1. 1-16.; TURJŁOWA, Swietłana: *Rosyjscy przedstawicieli dyplomacy w Rzeczypospolitej w XVII-XVIII w.* In: *KH* 1998/2., MOLCSANOV: *Diplomatyja Petra Pervovo* 198-199.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy „Jakov Jegorovics Dolgorukij orosz tábornokkal”, „Mihail Mihajlovics Golovkin diplomatával” nem tárgyalhattak Rákócziék. – KŐPECZI: *II. Rákóczi Ferenc külpolitikája* 21.

⁵⁹ *Pisma i bumagi* t. V. 471-473.

szont már az első tárgyalási napon félbeszakadt, mert a lengyel konföderáltak panaszaikkal és követelésekkel nehéz helyzetet teremtettek a cári diplomatáknak. Sérelmeik felsorolásában az első helyen a lengyel-litván területen állomásozó cári katonaság élelmezésével kapcsolatos problémák álltak. Felpanaszolták a követek, hogy a háború és járványok által sújtott lengyel vajdaságok (brześć-i=breszti, belzi, chelmi) nem képesek előteremteni az orosz segédhad élelmezési kvótáját, nem képesek a porciós kötelezettségüknek eleget tenni. Ezt a helyzetet a cári csapatok parancsnokai és tisztjei sem korábban, sem később nem fogadták el. Beosztottjaikat, főleg a kozákokat és a kalmúköket rekvirálásra utasították, illetve utasítják. Ez az önkényeskedés óriási károkat okozott a lakosságnak. A rablás és a fosztogatás nem kímélte az egyházi, de a nemesi birtokokat sem. A pinszki körzet nemcsak hogy totálisan elpusztult, hanem már a pestis is felütötte a fejét. Hasonlóan katasztrofális a kép a sandomierzi, a sieradzi, a leżyciai, a lublini, a belzi, a chelmi vajdaságokban is – állították a lengyel delegátusok. Megpróbálták elérni a cárnál annak kimondását, hogy károkozásért a cári katonaságot terheli a felelősség, következésképpen a kárt szenvedő vajdaság birtokosai jogosultak a kártérítésre. Ennek a summának bekalkulásával a cár a Rzeczpospolitának beígért pénzügyi támogatását arányosan emelje meg. A konföderáltak másik kifogása a cári segélypénzek rendszertelenségére vonatkozott. Kifogásolták, hogy a beígért „orosz milliók” nem érkeztek meg a címzettekhez, csupán fél millió lengyel arany (=50.000 orosz rubel) kifizetésére került sor. Szóvá tették a lengyel-litván követek a nemesség régi sérelmét, amely az exportcikk (voli=ökrök, hleb=gabona) szabad szállítását korlátozta. Mind szóban, mind írásban kérték, hogy a lengyel árucikkek Rigába, Królewicbe (Königsbergbe), Gdańskba akadálytalanul eljuthassanak, sőt, vámmentesen érkezhessenek a szóban forgó kikötőkbe. Ugyanolyan vámmentességet élvezzenek a lengyel kereskedők is, mint az áruközvetítésben résztvevő orosz kereskedők. Az utóbbiak megjelenése a lengyel „piacon” nagy veszteséget okoz a hazaiaknak – jelentették ki sérelmeik elősorolása közben –, mert a 2 lengyel groszy (garas) = 1 (ezüst) kopejka felborult a kopejka ónnal vagy ólommal történő rontása miatt. Az adás-vételt már szinte megbénító ezüstözött (poszreblenije) kopejka nem maradhat forgalomban – követelte határozottan a sandomierzi konföderáció tárgyaló küldöttsége.⁶⁰

⁶⁰ Ua. 477-488.

Az anyagi természetű sérelmek mellett komoly feszültségforrásnak számított az ukrán kérdés. A Jobbparti – Ukrajnában az orosz segítséggel leverte Palej-kozákfelkelés után a „győztes” cári katonaság nem vonult ki a Rzeczpospolita ukrán vajdaságaiból, hanem már három éve megszállás alatt tartotta. A cár ezen idő alatt többször is ígérte a megszállt várak, vajdaságok (Belaja Cerkov, Korszuny, Vinnyica, Szokal, Sztanyiszlavov stb.) lengyel kézre visszaszolgáltatását, mégsem teljesítette a lengyelek óhaját. Most, 1707 februárjában, itt Zsolkván, az egykori Sobieski- király kastélyában rezidáló I. Péter cárnak és környezetének fenyegetőleg megismételték: a konföderáció és Oroszország további együttműködésének megkérdőjelezhetetlen feltétele: a cári (reguláris) katonaság, a kozák, a kalmük szabadcsapatok kivonása Ukrajnából, az onnan leszerelt, elszállított ágyúk, puskák visszaszolgáltatása.⁶¹

Egy héten át hallgatták az orosz megbízottak a lengyel panaszáradatot, az írásba foglalt, pontokba szedett kérelmet átvették és közeli választ ígértek a cár nevében. I. Péter cár február 22/március 4-én búcsú audiencián fogadta a Wiśniowiecki-féle delegációt és biztató szavakkal bocsátotta vissza őket a konföderáltak fővárosába, Lvovba. Mindössze a lengyelek kérésének tanulmányozására, a lengyel sérelmek és panaszok igazságos rendezésére vállalt kötelezettséget a cár. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a lengyel előterjesztésekre adott orosz válasz fennmaradt. Golovkin kancellár és Dolgorukij belső tanácsos nevével jegyzett válaszdokumentumból rekonstruálhatjuk a lengyel-litván kérések teljesítését, illetve nem teljesítését. Az orosz fél 19 cikkelyben összegezte mondandóját, s terjesztette elő azt a konföderációnak elfogadásra.

Tekintettel arra, hogy az alt-ranstädti béke értelmében II. Ágost lengyel királysága, litván nagyfejedelemsége megszűnt, ezért szükséges az orosz-lengyel szövetséget újból megerősíteni az 1686.-i évi „örökérvényű béke” alapján – hangsúlyozták az oroszok. Az orosz fél ebben az új államokmányban az 1686-os orosz-lengyel határ – a Dnyeper folyó vonalán húzódó határ – visszaállítását ígérte, vagyis arra kötelezte magát, hogy a Palej-felkelés elfojtására a Jobbparti Ukrajnába vezényelt hadait kivonja és Ukrajna okkupált részeit visszaadja Lengyelországnak. Nemcsak lengyel, de orosz érdekekből fakadóan vállalta Oroszország továbbra is, hogy segélyhadakkal támogatja a konföderációt a Svédország elleni háborújában, a konföderáció hadseregének továbbra

⁶¹ Pizma i bumagi t. V. 490-491.

is subsidiumot biztosít. Ennek kifizetésére viszont csak a tényleges hadműveletek megkezdésekor kerülhet sor – rögzítette az anyagi támogatás feltételét a szerződés. A közös cél elérése érdekében – azaz, a XII. Károly és I. Szaniszló hadseregének megsemmisítése érdekében – a lengyel területről Oroszországba elszállított lengyel ágyúkat hiánytalan visszaszolgáltatását ugyancsak megígérte az orosz fél.⁶² Mivel Oroszország már eddig is sok pénzt fektetett be a Rzeczpospolita védelmére, ezért elvárja, hogy a Rzeczpospolita az orosz segélyhadat a jövőben is éllemezze. Oroszország ragaszkodik ahhoz, hogy a lengyel, litván lakosság az orosz segélyhadat 6 hónapon keresztül teljes mértékben ellássa (katonáit éllemezze, lóállományát takarmányozza), ezen felül további porciót nem követelhet. Amennyiben a cári katonák részéről önkényeskedés fordulna elő, a 6., 8. cikkely értelmében vegyes bizottság kivizsgálja a panaszokat és a sérelmeket, a vétkeseket szigorúan megbüntetik. Cár öfelsége, I. Péter hozzájárul ahhoz, hogy a porcióztatásra kijelölt területek nagysága 5 ezer portaszámmal csökkenjen, ílymódon 15 ezer portaszámra redukálódjon. Tekintettel a háborús pusztításokra, Pinszk és körzetében cári katonaság ne állomásozzon, de Podólia és a többi megnevezett vajdaság porció kötelezettségétől nem tekinthet el (11., 13. cikkely). És hogy kevesebb panasz szülessen az élelemadó behajtásakor, a porcióztatás jogszerűségén a lengyel

⁶² Pisma i bumagi t. VI. SPb., 1912. 393-394. – A visszakövetelt ágyúk lajstromát ismerjük. A lengyelek az ukrainai váraikból elszállított lövészszámokról több ízben is részletes leírást adtak át az orosz kancellárnak. I. Péter cár az egyébként nem korszerű ágyúk visszaszolgáltatását nem tagadta meg, csupán halogatta. Arra hivatkozott, hogy az orosz-svéd háború kimenetele kétséges, ezért óvatosságból biztonságos távolságba helyeztette el azokat. (?) A mintegy 20 db. különböző kaliberű ágyú között a legrégebbit még 1563-ban öntötték az utolsó Jagelló király, Zsigmond Agost idején. 1573-as dátumot viselt 2 db. 10-fontos, brandenburgi címeres ágyú. Közel száz éves volt – 1613-ból való – az a 8-fontos brandenburgi ágyú is, amelyet Johann Sigmund címere és választófejedelmi titulusa díszített. Ugyancsak brandenburgi eredetű – Georg Wilhelm választófejedeleme (1620-1640) idejéből – volt még 2 db. 12-fontos, címerekkel ékesített löveg. 3 db., 1635-ben készült 12-fontos ágyú a „Władysław król polski” = IV. Ulászló (1632-1648) nevet viselte. A legnagyobb kaliberű ágyúk 1637-ben kerültek ki az öntőműhelyekből. Az egyik, egy 24-fontos, valamikor Krzysztof Radziwiłł litván herceget a másik, egy 27-fontos, Janusz Radziwiłł litván herceget szolgálta. Stb.

A felsorolt példák félreérthetetlenül arra utalnak, hogy a lengyel hadsereg ütőképeségének emeléséhez még 70-100 évvel ezelőtt gyártott lövészszámok sem voltak nélkülözhetők!

megbízottak őrködjének, a begyűjtés menetére lengyel komisszárok ügyeljenek. Ugyancsak méltányolható a konföderáltak azon kérése – ismeri el az orosz fél –, hogy a nemesi és egyházi udvarházak mentesek legyenek a beszállásolástól, a királyi birtokok pedig minden szolgáltatás alól felmentessenek.⁶³

Látható, hogy I. Péter nem fukarkodott az ígéretekkel. Kilátásba helyezte az orosz segélycsapatok létszámának a növelését, a lengyel háborús kiadásoknak a fedezését, a kozákok által megszállt ukrajnai területek maradéktalan visszaadását. Ezen kívül a lengyel, litván „főszereplők” – a színpalak mögött – még cári jutalomra is számíthattak.

A sandomierzi konföderáció saját, politika formáló centrumában, Lvovban, Stanisław Szembek primásérsek meghívására a konföderátusok a Rzeczpospolita alkotmányos helyzetéről tanácskoztak. A II. Ágost kegyéből 1705-ben, az elhalálozott Radziejowski helyére primásérsekké előrelépett Szembek az alt-ranstädti béke után interrexnek tekintette magát. Interrexként az Rzeczpospolita alkotmányos életének a mihamarabbi beindításán munkálkodott. Legégetőbb feladata a királynélkülség időszakában a királyságba vezető út lerövidítése volt. Mivel királya nélkül a Rzeczpospolita működésképtelenségre volt kárhoztatva, ezért mindenkinek elemi érdeke fűződött a kaotikus állapotok felszámolásához. Arról szónokolt a lvovi általános gyűlésen (walna rada – 1707 februárja) a primásérsek, hogy II. Ágost „szörnyű, hallatlan, szégyenteljes módon, a Rzeczpospolita jogával és szabadságával ellentétesen” cselekedett, illet „nemhogy a haza, de más, idegen országok sem láttak” eddig. Olyannyira megalázta és prostituálta a lengyelek szabad akaratából választott királya, II. Ágost önmagát, mint senki más Európában. Igaz, hogy a király lemondásával megszűnt a Rzeczpospolita első rendje (Király = primus ordo) – állapította meg Szembek ideiglenes államfő –, így a maradék kettőnek kell sürgősen döntenie a haza sorsáról. 1704-ben „a király megoltalmazására” (circa tuitionem majestatis) alakult meg a konföderáció, most 1707-ben „a szabadság megoltalmazására” (circa tuitionem libertatis) kell működnie. „Nincsen királyunk, de akárcsak őt, úgy a szabadságunkat is az életünkkel védelmezzük.”⁶⁴ Szembek beszéde, majd testvérének, a korona alkancellárjának, Jan Szembeknek a hozzászólása is a sandomierzi konföderáció megújításáról, legitimitásáról és felelőssé-

⁶³ Ua. 496-503.

⁶⁴ FELDMAN: Polska w dobie... 211-213.

géről elmélkedett, habár „ki legyen a király?” életbevágóan fontos kérdésre nem válaszolt.

A konföderátusok lvovi országos gyűlése ebben az óvatoskodó, Zsolkvára tekingető bizonytalanságban folytatta munkáját, üres vitákkal, jogi eszmefuttatásokkal múlatta a drága időt. A szenátorok és a képviselők fejlett jogérzékét, vagy talán a Rzeczpospolitában uralkodó alkotmányos tisztázatlanságot és zűrzavart szemléltessük néhány képviselő felvetésével!

1. Igaz, hogy II. Ágost lemondott a koronáról és azt I. Szaniszlónak átadta, ám erre törvényes joga nem volt. Az 1669. évi alkotmány értelmében ugyanis, a királyi címről való lemondás után az interregnum jogi helyzete áll elő, amikor is a Rzeczpospolita legféltettebb jogának érvényesítésére, a szabad királyválasztásra kell sort keríteni.
2. II. Ágost nem ruházhatja fel uralkodói jogokkal azt a személyt, akit a Rzeczpospolita nem választott meg alkotmányos úton királyának. Leszczyński nem lehet koronásfő, mert nem a szejm, hanem a varsói konföderáció nyilvánította – svéd nyomásra – királynak. A törvénytelenül trónra ültetett poznańi vajda nem egyéb, mint trónbitorló.
3. Amennyiben bebizonyosodna, hogy II. Ágost király erőszak hatására tette le a koronáját, úgy a politikai helyzet kedvezőre fordulásával térjen vissza a királyságába. Tehát az interregnum kihirdetése szükségtelen.
4. A podóliai vajda, Humiecki kétségbeesésében így kiáltott fel: „Hát van királyunk, vagy nincs?” Mert ha van, akkor a konföderáció bármilyen határozata törvénytelen, ha pedig nincs királyunk, akkor a királyválasztás előkészítéséről, azaz a vajdai és tartománygyűlések (szejmikek) összehívásáról kell tanácskozni. A vélemények tarkaságát és ellentmondásosságát ismerve, meglepetést nem okozva, a lvovi országos gyűlés 1707. március 17-én határozathozatal nélkül feloszlott.⁶⁵

I. Péter cárt viszont a konföderáció vezetői – St. Denhoff, A. Sieniawski, St. Rzewuski, J. Szembek, Gr. Ogiński stb. – megnyugtatták, hogy rövidesen egy újabb országos gyűlésre kerül sor, ahol egy új király megválasztásáról döntenek. Az idevágó dokumentumok arról árulkodnak, hogy a megnevezettek ígéretét vesztegetéssel (pénzadományokkal és gazdag ajándékokkal) csikarták ki a cári tárgyaló felek, Gr. Dolgorukij orosz varsói követ,

⁶⁵ Ua. 210-216., 219.

Mensikov orosz főparancsnok.⁶⁶ Az oroszok a pénz csábító ereje mellett többszörösen garantált hitlevél kikényszerítésével is operáltak. Hogy a sandomierzi konföderáció meghatározó egyéniségeinek a kiválását és az elpártolását megakadályozzák, a prímás-érsek, a konföderáció marsallja, a korona fő- és nagyhetmanok által hitelesített, hűségnyilatkozatot követeltek meg a gyanúba keveredett személytől. Ilyen hitlevéllel tette közhírré a konföderáció melletti elkötelezettségét Janusz Wiśniowiecki krakkói és vilnai vajda,⁶⁷ akinek a testvére, Michał, a litván főhetman I. Szaniszló pártjához csatlakozott. Janusz sógora, Józef Potocki már 1705 óta szolgálta rokonát, Szaniszlót. Janusz Wiśniowiecki kétségtelenül nagy kísértésnek volt kitéve, hiszen felesége, Theophila J. Potocki felesége, Wiktoria, mindketten Wacław Leszczyński lányai voltak.

Oroszország minden eszközt bevetett Lengyelországban-Litvániában azért, hogy a Rzeczpospolita megosztottságát konzerválja. Hiszen a lengyel-litván testvérháború egy félig barát – félig ellenséges országban az orosz jelenlétet garantálta, egy sugallt, valójában oktrojált királyválasztás pedig legitímálhatta a sandomierzi konföderáció fennmaradását, végeredményben

⁶⁶ Ua. 220-221., Pisma i bumagi t. 1907. 441., 443., 444. 525., 526.

⁶⁷ FELDMAN: Polska w dobie...228-229., Michał Wiśniowiecki elpártolásának közvetlen oka a bihovi incidens volt. Bihov (Dnyeper parti vár) parancsnoka, Sienicki 30 ezer rubelnyi (= 300.000 lengyel zloty=arany) készpénzt, Ogiński katonáinak a zsoldját, elkoboztatta az orosz konvojtól és Bihovba szállíttatta. Az ostrom alá fogott vár rövid időn belül kapitulált, a vár parancsnoka cári kegyelmet kapott, mert rávallott urára, M. Wiśniowieckire. A maga feje felől elhárította a bajt, „a rablásért” az urára hárította a felelősséget. M. Wiśniowiecki I. Szaniszló pártjához való csatlakozását nyilvánosan megindokolta, de abban a bihovi esetet nem emlegette. Ellenben az okok felsorolásakor szóvá tette a „moszkvai barátság fatális tévedését”, az orosz segélycsapatok = kalmükok fosztogatásait, a templomi kegytárgyak eltulajdonítását, „a Szlucs és Warta folyók közötti részek” = Ukrajnától Nagy-Lengyelországig terjedő részek templomainak pusztulását, Oroszország Lengyelország rovására történő terjeszkedését, ukrainai várak, városok elfoglalását, a lengyel alkotmányos élet korlátozását, a szejm = országgyűlések orosz ellenőrzését stb. I. Szaniszló törvényes királysága nem más, mint „az isteni jószág csoda megnyilvánulása”, isteni jel a haza megmentésére. – A Czartoryski Könyvtár Kézirattárában található kiáltvány szövegének felhasználásával közli FELDMAN: Polska w dobie...230-232., Sienicki „litván generális” árulásáról és a Szmolenszkből szállított „pénztár” (kazna) elrablásáról Golovkin orosz kancellár leveléből is értesülhetünk. – Pisma i bumagi. t. V. 659.

az Oroszországgal kötendő újabb egyezményeket. Oroszország a maga érdekeiből kiindulva, semmiképpen nem engedhette meg az erőviszonyok áttolódását I. Szaniszló oldalára, mivel a Rzeczpospolita felsorakozása I. Szaniszló mögé, Svédország és a Rzeczpospolita teljes katonai kapacitását zúdíthatta volna előre, a keleti irányba. Oroszország számára leküzdhetetlen veszélyt jelentett volna a svédek által támogatott lengyel egység megszületése. A két oroszellenes ország egyesített katonai ereje a biztos katonai vereséggel ért volna fel. Tehát, a Rzeczpospolitának új király kell!

A királyválasztás alkotmányos kereteit Szembek prímásérsek és Denhoff marsall azzal teremttették meg, hogy 1707. május 23-ra (po Rimszkomu kalendarju) Lublinba általános (= országos) gyűlést (walna rada) hirdettek meg a szabad királyválasztás (wolna elekcja) napirendi ponttal. I. Péter cár a konföderáció vezetőivel megkezdett tárgyalásai mellett nem feledkezhetett meg a nemzetközi diplomáciáról sem. Erőfeszítéseket tett arra, hogy európai nagyhatalmak bármelyikével, akár Svédországgal, akár Franciaországgal, akár a Német-római Császársággal hivatalos együttműködést alakíthasson ki. Oroszországnak minden diplomáciai variáció megfelelt volna, akár egy svéd-orosz béke, akár egy katonai szövetség a császársággal Franciaország és Svédország ellen. I. Péter külpolitikai stratégiáját egyetlen dolog, a nemzetközi elszigeteltség megakadályozása vezérelte. Legyen szó akár háborúról, akár békekötésről. Oroszországnak bármelyik alternatíva elfogadható volt, de csak valakivel létesített szövetségben.

Ebből a szempontból különösen érdekes I. Péter cár levele, amelyet Zsolkvából 1707. április 27/május 8-án intézett I. József császárhoz. Az igen hosszú iromány kiemelt jelentőségéről a teljes uralkodói titulusok használata már eleve árulkodik. I. Péter emlékeztette I. József császárt arra, hogy 1697-ben apjával, I. Lipót császárral közösen juttatták Lengyelország trónjára II. Ágostot, Szászország választófejedelmét a francia jelölttel, Contival szemben. Oroszország az 1700 óta folyó Svédország elleni háborúban mindvégig II. Ágostot és Lengyelországot segélyhadakkal és pénzsegélyekkel támogatta. A vereségek ellenére 1701-ben is, 1703-ban is szerződésileg kötelezte magát a jövőbeni segítségnyújtásra. Az 1703. évi szövetség erejénél fogva a cári kincstárból 300 ezer rubel (=3 millió lengyel arany) lett átutalva II. Ágostnak katonáinak a fizetésére, plusz 12 ezres, cári zsoldban álló segélyhad küzdött a lengyelek oldalán a különböző csatákban. A kaliszi győzelem (1706. október 18/29. – G. S.) egyedül „Mensikov herceg” érdeme

volt, pedig a csatában jelen volt II. Ágost király is. Mint később kiderült, ekkor már hitszegően, csak a látszat kedvéért maradt a csatatéren, mert az orosz szövetségese háta mögött csalárd módon za mnogije dnyi do bataliji (több nappal a csatát megelőzően) békét kötött XII. Károllyal. Ráadásul nemcsak békét kötött, hanem lemondott Alt-Ranstädtben a lengyel királyságáról I. Szaniszló javára. II. Ágost a legalantasabb dolgot – az országa és szövetségese iránti esküszegést, a szövetséges kiszolgáltatását az ellenségnek – követte el, amiért a „Mindenható Isten bosszúja” (otomscsenyje Vszemoguscsevo Boga) biztosan utoléri. Oroszországot leginkább az altranstädti béke 11., 12., 20. §-a sérti, mert az uralkodásra méltatlan II. Ágost a nála szolgálatot teljesítő cári alattvalókat a „svédnek” kiszolgáltatta. Egyik pillanatról a másikra 12 orosz ezred – egyenként 1600 ember – svéd hadifogságba került, de még a cár személyes fődiplomatájának, Patkul

⁶⁸ Patkul, Johann Reinhold livóniai nemes, aki nemes társaival együtt súlyos anyagi veszteségeket szenvedett el az 1680-tól elkezdődött reductio-tól. Az eladományozott királyi birtokok visszavételét XI. Károly nemcsak Svédországban, hanem valamennyi svéd tartományban elrendelte. Miután a XI. Károlynál személyesen tiltakozó Patkul kudarcot vallott, gyűjtőhangú levelekkel a nemességet ellenállásra buzdította. Patkulra kimondták a halálos ítéletet a lázítás miatt, de az ítélet végrehajtása előtt sikerült Varsóba szöknie. II. Ágost tanácsadója lett a livón ügyekben. Ő sugallta a lengyel királynak azt az ideát is, hogy Livóniát szász – nem lengyel! – csapatokkal foglalja el, s ezért a livón nemesség hálából II. Ágost örökletes királyságát deklarálja Livóniában. Mihelyt Livóniát, mint Lengyelország tartományát örökletes királysággá nyilvánítják, ez az esemény maga után vonja az egész lengyel királyság örökletessé tételét – jósolta az egykori svéd alattvaló. 1701 novemberében viszont már I. Péter cár szolgálatába szegődött. Alapvető feladata a cár és a lengyel király közötti kapcsolat működtetése volt. Patkul mit sem sejtve a XII. Károly és II. Ágost között 1706. szeptember 24-én kötött altranstädti béke 11. pontjáról – ahol II. Ágost a Lengyelországba menekült svédek kiszolgáltatására kötelezte magát, Patkul név szerint is kiemelve –, zavartalanul közlekedett Oroszország és Szászország között, mígnem a svédek 1707. április 6-án éjjel 12 órakor Königsteinben II. Ágost tudtával letartóztatták. I. Péter cár és diplomatáinak többszöri tiltakozása ellenére sorsa eleve megpecsételődött. Hazaárulásért 1707. október 10-én lefejezték és felnagyelték „in Casimierz in Grosspolen” „a hazátlan zsoldost” (vagy a Livónia felszabadításáért küzdő hazafit!). WITTRAM, Reinhard: Zur Beurteilung J. R. von Patkuls. In: Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Göttingen, 1954/4. 99-122.; Uő: Baltische Geschichte. Die Ostseelände: Livland, Estland, Kurland. 1180–1918. München, 1954. 102-104.; PAVLENKO Ny. I.: Pjotr Velikij. Moszkva, 1994. 128-129.

Reinholdnak⁶⁸ (az egykori svéd-livóniai alattvaló engedély nélkül 1702-ben I. Péter cár diplomáciai testületébe lépett át – G. S.) sem biztosított menedéket XII. Károly bosszújától. A „becsületét feledő” szász herceg „istentelen”, „legbarbárabb szokású” (szamüh varvarszkih prav i obücsajev) lépését most azzal tetézte – folytatja haragosan a cár –, hogy a csalárd béke garantálására magát, I. József császárt kérte fel. „Barátilag és testvéreileg (fivéreileg)” = druzsebno – bratszki fordul a cár az őt ért sérelmek korrigálása céljából a császárhoz, ahhoz a személyhez, aki a „Római birodalom” feje, akinek alattvalója a „Szászországi kurfürst, a Római birodalom tagja”. A császár egyedül képes arra, hogy az igazságnak érvényt szerezzen, „államügyekben” = nemzetközi vitás ügyekben bíraskodjon (szuda po goszudarsztvennüm pravam). I. József császár ítéltesse el a „Római birodalom más magasrangú tagjaiból és hivatalnokaiból álló bírósággal” a „nemzetközi jog [megsértését] és az esküszegést” (szuda ... vo vszjom narusenyiji priszjagi i vszenarodnih prav). Kéri I. Péter cár a császár közbenjárását az igazságtalanság megszüntetéseért, kéri az esküszegő II. Ágost elmarasztalását, a „becstelen béke” garanciájának a megtagadását.⁶⁹

I. Péter nem elégedett meg azzal, hogy a császárnál jogorvoslatért kopogtatott, hanem az európai udvarokat is II. Ágost és XII. Károly ellen igyekezett hangolni. A császárnak szóló levéllel azonos tartalmú és hangvételű levelet kapott I. Frigyes porosz,⁷⁰ IV. Friderik dán király.⁷¹ Az oroszok nemzetközi riadóláncából Róma sem maradhatott ki. XI. Kelemen pápától azt kérte I. Péter minden oroszok cárja „Krisztus születése után” 1707. május 18-án Lublinban dátumozott levelében, hogy a Szent Atya ne ismerje el törvényes királynak Szaniszlót (za korolja nye priznatyi), mert őt a protestáns svéd király „erőszakkal s nem a Lengyel királyság törvényei alapján”, „a Lengyel szabadság halálát” jelentősen emelte trónra.⁷² Szaniawski kujáviai püspök, a sandomierzi konföderáció befolyásos személyisége örömmel tájékoztatta a cárt a Rómából érkezett hírekről. Arról ti., hogy a Borisz Kurakin herceg⁷³ által „beadott pontokat” haj-

⁶⁹ Pisma i bumagi t. V. 200-207.

⁷⁰ Ua. 207-214.

⁷¹ Ua. 214-216.

⁷² Ua. 258-259.

⁷³ ALTBAUER: The Diplomats of Peter the Great. In: JBfGOE 1980/1. 9. Gazdag információbázis a Kurakin-család levelestára, amelyet tíz kötetben publikáltak. Borisz Ivanovics Kurakinra az 1. kötet vonatkozik. – Archív knyazja F. A. Kurakina. t. 1. SPb., 1890.

landó acceptálni a pápa ösztönzése, ha I. Péter cár országában a „Római vallás szabadságát”, kolostorok és templomok korlátozás nélküli építését, a pápai követek Oroszországban való tartózkodását, illetve szabad mozgását „a Latin egyház számára sajátkezűleg aláírt, az ország nagypecsétjével hitelesített diplomával” garantálja.⁷⁴

Magától érthető, hogy ilyen diploma kiadására Oroszországban nem kerülhetett sor és nem pusztán azért, mert a pravoszláv főpapság tiltakozott volna ellene, hanem főleg azért, mert a vallási unió, a görög katolikus egyházi befolyás immáron egy évszázados keleti terjeszkedése feloldhatatlan elmentéket szült Ukrajnában. Ezt az Ukrajnában hol lappangó, hol a felszínre törő, vallásháborúvá terebélyesedő ellenségeskedést Oroszországba importálni egy „lengyel királyocska” el nem ismerése fejében, még gondolatilag is a képtelenséggel ért fel. A teljesíthetetlen feltételek megfogalmazása viszont nem zárta be a további tárgyalások előtt a kiskaput, a diplomáciai kapcsolatok alapszintű működtetése folytatódhatott.

Sokkal kényesebb helyzetben volt I. József császár, akinek egyszerre kellett nyugatra is, keletre is figyelnie, akinek összhangot kellett teremtenie nyugati és keleti politikája között. A Franciaország ellen sikerrel kecsgető háborúját – Savoyai Jenő győzelmei Észak-Itáliában: 1706 szeptember 7. – Torino, 1707 február-március: Milánó ostroma, 1707. március 13. – XIV. Lajos a szabad elvonulás fejében Milánót, illetve az egész Lombardiát átengedte I. József császárnak – nem volt szabad félbeszakítania, miközben Magyarország felől is (ónodi trónfosztás), Szászország felől is (az altranstädti béke következményei) erősödött a veszély. Golovkin kancellár 1707. június 12/23-i levelében már az a rövidke hír is felbukkant, miszerint XII. Károly szászországi serege csomagol, úti poggyászait készíti. De milyen irányba indulnak a svédek, azt nem tudni.⁷⁵ Szilézián át vissza Lengyelországba az oroszok ellen, vagy Szilézián át Csehországba a császár ellen? Ezeket a fenyegetéseket bizonyára ellensúlyozni lehetett volna a franciaországi sikerekkel, ám Savoyai Jenő Toulonnál megtorpant. 1707. július 26. – augusztus 21. között sikertelenül ostromolta Toulont, csapatait Nizzán keresztül egészen Vignone-ig volt kénytelen visszavonni.

⁷⁴ Pizma i bumagi t. VI. 258.

⁷⁵ Pizma i bumagi t. V. 659.

Egyetlen megoldás kínálkozott Bécs számára. XII. Károlyt engedményekkel le kell szerelni, Szászországból mielőbb kitudni, s keletre, a lengyel, orosz frontra irányítani. Az 1707. szeptember 1-i alt-ranstädti konvenció arról tanúskodik, hogy XII. Károly – politikai értelemben – kevéssel beérte. Mindössze a vesztfáliai békében rögzített szabad vallásgyakorlat újrarögzítéséhez, az egész Sziléziára való kiterjesztéséhez, valamint az 1706-os svéd-lengyel alt-ranstädti béke elismeréséhez ragaszkodott. Cserében vállalta azt, hogy a spanyol örökösödési háborúba nem fog beavatkozni.⁷⁶ Nem fizetett-e nagy árat XII. Károly az engedményéért? Miért nem köttetett meg a császárságot életveszélybe sodró francia-svéd szövetség?

A későbbi események ismeretében azt kell mondanunk, hogy Svédországnak nem fűződött érdeke a francia király és a császárok (I. Lipót, I. József) küzdelméhez. Pontosabban: ahhoz fűződött érdeke, hogy egymással háborúzzanak, s így a Baltikumban nem kellett tekintettel lennie a Német-római Császárság érdekeire, elegendő volt csupán Oroszországgal leszámolni. 1707-re már XII. Károlyt idegesíthették a sorozatos orosz győzelmek Ingriában, Karéliában. Narvától a Ladoga-tóig orosz kézen voltak az egykori svéd várak, ráadásul Peterburg=Pétervár is nagy tempóban épült a Néva torkolatában. Az I. Józseffel kötött megállapodás után csak egy dologra összpontosított, Lengyelország pacifikálására. Lengyelországra minden körülmények között igényt formált. Az Oroszország elleni háborúban nélkülözhetetlen katonai szövetségesként, de legalább annyira élelmiszerbázisként is számolt vele. XII. Károly ügyesen kihasználta a lengyelek és az oroszok közötti történelmi ellentétet, egyáltalán nem volt reménytelen I. Szaniszló hatalmának az elfogadtatása II. Ágost lemondása után az oroszparti (a sandomierzi) konföderációval. Azt gondoljuk, nem túlzás azt állítani, hogy a svéd király drezdai, lipcsei stb. kivonulása döntően befolyásolta egész Európa, közvetetten Nyugat-Európa, közvetlenül Közép- és Kelet-Európa sorsát. Egyrészt azzal, hogy lemondott a XIV. Lajossal, de II. Rákóczi Ferencsel való szövetkezés lehetőségéről is, I. József császár ellenségei magukra maradtak, teljesen elszigetelődtek. Másrészt pedig azért mondhatjuk sorsdöntő lépésnek Európa történetében XII. Károly megegyezését I. Józseffel, mert a svéd király visszafordíthatatlanul a keleti ügyekbe bonyolódott.

⁷⁶ KLEIDEL, Walter: Österreich. Daten zur Geschichte und Kultur. Wien-Heidelberg, 1978. 163., Zsurnal, ili Pogyennaja zapiszka 145-146., BRICKNER A. G.: Rosszija i Jevropa pri Petre I. In: Isztoricseskij Vesztnyik 1880. t. II. 414-420.

Oroszországot kellett legyőznie ahhoz, hogy a Rzeczpospolitát, a baltikumi hegemonia biztosításának a zálogát maga mellett leköttesse, egyszer s mindenkorra maga mellé láncolja.

I. Péter cár nagyon is világosan felmérte az orosz-svéd háború következményeit: ha diplomáciai eszközökkel nem sikerült megbékélésre bírni XII. Károlyt, talán pénzzel célba lehet érni, gondolta a cár. Semmilyen ár nem számított megfizethetetlennek az orosz-svéd béke fejében. „Marlborough duke” („Malburg duk”) a béke tető alá hozásáért, de akkor is, ha a „királynő segítségével” sikerülne aláírni a békét, választhatott három orosz hercegség, a kijevi, a vlagyimiri, a szibériai hercegség közül. Bármelyiket is választja magának az angol herceg, élete végéig 50 ezer jefimki/év jövedelemre tehet szert. Az alkudozásnál viszont nem tévesztette szem elől az orosz érdekeket. A svédektől elvett tengerparti tartományokból csupán Dorpatot (Derptet) engedné ki a kezéből a cár. Narva visszakövetelésekor alkudozni kellett. A cár hajlandó volt pénzen megváltani a kikötővárost, legvégső esetben mégis kész volt átengedni a svédeknek „Pityerburgot minden eszközzel meg kell tartani, visszaadásáról még gondolkodni sem szabad.” – szölte a Péter-i ukáz. (A o Pityerburhe vszemi merami iszkaty ugyerzsaty za sto-nyibugy; a o otdacse onovo nyizse v müszli imety). Ha meglesz a béke, a herceg a legmagasabb orosz kitüntetést, a Szent András érdemrendet is megkapja. Olyan rubin fogja díszíteni az érdemrendet, amelyhez fogható Európában kevés van⁷⁷ – tetézte csábító ajánlatát minden oroszok cárja.

I. Péter cár tapasztalhatta a nagyhatalmak elutasító magatartását, s mivel egyikük sem volt hajlandó semmilyen közös diplomáciai megállapodást kötni Oroszországgal, „a diplomáciai második vonalat” (az én szóhasználatom – G. S.) mozgósította. Manőverezési terét a lengyel korona „piacra dobásával” (a mi szóhasználatunk – G. S.) próbálta bővíteni.

I. Péter cár „idegen” királyjelöltjei

A lengyelországi királyválasztás ügyének az aktualizálása, Oroszország előnyére való alakítása felgyorsíthatta a nagypolitikai célok valamelyikének a realizálását. Ezért a cár által lengyel királynak felkért jelöltek, olyan potens személyeknek számítottak a cári tervezésben, akiknek a politikai sze-

⁷⁷ Pizma i bumagi t. V. 60-61.

repvállalása a stratégiai célok egyikéhez – szövetségekötés akár a háborúra, akár a békére – segíthette az időnként Európába fogadott (Szent Liga), időnként Európából kizárt (karlócai békék) Oroszországot. De ki legyen a király? Van-e jogalapja ahhoz, hogy „egy független állam trónjával” rendelkezzen?⁷⁸ – ezt a kérdést Perényi József professzor is feltette a többször citált írásában, habár a válasszal – úgy érezzük – adós maradt.

I. Péter cárnak nagyon óvatosan kellett eljárni ebben az ügyben. Úgy kellett tárgyalásokat kezdeményeznie a kiszemeltekkel, hogy az oroszpartii konföderáció, mint jogforrás a háta mögött álljon és a konföderáció léte egy pillanatra sem kerülhessen veszélybe. Azért hivatkozhatott I. Péter cár az ajánlat betérjesztésekor a lengyelekre, mert az 1704-es lengyel-orosz szerződés hatályából fakadóan II. Ágost királynak és I. Péter cárnak minden külpolitikai akciót közösen, kölcsönös egyetértésben kellett megvalósítaniuk. Mivel 1706 után, Alt-Ranstädt után nincs királya Lengyelországnak, a sandomierzi konföderációra, illetve a prímásérsekre szállt át az uralkodói jogkör, ezért a prímásérsek, illetve a konföderáció vezetőinek belegyezésével I. Péter cár az a személy, aki a szövetségesek és a maga nevében kezdeményezheti a királyválasztáson való részvételét a kiszemelt jelöltnek. Éppen ezért a Szembek-testvérpár és a Sieniawski-házaspár véleményét mindig figyelembe kellett vennie. Stanisław Szembek prímásérsek, mint potenciális interrex, a királyválasztás legitimitását képviselte. A II. Ágost-i hivatalosság, a központi hivatalnokság kontinuitását a királyi alkancellár testvére, Jan Szembek jelenítette meg. A testvérpár és Konstanty Szaniawski kujáviai püspök úgy vélekedett, hogy a lengyelek körében népszerű Sobieski-fiúk valamelyike (Jakub, Konstanty, Aleksander)⁷⁹ biztosan elfogadná a trónt a konföderáltak és a cár felkérésére. Érdemi tárgyalásokra viszont csak Jakub Sobieskivel került sor. Mind a cár, mind a konföderáltak, tehát közös elhatározásból, felajánlották a híres törökverő király legidősebb fiának a koronát. I. Péter cár 1707. május 27/június 7-én két levelet is címzett a nem hivatalos királyjelöltnek. Az általánosságokat rögzítő levélben a cár Lengyelország nehéz helyzetét ecseteli, majd a kiutat vázolja fel. A „Lengyel

⁷⁸ PERÉNYI: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár, 27.

⁷⁹ GIEROWSKI, Józef: Kandydatura Sobieskich do tronu polskiego w czasie wielkiej wojny północnej. In: Sobótka 1980/2. 373-374., STASZEWSKI, Jacek: Konstanty Sobieski królewicz polski. In: Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia XLVII. Wrocław, 1984. 142-143.

Királyság ... nem tudja másképpen lezárni ezt a háborút csak akkor, ha új és törvényes királyt választ és emel a trónra” (izbranyije i vozvegyenyije novovo i zakonново na presztol korolja). Márpedig Jakub Sobieskit minden lengyel szívesen látná a trónon, méltó lenne arra, hogy apja nyomdokaiba lépjen. Szó nincs arról, hogy az orosz cár beavatkozna a lengyel királyválasztás dolgaiba, de a Rzeczpospolita és Oroszország közötti élő szerződés alapján személyesen és barátilag is kéri az ajánlat elfogadására. Tudnia kell a választadása előtt – írja I. Péter cár a levelében –, hogy Oroszország egy lépést sem hátrál ki Lengyelországból addig, amíg a „Lengyel trónon” minden szempontból elismert uralkodó nem kerül. Ennek a célnak a megvalósításához minden eszközt, beleértve a katonai és a pénzügyi támogatást is, hajlandó biztosítani (kak gyengami, tak i vojszkami i vszjakimi szposzobami).⁸⁰

Az orosz segítségnyújtás részleteivel a másik levélből ismerkedhetünk meg. Amennyiben Jakub Sobieski pozitív választ ad a megkeresésre, úgy az érsek-prímás által Lublinba összehívott országos gyűlés azonnal királlyá választja és a továbbélő lengyel-orosz szövetség alapján Oroszország mindennel támogatja és védelmezi az új királyt és országát a veszély elmúltáig. Oroszország annyi pénzt garantál a jelenlegi háború befejezéséig, amennyi 7-10 ezer lengyel, vagy reguláris zsoldos (vojszka polszkovo ili reguljarnovo) ellátására szükséges. Viszont, ha a „királyfi” (=korolevics) saját költségén kívánna hadakozni, úgy évi 100 ezer rubelnyi (= 1 millió lengyel arany) subsidiumra számíthat. A Lengyelországban harcoló cári segélyhadak fizetéséről a cár maga gondoskodik, de élelmezésükről a Rzeczpospolita gondoskodik: „krome odnyih proviantov nye berjom” (az élelmen kívül más nem kell). A megválasztott lengyel király mellett orosz segélyhadak akkor is maradnának, ha az orosz főerők kiszorulnának Lengyelországból, azok a király parancsnoksága alatt tovább harcolnának az ellenséggel. Abban az esetben, ha „mi (I. Péter cár – G. S.) az ellenségtől nem tudnánk megtartani őt (Jakub Sobieskit – G. S.) a trónján”, akkor ő és felesége élete végéig egy oroszországi „provinciát bírhat tulajdonul” (odnu provinciju vo vlagyenyije). A kecsegtető ajánlatok elfogadhatóságát és komolyságát I. Péter cár azzal is bizonyítani igyekezett, hogy levelét sajátkezűleg írta alá és pecsételte meg. Szó szerint: „dlja lutcsej szilü szej diplom pri pecsaty i szvojeju rukoju zakrepljam” (Ezen diplomát a jobb (=hatályosabb, erősebb) érvényesség céljából a pecsét mellett sajátkezű aláírásunkkal megerősítjük”).⁸¹

⁸⁰ Pizma i bumagi t. V. 275.

⁸¹ Ua. 276-278.

Golovkin orosz kancellár a maga diplomáciai csatornáján keresztül szorgalmazta a tervezet révbe juttatását. Az egyik Szembek rokon, Krzysztof „tengermelléki főesperes” közvetített a kancellár és „Jakub királyfi” között. Golovkin uralkodójától eltérően, egyenesen tanácsolta a felajánlott korona elfogadását és a lublini radán való megjelenésre buzdította. Ha netán bármiben is, a cári ajánlatokkal kapcsolatosan, kétsége merülne fel, megnyugtathatja. Cár őfelsége kész minden szaváról „ünnepélyes oklevelet” kiállítani, csak „írásban kötelezze el magát” a korona elfogadására. Nem lehet kétséges, hogy ennek birtokában a Rzeczpospolita megválasztja törvényes királyának, cár őfelsége pedig a hatalmát mind a külső, mind a belső veszélyekkel szemben megvédelmezi. Érdekes, hogy a „királycsinálás” forgatókönyve egy új momentummal bővült. Feltehető, hogy Golovkinnak már voltak olyan információi is, amelyek az idősebb Sobieski fiú visszakozását sejtették. Ezért kerülhetett az üzenet végére a következő megjegyzés: ha elutasítaná „Jakub” a koronát és testvérének, Aleksandernek engedné át, akkor minden ajánlat és ígélet Aleksanderre vonatkozik.⁸²

A Szembek-csoport hallgatólagosan tudomásul vette azt is, hogy I. Péter cár merészen Savoyai Jenő hercegnél is jelentkezett a maga és a lengyelek nevében a korona ajánlatával. 1707. március 17/28-i lemergi, német nyelvű leveleivel a cár arra utasította bécsi rezidensét, Heinrich Huyssent (als haben Wir Unsern gegenwärtigen in Wien residirenden Minister von Huyssen ... anbefohlen), hogy haladéktalanul utazzon Milánóba a herceghez Lengyelország sorsának megtárgyalása végett.⁸³ Április második felében megtörtént a kapcsolatfelvétel. Az instrukció értelmében az esseni születésű cári diplomatának rá kellett beszélnie a herceget a királyjelöltség elfogadására. Reális lenne Savoyai herceg pozitív döntése, mert a „lembergi általános tanácskozáson (auf dem Lembergsche Generalconseil) jelenlévő Prímás, a Lengyel és Litván főparancsnokok és más előkelő Szenátorok” cár őfelségével egyetértésben hívják Lengyelországba. Tud-

⁸² Ua. 676-677.

⁸³ Pisma i bumagi t. V. 129., 135.; PETSCHAUER, Peter: In Search of Competent Aides: Heinrich van Huyssen and Peter the Great. In: JBfGOE 1978/4. 486., 491. Az 1703-ban Alekszej cárfi nevelőjének szegődött Huyssenről és oroszországi működéséről lásd még: PEKARSZKIJ P. P.: Baron Gusszejn: Ucsono-lityeraturnij agent russzkovo pravityelsztva v nacsale XVIII sztoletyija. In. Otyecsesztvennaja zapiszki 1860/3., RECKE, Walter: Heinrich Huyssen. Ein Essener Stadtkind als Gelehrter und Diplomat im Dienste Peters des Grossen. In: Zeitschrift für osteuropäische Geschichte 1912/1.

nia kell a hercegnek, hogy az országban hivatalosan is deklarálták a „szabad királyválasztást” (die freie Wahl), tehát más kandidálók éppúgy megjelenhetnek a koronáért meghirdetett versengésben, mint Savoyai Jenő. Nem szabad elhallgatni, hogy Sobieski király fiát, „Prince Jacobus”-t is felkérték a királyválasztáson való indulásra. Ennek közlésekor viszont, Huyssen köteles volt cár őfelsége nevében „titokban” – ins geheim zu declariren – hozzátenni: a cár a herceget támogatná egy esetleges versengésben. Akárhány királyjelölt is lenne, azok közül az elsőbbség Savoyai Jenőre illeti (währe der Prince Eugenius vor allen andern dazu bequähm). S nemcsak a herceg királlyá választása történne meg, hanem cár őfelsége azonnal a megkoronáztatásáról is gondoskodna. Az ügy sürgősségére való tekintettel, jó lenne, ha a herceg Bécsben, vagy egy másik, Lengyelországhoz közeli városban tartózkodna, mert a választás dolga május közepére, esetleg május végére eldől – egészítette ki mondandóját Huyssen. Milyen nagy szerű lenne, ha a herceg elfogadná a cár és a lengyelek felkérését, hiszen a császár stabil szövetségeseket nyerhetne Franciaország és „más ellenségei ellen” – nyilvánvalóan a császárság területén, Szászországban állomásozó svédek ellen – vázolta a ragyogó perspektívát a cár követe. Mint hozzáértő katonaember, Jenő herceg abban a kitüntető cári kegyben részesülhetett, hogy tanulmányozhatta a Huyssen által Milánóba vitt orosz haderőről készült táblázatot. Ez a kimutatás valójában azt sugallta, hogy a lengyel királyság elfogadása mögött reális erő húzódik, megvalósításához kétség nem férhet.⁸⁴

A magabiztosságot sugalló üzenet ellenére mégis kétségek gyötörték a cárt a lengyel trón miatt. Huyssen olyan utasítást is kapott, hogy milánói megbízatásával egy időben puhatolózzon a nassauai hercegnél is (ins geheim den Prince von Nassou zu versuchen): hogyan fogadna egy lengyel korona ajánlatot?⁸⁵ Erről az akcióról bővebben – dokumentumok hiányában – nem szólhatunk, de Savoyai Jenő milánói válaszai szerencsésen megérkeztek a címzetthez, a régi ismerőshöz (1698-ban találkoztak egymással), I. Péter cárhoz. Az előttünk is-

⁸⁴ Pismo i bumagi t. V. 140-144. – „... er hat den Prinzen aus der beygelegten Tabell zuzuzeugen die ansehnliche Macht der regulirten Troupen von Ihro Czaarschen Mayestät so in Pohlen und Lithauen, wie auch unserer Cosakischen, Calmuckischen Troupen ungerechnet, mit welcher gantzen Macht Ihro Czaarsche Mayestät bereits sein denselben Prinzen vermittelst einer Verbindung durch einen Tractat sowohl zu Erlangung, als Conservirung der Chron bey Gluck und Ungluck mit allen Kräfften zu assistiren und niemahls (zu verlassen).” – Ua. 143-144.

⁸⁵ Pismo i bumagi t. V. 162.

mert májusi üzenetek (3-i, 12-i, 14-i) a lényegét érintő javaslatra azonos módon hangzottak: egy császári szolgálatban álló katona – bármennyire is kitüntetett ajánlatról van szó – a császár tudta és beleegyezése nélkül ilyen kérdésben nem dönthet. A császár állásfoglalásától teszi függővé a cári felkérés teljesítését, addig is cár öfelsége türelmére és megértésére appellál.⁸⁶

A Szembek-csoporthoz hasonlóan igen befolyásos politikai szereplőnek számított a sandomierzi konföderáció hadseregének főhetmanja, Adam Sieniawski által vezetett csoportosulás. Ide tartozott többek között a konföderáció marsallja (=választott vezetője, elnöke) Stanisław Denhoff, a korona kardhordozója, Sieniawski katonai helyettese, Stanisław Rzewuski nagyhetman, a korona „referendariusza”. Itt említsük meg a különböző érdekcsoportokkal remek kapcsolatokat ápoló összekötő nevét is, aki nemcsak a hatalmi viaskodásban szembenálló lengyelek, hanem az uralkodók között is utazó diplomataként közvetített. Ő nem volt más, mint Sieniawski főhetman felesége, a Lubomirski hercegi család szülöttje, Lubomirska Elżbieta Helena.⁸⁷ (Róla, az események kapcsán még bővebben szólunk.)

I. Péter cár – Denhoff és a Sieniawski-házaspár egyetértésével⁸⁸ – a kiszemelt királyjelöltek közé bekerült Rákóczihoz is elindította követét, mégpe-

⁸⁶ Ua. 548-549., 549-550., 550.

⁸⁷ Sieniawskiné, szül. Lubomirska Elżbieta Helena (1669 – 1729) – alig hat éves, amikor édesanyja meghalt, apja viszont a korona legmagasabb rangú minisztere, korona főmarsall lett. (26 éven át viselte a tisztségét!) A félárva kislány előbb a nagybátyjánál, Hieronim Augustyn Lubomirskinél, majd egy varsói zárdában nevelkedett. Apját nagyon szerette, de az apa rosszallása ellenére is Adam Sieniawskit választotta férjéül. – PSB t. XXXVII/1. 90-91., L. még: De L'HOMMEAU: Emlékirat egy magyarországi utazásról 1704-ben és 1705-ben. In: Rákóczi Tükör. II.k. (Szerk.: KÖPECZI B. – R. VÁRKONYI Á.) Bp., 1973. 108-109., JAROCHOWSKI, Kazimierz.: Dzieje panowania Augusta II od wstąpienia Karola XII na ziemię polską aż do elekcyi Stanisława Leszczyńskiego (1702 – 1704). Poznań, 1874. 271-272., THOMASEVSZKIJ, Sztepan: Ugorscsina i Polcsca na pocsatku XVIII w. In: Zapiszki NTS. t. XXXV. Knyiha V. Lviv, 1908. 74-76., NOWAK, Jerzy Robert: A lengyelek és a Rákóczi-felkelés. In: Tiszatáj 1976/6. 56., POPIOŁEK, Bożena: Królowa bez korony: studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej (ok. 1669–1729) Kraków, 1996.

⁸⁸ Piszma i bumagi. t. V. 448., Sieniawskiné befolyásáról a Szepességben is beszéltek: „...die Synavskyn (Sieniawskiné – G. S.) mit ihrem anhang durch ihre practiquen sogar suchet, ermelten R. (Rákóczi) inter candidatos polonicos zu bringen, wie sie dann gar nachdenklich an Mr. Denhoff mit zweien zeilen wissen lassen, dass die sach

dig az erdélyi születésű, a moldvai vajda szolgálatából cári szolgálatba átlépett udvari tanácsosát, David Corbeát.⁸⁹ Azt a feladatot kapta Corbea, hogy beszélje rá a fejedelmet a korona elfogadására és a május 23-án („új stílus szerint”) kezdődő gyűlésen Rákóczi igenlő válaszána a birtokában már megtörténhessen az erdélyi fejedelem hivatalos királyjelölése. I. Péter cár Corbea nevére szóló, részletes instrukcióját az orosz hadak főhadiszállásán, Zsolkván 1707. április 21/május 2-án állították ki és valószínű, hogy már május 15-20 között Szerencsen tárgyalt a fejedellemmel.⁹⁰ A 9 pontos követi utasítás⁹¹ részletes elemzését már 1912-ben elvégezte a Századok hasábjain Tomasevskij Sztepan, a lvovi és a krakkói egyetemen oktató ukrán történész,⁹² mi csak a megbízatás egyetlen mozzanatára, az általunk a legfontosabbnak ítéltre kívánunk kitérni.

Corbea cári „aulicus consiliarius” bizalmasan arról informálta Rákóczit, hogy a cár a Rzeczpospolita sandomierzi konföderációjának a vezetőivel a lengyelországi helyzet értékelésében és a nehéz helyzet megoldásában közös elhatározásra jutottak: a lengyelek – annak ellenére, hogy II. Ágost lengyel király a trónjáról I. Szaniszló javára lemondott – nem fogadják el törvényes uralkodójuknak a hajdani „poseni vajdát”. Kijelentik, hogy a XII. Károly svéd király „fegyvereinek az árnyékában” (sub armis) megválasztott (1704) és megkoronázott (1705) I. Szaniszló a Rzeczpospolitának nem uralkodója, illegitim módon gyakorolja hatalmát. A lengyel, litván nemesség alapvető szabadságjogával élve, szabad királyválasztásra gyülekezik Lublinba. Rákóczi fejedelem királyjelöltsége (kandydat) mind a Rzeczpospolitának, mind a lengyel konföderáltakkal szövetséges „cár őfelségének” megtiszteltetés lenne. „...hajlandó-e ezt a

zu Lublin vor ihre partei wohl ausgeschlagen sie, quod pro Ragozio per domesticas interpretatur.” – idézi az ukrán történész THOMAŠIVSKYJ, István: Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez. In: Századok 1912/10. füzet. 762. oldalon 7. jelzetben. (THOMAŠIVSKYJ: Adatok)

⁸⁹ RÁDAY iratai II. 209., Pizma i bumagi t. VI. 2.

⁹⁰ THOMAŠIVSKYJ: Adatok. 766., I. Péter cár külön levélben kéri Rákóczit, hogy Corbea „udvari tanácsosát” (nadvornij szovjetnyik) titkos audiencián fogadja. – MOL G. 15. Caps. F. Fasc. 149. f. 24.

⁹¹ Pizma i bumagi t. V. 591-595. Corbea életéről, munkásságáról. Georgescu-Buzău Gh.: Un diplomat român la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea: David Corbea Ceausul. București, 1957.

⁹² THOMAŠIVSKYJ: Adatok. 768-770.

váratlanul adódó szerencsét megragadni(=elfogadni)?” Ha elfogadja ezt a felkínált „szerencsét” a fejedelem, akkor I. Péter cár „erkölcsi hitelével és minden erejével” garantálja nemcsak Rákóczi „királlyá választását és koronázását”, hanem a királyságban való megtartását is. Különben Rákóczi elzárkózna a királyságtól – szól a cári üzenet –, úgy XII. Károlynak minden erejét felemészténé I. Szaniszló hatalmának a fenntartása, hiszen Oroszország és a vele szövetséges lengyel konföderáció ebben az esetben nem hagyhatja félbe a megkezdett háborút. Svédország Franciaország egymásra találása ilyen körülmények között képtelenség, a császár elleni közös hadakozás eleve megghiúsul. Ez pedig azzal a veszéllyel jár, hogy Magyarország védtelen marad a császárral szemben. Ellenkező esetben, az új lengyel király megválasztása Svédországot rádöbbsenti arra, hogy egy protestáns király katonai erejével hatalomba juttatott bábkirálytól, a Lengyelországban mindenütt gyűlölt I. Szaniszlótól meg kell vonnia a támogatását. Következésképpen, békét kell kötnie Oroszországgal és az új lengyel királlyal, azaz a franciáknak is elfogadható Rákóczi-val. Oroszország és az új király irányította Rzeczpospolita együttműködése végső soron Bécs-et is engedményekre szorítja mind a magyar, mind az erdélyi problémák megoldásában.⁹³

Az orosz diplomáciai küldetés lényegét és visszhangját maga Rákóczi tárta fel az Emlékirataiban. Innen idézzük: „Igazán elmondhatom, hogy egyáltalában nem vágyakoztam a lengyel koronára, sőt, távol ettől, minden célom az volt, hogy elkerüljem ezt a választást. Így hát elküldtem Rádayt, erdélyi kancelláriám igazgatóját Szászországba, hogy őszintén jelentse a svéd királynak a cár ajánlatát és az én feleletemet. ... Azonkívül tudattam Szaniszló királlyal, hogy a lengyel főtábornok (Sieniawski – G. S.), aki bizalmas barátom, a nagytanácsot képező valamennyi szenátorral együtt hajlandó őt elismerni, és ezzel megerősíteni választását, ha testületileg fogadja őket. A svéd király Rádaynak igen határozott választ adott, tudniillik azt, hogy csak tartsam magamat erősen a cár ellen, mert ő, a svéd király, nemsokára Lengyelországba indul és megveri a cárt. Szaniszló király viszont tudatta velem, hogy ő Isten kegyelméből Lengyelország királya, s így nincs szüksége a nagytanács kegyelmére. ... Ez a két

⁹³ Pisma i bumagi t. V. 591-592.

válasz határozottan arra indított, hogy kíméletesen bánjak a cárral, igyekezzem elkerülni lengyel királlyá választásomat, ugyanakkor békét közvetíthessek a cár és a svéd király között, a francia király és a bajor választófejedelem közbejöttével, azzal a feltétellel, hogy a választófejedelmet Magyarország trónjára emelik és segítik ott megmaradni, én megtartom Erdélyt és Szaniszló király Lengyelországot. Íme, minden lépésemnek és a cárral kötött szerződésemmek titkos kulcsa, melyről senki nem tudott, csak Bercsényi gróf.”⁹⁴

A cár és a fejedelem követeinek – David Corbeának és Nedeczky Sándornak – a többszöri oda-vissza küldése és fogadása mellett⁹⁵ Rákóczi jelöléséhez a sandomierzi konföderáció lublini országos gyűlésének az állásfoglalását sem nélkülözhetette a cár. A meghívóban feltüntetett, május 23-ra meghirdetett lublini országos tanácskozás (walna rada) csak június 12-én kezdődött el. *Ezen a fórumon kellett a Rzeczpospolita jövőjéről, egy új király választásáról dönteni, de facto a lengyel-orosz szövetség életben tartásáról határozni.* S hogy mennyire a szövetség további megőrzésén volt a hangsúly, bizonyítja az a tény, hogy 1707 folyamán I. Péter cár több hónapon át Lengyelországban tartózkodott. Még ha a közel két hónapos betegségét nem is vesszük figyelembe, akkor is közel négy hónapig Zsolkva-Lublin-Varsó térségében utazgatott. Hol az itt állomásozó katonáit szemlélte, hol haditanácsot hívott egybe, hol a lengyel szenátorokkal egyeztetett. I. Péter cár „jelenléte” – Lublintól fél mérföldnyire, Jakubowiczban május 8/19 – május 28/június 8. között, majd 1707. június 8/19-től július 6/17-ig magában, Lublinban üttette fel a szállását⁹⁶ – a lublini rada munkájára negatívan, pozitívan egyaránt hatott. Negatívan azért, mert a képviselők nem féltek kimondani a szabad választás körülményeinek csorbítását, pozitívan pedig azért, mert a konföderáltak mégis az interregnum kihirdetése mellett voksoltak. Szembek primásérsek 1707. július 11-én jelentette be azt, hogy a Rzeczpospolita hivatalosan is az interregnum állapotát éli, a primás-érsek az interrex jogait gyakorolja.

⁹⁴ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. (Fordította VAS István, a tanulmányt és a jegyzeteket írta KÖPECZI Béla, a szöveget gondozta KOVÁCS Ilona) Budapest, 1978. 397-398. (Rákóczi Emlékiratai)

⁹⁵ THOMASIVSKYJ: Adatok. 766-767.

⁹⁶ Zsurnal, ili Pogynnaja zapiszka. 158-159.

(A magyarországi konföderáció interregnumról hozott döntése 1707. június 22-én lett hatályos, amikor II. Rákóczi Ferenc az „Ország Sátorában” aláírásával, pecsétjével szentesítette az előkészített okmányt!⁹⁷)

A koronás főtől szabad országba a konföderáltak képviselői, „Vólniszi Mihál névő Lengyelországi Respublica emberivel” II. Rákóczi Ferencet a királyságba invitálták.⁹⁸ Audenciájukra Munkácson 1707. július 21-én került sor, az érdemi tárgyalásokat július 24-én Bercsényi Miklós házigazdánál, Ungvárott folytatták le. Ezen a napon valóságos diplomáciai nagyüzem volt Rákóczi ideiglenes udvarában. Először Wolyński Michal-lal, a lengyel konföderáltak főkövetével váltott szót a fejedelem, majd „más hat lovú Aranyos Hintón Mosqua Czár követtye, és belső Tanácsosa Dávid Ivánovics Csorbe nevű Úr”, immár ismerősként jelent meg II. Rákóczi Ferencnél. („Csorbe”=Corbea 1707. május 15-20 között tárgyalta először a fejedelemmel Szerencsen.) „...majd egy egész óráig magánosan való propositiója és a Fölséges Fejedelem replicája” zárta a délelőtti. Ebéd előtt újabb tárgyalási fordulóval bővítették a napi programot, s úgy „három óra tájban délután asztalhoz leültenek”. A fejedelem jobbján az első és második helyen az orosz és a lengyel követek foglaltak helyet. A rangos diplomáciai eseményhez illő díszebéden „drága étkekkel és confectumokkal” kedveskedtek a vendégeknek. „...sok szép discursus, Trombita, Dob és másféle Musica meg nem szűnt” este hat-hét óráig. A nevezetes nap a fejedelem és az orosz követ négyszemközti, ezen a napon a harmadik beszélgetésével fejeződött be.⁹⁹ Ugyancsak Beniczky Gáspár fejedelmi titkár naplójából tudjuk, hogy másnap este 11 órakor fejeződött be az a szűk körű, bizalmas tanácskozás, amely alaposan meghányta-vetette a cári és a lengyel ajánlatot és végül döntött a fejedelemnek felkínált korona elfogadásáról.¹⁰⁰ A Munkácson 1707. július 28-án ledátumozott, Nedeczky Sán-

⁹⁷ Rákóczi Tár I. k. 17. – Beniczky Gáspár naplójából: 1707. június 22. „...végső Sessiója lévén az (ónodi – G. S.) Ország-Gyűlésének: kilencz óra tájban az Fölséges Fejedelem maga Sátorából az Ország Sátorában, az hol nagy frequentiával voltak az Nemes Vármegyék, az egész Senatussal együtt alá ment, Joseph Császár Törvénytelen Dominiumjának abrenuntiatiójáról való közakarattal condált solemnis Instrumentumnak, és egyszersmind Ártikulusok subscriptiójának 's pöcsétlésének kedvérért.”

⁹⁸ Rákóczi Tár I. k. 28.

⁹⁹ Ua. 29-30., Hopp Lajos – nyilván elírásról van szó – „Corbea Dánielnek” tüntette fel az orosz követet – HOPP Lajos: A lengyel – magyar hagyományok újjászületése. Modern Filológiai Füzetek 14. Bp., 1972. 84.

¹⁰⁰ Ua. 30. – II. Rákóczi Ferenc Bercsényi Miklóssal, Barkóczy Ferencsel, Sennyei Istvánnal és Kajali Pállal vitatta meg a hallatlan bonyolult kérdést.

dor számára kiadott követutasításból,¹⁰¹ valamint a fejedelmi követeknek – Klobusiczky Ferencnek, a Consilium Oeconomicum elnökének és Nedeczky Sándornak, „a Fejedelelnő Úrasszonyunk udvari Prefektusának” – szóló, Munkácson augusztus 6-án keltezett, részletes követutasításból¹⁰² világosan kiderül, hogy mi mindenre kellett odafigyelniük. Ezek a korabeli instrukciók Rákóczi Emlékirataival teljesen egybecsengenek azon a ponton, amikor a fejedelem azt állítja, hogy „szeretett hazánk javát” tartotta szem előtt akkor, amikor a lengyel trónra való meghívást nem hárította el magától.

De miért változott meg Rákóczi álláspontja a május végétől eltelt két hónapban? Hiszen május végén még elutasította a Lengyelországba való invitálást, július végén pedig igent mondott arra. Ne feledjük, hogy a korona ajánlattal az orosz cár követe jelentkezett Rákóczinál. Nagyon váratlanul ér-

¹⁰¹NEDECZKY Gáspár: A Nedeczky család. Budapest, 1891. 248-251. (NEDECZKY: A Nedeczky család)

¹⁰² Ua. 251-270., RÁDAY iratai II. 244-254. Márki Sándor részletezi a követutasítást egyes pontjait – MÁRKI: Nagy Péter cár 42., 44-49.

Érdekességgéppen megjegyezzük, hogy Nedeczky Sándor egy terjedelmes névsort állított össze a cári főemberekről (pl. „A leghatalmasabb és kegyelmesebb cár és egész muszka birodalom jeles Senatorainak névjegyzéke”, akiket a cárhoz indított Rákóczi követeknek célszerű és illik felkeresni. Hozzáteesszük, hogy a névsorban feltüntetett szenátoroknak, cári hivatalnokoknak csak a töredéke tartózkodott cár mellett állandóan. Ez az oka annak, hogy Nedeczky Sándor a nevek nagy részét pontatlanul adta meg, s nyilvánvalóan hallomás után jegyezte le azokat. A listából az is kiderül, hogy Nedeczky az orosz névadás szabályait – családnév, keresztnév, atyai keresztnév – nemigen ismerte. Illusztrációként a tárgyalat eseményekhez kapcsolódó példákat közreadunk:

Nedeczky-varáns:

Tychon Nicetides Streschneu
Borisius Petrovics Scheremetou
Danielidis Menszicou Sándor
Joannes Alexides Musin puskin
Artemonides Mathuieu András
Theodorides Dolgoruka Gergely
Ignatides Emiliamus Ucrainczou
Schaphirou
Mtuieuitz opraxin (kisbetűvel) Theodorus
Joannides Niceta Repnin
Dolgoruka Basilus
Stephanides Mazepa János

Helyesen:

Sztresnyov, Tyihon Nyikitics
Seremetyev, Borisz Petrovics
Mensikov, Alekszandr Danyilovics
Muszin-Puskin, Ivan Alekszejevics
Matvejev, Andrej Artamonovics
Dolgorukij, Grigorij Fjodorovics
Ukrainev, Jemeljan Ignatyevics
Safirov, Pjotr Pavlovics
Aprakszin, Fjodor Matvejevics
Repnyin, Nyikita Ivanovics
Dolgorukij, Vaszilij Lukics
Mazepa, Ivan Sztjepanovics stb.

hette őt ez a megkeresés, s a lengyel ügyekben való naprakész tájékoztatlan-ságával, illetve tanácsstalanságával magyarázhatjuk követküldését XII. Károlyhoz Corbea távozása után. Azt sem feledhetjük, hogy a Rákóczi-ösök természetes külpolitikai szövetségese mindig Svédország volt – (Annak ellenére, hogy II. Rákóczi Györgytől elfordult X. Károly Gusztáv svéd király 1657-ben a közös lengyel hadjárat idején, II. Rákóczi Ferenc példaként mindig az 1643. évi szerződést emlegette!) –, onnan remélhetett segítséget a császár ellen. Akár úgy, hogy XII. Károly Szászországból Csehországba nyomul, akár úgy, hogy fegyverekhez juthat svéd, szász, Szaniszló-i lengyel közvetítéssel. A júliusban Munkácsra befutott ajánlat gyökeresen különbözött a májusitól. A lublini országos gyűlés hivatalos követsége terjesztette elő a királyjelöltséget. Bizonyára még ez is kevés lett volna Rákóczinak a beleegyezéséhez, ha nem kapott volna Lengyelországból számára autentikus biztatásokat. Gondolunk itt Rákóczi Lublinba küldött követének, Nedeczky Sándornak a Lublinból továbbított postáira, I. Péter cár minden részletre kiterjedő javaslataira¹⁰³, a Sieniawski-házaspár bátorító szavaira, s nem utolsó

¹⁰³ MTA Kézirattára Ms. 4958. fasc. 2. számozatlan iratok. – Nedeczky Sándor Lublinból küldött jelentései, pl. 1707. június 17-i levelében azt írta a fejedelemnek: „Itt nem hittem volna, mely sok addictusai legyenek Felségednek, jóllehet én azt titkot senkinek az lengyelek közül nem aperiáltam, de vox populi, quod magis magnatum mind jó helyre cíloznak.” Ugyanebben a levélben még: „Szinyavszky uram ... jóakarója Felségednek, noha, ha csak akarná, alkalmasint ezen dologban gátlást tehetne, de talán attul is van, hogy nem tud semmit is benne.” 1707. június 25-i jelentésében Nedeczky többek között ezt írta: „Igen nagy jókkal van a moszkva Czar Felségedhez”, üres kézzel bocsátotta el a császár követét, „megégette már ezeknek is a kása a szájokat”. Az 1707. július 8-án keltezett tudósításban Nedeczky egy „négy ország” együttműködését célzó tervezet pontjait vetette papírra. „Puncta circa colligationem Suae Majestatis Czareae, Inclyt. Regnor. Poloniae, Hungariae et Principat. Transylvaniae, fortassis consideranda”

Corbea Lublinban kiállított 1707. július 1/11-i instrukciója szerint Rákóczi, mint lengyel király számíthatott a svédek elleni háborúban és trónjának megőrzésében Oroszország teljes haderejére, pénzügyi segélyre (totis suis exercitibus et pecunia assistere ex omni possibilitate), kalkulálhatott Oroszország közvetítő szerepére a császár és Magyarország, Erdély konfliktusában (mediatione sua penes aulam caesaream curabit, ut Transylvaniae et Hungariae pacem efficiat). A mediáció sikertelensége esetén, de a svéd háború szerencsés befejezése után a cár orosz hadakkal kényszeríti a császárt Magyarországon a békére. Ha pedig az általános béke – a császár a francia királlyal, a cár a svéd királlyal kiegyezne – megszületne, úgy a fejedelem érdekeinek az érvényesíté-

sorban arra is, hogy az üres francia ígéretések helyett kézzelfogható katonai és pénzügyi segítséghez juthatott a lengyel korona elfogadása árán. Rákóczi idézve: „elhatároztuk tehát magunkat, hogy bizonyos szövetségben kikötött pontok és alább kijelölendő feltételek alatt (kiemelés tőlünk – G. S.) a mindenható Isten véghetetlen Gondviselése szerint nekünk felajánlott Lengyelország koronáját elfogadjuk.”¹⁰⁴ Először a II. Rákóczi Ferenc lengyel királyságára vonatkozó fontosabb feltételeket vegyük számba!

1. „Muszka-, Magyar-, Erdély- és Lengyelország” véd- és dacszövetségét „nem csak a Fejedelmek (= Uralkodók – G. S.) egymás között, hanem az országok is egymás irányában sérthetetlennek tartsák”, s azt, „sem a jelen, sem jövőendőben keletkező háború szerencsétlenségei között nem szabad feloldani,...”
2. „cár ő Felseje,...[Rákóczi Ferencet] mint megválasztandó lengyel királyt egész erejével, fegyverrel, pénzzel és más hadi költségekkel, úgy

sénél számíthat a cár támogatására (ad universalem pacem perventum foret, qualem tum temporis assistentiam principi a csarea maiestate expectandum est) – Pizma i bumagi t. VI. 217-219.

¹⁰⁴ NEDECZKY: A Nedeczky család 261., Mol G. 15. Caps. F. Fasc. 149. f. 2-3. – *Conditiones Secretae (...in alio Tractatu expressam acceptat oblatam sibi Regni Poloniae Coronam...)*

Corbea 1707. július 20-án Ungváron kelt, Golovkin kancellárnak futárpostával küldött levelének tartalma visszaigazolja Rákóczi véleményét. Corbea közli, hogy Rákóczival többször is tárgyalt, nyilvános üléseken is, privátim is. A fejedelem „megígérte a Lengyel korona elfogadását”, és cár őfelségével lefolytatandó tárgyalásokkal Bercsényi generálist bízta meg „teljhatalommal”. Azt javasolja Corbea, hogy a cári audencia a magyar határhoz közel, vagy Jarosławban, vagy Sandomierzben legyen, mert a generális hosszú ideig nem maradhat lengyel földön. A „második teljhatalommal” felruházott embere Rákóczinak a kancellárnak is ismerős Nedeczky Sándor lesz, ő a Rzeczpospolita képviselőivel folytat majd megbeszéléseket. Érdekes megjegyzés Corbeától: „jobb lenne, ha Nedeczky előbb cár őfelségéhez utazna, s nem a Rzeczpospolitához”. Nem kevésbé érdekes az a mondata is Corbeának, ahol leírja, hogy a „köztársaság” képviselőjével itt, Ungváron többször is beszélt, egyeztetett, de vissza Lengyelországba külön utakon, más-más időpontban indulnak. – Pizma i bumagi t. VI. 219-221. Ugyanebből a levélből megtudhatjuk azt is, hogy Corbea már régóta beteg, és itt Ungváron megint jelentkezett a korábbi kór, „jedva zshiv ot onüja” (alig létezek=élek a betegség miatt) – Ua. 221.

Visszatérve magyarországi diplomáciai küldetéséből Varsóban hunyt el 1707 augusztusában. I. Péter cár bizonyára elégedett volt állami szolgálatával, mert a holttestet Kijevbe szállíttatta és a híres Barlang-kolostorban (Pecszerszkij monasztir) temettette el. – Ua. 222.

saját mint lengyel hadsereggel mindaddig, míg a béke és a békés kormányzat végképen helyre nem lesz állítva” a királyságában, méltóságában, biztonságban megtartja.

3. A királyi méltóság tiszteletben tartásának velejárója, hogy cár őfelsége minden ügyet a királlyal közösen megvitat, döntés csak egyetértésben születethet, távollétében a lengyelországi „egész muszka ármádia” közvetlenül a király parancsnoksága alá tartozik.¹⁰⁵

A Magyarország és Erdélyország jövőjének, biztonságának garanciáit taglaló Rákóczi-elvárások közül a „katonai segedelem” dolga volt a központi kérdés. Úgy vélekedett Rákóczi, hogy Lengyelországba való távozása nem váltaná ki „a polgárok elkedvetlenedését”, ha azonnal megtapasztalhatnák a beígért segítséget. A Magyarországra irányított orosz sereg „legalább 20 = ezer emberből álljon” – kötötte ki a fejedelem –, amely elegendő az ország védelmére.¹⁰⁶

De volt-e I. Péternek 20 ezer nélkülözhető katonája? Első hallomásra irreálisnak és megalapozatlannak tűnik ez a preventív katonai akció, s Rákóczi mégis komolyan számolt ezzel a lehetőséggel. Sőt, politikai terveit a cár ígéreteire építette, mint ahogyan az 1707. augusztus 6-i instrukció szövege tanúsítja. Tudjuk az Emlékiratokból, hogy Rákóczi lengyel politizálásának alapkérdése a magyarországi szabad királyválasztással, illetve az ő Erdélyi Fejedelemségének az elismertetésével állott összefüggésben. 1707-re már többszörösen bebizonyosodott, hogy ezeknek a politikai célkitűzéseknek a megvalósítása kivitelezhetetlen csak saját erőre támaszkodva. 1707 májusa – augusztusa között Rákóczinak nem egyszer alkalma adódott arra, hogy a cári „udvari tanácsos”, Corbea adatait tesztelje.

Corbea ugyanis egyik titkos audenciáján a lengyel, litván területeken diszlokált orosz hadsereg pontos létszámviszonyairól készített kimutatást is bemutatatta (*Tabella Suae Csareae Msttis peditum et equitum militum*).¹⁰⁷ Eszerint az „in Magna Polonia” működő orosz gyalogság és lovasság összlétszáma 75.723 (43.740 gyalogos, 31.983 lovas) fő volt, a Litvániában állomá-

¹⁰⁵ NEDECZKY: A Nedeczky család 261-262., MOL G. 15. Caps. F. Fasc. 149. f. 7-9.,

¹⁰⁶ NEDECZKY: A Nedeczky család 264., RÁDAY Pál iratai. II. k. 251.

¹⁰⁷ MOL G. 15. Caps. F. Fasc. 149. f. 181. – erről a részletekbe menő kimutatásról se Márki S., se Perényi J. se mások nem tesznek említést.

sozó és harcoló orosz erők 22.335 főt tett ki. A tüzérséget kiszolgáló személyzethez 1926 fő tartozott. Totusque Praenumeratus Suae Csareae Msttis Exercitus, tam in Magna Polonia, quam in Litvania existens, Equitum et Peditum, nec non Artilleriae Servientium 99.984 constat.¹⁰⁸ Ebből a 100 ezres kontingensből, de ha a litvániai kb. 20 ezertől el is tekintünk, a maradék kb. 75 ezres orosz haderőből 20 ezer orosz katona Magyarországra való bevonultatása egyáltalán nem látszott irreálisnak. Az orosz katonaság magyarországi jelenléte diplomáciailag sem kifogásolható, mert nem minősül háborús beavatkozásnak – vélekedett Rákóczi. Egyrészt azért, mert a közvetítő szerepre ajánlkozott cár korábbi szándékát ily módon nyomatékosítja, másrészt azért sem, mert a cár a segélyhadat Lengyelország választott királyának adja, harmadrészt pedig azért sem, mert szerte Európában alkalmazott mód-

¹⁰⁸ Uo. – Illusztráció a Tabella-ból:

	Preobrazinense**	118	2890	485	3493
Regimina peditum In Russia*	Officiales regiminum et cohortum superiores	Subofficiales et milites vel soldati	Servientes regiminibus et cohortibus	Summa	
Semenoviense***	87	2015	369	2471	
Ingermanlandiense****	46	1980	226	2252	
Golowkini*****	46	1980	226	2252	
Frizy*****	46	1980	226	2252	
Repnini*****	33	1360	158	1551	
Von Schweidini	33	1360	158	1551	
Aigusti	33	1360	158	1551	
Scheremetewi	33	1360	158	1551	
Golicini	33	1360	158	1551	
Czambersi	33	1360	158	1551	
Stb. (összesen 25 ezred)					
Summa	1003	38.045	4692	43.740	

In Russia* – az egész kimutatás Magna Polonia-ra van címezve, de ez nem a földrajzilag Nagy-Lengyelországot jelöli, hanem az egész Lengyelországra vonatkozik. Lengyelország délkeleti részét, szűkebben a lvovi vajdaságot Rusznak (Russia-nak), nevezték. Tehát, a közel 45 ezres gyalogság zömében a mai nyugat-ukrajnai térségben tartózkodott.

Preobraziense** = a Preobrazsenszkoje-i ezredről van szó. Kiemelt jelentőségét és

együttal kiváltságos helyzetét az a körülmény adta, hogy I. Péter cár ennek az ezrednek volt beosztott tisztje. A legkorábban, még Péter gyermekkorában „játék” ezredként megszervezett alakulat.

Semenoviense***= a Szemjonovszkoje-i ezred a második legkorábban felállított Péter-i ezredeknek. Tisztikara, légénységi állománya – éppúgy mint a Preobrazsenszkoje-i – szintén a cár személyéhez kötődött. Alkalmanként a cár mellett testőri feladatokat láttak el. Ezt a két ezredet a későbbiekben gárdaezrednek léptették elő. Cárhűségük, cár iránti elkötelezettségük miatt praetoriánusoknak tekinthetők.

Ingermanlandiense****– az ingermanlandi ezred a svédektől elfoglalt területek – a Néva-folyó torkolatvidéke, a folyómente a Ladoga-tóig terjedően, Karélia déli részei – lakosságából kénysztortobozott alakulata. Megkülönböztetett helyzetüket az magyarázza, hogy a svédek elleni hadakozásban – a lengyel fronton – tapasztalataik nélkülözhetetlenek voltak.

Golovkini*****– Golovkin-ezrede, másképpen, a kancellár ezrede.

Frizy*****– valószínű, hogy a cári szolgálatba fogadott „északiak” (dánok, hollandok, északi-németek) ezrede kiemelt fizetéssel, megemelt létszámú parancsnoki karral.

Repnini*****– Repnyin-ezredétől kezdődően a többi ezred (vagy a tulajdonosról, vagy a parancsnokról, vagy a toborzási körzetről elnevezett ezred), összesen 20 ezred, egységesen 33 tiszttel, 1360 altiszttel, közkatonával és 158 kisegítő szolgálóval szerepel a nyilvántartásban.

Regimina equitum In Magna Polonia	Officiales regiminum et turmarum superiores	Subofficiales et dragoni	Servientes regiminibus et turmis	Summa
Electus esquadron*	15	500	73	588
Moscoviense	36	1144	185	1365
Kioviense	36	1144	185	1365
Troicense	36	1144	185	1365
Piterburgense	36	1144	185	1365
....				
Astrahaniense	36	1144	185	1365
Sibiriense	36	1144	185	1365
Pscoviense	36	1144	185	1365
....				
Menszikowii, Generalis				
Principis**	36	1144	185	1365
Stresznewii	36	1144	185	1365
oPraxinii***	36	1144	185	1365
Stb. (összesen 24 ezred)				
Summa	840***	26.812	4328	31.983

szerről van szó. Hadüzenet híján adott „a dán a birodalomban katonát a francia ellen”, s ugyanez „a dán adott katonát a császárnak, kiket ellenünk (Magyarországon Rákóczi ellen – G. S.) fordított”. Stb.

Ha a svéd király mégsem tenne le szándékáról és megtámadná Lengyelországot, akkor „czár ő Felsége Silesia és Magyarország véghatárait, nagyobb számú sereget küldjön” – fejtegette Rákóczi –, ami azzal az előnnyel járna, hogy az ellenség hátszágát veszélyeztetné, a császár és a svéd király küszöbön álló szövetségét gyengítené, Magyarország feletti „örökös” stabilabbá tenné. Mint „Magyarország felszabadításának a protectora” demonstrálná „a bajor fejedelem felé” a Magyarország melletti eltökéltségét, „reményeket keltvén fel” benne a magyar trón iránt.

Electus esquadron* – sajnos, nem ismerjük a fél-ezrednyi eskadron itteni szerepeltesének az okát.

Menszikowii Generalis Principis** – Mensikov, Alekszandr Danyilovics, akinek I. József császár – Nagy Péter kérésére – a Német-római Birodalom „fenséges hercege” címet adományozta 1706-ban, a Lengyelországba vezényelt orosz lovasság főparancsnoka volt. Ennek ellenére, a személyesen parancsnokolt ezrede nem részesült különleges bánásmódban. (Részletesebben PAVLENKO Ny. I.: Ptyenci gnyezda Petrova. Moszkva, 1994. 29-30.)

oPraxinii*** – nyilvánvalóan elírás, helyesen: Apraxin (Aprakszin). Pontosan nem tudjuk megállapítani, hogy az Aprakszin testvérpár melyikéről van szó. Fjodor Matvejevics grófról, a főadmirálisról, vagy Pjotr Matvejevics grófról, a beosztott admirálisról.

Summa 840*** – összeadási hibát vétett a tabella készítője, a pontos adat 843 fő.

„Litvániában, Polockban és más helyeken” (in Litvania, Polocci et in aliis Locis) állomásozó 10 orosz gyalogezred az előírtaknak megfelelően (33 tiszt és előljáró, 1360 altiszt és közkatona, 158 szolgáló) 10x1551 fő=15.510 főből, az 5 lovasezred – a szervezési alapelvekkel összhangban – 5x36 tisztből, 5x1144 altisztből és dragonyosból, 5x185 kiegészítőből tevődött össze.

In Artilleria (a tüzérségnél) 21 főbb- és főtiszt (Superiores et Inferiores officiales), 761 altiszt és tüzér, 1144 „egyéb szakember” (artifices) és segédszemélyzet szolgált, azaz 1926 fő.

Az északi háború lengyel-litván frontján 1707-ben – a fentiekben részletezett fegyvernemeknél (gyalogság, lovasság, tüzérség) – közvetlenül és közvetetten, mindösszesen 99.984 cári katona volt érdekelve.

Ezeket az adatokat érdemes összevetni ZACHAR József: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság. 1683–1792. Bp., 2004. 167-169. oldalon közölt adatokkal.

Mivel Magyarországon is, Lengyelországhoz hasonlóan interregnum van, József császár, mint magyar király éppúgy trónbitorló, mint Szaniszló, Magyarországon sem kerülhető meg a királyválasztás. A „bavarus” (Miksa Emánuel bajor választófejedelem) magyar trónra való megválasztása nyomán „az osztrák érezvén gyengeségét”, a két háború miatt „Magyarországot kénytelen lenne átengedni”. Magyar- és Erdélyország szempontjából az már lényegtelen, hogy a császár az új, „magyar király” személyében egy szövetségest nyerhetne a svédek ellen.¹⁰⁹

Rákóczi és bizalmas tanácsadói szigorúan előírták a „telyhatalmazottaknak” (Bercsényinek, Klobusiczkynek, Nedeczkynek, Bertótinak, Rádaynak), hogy a mondandójukat ne követeléseként, hanem egyszerű előadásként terjesszék elő a cárnak, illetve a cári tárgyaló partnereknek. A lengyel szenátorokkal vagy „akár a köztársaságnak (= Rzeczpospolitának) bármely Rendjével nyilvános értekezésekbe ne bocsátkozzanak”, amíg azt előzetesen nem egyeztették „czár ő Felségével”. „A legfőbb, és legszükségesebb utasításunkat nyíltan abban adjuk elő, – olvashatjuk az instrukció utóiratának 9. pontjában – miszerint, *ha választásunkat a körülmények változandósága elhalasztaná, és mégis ennek daczára, ezt megelőzné czár ő Felségével a szövetség, ezen esetben a közös érdekében a confoederális köztársasággal szoros szövetség ne köttessék* (kiemelés tőlünk – G. S.)...”¹¹⁰

Meghökkentő a követutasítás ezen része! Hogy-hogy „ne köttessék szoros szövetség” a Rzeczpospolitával, ha I. Péter cárral hamarabb megszületne a szövetség, mint Rákóczi királlyá választása? Ezek szerint a szövetségkötés halasztó hatállyal volt a királyválasztásra? Nincs itt valami ellentmondás Rákóczi lengyelországi politikájában?

1707 első felében a sandomierzi konföderáció vezetőinek közeledését szívesen fogadta, sőt a lublini „szejm” meghatalmazottainak Munkácson való megjelenése a finishez közelítette Rákóczi lengyel trónra emelését. Éppen ez a követség – a július 11-én kihirdetett lengyel interregnum után, hivatalos követség készítette Rákóczit arra, hogy a cártól érkező kezdeményezést revideálja. Amíg az 1707 májusi „Csorbe”-küldetésre adott válaszában a főhangsúly a svéd-orosz békekötés előmozdításán volt, esetleg még azon az áron is, hogy Szaniszlót lengyel királynak ismerje el a cár,

¹⁰⁹ NEDECZKY: A Nedeczky család 262-270., MOL G. 15. Caps. F. Fasc. 149. f. 7-9., POPIOŁEK: Królowa bez korony, 61.

¹¹⁰ Ua. 272.

addig a másodjára, Corbea által beterjesztett javaslatok – a konföderáltak hívószava miatt és a Lublinban tartózkodó Nedeczky-jelentések¹¹¹ miatt is – új értelmet nyertek. Svédország és Oroszország összebékítésének elengedhetetlen feltétele az volt, hogy XIV. Lajos francia király közvetítő szerepet vállaljon a svéd-orosz konfliktusban, ám Franciaország nem kívánta a békét keleten legalább két okból. A balti-tengeri nagyhatalomra szüksége volt, mert Svédország, mint protestáns ország, állandó fenyegetést hordozott az ősi ellenség, a Habsburg császárok uralta birodalom háttában. Versailles ezt a veszélyforrást nem iktathatta ki az európai politizálásból, de vigyáznia kellett arra, nehogy felboruljon az európai egyensúly, nehogy széttessen a vesztfáliai rendszer. Továbbá azért sem volt érdekelt Franciaország a svéd-orosz háború befejezésében, mert a katolikus Rzeczpospolita óriási emberanyagával – mint ahogyan az a 17. században többször is beigazolódott – azonnal a császár megmentésére sietett volna a spanyol örökösödési háborúban.

Rákóczi a francia diplomácia rafinált húzásait is mérlegre tehetette, mert az orosz és a lengyel diplomatákkal folytatott tárgyalások kellős közepén, 1707. július 25-én érkezett meg Ungvárra háromévi távollét után Kökényesdi László, a francia és bajor ügyekben eljáró diplomata.¹¹² A nyugatról és keletről befutott információk összesítése alapján Rákóczinak alternatív politizálásra nyílt lehetősége. A francia, bajor közvetítés primátusa helyébe I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem szövetségkötése lépett azzal a céllal, hogy ez a szövetség mégis csak képes lesz kikényszeríteni a francia, bajor színrelépést a svéd-orosz konfliktus lecsendesítése céljából.¹¹³ A cári – fejedelmi szövetkezés és Rákóczi királlyá választása a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaságnak a békét, a nyugalmat, belső egységének helyreállítását garantálja, amit a célországok vezetői megtapasztalván, egészen biztos, hogy exponálják magukat a svéd-orosz háború elsimításában. Talán úgy összegezhetnénk a gondolatmenetet, hogy az orosz cártól is, a sandomierzi konföderáltaktól is felkínált lengyel koronának az elfogadása közvetlenül Lengyelország számára, második lépcsőben Magyarország számára, illetve mindkét ország sorsával

¹¹¹ Lásd a 92. jelzetet!

¹¹² Rákóczi Tár I. k. 30.

¹¹³ KÖPECZI: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája 32-35.

szorosan egybekapcsolódva Oroszország számára is kivezető utat jelenthet a háborúból. A teljesség kedvéért meg kell jegyezni azt, hogy ebben az újabb – nevezzük júliusi – verzióban is a lengyel konföderáció mint az utolsó láncszem jött szóba.

I. Péter cár és a „hazai” királyjelöltek

I. Péter cár is utolsó helyen vette számításba a lengyel főurakat, de számolt velük. Sőt, úgy tekintett rájuk, mint a királyjelöltek tartalékjaira. Elképzelése szerint, ha a trónra meghívott idegen jelöltek nem fogadnák el az invitálást, akkor a konföderáció valamelyik vezetőjét lehetne megválasztatni királynak. Szándéka, több mint valószínű, hogy kiszivárogtatott, mert gúnyos versike örökölte meg a cár kegyéért versengő mágánusokat. A maró gúnnal átítatott „költemény” I. Péter kiválasztottjait a kártya négy színével szimbolizálta. Sieniawskit a piros királlyal (czerwienny) azonosította, mert ő a koronahad főparancsnoka és katonáinak a vérével sáfárkodik; Chomentowskit, a mazóviai vajdát a zöld királlyal (winny), az ősz színével, mert ez a borkészítés időszaka, utalva a pan italozására. Szembeket, az alkancellárt a tök királlyal (dzwonkowy=harangos, átv.: templomos) hozta párhuzamba, mert a papság nem áll mögötte, Denhoffot, a konföderáció marsallját pedig a makk királlyal (żołędny), mert a zsákba kötött malac is makkért sívítózik.¹¹⁴ (Márki Sán-

¹¹⁴ „Czterej kandidaci podani na tron polski od Carskiego Wieliczestwa A. D. 1707.” – Biblioteka Jagiellońska, rkp. (=kézirat) 184/51. s. (=oldal) 556. – közli KAMIŃSKI: *Konfederacja sandomierska* 77. Idézzük a versikét:

„Carskie nas Wieliczestwo woła i ukazem//Żałuje, czterech dając kandydatów razem.//Mogłaby (wszelkie bowiem mieszają się żarty)//Grać czterema królami Polska jako w karty.//Sieniawskiego czerwiennym kto nazwie, nie zbłądzi.//Hetman jest, krwią szafuje i wojskami rządzi.//Chomentowski, że się car powrócił, jest winnym.//Toć go trudno kolorem odmalować innym.//Szembek dzwonkowy, jeśli się to nie zda komu.//Znać, że nie wie jak wiele duchownych w tym domu.//Na ostatek Denhoffa żołędny uczynię.//Bo w herbie tę co kwiczy i wor drze ma świnie.”

A francia kártya színeivel – kőr=czerwienny, pikk=winny, káró=dzwonkowy, treff=żołędny – kifejezni azt a mérhetetlen megvetést, gúnyos hangvételt, egyszerűen lehetetlen. Az anonim szerző Sieniawskit a katonák vérével kufárkodónak, Chomentowskit iszákosnak, Szembeket üresnek, Denhoffot álmodozónak láttatja.

¹¹⁵ MÁRKI: *Nagy Péter cár*, 37. – Márki Sándornak nem sikerült beazonosítania St.

dor úgy emlegeti őket, mint komolyan szóba jött jelölteket.¹¹⁵⁾

A dokumentumok egyáltalán nem támasztják alá ezeket a feltételezéseket, az orosz cár „idegenekben” gondolkodott, ismervén azt, hogy a királyuktól elhagyott Rzeczpospolita fő- és köznemessége kizárólag egy tekintélyes, külső nagyhatalom által is támogatott „idegentől” várja a megoldást: a háború lezárását, a Rzeczpospolita területi veszteségeinek a korrekcióját, a nemesi szabadságjogok garantálását. Ezzel a territoriálisan és politikai érdekek mentén feldarabolt országgal és társadalommal nap mint nap meggyűlt a baja I. Péter cárnak. Nem volt elég a konföderáció vezetőivel testületileg rendezni a vitás kérdéseket, azok mindegyike külön-külön kérvényekkel ostromolta a cárt, panaszaik kivizsgálását és orvosolását követelték. Igen, megismételjük, követelték, mert a lublini országos gyűlés – nem országgyűlés=szejm¹¹⁶ – jelentőségével minden fő- és mellékszereplő tisztában volt. A lublini radát azzal a céllal hirdette meg Szembek prímás-érsek, hogy a Rzeczpospolita törvényes működése helyreálljon, vagyis az interregnum hivatalos bejelentésével szabad utat kapjon a királyválasztás ügye. I. Péter cár – láthattuk – úgy tervezte, hogy Lublinban nemcsak az electio-ról születik majd döntés, hanem a koronázás idejéről is. Világos a situáció: interregnum bejelentése nélkül nincs electio, nincs coronatio! Márpedig ha Lublin nem hozza a várt eredményt Oroszországnak, akkor a lengyelek I. Szaniszlóhoz való átpártolása megakadályozhatatlan lesz.

Ki kell mondanunk, hogy I. Péter cár 1707 májusában, júniusában kényszerhelyzetbe jutott, s ebben a situációban csak kényszerintézkedésekkel, vagy parttalan ígéretekkel tudta pozícióit védelmezni Lengyelor-

Chomentowski vajdát, helytelenül „Chementruszky” mazúr-vajdáról írt. Abban is téved a jeles történész, hogy „Wiszneveckí litván hetman” szerepelt a királyjelöltek között. – 37., kiegészítve még azzal, hogy Michał Wiśniowiecki litván hetman Szaniszló király táborához, Janusz Wiśniowiecki vilnai, majd krakkói vajda is, a sandomierzi konföderációhoz tartozott. Ez utóbbi 1707-ben ugyancsak átpártolt Szaniszló mellé.

¹¹⁶ Márki S. országgyűlésként tekint a lublini „walna rada”-ra, a „generalnaja rada-ra” = conventus generalis-ra, az ónodi és a lublini „országgyűlések” összehasonlítását is elvégzi. – MÁRKI: Nagy Péter cár, 36. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy országos, általános radát=tanácskozást hívott össze Lublinba Szembek prímás, nem sejm-et! Sejm a három rend – a király + szenátorok + „lovagok” (szlachta képviselői) – együttes jelenlétével lefolytatott országos tanácskozás. Az első ordo=a király „híjával” zajlottak az ülések Lublinban.

számban. Nem riadt vissza a lengyel politikai vezetők korrumpálásától sem. Az 1707-es (május – július) lublini „szejm” idején például, Jemeljan Ukrainev – I. Péter cár lublini megbízottja – titokban, „St. Szembek prímásnak, Szaniawski kujáviai püspöknek, Jan Szembek alkancellárnak cár őfelsége jutalmát (zsalovanyje) továbbította az éjjeli órákban”, Denhoff, a konföderáció marsallja csak később vehette át a neki szánt summát, akárcsak Tarlo lublini vajda.¹¹⁷ Egy június 10-én Lublinban kiadott cári adománylevél szerint a Szembek-testvérek és a kujáviai püspök, K. Szaniawski – az electio sikeres befejezése után – évi 10-10-10 ezer rubel honoráriumra jogosultak. Szolgálatukért és hűségükért az érsek-prímás 100 jobbágyportával, a püspök és az alkancellár 50-50 portával gazdagodik a királyválasztás lebonyolításakor. Oroszországba bármikor szabad beutazás illetve meg őket, ott tartózkodásuk időtartamát nem korlátozta a cári privilégium.¹¹⁸

Másképpen állt a helyzet a koronahad főhetmanával, Sieniawskival. Vele szabályos „államközi” tárgyalásokat folytatott I. Péter cár. 1707. május végétől kezdve nagyon intenzív eszmecsere zajlott a főhetman és a cár között. A ránk maradt iratokból kiderül, hogy a hétköznapi, az általános és egyéni jellegű panaszokat (a cári katonák rekvirálásai, a contributio pénzbeli követelése, az erőszakos beszállásolások, az egyházi birtokok kíméletlen fosztogatása stb. stb.)¹¹⁹ nem söpörték a szőnyeg alá, mégis inkább az államügyek megvitatása dominált. Erről az a 14 pontos Sieniawski-kérvény árulkodik, amelyre I. Péter cár szokatlanul hamar, a beadástól számított negyedik napon, már június 14-én pozitívan reagált. Ez a kérvény tulajdonképpen nem volt más, mint Sieniawski belzi vajda, főhetman feltételeinek az összefoglalása, vagyis hogy, *milyen körülmények között nem utasítaná el a lengyel koronát*. A vajda kikötötte például azt, hogy „cár őfelsége soha nem avatkozhat be a Lengyel korona államügyeibe”, erőszakot nem foganatosít a lengyelekkel szemben a jövőben. Sieniawski megígértette a cárral, hogy az „új electus” király szabadon érintkezhessen a szomszédos országokkal, cár őfelsége engedélye nélkül,

¹¹⁷ Pismo i bumagi t. V. 686., SZOLOVJOV: Isztorija Rossziji. VIII/15. 197.

¹¹⁸ Pismo i bumagi t. V. 304-305.

¹¹⁹ Ua. 296-299., 674., 684-685., 687-688., GIEROWSKI – GRODZISKI: Wielka historia Polski, 269-270.

de tudtával köthessen szövetségeket. Az „új electus rex” nevével és pecsétjével ellátott okmányokat, főleg az útleveleket (pasporti) minden cári katonai tiszteletben kell hogy tartsa, érvényességét el kell fogadnia akár személyek utazásáról, akár áruk szállításáról is legyen szó. Az útiokmányok mind szárazföldi, mind vízi közlekedés – szállítás esetében érvényesek. A leendő király biztonságáról – magára is vonatkoztatva – úgy igyekezett gondoskodni a konföderáltak hadának a főparancsnoka, hogy cár őfelsége „sajátkezű aláírásával és pecsétjével megerősítve” vállalta a királyról való gondoskodást akkor is, ha a hadiszerencse mellé pártol, akkor is, ha szerencsétlenség következne be. Kifejezetten a családi érdekekről intézkedett a 8. pont: Ha a „korona elfogadása miatt a belzi vajda feleségének a birtokai kárt szenvednének az ellenségtől” cár őfelsége a kártérítésről kezekszik.¹²⁰

Az egész I. Péter cár és Sieniawski egyezkedés lényegét a 11. pont foglalja magába. „... cár őfelsége hozzájárul ahhoz, hogy a Betzi vajda ömeltósága az előbbi feltételekkel aláírja a korona elfogadásáról szóló szerződést, amennyiben cár őfelségének és a köztársaságnak nem születne meg a közös békéje a Svédvel, továbbá Rákóczi vagy más egyéb királyjelölt visszalépne, cár őfelsége a maga részéről ígéri, hogy ezt a szerződést megerősíti s amennyire lehetséges, megvalósítja.”¹²¹

Ezekkel a sorokkal a főhetman végérvényesen odaláncolta magát a cárhoz. Igaz, hogy többszörös féket épített be a királyjelöltségéhez vezető úton, de királyjelölésének a valószínűsége 1707 júniusában egyáltalán nem volt csekély. A Sobieski-fiúk elzárkóztak a felkínált lehetőségtől, Savoyai Jenő sem kapkodott a lengyel koronáért.¹²² Amikor Sieniawskiné tudomást szerzett a férje cár-

¹²⁰ Pizma i bumagi t. V. 694-697.

¹²¹ „... carszkoje velicesztvo szoizvoljajet, dabi jevo milosztj goszpogyin vojevoda Belszkij traktat o voszprijatyiji koroni pod takuju kondicijeju podpiszal, jezseli mir obsecsej u carszkovő velicesztva sz recsju poszpolitou sz Svedom nye ucsinyitszja i Rakocij ili inoj kotorij kondidat nye bigyet, i obescsajet i jevo carszkoje velicesztvo sz szvojej sztrani tot traktat podtvergyity i privogyity k gyejsztvu v csom vozmozsno.” – Ua. 696.

¹²² 1707. július 8-án Bécsben kiterő választ adtak a cárnak. Jenő herceg szolgálatait a császár a háború idején nem nélkülözheti, ám a háború befejezése után nem gördit akadályt a szolgálatból való kilépés elé. – Pizma i bumagi t. V. 550-551., ARNETH, Alfred: Prinz Eugen von Savoyen. I. Bd. 1663-1707. Wien, 1858. 421-422.; Savoyai Jenő Milánóból 1707. május 29-én többek között ezt írta I. József császárnak: – „Ich aber habe Meiner Seiths nichts anders gethan als zu was mich meine Schuldigkeiten, mit welcher E. K. M. Ewig verpflichtet lebe,... zwainzig Jahr alss ich die Allerhöchste Gnad

ral kötött megállapodásáról, szabályos dührohamot kapott. Éppen a Wroclawhoz közeli Spytkowiciben (Sziléziában, a zatori hercegségben), messze a politikai nyilvánosság színtereitől tárgyalt I. Szaniszló bennfentesével, Jan Stanisław Jablonowski vajdával arról, hogy férje bizonyos feltételekkel kész I. Szaniszlóhoz csatlakozni. Férjének elhamarkodott és buta lépését goromba levéllel jutalmazta a feleség. „...láttam én már Lvovban” (vagyis 1707 tavaszán), hogy a cár Denhoff kardhordozón kívül másokat is a „cár bolondjává” akar tenni, s ez most férje urával is megesett. Vajon, milyen cári biztosítékok vehették le a lábáról az urát? „...rejtjel nélkül írok, mert amit mondani kívánok, azt magának a cárnak is kész vagyok megírni;” (bez cyfer pisze, bom gotowa mówić, i do samego cara pisać) – zúdította a haragját Sieniawskiné a korábban mindig hezitáló, a feleség nélkül semmiben nem döntő belzi vajdára. Ismernie kellene a cárt annyira, hogy tudja: a cár úgy gondoskodik majd „Magáról, mint a harmadik lábáról” (on tak będzie dbał o Wazseci jako o trzecią nogę)... Ja durakiem carskim być nie chcę, żebym ze łbem związany za nim miał chodzić, zebrać nie nauczyłam się,...” (én a cár bolondja nem akarok lenni, hogy bekötött fejjel mögöttem járhaszak, koldulni sem tanultam meg)¹²³ – összegezte lesújtó véleményét a büszke „Asszony” (ahogyan őt Rákóczi nevezte) a cári bolonddá lett férjének.

A lublini rada tényleges munkája a Sieniawskival kötött háttéralkuval vette kezdetét, mivel a május 23-i ülés – a távollévők nagy számára való tekintettel – az ülészakot az azonnali halasztás kimondásával felfüggesztette. Az első érdemi tanácsülésre csak június 12/23-án került sor. Golovkin kancellár őszintén lelkendezett, mert „sok szenátor” megjelent a radán s így biztosan végbe-mehet a „törvényes királyválasztás” (csajem, csto volnümi glaszi izberut szebje zakonново korolja).¹²⁴ Alig néhány napra volt szükség ahhoz, hogy az orosz kancellár öröme aggódásba csapjon át, ti. a jelenlévők a rada feloszlatásának a

geniesse, in E. K. M. Diensten zu stehen, dergleichen zu thuen niemahlen habe Einfahlen, noch will weniger durch Eine Eytle Ambition hier zu werde verleiten lassen, E. K. M. in allerunterthänigkeit bittend, Sye geruhen Allernädigst dissfalls auf mich weithers die geringste Consideration nicht zu haben sondern auf dassjenige Allernädigst zu gedenken, was Sye für Dero Selbsteigne Convenienz Erachten ...” – Ua. 486.

¹²³ E. Sieniawska do A. M. Sieniawskiego, 1707. július 7. (Sieniawskiné levele férjéhez) – Biblioteka Czartoryskich w Krakowie 5943 I. 37168. – közli POPIOŁEK: Królowa bez korony, 64.

¹²⁴ Pismo i bumagi t. V. 659.

gondolatával foglalkoztak. A Varsóból ide, Lublinba rendelt orosz követ úgy értesült, hogy a lengyelek semmiképpen sem akarják kinyilvánítani az interregnumot, csak az „új kalendárium szerinti” július 2-ára összehívandó országos gyűlésben.¹²⁵ Kudarcokkal teli heteket élt át Lublinban I. Péter cár. Ugyanúgy, mint márciusban-áprilisban fogadnia kellett az elégedetlenkedő konföderáció újabb küldöttségét. Feltűnő, hogy az igazán neves és befolyásos szenátorok a nyárra már „kikoptak” a vezetésből, az 1707. június 21-én megjelent delegációt már harmadrendű szenátorok vezették. Wacław Wielohorski volhíniai kastellán (castellanus), Tomasz Gluski gostyń-i kastellán, Kazimierz Pocięvityebszki vajda, Stefan Potocki korona pohárnokmester stb. 18 pontos megbízatásuknak közel a fele a lengyelek elszenvedett sérelmeit taglalta. A küldöttek igen merészen a cár szemére lobbantották ígéreteinek a be nem tartását. Elmaradt az ukrajnai várak visszaadása, az ágyúk és egyéb katonai felszerelések átadása, a lengyel koronahad cári fizetése. A cári reguláris katonák és a kozákok, kalmükök erőszakoskodásainak a konkrét példáival szembesítették az uralkodót. Konkrét eseteket soroltak fel a követek arról, hogy a cár tisztjei, a lengyel bíróságokat mellőzve, hogyan ítélték és büntettek meg lengyel alattvalókat, nemeseket, városiakat egyaránt. A cár hatékony intézkedését hiányolták és az „általános gyűlés” szétoszlásával fenyegetőztek, ha a cár nem fékezi meg élelmiszerbiztosait, katonáit.¹²⁶ Nem csekély veszedelmet hordozott magával az az I. Szaniszló király táborából érkezett javaslat, amelyet St. Szczuka terjesztett megfontolás céljából a sandomierziek elé. A Rzeczpospolita minden bajából kigyógyulna, ha a kezdeményezést a maga kezébe venné és nem vonna be idegeneket, Oroszországot, Svédországot, a lengyel problémák rendezésébe. A Rzeczpospolita lehetne az az egyetlen ország, amely sikeresen közvetíthetne békét az orosz-svéd háborúban, csak a lengyel-litván megbomlott egységet kellene helyreállítani. A pillanatnyilag hiányzó társadalmi egység éppen a sandomierziek által követelt új királyválasztással lenne megteremthető, viszont az electio végeredménye nem lehet más, mint a II. Ágost-i lemondás után megüresedett trón I. Szaniszló javára szóló voksolás – nyújtotta a megoldás kulcsát az egyébként litván főúr. I. Szaniszló megválasztásával, törvényes királyként való elismerésével az ország aktív szerephez juthatna a külpolitikában. Ha példá-

¹²⁵ Ua. 688.

¹²⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps. 451. s. 405-412. – közli KAMIŃSKI: *Konfederacja sandomierska* 100-101.

ul az orosz-svéd háború lecsendesítése lengyel mediátorsággal kudarcot vallana, úgy a Rzeczpospolita semlegesnek is nyilváníthatja magát, kiugorhatna a háborúból presztízaveszteség nélkül.¹²⁷

I. Péter cár lengyel politikája bármely pillanatban zátonyra futhatott. Kenyérrel vagy korbáccsal célba kellett juttatni az interregnum ügyét. Június végén, július első napjaiban már beérte ennek a deklarálásával is, beletörődött immár a királyválasztás határidejének az elhalasztásába is. Ellenben dolga végezetlenül nem széledhet szét a lublini országos tanácskozás, mert az, az orosz politikai tervek összeomlásához vezetne. Tisztában volt I. Péter cár a helyzet súlyosságával, illetve Lublin vissza nem téríthető jelentőségével. Ezért mindenáron együtt akarta tartani a conventus generalis-t, azt a fórumot, amely a legégetőbb problémát – minimálisan az interregnum kimondását – megoldhatta. A sandomierzi konföderáció cárhű ötösfogata – St. Szembek prímás-érsek, K. Szaniawski kujáviai püspök, J. Szembek királyi alkancellár, St. Denhoff a konföderáció marsallja (=választott elnöke), A. Sieniawski a konföderáció hadseregének főparancsnoka – a Szaniszló-i ellenpropagandát és az elégedetlenkedők akaratát mellozva, legalább 50%-ban mégis teljesítette a cári elvárásokat. 1707. július 7-én Szembek érsek hivatalosan bejelentette: a Rzeczpospolitában ezzel a nappal kezdetét veszi az interregnum – kihirdetve 11-én – és a királyválasztó gyűlést augusztus 8-ra tűzi ki.¹²⁸

Az interregnum kihirdetését – magától értetődően – nem mindenki fogadta kitörő lelkesedéssel. Egy politikában járatos, névtelen rímfaragó, többes szám első személyben megírt verse metaforával érzékelteti a Lublinban történeteket. A „Prímás a Kardhozóval együtt” szabta ki azt a sapkát (kaptur=fejfedő) a lengyeleknek, amit az orosz hadakkal küldtek el ajándékba. A sapkát erőszakkal, szigorú parancs alapján nyomták a lengyelek fejébe, még a fejüket sem ránthatták félre.”¹²⁹ A tetszik – nem-tetszik helyzet

¹²⁷ Stanisław Szczuka programját ismerteti KAMIŃSKI: Konfederacja sandomierska 113. oldalon.

¹²⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps. 452. s. 25-28. – közli KAMIŃSKI: Konfederacja sandomierska 111.; az interregnum közhírré tétele, publikálása 1707. július 11-i dátumozású.; KONOPCZYŃSKI, Władysław: Dzieje Polski nowożytnej. t. II. (1648-1795) Warszawa-Kraków-Łódź-Poznań-Wilno-Zakopane, 1936. 161.

¹²⁹ „...Skořil nam go Ks. Prymas z Miecznikiem z Lublina//Przysławszy go przez wojska liczne Moskwicina,//A jakożeśmy mieli umknąć naszej głowy,//Kiedy nam go wdziac kazał przez ukaz surowy.” Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, rkps. 274. s. 206-207. – közli Kamiński: Konfederacja sandomierska 111.

legitimálta a Rzeczpospolita királynéültségét (bezkrólewie) és ezzel előkészítette az újabb alkotmányos fázist, a királyválasztási periódust. I. Péter cár is, a sandomierzi konföderáció is lépéskényszerben találta magát. A cár ezt egyáltalán nem bánta, hiszen a potenciális királyjelöltjei közül a porondon egy jelölt még maradt, Rákóczi Ferenc. Ebből a kényszerhelyzetből fakadóan a konföderáció is felgyorsította az eseményeket, Rákóczival a királyválasztásról egyeztetett. 1707 július végén – ahogyan azt már az előző fejezet végén jeleztük – sikeresen lezárultak a cár és a fejedelem közötti tárgyalások, de a fejedelem és a Nemesi Köztársaság megállapodása nem született meg! Így válik érthetővé, hogy noha az augusztus 8-ra elnapolt ülésszak – Szembek prímás-érsek ígéretéhez híven – folytatta a júliusban félbehagyott munkáját, egyáltalán nem a királyválasztás napirendi ponttal foglalkozott. A lvovi, a lublini forгатókönyv ismétléseképpen most is csak a panaszlista összeállításában és a cárnak való átadásában merült ki a jelenlévők tevékenysége. A minden eddiginél terjedelmesebb, 44 pontot, azaz sérelmet felsoroló kérvénynél is súlyosabb tett az volt, hogy az electio-ra hivatott gyűlés augusztus 24-én feloszlott és az országos ügyek tárgyalásának következő fordulóját attól tette függővé, hogy a cár mit válaszol a 44 pontra, illetve hogyan teljesíti a korábbi, írásban adott vállalásait.¹³⁰

I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc fejedelem varsói szerződése (1707)

A lengyelországi felbolydult állapotokról – amelyről I. Péter cárnak a hevesen, az éppen forrásnak indult fiatal cefre képe jutott eszébe (kak molodaja braga)¹³¹ – tárgyalgatni, ülésezni tovább nem lehetett. Minden irányba a legsürgősebb intézkedéseket kellett foganatosítani. Miután befutott a svédek Szászországból Sziléziába való átvonulásának a híre, megindult a mozgósítás. A cár 1707. augusztus 4/15-én kiadott parancsával utasította vezénylő tábornokait (Mensikovot, Repnyint, Baurt stb.), hogy

¹³⁰ Ludwik Pociej litván kincstárnok 44 pontos instrukciója – Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, rkps. 305. s. 667-672. – közli KAMIŃSKI: Konfederacja sandomierska 120-121.

¹³¹ Pismo i bumagi t. V. 126.

az elkerülhetetlennek látszó összeadásra tegyék meg az előkészületeket. Az élelem begyűjtésénél senkire nem lehetnek tekintettel az orosz és a nekik segítkező lengyel élelembiztosok – kivéve a Lublinban megjelent szénátorokat –, minden város, körzet, vajdaság köteles teljesíteni a kivetett kvótát. Egyetlen szabályt kell tiszteletben tartaniuk, mégpedig az egy katonára megállapított napi porciónagyságot – szólt a parancs. Egy fő havi normáját ekképpen írta elő a cári ukáz: 60 font kenyér, 60 font hús, 60 garec sör vagy 7,5 garec vino,* 1 garnyec só, 5 garec kása, 5 garec borsó, 15 font vaj, 1 font len- vagy más növényi olaj. (A kenyértől, a hústól, a kásától, a sótól eltekinteni semmilyen körülmények között sem szabad!)¹³² Borisz Seremetyev főparancsnok augusztus 20/30-án pedig arra kapott parancsot, hogy Orsába (a Dnyeper folyó partján lévő városnál) telepítse a központi élelmiszerraktárt, s itt az egész hadsereg számára 3 havi ételmet, takarmányt halmozzon fel, gondoskodjon elegendő szállító kapacitásról.¹³³ Mazepa kozákhettant a cár egy nappal később már úgy informálta, hogy „teljesen biztos, hogy az ellenség ide tart, az előcsapatai már a [lengyel] határhoz értek” (uzse granyicu peredovije prislj).¹³⁴ Adam Sieniawski főhetmannak és helyettesének, Stanisław Rzewuski nagyhettmannak ugyancsak ezen a napon postázta a cár azokat az udvarias hangú leveleket (nem parancsát!), amelyben először is tájékoztatta a lengyel parancsnokokat a svéd hadmozdulatokról, másodszor pedig a konföderációs hadak gyü-

¹³² Pizma i bumagi t. VI. 37-38. Oroszországban a font súlymérték a pud 40-ed része, vagyis 1 font = 409,512 g., a garec űrmérték a vedro (vödör = 30-34 fontnyi víz térfogata) negyede, vagyis 3-3,5 l., a kvarta (quarta) a garec negyede, vagyis 0,75-0,875 l. – SZKURAT K. U.: Dauvnija belaruszkija meri Minszk, 1974. 92-93. oldalak alapján. A contributio (hadiadó) befizetéséről lásd pl. Pizma i bumagi t. VI. 254., 255., 257. A contributio beszédese elleni tiltakozásul pl. Szembek érsek keserűen megjegyzi Golovkin kancellárnak: amikor „a boldog emlékeztető János király” Bécs falainál harcolt, senki nem panaszkodott az idegen országban a lengyel katonákra, mert „az a szokás az egész világon”, hogy az uralkodók és alattvalóik bárhol legyenek is, úgy béke, mint háború idején, „saját költségen tartják el magukat” (szvojimi gyengami pitajutszja) – Ua. 276-277.

* Vino – egyáltalán nem a mai értelemben használatos, „bor” szóval fordítandó, hanem a „vino kurity” = szeszt főzni (égetett szesz) szóösszetételre utal. Tehát pálinka, leginkább rozspálinka.

¹³³ Pizma i bumagi t. VI. 58-59.

¹³⁴ Ua. 61.

lekeztetésére szólította fel őket. A takarmányozási nehézségek miatt célszerű, ha a koronahad két szárnyra bomolva vonul fel a Visztulához: a jobbszárny, Sieniawski főhetman parancsnokságával Plockhoz, a balszárny a Varsó – Sandomierz közötti Kazimierzhez Rzewuski nagyhetmannal az élen – javasolta a cár. Ennek a csoportosításnak meglesz az az előnye – fejtegette a cár –, hogy az egész Visztula vonala ellenőrzés alá kerül, s ha támadás érné bármelyik szárnyat is, a másik, illetve a Varsó környékén gyülekeztetett cári segélyhadak azonnal a megtámadottak segítségére siethetnek.¹³⁵

Erről a nagyszabású mozgásról a Varsóba igyekvő Bercsényi Miklós is értesült, amiről haladéktalanul tájékoztatta – 1707. augusztus 28-i postájával – Rákóczi fejedelemet. „Varsava környékére, 4-4 mérföldnire lesznek körüle” az orosz és a lengyel hadak. Mazepa 20 ezres gyalogsága az egyik oldalról, „az koronni voiskó (= a koronahad – G. S.) másfelül, harmadik felül Menzikow az kavalleriával, 4-dik felül az czár quardiája valami hadakkal, 5-dik felül az kozákság. ... ha penig bégyün [a svéd], – budze batalia!”¹³⁶ (= csata lesz) – írta Bercsényi a lengyel szavakkal és kifejezésekkel teletűzdelt levelében. Ennél a hírnél viszont sokkal fontosabb információkkal is szolgált a leveléhez mellékelt „külön cédulán”. „Sziradzki palatinus Morstyn azt üzente nékem: volt nála Corbe Nedeczkiel; értette: Fölséged nem idegen az koronátúl, van igen érette Szinyawski, de – nyicsego!” Néhány sorral később: a „Pulyaváról gyütt” Sieniawski „tovaris” azt mondta, hogy Lengyelországban „igen félnek az svécustúl, bataliának kell lenni az electió elütt!”¹³⁷

Vizsgáljuk meg kicsit közelebbről ezeknek a híreknek a tartalmát! Milyen novumot rejtenek magukban? Először is a sieradzi vajda, Morsztyn jólértésültsége tűnik a szemünkbe, s nem Rákóczi királyjelöltségére, hanem Sieniawski ambícióira gondolunk. De vajon miért tette Bercsényinek Morsztyn ezt a gyanakvás elhintésére alkalmas megjegyzést? Azért talán, hogy Rákóczi még elgondolkozhat a lengyelországi vállalkozásának a helyességéről, vagy talán éppen azért, mert Sieniawski egyáltalán nem méltó partnere Rákóczinak a koronáért folyó versengésben? A „nyicsego” odavetett

¹³⁵ Ua. 62-63., 63-64.

¹³⁶ Archivum Rákócjianum (AR) t. V/2. (Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Második kötet. 1706-1708. Közli THALY Kálmán) Bp., 1877. 436.

¹³⁷ AR t. V/2. 437.

szócška, a „semmisség”, „oda se neki” (= nem számít) mindkét verzióra vonatkozhat. Netán a félévvel későbbi Morsztyn-ügy – a sandomierzi konföderáció felbomlasztására tett kísérlet – innen veszi a kezdetét? Ugyancsak a bizonytalanságot sugallta a választás előtti csatavárás. Hiszen a döntő ütközetre való felkészülés – érthető módon – minden más ügyet elhomályosít, még az I. Péter cárral történt megegyezést is háttérbe szoríthatja. Ha mindenki fél a „svécustól”, akkor a lengyelek igen óvatosan fogják a királyválasztás dolgát kezelni, legegyszerűbben úgy, mint ahogyan már eddig is tették: egyik radáról a másikra halasztották az electio-t.

Bercsényi éleslátását dicséri, hogy alig egy hetes közvetlen lengyelországi tapasztalata alapján¹³⁸ kiválóan érzékelte küldetésének buktatóit, de a problémák jelzésénél nem torpant meg. Ebben az augusztus 28-i levelében – a maga szűkszavú stílusában – papírra vetette azt a cselekvési programot is, amely a küldetése sikeréhez vezethet. „...mesterkedem azon: se batalia ne legyen, sem electiója ne halladjon,...; ha pedig látom, faciam colligatio, (így) ut antecedit electionem securam.”¹³⁹ A Munkácson jóváhagyott terv fokozatosan, lépésről-lépésre haladva megvalósulhat: (1) a csata halogatása ne jelentse az electio elmaradását, (2) a szövetség megkötését előbb kell véghezvinni, hogy (3) a királyválasztás gondtalanul lebonyolítható legyen. Szeptember 2-án, „ide 14 mérföld Varsava” állomásról dátumozott jelentésében két új királyválasztással kapcsolatos hír tűnik elő. Az egyik: „Lublinban az radát differálták pro 9 7-bris”, tehát az országos gyűlést szeptember 9-ig elodázták, a másik: Sieniawski francia orvosa határozottan állította, hogy ura Rákóczit támogatja, „és maga nem appetálja (a koronát)”.¹⁴⁰

A kedvező fogadtatásra számító Bercsényit hideg zuhanyként érte a Sieniawskinével történt szeptember 3.-, szombati találkozása a Varsó előtti „Csernyakorban” (Czerniakowo-ban). Mint később kiderült, az „Asszony” éles kirohanása Rákóczi döntése ellen már megismételt jelenet volt, hiszen az egy-két napi járóföldre Bercsényi előtt haladó Nedeczky Sándor, Ráday Pál követek a „rettenetes indignatióval” (haraggal) előadott eszmefuttatást

¹³⁸ MÁRKI: Nagy Péter cár, 56-57. – augusztus 20-án, a Szent István napi mise és diszebed után Bercsényiék Homonnáról Lengyelországba bocsátva. A kísérlet tagjairól lásd – uo.

¹³⁹ AR t. V/2. 437.

¹⁴⁰ Ua. 438-439.

¹⁴¹ Ráday Pál jelentéséből, 1707. szeptember 3. Varsó: „...magam is el iszonyodtam belé, a’ miket beszéllet. Előmbé hivatta az secretariussát, a’ ki tegnap jött Saxoniából, és az egész

már végighallgatták.¹⁴¹ Sieniawskiné dühös kifakadásának igazi okát nehéz megfejtetni, pontosabban többféleképpen lehet magyarázni. Ha arra gondolunk, hogy ez a diplomáciai életben otthonosan mozgó, Rákóczival intim kapcsolatot is ápoló hölgy „könyves szemmel”, többek füle hallatára kíméletlenül kritizálta a fejedelmet könnyelműségéért – a trónra való meghívás elfogadásáért, a cárral kötendő szerződéséért –, akkor a fejedelem sorsáért való őszinte aggodását sem zárhatjuk ki a magyarázatok közül. Sieniawskiné keresetlen szavakkal illette a lublini gyűlés kétszínűségét, azt hangoztatta, hogy Lengyelországban mindenki a kivárára játszik, Rákóczi előtt is alakoskodnak („ad speciem írtak”), semmiféle electio itt nem lesz, abban reménykedni eleve hiú ábránd. „... de ihon, az svécus megindult, ezek semmit sem fognak addig cselekedni; nincs mit hinnyi lengyel oblatiónak, mert csak exponálni akarják, ut sit occasio pacis, és elállanak.” „Stanislaus” szerte az országban elhintette már, hogy Rákóczi és a császár bizonyos feltételekkel megegyezett és „elhagyja Magyarországot ezen királyságért”. Bercsényi „tovább mit kellessék cselekedni?” kérdésére azt tanácsolta a mindenhol befolyásos vajdáné, ahogyan később nevezték, a „korona nélküli királynő”, hogy a tárgyalásokat nem szabad félbeszakítani. Ugyanakkor az előzetes ígéreteket olyan feltételekhez kell kötni, amelyekkel „proscipialjunk magunknak” (gondoskodjunk magunkról).¹⁴²

Tény, hogy az I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem és a magyarországi konföderáltak vezére közötti szerződés aláírására Varsóba érkezett magyar delegáció tagjait Sieniawskiné dühösen fogadta és a fejedelmet a felelőtlen politizálásáért kíméletlenül elmarasztalta. Magatartását

ott való dolgokat referaltatta előttem, olly moddal, hogy már Stanislaus ki jött a' szélekre tizenkét ezeremberrel és a' svéciai király is követni fogja az hadának más részével, ... Beszéllette azt is, hogy az czárral való Felséged negotiatiojának volt immár híre az udvarnál, de éppen nem hihetik, hogy Felséged abban avassa magát, mert az által a francia király barátságából ki fog esni, ..., igen debacchalódott, hogy Felséged az eő híre s' tanácsa nélkül így praecipitalta az dolgot, és a' melly aestimatioja volt is Felségednek a' világban, ezen mostani hirtelenséggel elrontotta. Sőt mivel minnyájan azt hiszik, hogy az eő tanácsából löttek ezek, ..., ötet egészen el rontotta Felséged, és mind a svécusra, mind a moskvára nézve tűz 's-víz között van. ... azt is mondotta, hogy a' lengyelekben ne bizzon Felséged, mert a lublini conventnek dilatioja szerint semmi sem lesz az electiobúl, a' kiknek máris arra van nagyobb gondgyok, hogy salvalhassák magokat a' svécus előtt, ...” – RÁDAY iratai II. 266-268.

¹⁴² AR t. V/2. 440.

Bercsényiek – úgy gondoljuk – nem szándékosan, de félremagyarázták. „igen kitanultam Felséged ellen való rettenetes haragját és alattomba való practicáját – közölte urával Nedeczky, 1707. szeptember 3-án Varsóból –, mert előttem toto coelo mást beszélt, – mindazonáltal én csak kisimuláltam a dolgot...”¹⁴³ A kujáviai püspök pedig – ugyancsak Varsóban – azt találta mondani Nedeczkynek, hogy Lublinban a lengyelek „régí intenciókban megmaradtak”, de nagyon csodálkozik azon, hogy „Szinyovszki uram csak hallgat, s már elő sem hozza Felségedet”.¹⁴⁴ Ráday Pál erről úgy vélekedett, hogy „az asszony talán az svecustúl Stanislaus által corumpaltatott”.¹⁴⁵ Bercsényi Miklós azzal magyarázta az „Asszony” viselkedését és hisztérikus kifakadásait, hogy „nem általa lett a resolutió”.¹⁴⁶ De hétfőn este (szeptember 5.), amikor a belzi palatinusné már lecsillapodott, megbékélt a helyzettel: „haladjon az electió; – egyezett bele az Asszony a megváltoztathatatlanba – ha az svéd nem gyün, ő látja módját, esküszik na hardlo,* segíti!”¹⁴⁷

Nem volt irigylésre méltó helyzetben a Bercsényi-követség. Egyszerűen azért, mert a vajdáné dühkitörésében mondottaktól nem tudta függetleníteni magát a követség egyetlen tagja sem. Sem Bercsényi, sem Klobusiczky, sem Nedeczky, sem Ráday. Azokkal a lengyel főurakkal kellett tárgyalniuk szeptember 7-14. között, akiket Sieniawskiné az előbbi napokban a legsötétebb színekkel festett le. Kínos percek, órákat élhetett át a székesi gróf úr például akkor, amikor Denhoff, a konföderáció „marsalik-ja” Szaniawski kujáviai püspökkel együtt tisztelgő látogatáson volt nála a szállásán, a Radziwiłł-palotában. A marsall és a püspök a maguk és a konföderáció nevében biztosították Rákóczi fődelegátusát jóindulatukról, a fejedelem electio-jának a támogatásáról. Sieniawskintől viszont azt hallotta, hogy az őt felkereső lengyel főurak „tagadják az hívást (ti. Rákóczi behívását – G. S.), és csak egyedül per complema cselekedték.”¹⁴⁸ Más forrásból még arról is értesült, hogy Denhoff a magyarokról rossz vélemény-

¹⁴³ MTA Kézirattára. Ms. 4958. fasc. 2. – a számozatlan iratok között Nedeczky S. levele 1707. szeptember 3.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ RÁDAY iratai II. 268.

¹⁴⁶ AR V/2. 442.

¹⁴⁷ Uo. – „esküszik na hardlo” = na gardlo (oroszul: na gorlo), azaz a nyakával (életével) felel érte.

¹⁴⁸ Ua. 443.

¹⁴⁹ Uo.

nyel volt: „csak confusiót szaporítani gyűttek az magyarok!”¹⁴⁹ Méginkább bonyolultabbá válik a kép, ha I. Péter cár Nedeczkinék mondott szavait idézzük: „mi lelte [Sieniawskit]? Igen megváltozott, jóakarótok volt az, most hol maga akarja [a koronát], hol senkit. Stanislaushoz is jár az embere neki is, czárnak is.”¹⁵⁰ A példák arról győznek meg bennünket, hogy Lengyelországban minden összekuszálódott, minden bizonytalanná vált 1707 szeptemberére. A sandomierzi konföderáció vezetői széthúztak, egyéni érdekeiket minden irányba biztosítani igyekeztek. Testületileg kitartottak a cár elképzelése mellett, hiszen az Oroszország katonai erejére támaszkodó konföderációjuk testesítette meg az állami szuverenitást, ám gyengeségük is ebben rejtett. Hiszen az Oroszországgal való együttműködésük, és a cár által kiválasztott jelölt királlyá választása éppen a szuverén jogait semmisítené meg.

Kétség nem férhet hozzá, hogy a Sieniawskiék mellőzésével előkészített egyezmény vérgig sértette a főhetmant és a feleségét, természetesen az egész sandomierzi konföderációt is. A konföderáció Rákóczihoz indított követe, Wolyński Michał még vissza sem érkezett Denhoff marsallhoz, Sieniawski főhetmanhoz, még Rákóczi a konföderátusoknak adott választát hivatalosan meg sem ismerhették a lengyelek, de a cár és a fejedelem colligatio-ja már aláírásra lett előkészítve. Sieniawski, mint a konföderáltak hadseregének a főparancsnoka, az egyetlen komoly lengyel hadseregnek a vezetője akár a cártól, akár a fejedelemtől joggal várhatta volna el, hogy a szeptember 9-re elnapolt lublini gyűléstől¹⁵¹ ne függetlenítsék magukat a tárgyaló felek. Szépítés nélkül ki kell mondani, hogy az orosz és a magyar egyezkedések úgy jutottak révbé, hogy a lengyel konföderációra nem voltak tekintettel, azt hatékony politikai tényezőként nem vették számításba. Éppen akkor (augusztusban, szeptemberben) derült ki Denhoff, Sieniawski stb. konföderátus vezetők mellőzöttsége, amikor a nyugati határszélről vészt jósló hírek érkeztek a svédekről Varsóba. Éppen akkor egyezett meg a konföderáció háta mögött I. Péter cár és Rákóczi Ferenc, amikor a konföderáció fegyveres ereje hirtelen felértékelődött! Okkal háborgott a főhetman. Egyik pillanatban

¹⁵⁰ AR V/2. 445.

¹⁵¹ Az 1707. szeptember 9-i dátum a gregorián naptár szerinti, s nem a julián szerinti dátum, vagyis nem IX.9 /20-ra halasztották a konföderátusok a gyűlést, ahogyan azt Márki S. írta. – MÁRKI: Nagy Péter cár, 60.; A helyes dátum, visszafelé számítva a 11 napi eltérést, augusztus 29/szeptember 9.

még az epizód szerepek kiosztásánál is mellőzték, a másik pillanatban – parancsra – főszereplővé kellett előlépnie. A kis-lengyelországi ellentétek kiéleződéséről nem is beszélve.

Bercsényi egyenesen úgy fogalmazott, hogy a zavaros vizekről, azaz Lengyelországból, csak azért sikerült olyan hamar kieveznie, mert a helyszínen szerzett tapasztalatai (a lengyelek kívánságai és azok realitása) meggyőzték arról, hogy a szövetségkötés legfontosabb feltétele az időnyerés. Minden egyéb, írásba foglalt körülmény csak ettől, a kialakult időtől (= a szerződésben rögzített 3-4 hónaptól) függ. Idézzük a főgenerális szavait: „Hitemre, Kegyelmes Uram, – írta Bercsényi Rákóczinak szeptember 14-én Varsóból – nem tudom, mikor láthatam volna Magyarországot, ha eszemmel nem éltem volna pro re enata.

Megösmervén azért minden principiumit mind az Udvarnak, mind az lengyeleknek, kívánságoknak possibilitását elhitettem, és üdít nyerve, utat készített végezésünk, hogy úgy járhasson Fölséged, a mint akarja.”

.....

Nincs nagyobb bűm s bajom most már, mint az danczigi útja Vetísinek; 3 holnap alatt kell válaszunknak lenni,...¹⁵² – utalt Bercsényi a szerződés 3. pontjára.

A varsói megállapodás (dogovor) ezen pontja világosan leszögezi, hogy a svéd támadás elmaradása esetén, Rákóczi arra vállalkozik, hogy Franciaország és Bajorország közvetítésével „a régi naptár szerint számított szeptember elsejétől fogva három vagy legfeljebb négy hónapnál tovább ne lehessen elhúzni. A mondott időnek leteltével, ha a dolog nem sikerül, a fenséges fejedelem a fenntebb megírtak értelmében Lengyelország koronáját minden további halogatás nélkül elfogadni köteles. ...”¹⁵³

Mi úgy gondoljuk, hogy az I. Péterrel létesített szövetség kulcsjelentőségű mozzanat volt Rákóczi politikai helyzetértékelésében. Ez az 1707. szept-

¹⁵² AR t. V/2. 447.

¹⁵³ MÁRKI: Nagy Péter czár, 90-91. (Márki Sándor az orosz, latin nyelvű dokumentum eredetije alapján készített, korrekt magyar fordítását használtuk. – 89-93.) Lásd még: NEDECZKY: A Nedeczky család című munkában a szerződés magyar változatát – 276-278. (A varsói egyezmény 17 pontjának ismertetésétől és elemzésétől eltekintünk, hiszen a szakirodalomban ez már ismert. Elsősorban Márki S., Perényi J., Kiss G., Köpeczi B., R. Várkonyi Á., Váradi Sternberg J. stb. többször idézett munkáira gondolunk.)

¹⁵⁴ MOL G. 15. Caps. F. Fasc. 149. f. 174-177. (a varsói szerződés orosz részről ratifikált változata); az egyezmény szövege publikálva: Pisma i bumagi t. VI. 74-78., majd

tember 4/15-én Varsóban aláírt szerződés¹⁵⁴ Rákóczi számára kockázatmentesnek látszott, mert több, egyaránt kedvező folyamat kiindulási pontjaként szolgálhatott. A királyválasztás ügyében nyert három-négy hónapos moratórium elegendőnek látszott, hogy „Vetísi” célba érjen a „bavarusnál”, és a francia királynál, akik rábeszélhetik XII. Károlyt a megbékülésre. A remélt orosz-svéd békekötés mindkét, interregnumban lévő ország, Lengyelország és Magyarország sorsát pozitívan befolyásolja. Szaniszlóé maradhatna Lengyelország, Rákóczié Erdélyország, Miksa Emánuel pedig Magyarország trónjára pályázhatna sikerrel. De mire alapozhatták optimizmusukat Rákócziék a varsói megállapodás után?

Egyfelől számíthattak arra, hogy XII. Károly alaposan megfontolja lengyelországi hadjáratát és végül belátja, hogy nemigen kockáztathatja több tízezer katonájának életét az élelmiszerhiány miatt a hat éves háborútól sújtott ellenséges országban. Ez a svéd támadást korlátozó körülmény Bercsényi figyelmét sem kerülte el. „Én nem is tudom, mit akarna itten? – teszi fel önmagának a kérdést – mert el nem él itten, nemhogy contributióval gazdagodhatnék, s nem is hiszem, apróbb darabollyással (hadserégének kisebb egységekre való bontásával, feldarabolásával – G. S.) használna magának.”¹⁵⁵ Az utánpótlás hiányával kalkuláló véleményen túl egy másik, politikai manőverezésre lehetőséget nyújtó, „mentő körülmény” (a mi szóhasználatunk – G. S.) is volt Rákócziék kezében. Úgy tapasztaltuk, hogy ezen „mentő körülmény” mellett a szakirodalom is elsiklott ezidáig. Nézzük, miről is van szó? A fejedelem és bizalmas tanácsadói tisztában voltak azzal, hogy az orosz cárral megkötött szerződés a nyugatiak ellenszenvét kiváltja, akár a francia, akár a svéd diplomáciai kontaktust rövidre zárhatja. Nem árt felidézni: ki szerződött kivel Varsóban? Oroszország esetében a cár személye egyenlő az országgal, az állammal, a cár nevében kötött szerződések államszerződéseknek minősülnek. Rákóczi megbízottjai a magyarországi

bekerült Oroszország „Corpus Juris-ába”. – Polnoje szobranijje zakonov. T. IV. SPb., 1830. 385-387.; Publikálva még Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. Hrsg. Joseph FIEDLER. In: Fontes rerum Austriacarum, Zweite Abtheilung. Diplomataria et acta. IX. Band. Wien, 1855. 308-312., GIEROWSKI – GRODZISKI: Wielka historia Polski, 268-270. – I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc varsói szerződéséről ez a legújabb munka nem tesz említést!

¹⁵⁵ AR t. V/2. 446.

¹⁵⁶ KISS: Franz Rákóczi II. In: JBfGOE 1965/3. 350. oldalon a szövegben szereplő dux latin szót a „Regent” szóval fordítja és megjegyzi, hogy a magyar „fejedelem” szó „legjobb fordításának” (die beste Übersetzung) a „régens” tűnik. Nem tudunk egyetérteni a Kiss

konföderáltak vezérének (dux = knyaz)¹⁵⁶ és az erdélyi fejedelem megbízásából tárgyaltak, s jutottak megállapodásra a cári meghatalmazottakkal. Az országok felhatalmazását viszont nem bírták! Sem a magyarországi konföderáltak általános gyűlése (nem országgyűlése!), sem az erdélyi országgyűlés ilyen megbízólevelet nem adott ki.¹⁵⁷ Idekapcsolódóan, hogyan is utasította a betegsége miatt lemaradt Bercsényi Rádayékat a cárral folytatandó tárgyalások előtt 1707. augusztus 24-én már lengyel földön járva? „...az csár ... az kettős credentiát* nem veszi jó néven, kivált tudatlanul, mert most még az országokkal tractálván, edgynek tartja az Fejedelmet, kiben szükségesnek látom praecautiokkal [óvatossággal] élni kegyelmeteknek.”¹⁵⁸ (kiemelés tőlünk – G. S.)

Végeredményben Bercsényi arra szólította fel követársait, hogy használják ki a cár tájékozatlanságát, használják ki azt, hogy a tárgyaló félnek nincsenek pontos ismeretei a magyarországi és az erdélyi államműködésről. Hadd gondolkodjon csak saját észjárása szerint a cár, meg kell hagyni abban a tévhitében, hogy a fejedelem „edgynek” számít. Ennek a tévhitnek egyenes következménye

Gábor által mondottakkal, hiszen a princeps (Transylvaniae) – dux (omnium statuum et ordinum confoederatorum Regni Hungariae) összefüggésből kiragadni, a princeps – dux kettős titulustól elvonatkoztatni nem szabad. Ha önkényesen eltekintünk a Rákóczinál szétválaszthatatlan titulus pártól, akkor juthatunk el olyan, egészen más értelmet hordozó terminushoz, a „régens”-séghez (rex, regens), amint az Kiss Gábornál tapasztalható.

¹⁵⁷ Az erdélyi szenátorok ünnepélyes ajánlását kapta csupán kézhez a fejedelem. Az idevágó részletet idézzük: „Először. Ha Felségedet a' nemes lengyel respublikanak potior parsa választja, vagj választotta, nem különben az inealandó confoederationak punctuma ratificaltatik, magát Felséged ezen isteni munkából extraordinarie származott királyi hivataltól ne vonogassa, hanem édes nemzetünk ditsősséges emlékezetire fel vállallja. Ez meg lévén, Isten kegyelmességéből a' mint a' meg irt urak proponálták, rajtunk való fejedelmeskedését manuteneallya, bódog emlékezetű felséges Báthori István ditsíretes példáját követvén, és az mikor Felséged országos gongjaitul érkezhetik, köztünk való jelenlétével ottan ottan megvizsgáltlyon. Másodszor. Hogj ha peniglena' király választásban esendő változások Felséged királyi hivatallyát valahogj meg akadályoztatnák is, a' felséges muszka cárral és a' nemes lengyel respublikaval inealandó örökös és állandó colligatio mind a' két magyar haza részeiről alázatosan javaltatik.” – RÁDAY iratai II. 237-238. Lásd még: GEBEI Sándor: Az 1704. évi lengyel konföderációk és a szécsényi konföderáció. In: Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére. (Szerk.: BAGYINSZKI Istvánné – BALOGH Zoltán) Salgótarján, 2006. 42-66

¹⁵⁸ RÁDAY iratai II. 262.

* – A „kettős credentia”, a két ország, Magyarország és Erdély nevében kiállított megbízás, felhatalmazás.

a személyek (uralkodók) közötti, és nem az országok közötti szövetkezés, ami pedig a nyugati diplomáciában kamatoztatható. Lehetett hivatkozni arra úgy a svédeknel, úgy a franciáknál arra, hogy Varsó nem jelenti az Oroszország melletti végleges elkötelezettséget, az elmúlt években megkezdett tárgyalások folytathatóak. Ezzel a logikával a 3-4 hónapos moratórium letelte után is mód nyílhatna a fejedelmi kötelezettség vállalását kitolni a bizonytalanba, amennyiben szükséges lenne. S hogy a Rákóczi princeps és dux által megkötött szerződés kizárólag csak Rákóczira, de nem az országaira vonatkozik – akárcsak a Rzeczpospolita gyakorlatában –, arra egy másik példával is szolgálhatunk. 1708. március 20-án Gálszécsen instruált Thalaba Máténak, a Nedeczky felváltására küldött, a cár mellé akkreditált rezidensnek többek között megparancsolta a fejedelem, hogy tárja fel az okát I. Péter cár előtt annak, hogy miért nem akadályozhatja meg XII. Károly és I. Szaniszló embereinek országába való szabad bejövetelét és kimenetelét. A futároknak, küldötteknek „jövetelei és menetelei megátálása hatalmunkban nincsen, mert az magyar országai confaederált statusoknak a' czárral semmi confaederatioja nem lévén, azok az maguk földin exacta neutralitást kívánnak tartani.”¹⁵⁹ (kiemelés tőlünk – G. S.)

¹⁵⁹ RÁDAY iratai II. 399. – Benda Kálmán, az ismert történész a 4. lábjegyzetben érthetetlennek minősítette Rákóczi utasítását. „Rákóczi megjegyzése, hogy a varsói szerződés csak őt köti s a rendekre nem vonatkozik, szinte érthetetlen. A varsói szerződést mint Erdély és a szövetkezett rendek vezérlő fejedelme kötötte meg, az akkori felfogásnak és az általános nemzetközi jognak megfelelően, nemcsak a maga, hanem országa nevében is. A szerződés különben konkrét utalásokat is tartalmaz a magyar rendekre vonatkozóan. (11. pont)” – Uo.

Nem szívesen, de vitatnunk kell az igen tisztelt néhai professzor, kandidátusi értekezés-szem Minősítő Bizottsági elnökének a véleményét. Egy nem eléggé közismert tény közlésével nagyon is érthető Rákóczinak a reagálása, ahogyan ő az I. Péter cár részéről felvetett szemrehányást kezelte. Benda Kálmán azzal érvel, hogy a nemzetközi jog értelmében az uralkodó és országa elválaszthatatlan egységet alkot, ami általában Európára vonatkoztatva igaz, ám a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság, a Rzeczpospolita, a respublica ez alól kivétel. A lengyel király bármilyen külpolitikai vagy katonai szerződése érvénytelen volt, ha az ország, a respublica nevében, külön nem kötött meg, és fordítva is így működött a mechanizmus. Az ország bármilyen kezdeményezése, bármilyen, csak az ország nevével kötött egyezménye – joga volt önálló tárgyalásokat folytatni –, illetve azok hatálya ugyancsak nem terjedt ki automatikusan mind a két jogképes félre, a királyra és az országra. Éppen ezt a lengyel jogban uralkodó kettősséget használták ki például II. Rákóczi Györggyel, de Alekszej Mihajlovics cárral szemben is a lengyelek. II. Rákóczi Györgyöt behívták a lengyelek az országba, de a király és a szejm ilyen felhatalmazást nem adott Rákóczinak, tehát de jure nem formálhatott igényt a

Visszatérve a varsói megállapodás értékeléséhez: feltételezve, hogy kudarcot szenved az orosz-svéd béke dolga, úgy haladéktalanul életbe lép a másik forgatókönyv. Rákóczit per libera vota királlyá választják a lengyel rendek, ami mindkét hazának óriási előnnyel jár. „nem lehet hihető, hogy Stanislausért [XII. Károly] más nagyobb munkáit el hadgya”, nem fogja támogatni Szaniszlót, ha „az egész [lengyel-litván] respublica ... hozzánk csatollya magát”, nem kockáztatja a háborút sem Oroszország ellen, mert a távolságok hatalmasak, mert a hadjáratra már „késű” van. Magyarországnak és Erdélynek „a’ lengyel országgi respublicával való confoederatio” vissza nem térő alkalom, mert Rákóczi „országainak” bezártsága megszűnik, ezidáig „sehonnan semmi bátorítást avagy segítséget” nem kapott, sőt „menedék helylyt” sem találhatott magának. A „coronának acceptatioja” révén „az universalis békességben való bé szerkeztetésünk felől bizonyosabbak lehetünk” – latolgatta a biztató jövőt Rákóczi. Ennek a „hatalmas három ország és nemzet coronájának” ereje, vagyis az orosz, a lengyel, a magyar nemzet szövetsége olyan erőt képvisel, hogy őket az európai „több fejedelmek” az általános békerendezésből nem rekeszthetik ki. Belátható, hogy „csak a’ végre ítéltük ezen coronának acceptatioját, hogy az által a’ két hazának nagyobb segedelmére lehessünk”¹⁶⁰ – fogalmazott egyértelműen a nagyságos fejedelem.

Az egymással szövetségre lépett cár – fejedelem, illetve a választott király és országaik a béke kivívásáig együtt vállalkoztak a hadakozásra mind Lengyelország területén, mind Magyarország területén. Az elért hadisikerek pedig alapot teremtenek majd ahhoz, hogy Magyarország is élhessen a szabad királyválasztási jogával. Tehát a belháborútól sújtott, interregnum időszakát élő két országban (Lengyel- és Magyarországon, Erdélyországban nem!) a legitim királyválasztások lebonyolítását, mindkét ország visszavezetését az alkotmányos életbe – para-

lengyel trónra. Az orosz cárnak hivatalos tárgyalások eredményeképpen kínálták fel a lengyel koronát a király és az ország képében egyaránt, de a választást és a koronázást előre kikötötték, tudván, hogy a szejm összehívása – háború lévén – lehetetlenség. Visszatérve II. Rákóczi Ferenchez: kifejezetten a lengyel példát alkalmazta ebben az esetben, s hogy nem véletlenül, azt a szövegben idézett Bercsényi magatartás is alátámasztja. Összegezve: a Rákóczi-diplomáciába egy szokatlan, a Rzeczpospolita gyakorlatából átvett, tudatosan alkalmazott taktikai elem épült be, ti. az uralkodó és az ország „duplázása”.

A Benda Kálmán által említett 11. pont pedig nem a fejedelemre és országára, hanem a „megválasztott királyra” – Rákóczit nem választották meg – vonatkozik.

¹⁶⁰ RÁDAY iratai II. 235-236.

dox módon – az alkotmány nélküli, abszolút hatalommal rendelkező I. Péter cártól remélte II. Rákóczi Ferenc. De jure és de facto a siker a királyválasztáson állt vagy bukott!

Az electio elmaradása

1707-ben, amikor XII. Károly svéd király Szászországból lengyel területre vezényelte a hadait – 1707. szeptember 24-i információk szerint a svéd előőrsök már Wieluń környékén, Częstochowától „12 mérföldnyire” portyáztak, az oroszok „Kalishoz retiráltak”¹⁶¹, október 9-én Golovkin orosz kancellár evakuálja a cári hivatalt Varsóból, mert Mensikov herceg lovassági főparancsnok az ellenség toruńi (Visztulán való) átkeléséről adott hírt¹⁶² – és elérték a Visztulát, a kis-lengyelországi vajdaságok nemessége, függetlenül a lublini országos gyűlésen elfogadott határozatoktól, kétszínű politikai játszmába kezdtek. A sandomierzi és a krakkói vajdaság hivatalviselői egyelőre titokban arról tanácskoztak, hogy hogyan nyerhetnék el a svéd király és a svéd támogatással megválasztott és megkoronázott lengyel király, Szaniszló jóindulatát. Mind eközben a realitásról sem feledkezhetek meg egy pillanatig sem. Arról ti., hogy a vajdaságok területén a sandomierzi konföderáció serege, az ún. koronahad mellett az orosz cár segélyhadai is itt állomásoztak. Kis-Lengyelország keleti (chelmi, belzi, lublini) és nyugati (krakkói, sandomierzi) vajdaságainak a királyi és az egyházi birtokai már 1706-ban sem tudták a katonaságot megfelelően élelmezni, szállítókapaacitással ellátni, extraordináris adókkal támogatni stb., ezért a „saját”, a konföderációs had is, az „idegen”, az orosz, ukrán-kozák had is a nemesi magánbirtokok önkéntes, vagy kikényszerített szolgáltatásaival biztosította maga számára a működési feltételeit. A fokozódó élelmezési és takarmányozási problémák egyre súlyosabb rekvirálásokhoz vezettek. A nemesi im-

¹⁶¹ AR t. V/2. 451., Haintz a svéd – lengyel és a lengyel – orosz haderő létszámát összesítve úgy találta, hogy XII. Károly, I. Szaniszló királyok 110.000 katonával (Szászországban, Lengyelországban, Kurlandban stb.), a sandomierzi konföderáltak – Sieniawski, Denhoff –, I. Péter cár 100.000 fegyveressel rendelkeztek 1707 augusztus – szeptemberében. A 38.000-es ütőképes svéd derékhadval szemben 52.000-es orosz had állt szemben. XII. Károly szeptember 11-én lépett lengyel földre. – HAINTZ: Karl XII. 177-178., 183.

¹⁶² Pizma i bumagi t. VI. 380.

munitás joga nap mint nap sérült, elkeseredésük nap mint nap fokozódott. Ezeknek a sérelmeknek az orvoslását az elégedetlenkedők automatikusan a másik politikai párt vezetőitől remélték. Így érthető, hogy a veszélyeztetett zónában élő fő- és köznemesség az előrenyomuló XII. Károly pártfogoltjával, Szaniszló királlyal egyre intenzívebb kapcsolatot keresett.

XII. Károly és Szaniszló királyok csapatainak Kis-Lengyelországhoz való közeledése az ingadozók és az elpártolók számát növelte a konföderáción belül. 1708 elejére már komoly politikai csoportosulás bomlasztotta az addigi Szaniszló-ellenes blokkot. Élükön az a Janusz Wiśniowiecki vilnai és krakkói vajda állt, aki még 1707 februárjában Lvovban a sandomierzi konföderáció küldöttség vezetőjeként I. Péter cárral tárgyalt, a konföderáció követeléseit terjesztette elő szóban és írásban. Lám, néhány hónap elteltével J. Wiśniowiecki hátat fordított az „oroszos” (prorusszkij) konföderáltaknak és követte Michał bátyját, a litván nagyhetmant Szaniszló táborába. Szaniszló király méltóan honorálta az átpártolást, azonnal kinevezte krakkói várnagynak (castellanus), első szenátornak a világiak között. (Megjegyezzük, hogy a litván főúr 1702-1703-ban Rákóczi-szimpatizáns!)

Az Oroszországra nézve egyre veszélyesebb folyamatot, a konföderáció szétmállását csak egy módon lehetett megakadályozni. Minél hamarabb össze kell hívni a királyválasztó gyűlést, Rákóczit lengyel trónra ültetni. Igenám, de a szerződésbe foglalt 3-4 hónap még messze nem telt el, a svédek előrenyomulását egyelőre nem lehet támadásnak minősíteni, hiszen a nagy-lengyelországi részek Szaniszló király befolyási övezete. Varsó – Sandomierz vonal elleni akciók jelentenék a háborút! Végülis, a Bercsényi és Golovkin által parafált varsói szerződés Oroszország számára minden fontos ügyet 3-4 hónapra lebegtetett, a megoldandó lengyelországi problémák pedig sokasodtak. I. Péter cár nem tért ki az öt kérvényekkel bombázó lengyel vezetők elől, sőt, személyesen és főhivatalnokain (főleg Jemeljan Ukrainev a konföderációhoz rendelt „miniszterén”) keresztül újabb és újabb alkudozásokba kezdtek. A konföderáció már sokszor emlegetett „erős emberei” Sieniawski, Szaniawski püspök, Szembek alkancellár, „Denhoff gróf”, Chomentowski vajda azzal zsarolták a cárt „tajno i javno” (titokban és nyíltan), hogy ha „az ő kalendáriumuk szerint november 1-ig” legalább 100.000 rubel (= 1 millió lengyel arany) nem érkezik a cártól a koronahad zsoldjának kifizetéséhez, akkor a had szétszéled, a konföderáció felbomlik. A koronahad egy negyedévi zsold összege minimum 160.000 rubelt tenne ki – állította Sieniawski –, de a körülményekre való tekintettel egyelőre a kért sum-

mával megelégednek.¹⁶³ Azt is le kellett nyelnie I. Péternek, hogy a Visztula vonal biztosítására Plockhoz (Varsótól északra a Visztula partján) és Kazimierzhez (Varsótól délre a Visztula partján) rendelt lengyel csapatok nem vonultak fel a megadott körzetbe, arra hivatkozva, hogy ott széna, zab híján a lovak elhullanak. Márpedig a lovak elvesztése a visszavonulást (menekülést?) gátolná meg.¹⁶⁴ Golovkin kancellár 1707. október 24/november 4-én érdekes hírről számolt be uralkodójának. A „kujáviai püspök”=Szaniawski bizalmasan megszűgta a kancellárnak, hogy a „mazóviai vajdával”=Chomentowskival együtt II. Ágost volt királlyal felvették a kapcsolatot és megkérték arra, hogy fontolja meg a visszatérését a trónra. Ha elutasító választ kapnak II. Ágosttól, akkor ők a „belzi vajdánéval”=Sieniawskinéval a télen Rákóczihoz utaznak hogy a meghívják a királyságba” (prizivaty jevo na korolevstvo).¹⁶⁵ A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy nem ez volt a kapcsolatteremtések sorában az első lépés II. Ágost felé. Az első lépést maga I. Péter cár tette meg akkor, amikor ez év tavaszán Albrecht von der Lietnek, berlini orosz követének azt a feladatot szabta ki, hogy II. Ágostot győzze meg a lengyel korona visszaszerzésének a fontosságáról. A svédek Szászországból való kivonulása, a Szaniszló-pártiakkal egyesítetten keletre való felvonulása, megkönnyítené II. Ágost lengyelországi bevonulását, a svédek hátában való fellépést.¹⁶⁶ (Ugyanilyen értelmű parancsot a bécsi orosz rezidens, Johann Christophor Urbich is kapott.¹⁶⁷)

A svédek távozása Szászországból II. Ágostot is tettekre sarkallta, aktuálisnak érezte a Péter cárhoz fűződő tíz éves barátságát újra szóba hozni. Őszinteségének bizonyítékául a svéd haderő létszámviszonyairól, felszereltségéről szóló adatokat játszott az oroszok kezére. Kémjelentése szerint XII. Károly hadseregét 180 eskadron lovas, dragonyos és 30 zászlóalj alkotja. Az eskadronok 125, a gyalogzászlóaljok 600 fősek, így a lovasság összlétszáma 22.500 fő, a gyalogságé 18.000 fő, a tiszteket nem számítva. A 40.500 fő mellett tekintetbe kell venni még a „Posenben” jelenleg toborzás alatt álló „Francia ezredet” és az „elbingi, poseni garnizonokat”. XII. Károly azt is tervezi, hogy a tél folyamán (1707/1708) 20 ezer katonát toboroztat Szászország szemmel tartására. Tüzérségük egyelőre 30 db – különböző kaliberű – tábori ágyú, de 14 db átszállítása még folyamat-

¹⁶³ Pismo i bumagi t. VI. 383-384.

¹⁶⁴ Ua. 396-397.

¹⁶⁵ Ua. 412.

¹⁶⁶ Ua. 383.

¹⁶⁷ Uo.

ban van. Nyilvánvalóan technikai újdonságnak számítottak azok a bőr-pontonok (30 db), amelyekről külön szolt a jelentés. Egy-egy pontonnal 14-15 katoná kelhet át a vízi akadályon, egy óra alatt 2.000 embert képesek a svédek a folyó egyik partjáról a másikra átdobni.¹⁶⁸ (Ez a szállítókapacitás túlzásnak tűnik, hiszen egy odaútra számítva a 30 ponton 15 emberrel csak 450 főt tudott part-ra tenni, s négyszeri-ötszöri oda-, visszaevezés a folyón minimum a duplaidőt igényelte.) Szükségesnek látta II. Ágost arra is felhívni a figyelmet, hogy a svéd gyalogságot „két muskétás között egy pikás” hadrendben alkalmazzák. „Kilenc stockholmi arsin” hosszúságú pikáik olyan könnyűek, mint a pihe”.¹⁶⁹ A svéd királynak az a terve – továbbítja II. Ágost magától a királytól szerzett információt I. Péternek –, hogy „*goszudarsztwo carszkoje na Polszkoje osznowanyije ucsregyit*” (kiemelés tőlünk – G. S.), ti. Oroszország elfoglalása után a cár országát lengyel mintára átszervezi, a királyhűséget fogadó bojároknak, hercegeknek (bojaram, knyazjam) szétosztja.¹⁷⁰ Arról nincs tudomásunk, hogy a célba juttatott információk hogyan hasznosultak, mint ahogyan arról sem, hogy a technikára és taktikára vonatkozó adatok mennyire számítottak újszerűnek, meglepőnek a cárnak és hadparancsnokainak. Mindennél fontosabb Oroszországnak az volt, hogy a Szászországból kimozdult, a Visztulánál gyülekeztetett és Kis-Lengyelország, Litvánia lerohanására kész svédek háta mögött katonai szövetséges(ek)e)t találjon.

Péter cárnak az a megoldás is megfelelt volna, ha II. Ágostot újra a svédellenes blokkban tudja, de még ennél is kecsegtetőbb alternatíva, egy I. József császárral való szövetkezés. Ráadásul, ennek az utóbbinak a kivitelezéséhez II. Ágostot, mint közvetítőt igénybe lehetett venni. A korábbi orosz kérésekkel ellentétben, 1707–1708 telén már nem az volt az orosz javaslat, hogy a bécsi udvar közvetítsen az orosz-svéd béke érdekében, hanem az, hogy katonai szövetségbe tömörüljön a svédek által veszélyeztetett két ország plusz Lengyelország, de a királyságba visszatérő II. Ágost Lengyelországa! A cár elképzeléseiről és ajánlatáról egy 1708. január 19/30-án kelt cári követi utasítás tanúskodik. Ezt az instrukciót Jacob Heinrich Flemming szász tábornok nevére állították ki, aki II. Ágost bizalmasaként éppen a cárnál tartózkodott. Flemming arra kapott felhatalmazást az orosz cártól, hogy rendkívül meghatalmazottjaként járjon el Bécsben egy véd- és dacsövetség létrehozása ügyében. Flemmingnek első tény-

¹⁶⁸ Pizma i bumagi t. VI. 462.

¹⁶⁹ Ua. 463.

¹⁷⁰ Pizma i bumagi t. VI. 462.

kedése az volt, hogy felvette a kapcsolatot az orosz bécsi „teljhatalommal felruházott miniszterrel” (mit Unsem bevollmachtigten Minister Baron) Urbichhal és közösen „titkos audenciát” kértek a császártól. Azon kellett munkálkodniuk – az utasítás 2. pontja értelmében –, hogy Svédország ellen egy hármasszövetséget, a császár, a cár és a lengyel király szövetségét („zwischen Seiner Keyserlichen Mayestät, Ihro Zarischen Mayestät und Ihro Königlichen Mayestät in Pohlen eine off- und defensive Alliance wider Schweden aufzurichten” – kiemelés tőlünk – G. S.) hozzák létre. A szerződő felek vállalnák, hogy egymásnak katonai, pénzügyi és minden más természetű támogatást megadnak. Császár öfelsege törekedjen Dánia szövetséghez való csatlakoztatására, cserébe cár öfelsege a svéd háború szerencsés befejezése után „jelentős számú csapatokkal” és pénzkölcsönökkel (mit einem ansehnlichen Corps Troupen, wie auch mit einem Darlehn) támogatja Franciaország elleni háborújában. Ha Svédország a császár ellen vonulna és országában támadná meg, úgy a szövetség erejénél fogva, az orosz hadak a császár országába is követnék az ellenséget. Abban az esetben, ha császár öfelsege a „Francia Királysággal” békét kötne, úgy köteles lenne a svédek ellen vonulni, függetlenül attól, hogy a svéd hadak hol, kinek az országában találhatók. A szerződő felek másik országában hadakozó saját csapatok mindössze élelemre és szállító eszközökre tarthatnak igényt, fizetésre nem. A tervezet 3. pontja halatlanul érdekes! Ha létrejön a szövetség, akkor a lengyel király hadait vonulassa be Magyarországra, császár öfelsege pedig Magyarországról átvezényelt segélyhadakkal támadja hátba a svédeket, amelynek kompenzációja az lesz, hogy cár öfelsege „kétszer annyi irreguláris, kozák, tatár és kalmük csapatokat ad a magyarok elleni védekezéshez” („Sie (Flemming – G. S.) haben sich dahin zu bearbeiten, damit der Keyser vermittelt solcher Alliance Ihro Königliche Mayestät in Pohlen bey dessen Hereinmarsch nach Ungarn seine daselbst stehende Troupen gegen Schweden gebe; anstatt derselben aber versprechen Ihro Zaarsche Mayestät demselben zur Defension gegen die Ungarn eine gedoppelte Zahl irregulirte, nemlich Cosakische, Tarterische und Calmukische Troupen zu geben” – kiemelés tőlünk – G. S.). A szövetség valamennyi tagja kötelezze magát arra, hogy szeparatív békét nem köt Svédországgal (keinen Friden mit Schweden concludiren).¹⁷¹

¹⁷¹ Ua. t. VII/1. SPb., 1918. 14-19.; A megbízó levelek: Flemmingnek – ua. 19-21., Urbichnak – ua. 21-22.

Azért idéztük teljes terjedelmében a 3. pontot, mert PERÉNYI: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár... Bp., 1978. c. cikkében hivatkozik erre az okmányra, de teljesen félreértelmezte a cár mondanivalóját. Ő II. Ágost Lengyelországba való bevonulásáról beszél. – 52. oldal és a 47. jelzet

Rákóczi szemszögéből vizsgálva a fentieket látható, hogy ez a politikai kombináció a varsói szerződésről már nem vesz tudomást, sőt, egy három irányú katonai mozgást javasol. Nyilvánvaló, hogy a lengyel király csapatai Magyarországon harcolva nem sértenék meg a svédekkel kötött alt-ranstädti békét, a császár magyarországi, komoly harcértéket képviselő reguláris egységeivel – a fronthoz is közelebb esik – a svédok ellen vonulna, miközben a cár a magyarországi védelemhez irreguláris csapatokat ajánl fel. Még mielőtt súlyos szavakkal illetnénk I. Péter cár magatartását, nem szabad elfeledkeznünk a szerződésben kikötött három, maximum négy hónapos határidőről. Ez a maximális időtartamú kivárás, szeptember 15-től kezdődően, január 15-én lejárt, (az instrukció kelte: „Datum in Unserm Feldzug in Littauen, in dem Stadtchen Dzendzol, den 19/30 Januarii 1708.”), szabadon cselekedhetett.

De miért nem teljesült a varsói megállapodás másik nagyon fontos feltétele, hogy svéd támadás esetén haladéktalanul elfogadják a koronát stb.? Igen, a svédok előrenyomultak Lengyelországban, a korona elfogadásának kitétele – az időbeli limit ellenére – hatályba lép. A királyválasztó gyűlésen szabad választással rex electus Poloniae lesz. Ám, a királyválasztó gyűlést a lengyelek „elszabotálták”, pontosabban szólva: a háborús viszonyok miatt meghatározatlan időre elnapolták. *A végeredmény csupán annyi volt, hogy Rákóczi négy hónapig királyjelöltnek tekinthette magát!* Ez alatt az idő alatt gyökeresen átalakult a lengyel belpolitika. Most köszöntek vissza Sieniawskiné balszerencsét idéző jóslatai (nem szabad hinni a lengyelek ígéreteinek, mindent, csak színlelésből tesznek)! Már nyíltan nem kívánták a sandomierzi konföderáltak Rákóczi királyságát, a Szaniszlóval történő egyezkedésen, vagy II. Ágost visszafogadásán mesterkedtek.

Az 1707–1708 telén tartott vajdasági gyűlések, a szejmikek sem tudtak úrrá lenni az anti-konföderációs hangulat eluralkodásán. A krakkói vajdaság tisztviselőinek egy része J. Wiśniowiecki példáját követve az elpártolásban, hivatali előljárója (krakkói vajda is volt!) mögé sorakozott fel. Így a krakkói sztaroszta (Franciszek Wielopolski), a krakkói alkamarás (Franciszek Lanckoroński), a krakkói pohárnok (Spytek Jordan) stb., stb. Szaniszló oldalán keresték érvényesülésük útját.¹⁷² A konföderáció felbomlásztására irányuló pártütés a sandomierzi és a lublini vajdaságban olyan méreteket öltött, hogy az egész vaj-

¹⁷² KRIEGSEISEN, Wojciech: Walka polityczna w wojewodztwach małopolskich w roku 1708. In: Kwartalnik Historyczny (KH) 1985/1. 6.

daság kiválásával fenyegetett. Az itteniek hangadóinak a Morsztyn – rokonság számított. Stanisław sandomierzi vajda mellé a négy szenátori rangú Morsztyn (Jakub Władysław kowali, Andrzej Michał sieradzi, Stefan duninowi, Anton czorstyni sztaroszta) és a Szaniszló-kreatúrák, vagyis a Kis-Lengyelországban Szaniszló jóvoltából nominálisan rangot és tisztséget viselő személyek csatlakoztak.¹⁷³ A sandomierzi konföderáció tényleges hatalommal, hadsereggel rendelkező parancsnokai, Denhoff marsall és Sieniawski főhetman erőszakhoz folyamodtak. Pontosan azon a napon, 1708. április 16-án, amikor St. Morsztyn sandomierzi vajda Lublinban három, Szaniszló király mellett agitáló dokumentumot tett közzé, Lublin vajdasági székhelyet a konföderáció katonái megszállták, a hangadókat letartóztatták. A radikális fellépés igencsak indokoltnak tűnt, hiszen Morsztyn vajda csupa izgató kérdéseket feszegetett nyílt felhívásaiban. Szóvá tette például a kis-lengyelországi vajdaságok kifosztását, a katonák erőszakosságait, a nemesi birtokok feldúlását, de ami ennél sokkal fontosabb: azt javasolta nemcsak a lublini, hanem a többi kis-lengyelországi vajdaság lakosságának – elsősorban nemes sorstársainak –, hogy a végeláthatatlan háború befejezésének és a vagyon-, közbiztonság helyreállításának egyetlen eszköze csak a Szaniszló királlyal való kiegyezés lehet. A Szaniszló- és svédellenes sandomierzi konföderáció Kis-Lengyelország megvédésére mozgósító parancsainak nem kell engedelmeskedni, a Denhoff – Sieniawski vezette konföderációs sereg Szaniszló királyhoz való átállása egy csapásra megoldaná a lengyel belpolitikai bajokat.¹⁷⁴ Felszólította a vajdaságokat, hogy minél hamarább hozzák meg felelősségteljes döntésüket a nemesi gyűléseken, a sandomierziek Opatówban, a lubliniak Lublinban, a krakkóiak Krakkóban, a chelmieki Korcezyńban. Ez az egész Morsztyn-i akció tulajdonképpen az 1704. évi sandomierzi konföderáció felbomlásztását, a svédellenesség feladását célozta meg. Végsősoron az egyetlen lengyel királynak, a svéd bábkirálynak, I. Szaniszlónak való behódolást szorgalmazta a konföderációs esküt sutba vágva.

A Sieniawski – Denhoff vezette konföderátusok úgy hatástalanították a Szaniszló-pártiak befolyását, hogy a kis-lengyelországi Proszowice-ben tartott össz-szejmiken a haza védelmére, a svéd invázió megakadályozására nemesi fel-

¹⁷³ Ua. 6-7. – itt név szerint felsorolva a Szaniszló királyhoz pártoló, befolyásosabb köznemeseke.

¹⁷⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, az Ossolineum Kézirattára 3565/II. nr. 219. – közli KRIEGSEISEN: Walka polityczna In: KH 1985/1. 11-12.

kelést hirdettek és a meghirdetett vajdasági gyűléseket illegitimnek nyilvánították. A konföderáció katonái megszállták a gyűlés színhelyeit, megakadályozták a gyűlések megtartását. Valójában, megfélemlítették a kollaboráción munkálkodó kis-lengyelországi nemességet.¹⁷⁵ Ezt a katonaság bevetését sem nélkülöző, májusi és júniusi határozott fellépést szeptemberben újra meg kellett ismételnük, hogy a sandomierzi konföderáció létét veszélyeztető Szaniszló-párti akciókat letörjék. Ne feledjük, hogy a Sieniawski és Denhoff parancsára alkalmazott nyers erőszak jogi megalapozottsága az interregnum állapotából levezethető. II. Ágost lengyel király alt-ranstadti lemondása után 1707. július 7-én a prímásérsek, St. Szembek hivatalosan is üresnek nyilvánította a lengyel trónt, július 11-i közhírré tételével de jure is az „államfő nélküli” időszak, az interregnum kezdődött el a Rzeczpospolita életében.

Alapvetően két politikai kurzus, két politikai elképzelés feszült egymásnak a kis-lengyelországi eseményekben 1707-1708 során. Arról kellett dönteni, hogy a svédellenes konföderáció feladja az 1704-ben megfogalmazott elveit és csatlakozik a XII. Károly király és I. Szaniszló „új-király” „fél-Lengyelországhoz” (a mi szóhasználatunk – G. S.), avagy kitart a sandomierzi elvek mellett és Oroszország katonai, plusz anyagi segítségével felveszi a harcot az „északi Nagy Sándorral”. A fele-fele arányban meghasonlott és megosztott Rzeczpospolitában 1707-1708 folyamán a végsőkéig leegyszerűsödött, ugyanakkor kiéleződött a küzdelem. A Rzeczpospolita jövője a svéd – orosz háború kimenetelétől függött. Attól ti., hogy ebben az ellenségeskedésben XII. Károly avagy I. Péter, I. Szaniszló avagy Sieniawski főhetman, Szembek prímásérsek, Morsztyn sandomierzi vajda csoportosulása, avagy Denhoff marsall konföderátusai kerekednek felül.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Pl. az 1708. június 4-i, erőszakos korczyni eseményeket részletesen ismerteti St. Morsztyn a korona főhetmanhoz, A. Sieniawskihoz írott levelében – Biblioteka Muzeum im. Czartoryskich w Krakowie, Kézirattár 5896. nr. 26346 – közli KRIEGSEISEN: Walka polityczna In: KH 1985/1. 17.

¹⁷⁶ KRIEGSEISEN: Walka polityczna. In: KH 1985/1. 22. – Továbbá Kriegseisen megállapítja, hogy a sandomierzi konföderáció kis-lengyelországi „ellentáborának” a szervezését a háttérből néhány főúr, Janusz Wiśniowiecki krakkói kastellán és vajda, a Józef Potockival szoros kapcsolatban álló Jerzy Dominik Lubomirski (= Jerzy Lubomirski fia) korona alkamarás, Jerzy Aleksander Lubomirski (= Aleksander Lubomirski sádecki sztarosza fia) korona szállásmester (oboźny) inspirálta. – ua. 23-24., Nem volt ritka jelenség az elpártolások és a visszapártolások gyakorlata sem 1708-ban. Adam Tarło lublini vajda soha nem hanyagolta el a Sieniawskihoz fűződő kapcsolatait, miközben

Az „élő” megállapodás

Amint láttuk, a nem-országok, illetve nem-államok 1707-es varsói szerződése nem bírt ki hosszú várakozási időt. A főszerepeket a diplomatáktól a katonák vették át. XII. Károly, miután hadseregét egy évig pihentette Szászországban, Szilézián keresztül Lengyelországba vezényelte katonáit. Toruńnál egyesültek a Szaniszló-féle lengyel hadsereggel, de csak szeptember végén indultak meg Lengyelország belseje felé. XII. Károly elképzelése az volt, hogy Varsó után két irányban bontakoztatja ki a támadását, a svédek Litvániát, az 1702/1703-ban még Rákóczit támogató J. Potocki, J. Wiśniowiecki vezette Szaniszló-i lengyel had Kis-Lengyelországot foglalja el, majd egyesített erővel Ukrajnába nyomulnak, s ott, a cári alattvalóságot nem tűrő ukrainai kozáksággal szövetkezve, elhódítják Ukrajnát Oroszországtól.

A svéd hadmozdulatokra I. Péter cár az 1707 áprilisi haditanácson elfogadott haditerv alapján válaszolt. Tudniillik, a haditanács úgy ítélte meg, hogy Oroszország területén nagyobb eséllyel vehetik fel a küzdelmet XII. Károly ellenében, mint Lengyelországban, vagy akár Litvániában. Első lépésben a Visztulához, majd a Nyugati-Bug folyóhoz, később a Nyeman és a Dnyeper folyók vonalához parancsolta vissza a cár az 1702-től Lengyelország különböző részein hadakozó egységeit. Az oroszok átengedték a terepet a svédeknek, az élelemmel és takarmánnyal feltöltött raktárbázisokhoz (pl. a belarusz Minszkhez, Orsához, Kopiszhoz) és a természetes védvonalakhoz (a folyókhoz) koncentrálták az erőiket.¹⁷⁷ A visszavonulás tempójára a cár „mozgó” udvaránál maradt Rákóczi rezidens, Nedeczky Sándor leveleiből lehet következtetni. 1707. október 9-én hagyta el a cári udvar Varsót, 14-én már a Nyugati-Bug folyó partján fekvő Bresztben működött a cári kancellária, november 25-től 1708 január elejéig a belarusz Minszk számított a cári főhivatal központjának, hogy márciusban egy rövid időre Szmolenszk, áprilisban pedig Vityebszk (a Nyugati-Dvina partján) lett a civil és katonai ügyekkel egyaránt foglalkozó adminisztratív centrum.¹⁷⁸

I. Szaniszlónál is biztosította magát. – ua. 26-27.; Perényi József a varsói szerződés működésképtelenségét szinte csak a külpolitikai faktorokból kívánta levezetni, holott a lengyel belpolitikai zűrzavar következményeként nem lehetett hatékony I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc fejedelem megállapodása. – PERÉNYI: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár – pl. a 40., 59. oldalakon olvasható értékelések.

¹⁷⁷ Zsurnál, ili Pogyennaja zapiszka. 37-38., 58-59., 68.

¹⁷⁸ MTA Kézirattára. Ms. 4958. fasc. 2. Nedeczky Sándor számozatlan levelei.

XII. Károly makacsul ragaszkodott rögeszméjéhez, I. Péter cár országának elfoglalásához. Lovasságát és gyalogságát úttalan utakon űzte-hajtotta Mensikov és Seremetyev orosz tábornokok seregei nyomában. Csakhogy a cári katonaság szervezett visszavonulását előre berendezett szálláshelyek és megfelelő élelmiszerbázisok biztosították, a nyomukban haladó svédek a felgyújtott és elpusztított terepen – a hadtáp szállítmányok rendszertelen beérkezése miatt – utánpótlásukat egyre nehezebben tudták előteremteni. XII. Károlyt se az ellátási problémák – több mint 40 ezres hadseregéről¹⁷⁹ kellett gondoskodnia –, se az időjárás viszontagságai nem tudták eltéríteni szándékától: „*a sveciai király publice mondotta sok helyen: valamint az Augustust detronizálta, azt czárt is hasonlóképpen valameddig ki nem veti országából, s mást nem teszen helibe [helyébe], nem fog nyugodni.*”¹⁸⁰ (kiemelés tőlünk – G. S.)

De honnan ez a gyűlölet? Miért nem elégítette ki pl. XII. Károlyt egy Lengyelország felosztása megoldás? Miért utasította el I. Péter cár bármilyen egyezkedési javaslatát? Miért nem fogadta el a cár nagylelkű utolsó ajánlatát? Hiszen a svédektől elhódított valamennyi balti területről – Pétervár és környékének kivételével – hajlandó volt lemondani I. Péter cár, sőt, még attól sem zárkózott el a cár, hogy esetleg anyagi kompenzációt adjon Pétervár fejében. Szinte megmagyarázhatatlan ez az éles konfrontáció XII. Károly és I. Péter között, ez az ellenségeskedés mégsem hasonlítható a Bourbon – Habsburg vetélkedéshez! Vagy talán mégis találni olyan okokat, amelyek a felszín alatt lappangtak?

A válaszadáshoz ismernünk kell azokat az előzményeket is, amelyek egészen a livón háborúk (1558–1583) koráig nyúlnak vissza. Oroszország Balti-tengerre való kijutása ekkor kudarcot szenvedett, akárcsak 1617-ben és 1661-ben. Az orosz – svéd háborúkat lezáró deulinoi és kardiszi békék változatlanul Svédország monopolhelyzetét garantálták a tengeren.¹⁸¹ Ez a monopolhelyzet de facto veszélybe került 1703-ban, mert a Ladoga-tóból ere-

¹⁷⁹ SZOLOVJOV: Isztorija Rossziji. VIII/15. 222., WIMMER, Jan: Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny Północnej. Warszawa, 1956. 321-322. (A 40 ezer fős hadsereg a szövetséges lengyeleket is magába foglalta.)

¹⁸⁰ MTA Kézirattára. Ms. 4958. fasc. 2. Nedeczky Sándor számozatlan levelei.

¹⁸¹ Lásd erről bővebben: KOVALENKO G. M.: Russzko-svedszkije otnosenija v XVII v. Petrozavodszk, 1982., KOBZAREVA Je. I.: Diplomatyicseskaja bor'ba za vihod k Baltijszkomu morju v 1655-1661 godah. Moszkva, 1998., ROBERTS, M. (Ed.): Sweden's Age of Greatness. 1632 - 1718. London, 1973., Uő: The Swedish Imperial experience, 1560-1718. Cambridge, 1979., ATTMAN, A.: Swedish Aspiration and the Russian Market during the 17th Century. Göteborg, 1985., ZERNACK, Kl.: Von

dő és a tengerbe ömlő Néva folyón lévő svéd várak (Noteburg, a bevétel után átkeresztelve Schlüsselburg, Nevenschantz = „névai sánc”, oroszul Kanyec=végvár) orosz kézre kerültek,¹⁸² s így az ellenszolgáltatás nélküli alapanyagoktól, nyersanyagoktól (hajóépítő fa, kátrány, kender) elestek a „vadvidékkel” kereskedő svéd felvásárlók. Ami ezen túlmenően sokkal fontosabb, az az, hogy Svédország távlatilag azt tervezte, hogy a Néván – a Ladoga-tavon – az Onyega-tavon keresztül Arhangelszkig vezető kereskedelmi útvonalat létesít. Beláthatatlan előnyökkel kecsegtetett ez a terv, ugyanis a svéd kereskedők a Skandinávia megkerülésével Arhangelszkbe hajózó angol és holland kereskedőket kiszoríthatták volna Oroszországból. A svédek minden orosz árut a balti-tengeri kikötőkbe átirányíthattak volna. A Néva-vidék, a Ladoga-vidék elvesztése – melleleg, 1704-ben Narvát is bevették az oroszok – Svédország gazdasági perspektívájának az összeomlását eredményezték. Tehát nem egy értéktelen, tengerparti sáv miatt váltak kiengezelhetetlen ellenségek Svédország és Oroszország, s nem személyes ambíciók fűtötték XII. Károlyt, hogy I. Péterrel leszámoljon, Svédország jövője a tét, ebben a véres játszmában.

Stolbovo nach Nystad. Russland und die Ostsee in der Politik des 17. und 18. Jahrhundert In: JBfGOE 1972/1. (77-100.), Uő. Schweden als europäische Grossmacht der frühen Neuzeit. In: Historische Zeitschrift 1981/2. (327-357.) stb. stb.

¹⁸² Noteburg bevételének megünneplésére diadalmenetet tartottak Moszkvában 1702. december 6/17-én. Az ostromban részt vevő ezredek 1-1 százada és a két cári gárdaezred 1-1 százada vonult fel a Tverszkaján – Kitaj gorod-on – Mjasznickaján útvonalon, illetve az útvonalon emelt három diadalív alatt. A moszkvaiak nagy öröme magá I. Péter cár is, mint a Preobrazsenszkoje-i ezred beosztott tisztje, „bombardir-kapitan” (a bombavetők századának a kapitánya), ott menetelt a svéd hadizsákmányt és a svéd hadifoglyokat kísérő győztesek között. A győzelem jelentőségét átlátva, I. Péter cár az ostromot vezető parancsnokokat megjutalmazta és előléptette. Golicin, a Szemjonovszkoje-i gárdaezred alezredese ezredessé, Karpov, a Preobrazsenszkoje-i gárdaezred őrnagya alezredessé lépett elő. Mensikovnak, „a bombavetők századának főhadnagyának” az ostrom idején tanúsított bátorságát Schlüsselburgi kormányzó ranggal honorálta a cár. – Zsurnál, ili Pogyennaja zapszki 62-65., A „névai sánc”, Kanyec bevétele után úgy határozott a cári haditanács, hogy egy természettől is jobban védett helyen kell felépíteni az új Kanyec-et. Egy „Lust Yeland”-nak (= „vidám szigetnek”) elkeresztelt kis szigeten kezdődött meg 1703. május 16/27-én az új vár építése. A felépítendő erősség Szent Péterről kapta a nevét. Ezt a várépítés kezdetét jelölő dátumot a későbbi város, Szent-Pétervár alapítási dátumaként tartották és tartják számon. – Zsurnál, ili Pogyennaja zapszka 76., PAVLENKO: Pjotr Velikij 514-548.

1708 tavaszára bebizonyosodott, hogy az 1707-ben kipróbált valamennyi bevetett diplomáciai eszköz hatástalannak bizonyult, egyik sem váltotta be a hozzá fűzött reményt. Nem sikerült közvetlen ráhatással Franciaországot megnyerni az orosz-svéd béke mediatorságára, de indirekt módszerrel, Rákóczi Ferenc közbeiktatásával, sem sikerült Franciaország támogatását elnyerni. Rákóczi lengyel királlyá választásának ügye nemhogy lélegzetvételhez juttatta volna I. Péter cárt, éppen ellenkezőleg. Szinte kiprovokálta és felgyorsította XII. Károly és a neki kiszolgáltatott I. Szaniszló hadainak Lengyelországba vonulását. Többé szó sem eshetett a legitim keretek, a királyválasztó országgyűlés összehívásáról.

Az orosz diplomáciának új utakat kellett keresnie, az orosz diplomácia egyre kétségbeesetten próbált szövetségesek után nézni. Okafoyottá vált Rákóczi Ferenc lengyel királysága, de a diplomáciai kapcsolatokat nem volt célszerű megszakítani. Annak ellenére nem történt meg a szakítás, hogy a ratifikált okmányok kicserélésére csak 1708 áprilisában került sor. (Rákóczi már 1707. október 10-én megerősítette a maga nevében¹⁸³ a szeptember 15-i varsói szerződést, a magyarországi konföderáltak képviselőinek confirmatiója – gyűlés híján – hiányzott!) A cár Rákóczi rezidensét, Nedeczky Sándort a lebegtetett diplomáciai viszony ellenére is, a helyét gyakran változtató cári „udvarban” tartotta, a rezidens újra és újra kérelmezett búcsú audienciájáról szándékosan nem intézkedett. Nedeczky több alkalommal is találkozott I. Péterrel, de a személyesen előadott kérelmeire sem bocsátották haza. Érdekes módon, Rákóczi diplomatája, aki 1707 őszén és 1707-1708 telén megtapasztalta az utazásokkal járó veszélyeket, „a pusztaság” „a nagy pusztaság” miatti nélkülözéseket¹⁸⁴, a nagy po-

¹⁸³ MTA Kézirattára. Ms. 4958. fasc. 2. – Nedeczky Sándor a fejedelemnek 1707. október 25-én Bresztből: „Confirmatóriát magának Golovkinak ugyan meg kellett mutatnom in originali, de kezemből ki nem adtam, úgy kért, hogy in paribus adjam oda, oda is adtam, ma küldik el postán,...”

Ugyanő ugyanebben a tárgykörben 1707. november 25-én Minszkéből: „Felséged confirmatórióját” ... „nem is adom ki, különben kezemből, hanem ha a másikat látom náluk suo modo expediálva.”

¹⁸⁴ MTA Kézirattára. Ms. 4958. fasc. 2. – Például az 1707. október 15-i levél Bresztből: „...minden nap utazván a cár udvarával s több követekkel tegnap érkeztem ide, valóban nagy pusztaságon által,...” 1707. november 25-i levél Minszkéből: „...sok esőben havakban alkalmatlan fertelmes utakat pusztaságot járván,” 1708. február 23-i levél Kopiszból (Dnyeper parti település): nagy kerülővel lehetne csak hazajutni, „mert nagy pusztaság és tolvajlás miatt Litvániára s Lengyelországra nem mehetni, ha nem ha Kióviára (=Kijevre), Ukrainára, Moldvára által Erdélyre”. Stb.

litikáról mindig egyféleképpen nyilatkozott. 1708. március 28-án Szmolenszkból többek között ezt írta: „Az mint az elütt is ennyihányszor megirtam, non obstante rerum formalitate, nem köll hertelenkedny, valahogy az svéciai királylyal valami tarctatusban ne bocsátkozzék az ország, mert csak megvallom, nagy reménségem van, hogy ez a fél fog victorizálni végtére...”¹⁸⁵

Sajnos, Nedeczky nem indokolta álláspontját, de több mint figyelemre méltó, hogy a sikereinek zenitjén lévő svéd királytól milyen féltően óvta Rákóczi. Rákóczi keserűen tudomásul vette a politikai széljárás megfordulását. I. Péter cárhoz indított követének, Thalaba Máténak kiadott 1708. március 20-i instrukciójában a lengyelországi viszonyokról ekképpen vélekedett: „ugy láttyuk, hogy azokban [cár] eő felséghe szándéka személyünk iránt frustraltatik”, tehát Rákóczi lengyel trónra kerülésének az esélye meg hiúsult, és elsősorban azért, mert a lengyel főurak – folytatja Rákóczi –, „akik annak előtte választásunkat sürgették, azon szándékok melől el álván, magokat Augustus királyhoz csattolták”. A lengyel királyválasztás elmaradásának igazi felelősei – Rákóczi szerint – a „Slesiába” futott lengyel „vice cancellarius, az ki báttyával együt lévén, és az koronát magokkal hordozván, bizonyára a’ császár ditioibúl (=uralma alól, hatalma alól) ki nem bocsátatnak, ha csak elegendő securitást nem adnak, hogy minket választatni nem fognak.”¹⁸⁶ (A Szembek-testvérpárról van itt szó, s nem Radziejowski primásról, ahogyan az a Ráday-iratok magyarázatában olvasható.¹⁸⁷ Annál

¹⁸⁵ MTA Kézirattára. Ms. 4958. fasc. 2. – Nedeczky Sándor a fejedelemnek 1708. március 28-án Szmolenszkból

¹⁸⁶ RÁDAY iratai II. 400., FELDMAN: Polska w dobie... 202-204.

Az idézett dokumentum tükrében merésznek tűnik Perényi József történész megállapítása, aki azt állítja, hogy „Rákóczi azonban egészen 1709 októberéig abban reménykedett, hogy nem Ágost, hanem ő lesz a lengyel király...” – PERÉNYI: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár 59.

¹⁸⁷ RÁDAY iratai II. 400. oldalon a 2., 3. jelzetben hibás a magyarázat. A néhai M. Radziejowski primásérsek helyett St. Szembek primásérsek értendő, aki a gnieznoi érsekségbe iktatása előtt kujáviai püspök volt. Egy 1707. szeptember 28/október 9-i Golovkin jelentésből kiderül, hogy a sandomierzi konföderáció „főemberei” maguknak magyarországi menedékről is igyekeztek gondoskodni. Nedeczkytól származott Golovkin értesülése, miszerint St. Szembek primás, J. Szembek alkancellár és a kujáviai püspök K. Szaniawski levélben kérték Rákócziót, „scstob im naznacsil v Vengrach meszto, dabü mogli bezopaszno v nuzsnoj szlucsaj prebüvaty” – Pisma i bumagi t. VI. 380.

is inkább, mert Radziejowski prímás 1705-ben elhunyt. Stanisław Szembek prímásérsek, korábban a kujáviai püspök, és testvéröccse, Jan Szembek alkancellár 1707-ben az „orosz-párti” konföderáció vezető politikusai voltak, „hűségüket” többször is komoly pénzüsszegekkel jutalmazta a cár.)

Az 1707. évi varsói szerződés lényege olyannyira átalakult 1708-ra, hogy az orosz diplomácia a kölcsönös érdekeket továbbra is megőrző, de a realitáshoz igazított, új kezdeményezéssel jelentkezett Rákóczinál. Jemeljan Ukraincevet, a sokat tapasztalt diplomatát, a Külügyi Hivatal (Poszolszkij prikáz) egykori vezetőjét irányította át Lengyelországból Magyarországra. Vajon miért őt választotta és miért őt küldte I. Péter cár követéül Magyarországra? „K Rakociju kovo poszlaty, – a naprimer Ukraincov, jezseli lutcse kovo nyet...”¹⁸⁸ – írta Golovkin kancellárnak a cár. Kétség kívül, ő volt a legjobb szakembere a lengyel-magyar ügyeknek, Ukraincev ekkor már több mint egy éve, 1707 májusától – „büty pri naijasznyejszej Recsi Poszpolitoy minyisztrom na rade Ljubelszkoj” (a Rzeczpospolita Lublini radájára miniszterként delegálva)¹⁸⁹ – Lengyelországban dolgozott.

Rákóczi orosz rezidense, Nedeczky Sándor, ez a „a tudományokkal és a törvényes, közjogi ügyekkel” foglalkozó és több nyelven beszélő (latin, tót = szláv, német, francia, török) személy,¹⁹⁰ és Ukraincev Lengyelországból ismerhették egymást, hiszen a hivatalos érintkezéseken túlmutató információkat közölt az 1707. augusztus 11-én elhalálozott Corbea helyébe lépő cári követről. Ez az Ukraincev külön ember, mint Corbea – írta jelentésében Nedeczky 1708. június 3-án. „Ez a követ syncerus (becsületes, egyenes) ember”, a diplomáciai ceremóniát, etikettet nem ismeri, „ami a szívén, az a száján” (quod corde, hoc in ore), „nyílt, őszinte ember” (apertus homo), bizalommal kell lenni iránta. „Született moszkvai” (nativus moscus), csak oroszul és lengyelül beszél.¹⁹¹

Rákóczinak igen későn, csak 1708. augusztus 18-án jelentették először a „Mosqua követ bėjövetelét”.¹⁹² A Rákóczi-hadsereg felderítése igen gyengén láthatta el a feladatát, hiszen Ukraincev ezen a napon már az Eger melletti

¹⁸⁸ Pisma i bumagi t. VI. 130.

¹⁸⁹ Ua. 80.

¹⁹⁰ NEDECZKY: A Nedeczky család. 219., 225.

¹⁹¹ Idézve RÁDAY iratai. II. 454. alapján.

¹⁹² Rákóczi Tár. I. k. 152.

„Németi nevű faluban” (=Nyemeckoje) szállásolta el magát. A magas rangú vendéghez sietett haladéktalanul Rákóczi kancellárja, Ráday Pál megtudakolni azt, hogy „a Mosqua Czár Fő-Minisztere” *privatim* vagy *publice* (magán emberként vagy hivatalos személyként) kíván Egerbe, a fejedelem ideiglenes udvarába (aula) jönni? Másnap, augusztus 19-én reggel kilenc órakor Egerből fényes menet indult az alig egy-két óra járásnyira fekvő faluba. Rákóczi két hintót és főbb embereit küldte a nagyon fontos vendégért. Ráday Pál kancellár és Sibrik Miklós „Vice-Hopmester” (Hofmeister) tekintélyes kísérettel, három karabélyos századdal, kétszáz lovas-gránátossal, a fejedelmi „Nemes Compánia felével” (nemesi ifjak gárdájával) jelent meg Németiben, a cári meghatalmazott előtt. Egerbe ünnepélyesen (sollemniter) történt a bevonulás: a menet élén a karabélyosok és a „Nemes-Compánabéliek” haladtak, az első hintóban Sibrik Miklós „a Mosqua Czár Secretáriussával”, a másodikban „Ráday Pál Aemilianus Ignatovics Ukrainci nevű követtel és Mosqua Czár Fő-Ministerivel ült”.¹⁹³ Miután szállásukat elfoglalták a vendégek és poggyászaikat elhelyezték a különböző házaknál („Bagáziáját házankint elosztogatván”) egészen estéig szállásukon töltötték az időt. „hanem estve magános Audentiája vala eő Felségénél” (=Rákóczinál)¹⁹⁴, vagyis Rákóczi és Ukrainev négy szemközti megbeszélést tartott már a megérkezés napján.

A „rend és pompa szerinti”, tehát a protokoll szabályai szerinti hivatalos fogadásra augusztus 20-án délelőtt került sor. Rákóczi udvari marsallja, Ottlyk György „sok Fő-rendekkel” (szenátorokkal) együtt Ukrainev „Mosqua követet” és két kísérőjét a „Nemes Compánia” és az udvari katonák sorfala között kísérte „az Audentiás-házban eő Felségéhez”. Rákóczi Ferenc, Erdély fejedelme és a „Magyar Királyság konföderáltjainak vezére” (vozsgy szojuznovo Vengerszkovo korolevsztva) – oldalán Ráday Pállal, az 1707-es varsói egyezmény egyik aláírójával, Vay Ádámmal, az „Udvari Kapitány Urral” és Telekessy Istvánnal, a „Méltóságos Egri Püspökkel” – fényes külsőségek közepette fogadta I. Péter cár főkövetét. „Sok Ceremónia után” Jemeljan Ignatyevics Ukrainev átnyújtotta a tárgyalásokra feljogosító meghatalmazását, majd „per longum et latum” (hosszasan és bőbeszédűen, részletesen) terjesztette elő „a dolgokat”, azaz beszélt jövetele céljáról.¹⁹⁵ 21-én,

¹⁹³ Ua. 153.

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ Uo.

22-én és 24-én is járt Ukrainev Rákóczinál,¹⁹⁶ aki a részletek tisztázásával és az írásos válasz elkészítésével Rádayt bízta meg. Ráday és Ukrainev napi érintkezése ellenére a fejedelem nem mulasztotta el valamennyi szenátort Egerbe rendelni. Augusztus 22-i levelében ekképpen indokolta a „Senator Urak Conferentiájának” összehívását: „mostanában Solennis Legátioval érkezvén Hozzánk az Fölsége Muszkva Czar Követje, olly dolgokat kíván velünk és az Nemes Haza Statussival communicálni, az mellyek boldogullássunknak közzellétését nagy mértékben illetik.” (fontos megbízatással érkezett a követ hozzánk, amely a haza sorsát nagymértékben befolyásolhatja) A „szükséges Consultatio ... napját ez Levelünk Dátumától kezdvén számlálni, tizen ötödik napra ide Eger Várossában rendelvén”,¹⁹⁷ vagyis szeptember 5-ére tűzte ki a szenátorok tanácskozását. Nézzük, hogy milyen javaslatokkal érkezett Egerbe I. Péter cár megbízottja, illetve, hogy milyen kérdésekről óhajtott konzultálni a fejedelem a szenátoraival?

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az 1708. június 1/12-én dátumozott, Pjotr Safirov secretarius által aláírt, Ukrainevnek szóló részletes követi utasítás is¹⁹⁸, valamint a tárgyalásokat érdemben folytató Ráday Pál feljegyzései is rendelkezésünkre állnak.¹⁹⁹ (Sőt, az előbbi egy magyar származású, az ungvári egyetem néhai tanára, Várad-Sternberg János orosz és magyar nyelven is közzétette, mi most az 1959-ben publikált magyar változatot hasznosítottuk.²⁰⁰)

Ukrainev azt a megbízatást kapta uralkodójától, hogy Rákóczi fejedelem előtt vázolja fel az európai helyzet gyökeres megváltozását 1707-hez képest. Ezek a változások a magyarországi ügyet kedvezőtlenebb szituációba juttatták. I. József császár és XIV. Lajos francia király már belefáradtak a háborúskodásba, a békekötésen fáradoznak. A spanyol és itáliai frontokon fel-

¹⁹⁶ Ua. 154.

¹⁹⁷ AR XII. k. Bp., 1935. 416.

¹⁹⁸ Pismo i bumagi t. VII/2. Petrograd, 1918. 790-793.

¹⁹⁹ RÁDAY iratai II. 454-456.

²⁰⁰ VÁRADI STERNBERG: Ukrainev In: Századok 1959/24. 233-251. (Ukrainev) Megjegyezzük érdekességgént, hogy a szerző Ukrainevet Jemeljan Ivanovicsnak emlegeti. – 240. Sternberg J. nyomán Magyarországon ez a névalak még a legújabb történeti művekbe is bekerült. – KÖPECZI: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája. 101.; Az orosz szakirodalmat forgatva pedig az tűnt fel, hogy PAVLENKO Ny. I.: Pryenci gnyezda Petrova (Moszkva, 1994.) című munkájában hol Jemeljan Ivanovicsnak (333-334. oldal), hol Jemeljan Ignatyevicsnek (396. oldal) nevezte Ukrainevet!

szabadult katonai erő átáramoltatása Magyarország felé már megkezdődött, sőt, több ezer dán zsoldos a magyarországi császári haderőt erősíti. A protestánsok vallásszabadsága miatt kirobbant konfliktus XII. Károly svéd király és I. József császár között immár megoldást nyert, következésképpen, II. Ágost szász választófejedelem, az egykori lengyel király – minden kockázat nélkül – ugyancsak segélycsapatokat adhat a császárnak. Ebben a veszélyeket érlelő nemzetközi helyzetben a legcélravezetőbb megoldás az lenne, ha Rákóczi fejedelem kibékülne I. József császárral, s a kibékítéshez ajánlja fel szolgálatait a cár őfelsége (mediatiót offerál).²⁰¹

Hogy a cári közvetítő szerep minél hamarabb érvényesülhessen, Ukrainev – a cár mellé akkreditált magyar diplomatától, Nedeczky Sándortól kapott információkkal összhangban – a békekötés lehetséges feltételeit is előterjesztette Rákóczinak. Cár őfelsége kivitelezhetőnek látja a császár és a magyarok békéjét, 1. ha a császár általános amnesztiát hirdet (generalis amnystia), 2. ha Rákóczit a császár erdélyi fejedelemnek és Erdélyt, Rákóczi országának ismeri el olyan jussal (örökséggel), amelyeket a korábbi erdélyi fejedelmek a különböző békékben a császár elődöktől már elnyertek, nem tagadva a császár „superioritassát” (verhovnoszty?) Erdély felett, 3. ha a „magyar nemzet” szabadságát, régi jogait és kiváltságait – a magyar királyi esküben foglaltak szerint – visszakapja, 4. ha a jezsuiták „úgy maradgyanak”, mint „Leopoldus coronatiojának idejekor”, 5. ha a hadiadót, porciót (éleleladót), a vámokat úgy követelik meg „Magyar Országban”, mint az „austriaiaktul”, 6. ha az idegeneknek adományozott tisztségek, rangok csak azok élethosszáig érvényesek, utána a magyar országgyűlést illesse az adományozás joga, 7. ha a fentiek elfogadhatóak a béke megkötéséhez, úgy Oroszország nemcsak közvetítője, hanem garانتálója is lesz a békének.²⁰² Ukrainevnek a fenti javaslatok ismertetésén kívül azt is a feladatuk kapta, hogy Oroszország bécsi rezidensét, Urbichot a magyarországi tárgyalásokról naprakészen tájékoztassa, hogy Urbich megtehesse a szükséges lépéseket a császári udvarban.²⁰³

A követutasítás pontjai nyíltan és egyenesen Rákóczi tudtára adták, hogy lengyel királyságától nemcsak a lengyel főurak megbízhatatlansága mi-

²⁰¹ Piszma i bumagi t. VII/2. 791-792., RÁDAY iratai II. 455.

²⁰² Piszma i bumagi t. VII/2. 793., Ráday Pál iratai II. k. 455-456., Rákóczi 1708. augusztus 28-i levele Nedeczkyhez Egerből – RÁDAY iratai II. 459.

²⁰³ Piszma i bumagi t. VII/2. 793.

att, hanem az európai nagypolitika miatt is el kell búcsúznia. I. Péter cár a még mindig szövetségesének tekintett Rákóczinak a leghasznosabb segítséget a megváltozott körülmények közepette csak a mediátorság felajánlásával nyújthatja. Természetesen ez a nemzetközi szerepvállalás az orosz érdekeket is szolgálná, hiszen a császár és a fejedelem összebékítése a császár és a cár kapcsolatában is áttörést eredményezne, sőt, távlatilag a császár és a cár együttműködésével a lengyelországi problémák is kezelhetővé válnának.

Urbich szerepének kapcsán viszont súlyos ellentétek törtek a felszínre a megbeszélések során. Rákócziéknak írásba kellett volna foglalniuk a saját békefeltételeiket és kezdeményezniük, illetve kérelmezniük kellett volna a császárnál a békeközvetítést meg a békeközvetítő személy elfogadását is. Ukrajncev Golovkin kancellárhoz írt leveléből (1708. augusztus 26 – szeptember 6.) arra is választ kapunk, hogy Rákóczi miért zárkózott el kategorikusan a feltételek írásba foglalásától. Azért „nem adhatja át a pontokat a maga részéről..., mert a császárnak már két ízben ajánlott békeponthoz... és utoljára a nagyszombati tárgyalások alkalmával, amikor az angolok és a hollandok közvetítettek..., de a császári udvar büszkesége megghiúsította a kiegyezést.” A Nagyszombatban tractára bocsátott javaslatokon kívül újabbakat Rákóczi és „a magyar királyság népe ...nem tehet, akkor sem, ha a császár egész erejével ellenük forduland.”²⁰⁴ – jelentette ki határozottan a fejedelem a cári követnek.

A háború folytatására készülődő fejedelem lengyel királyságáról már el is „feledkezve”, I. Péter cár közbenjárását (mediációját) elfogadta és kíváncsi-an várta a császári udvar béketárgyalások felújításával kapcsolatos reakcióját. Egyidejűleg megparancsolta a cár mellett tartózkodó Nedeczkynek, hogy mondjon köszönetet cár őfelségének „az magyar nemzethez bizonyított szíve indulatjáért” és „kérje nevünkkel”, hogy Ukrajncevnek és Urbichnak olyan utasításokat adjon, amelyek „az jó és állandó békesség megh szerzésével” kecsegtetnek.²⁰⁵ Bécsben komolyan gondolkodtak a magyarországi háború gyors és előnyös lezárásán, de az Erdélyi Fejedelemség Rákóczi kezébe való átengedéséről hallani sem akartak. Felmerült ellenben az a terv, hogy Erdélyt valamilyen birodalmi hercegséggel – lévén Rákóczi a Német-római

²⁰⁴ RGADA (= 1992-ig CGADA), Magyar ügyek (Vengerszkije gyela), 1708. fasc. 5. 33-34. – idézi VÁRADI STERNBERG: Ukrajncev 244-245.

²⁰⁵ RÁDAY iratai II. 459.

Császárság birodalmi hercege – talán ki lehetne váltani.²⁰⁶ Ezzel az ötlettel maga Urbich is egyetértett. Amikor „a magyar konföderáltak duxának” a fülébe jutott ez a bécsi ötlet, haragosan kifakadt a bécsi orosz követre: „az bécsi udvarnak inkább kívánja intencióit secundálni (szándékát támogatni), hogysen mint az urának” (I. Péter cárnak – G. S.)²⁰⁷ Rákóczi 1708. december 5-i Oroszországba küldött levelében újra arra utasította rezidensét, hogy cár öfelsége „méltóztassék az bécsi udvarnál levő maga követének serio parancsolni, hogy minden uton s’ módon admoveallya azon dolognak tellyes effectuatioját” [sikerét, beteljesülését],²⁰⁸ tudniillik az Erdélyi Fejedelemségben erdélyi fejedelemként való elismerését.

Ebből a pár levélrészletből is kiviláglik, hogy I. József császár és a magyarországi konföderáció megegyezésének legnagyobb akadálya az Erdélyi Fejedelemség jogi helyzetének rendezése volt. Önálló államiságának a visszaállítását követelte Rákóczi minden körülmények között, még akkor is, ha az „Ausztiai Ház igája alól” nem sikerülne felszabadítania „a magyar nemzetet”. 1707 szeptemberében még azzal a céllal szövetkezett I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem, hogy lengyel királlyá választása esetén egy orosz-lengyel-erdélyi összefogás kikényszerítheti Magyarországon a szabad királyválasztást, 1708 tavaszára gyökeresen megváltozott a politikai helyzet Lengyelországban. Rákóczi is, akárcsak I. Péter cár a nagy tervek elmaradásáért a lengyelekre hárította át a felelősséget.

I. Péter cár szempontjából is kedvezőtlenül alakultak a dolgok 1707 szeptemberétől 1708 szeptemberéig. XII. Károly svéd király támadása elől mindig csak visszavonult, kezdetben a Visztulához, majd a Nyemanhoz, végül a Dnyeper mögé, tehát Lengyelországot és Litvániát teljes egészében átengedte az ellenségnek. Igaz, hogy tervszerűen, előre megtervezetten folyt a megszállt lengyel és litván területek kiürítése, de a hadiszerencse átfordulásához XII. Károly végzetes döntése kellett. Ahelyett, hogy az élelmiszerekkel és hadiszerekkel Rigából hozzája igyekvő tábornoka, Löwenhaupt elé sietett volna és seregeit egyesítette volna, éhező hadával Ukrajnába vonult. I. Péter cár ügyesen kihasználta a svéd király stratégiai hibáit és Lesznajánál, Poltavánál döntő vereséget mért az ukrajnai kozákságtól is elhagyott XII.

²⁰⁶ Ua. 2. jelzet

²⁰⁷ AR II. 361.

²⁰⁸ RÁDAY iratai II. 496.

Károlyra.²⁰⁹ Sietett az orosz fegyverek győzelmeiről tájékoztatni Rákóczit, de a cár szerepvállalása a magyar ügyekben egyszer s mindenkorra lekerült az orosz külpolitika napirendjéről. Az más kérdés, hogy Rákóczi 1711-ben még egy kísérletet tett az orosz segítség mobilizálására,²¹⁰ de Oroszország érdekei már túlhaladták a Rákóczival kapcsolatos kombinációikat. Volt már újra lengyel király 1711-ben, miután I. Péter cár szemet hunyt II. Ágost detronizált lengyel király ármánykodásai felett, 1709-ben újra kegyeibe fogadta az 1706-ban neki hátat fordító egykori barátot.²¹¹ Rákóczi fegyveres harcát támogatni a császárral szemben – a svédek legyőzése után – értelmetlen lett volna az orosz külpolitika szempontjából. A hadi események északra, a Bal-

²⁰⁹ Theatrum Europaeum. Theil XVIII. Francfurt am Mayn, 1720. 263-294., Zsurnal ili Pogyennaja zapiszka, ... Goszudarja Imperatora Petra Velikovo sz 1698 goda, dzse do zakljucsenyija Nejszatszko mira. Szpb., 1770. 185-187., SZOLOVJOV Sz. M.: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. Knyiga VIII. Tom 15. Moszkva, 2001. 258-271., Pisma i bumagi. VIII/2. Moszkva, 1951. 671., PAVLENKO: Pjotr Velikij 231-260., 292-325., BESZKROVNIJ L. G. (Szerk.): Poltava. K 250-letyiju Poltavszkovo szrazsenyija. Moszkva, 1959., HAINZ: Karl XII. 267-307.

Néhány idevágó munka a legújabb szakirodalomból: FONT M. – KRAUSZ T. – NIEDERHAUSER E. – SZVÁK Gy.: Oroszország története. Bp., 1997., NIEDERHAUSER E. – SZVÁK Gy.: A Romanovok. Bp., 2002., KOSIARZ E.: Wojny na Baltiku X – XIX w. Gdańsk, 1978., Wielka Historia Polski. t. 5. GIEROWSKI J. A.: Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648v1763) Kraków, 2001. 243-290., MOLCSANOV Ny. Ny.: Diplomatyija Petra I. Moszkva, 1984., VOZGRIN V. Je.: Rosszija i jevropejszkije sztrani v godi Szevernoj wojni. Leningrad, 1986., Isztorija Szevernoj wojni. 1700-1721 gg. Moszkva, 1987., BOBILJEV V. Sz.: Vnyesnyaja polityika Rossziji epohi Petra I. Moszkva, 1990., ARTAMONOV V. A.: Rosszija i Recs Poszpolitaja poszle Poltavszkoj pobedi (1709 – 1714) Moszkva, 1990., Isztorija vnyesneyj polityiki Rossziji. XVIII vek. (Otvetszvennij redaktor: SZAHAROV A. N.) Moszkva, 1998. stb., WITTRAM, Reinhard.: Peter I. Czar und Kaiser. 2 Bde. Berlin-Göttingen-Heidelberg, 1964., ZERNACK, Klaus und andere: Die Grundlegung des Petersburger Imperiums. Das Zeitalter Peters des Grossen (1689-1725). In: Handbuch der Geschichte Russlands. Band II/1. Stuttgart, 1986.. Uitt uő.: Der grosse Nordische Krieg. Literaturhinweise. Die erste Kriegsphase 1700 – 1709. 259-274., BLACK J.: Eighteenth Century Europe. 1700 – 1789. London, 1990., DONNERT E.: Peter der Grosse. Wien – Köln-Graz, 1989., MASSIE R. K.: Peter the Great. His Life and World. London, 1982., Ed by CRACRAFT J.: Peter the Great Tarnsforms Russia. // ANDERSON M. S.: Poltava and Europe. Lexington-Toronto, 1991., Uő.: The Rise of Modern Diplomacy 1450-1919. London, 1993., ENGLUND P.: The Battle of Poltava: The Birth of the Russian Empire. London, 1992., HUGHES, Lindsey: Russia in the Age of Peter the Great. New Haven-London, 1998. stb.

ti-tengerre és Skandináviába helyeződtek át, ami Rákóczi számára a teljes elszigeteltséget, illetve a császári erőknél való teljes kiszolgáltatottságot hozta magával. Katonai veresége 1711-ben fegyverletétellel, nemzetközi diplomáciai veresége az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságát tagadó, a spanyol örökösödési háborút lezáró, általános békével 1713-1714-ben következett be.

²¹⁰ HOPP Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp., 1973. 12-28.

²¹¹ Bercsényi 1709. szeptember 20-i levele Rákóczihoz: „Az accludált manifestumokból látom: megadta magát szegény nieboszczyk [a megboldogult – ezt szót rossz értelemben használta Bercsényi – G.S.] Stanislaus; Augustus pedig virtust akar csinálni, hogy az indispensabilis necessitasnak [a kényszerítő szükségyszerűségnek] engedett, quasi ex amore et commiseratione malorum Respublicae, [a Köztársaság iránti szeretetből és sajnálatból, szánakozásból] és nem emlékezvén az detronizatióról, mintha érette lett volna az Confoederatio,... S azt tartom, elhitetik az czárral, hogy restitutioja sit de gloria ejus;”, vagyis II. Ágost hatalmának visszaállítása a cár dicsőségét, a lengyelek tiszteletét váltja ki – AR VI. 337.

Szaniszló király a poltavai vereség után XII. Károllyal együtt Törökországba menekült, majd XII. Károly, mint a svéd király régensét Svédországba küldi, hogy az országot az újabb háborúra felkészítse. A Pomeránia felől Lengyelországra támadó svéd seregek főparancsnokaként sikereket nem ért el, hajlandó lett volna a lengyel trónról lemondani. A lemondási engedély kieszközléséért XII. Károlyhoz Törökországba visszatér, hatására elállt a szándékától. Amikor a törökök kiutasították XII. Károlyt és Szaniszlót az országból, a svéd király a védencét a családi birtokon, a zweibrückeni hercegségben telepítette le. Lengyel királyként, de ország nélküli királyként saját udvart működtetett XII. Károly pénzén. 1718-ban, amikor XII. Károly meghalt II. Ágostnál kérvényezi a hazatérését, de elutasítva. Életében gyökeres fordulatot lánya, Maria férjhez menetele hozott, veje nem más, mint XV. Lajos lett. II. Ágost halála után (1733) megpróbált a lengyel trónra visszatérni, de a „lengyel örökösödési háború” eredménye az lett, hogy az orosz fegyverek a szász dinasztia további uralmát, III. Ágost személyében garantálták. Szaniszlónak le kellett mondania visszavonhatatlanul a trónról. Lotharingia hercegeként Luneville-ben telepedett meg. Politikai ihletésű gondolatait folyamatosan papírra vetette, a lengyel államműködés zavarainak kiiktatása céljából tervezeteket állított össze: pl. a szejm működésének a szabályozásáról, vagy a szabad királyválasztás megreformálásáról stb. A művészetek iránti rajongásának, mecénási tevékenységének messze földön híre ment, a lengyelek számára működtetett lovagi iskola anyagi támogatására sem sajnálta a pénzét. 1766. február 5-én este egy kandallóból kipattant szikra lángra lobbantotta ruházatát, súlyos égési sebeket szenvedett. Február 26-án belehalt sérüléseibe. – ZAHORSKI, Andrzej: Stanisław Leszczyński. In: Poczet królów i książąt polskich. Warszawa, 1996. 432-442.

ÖSSZEGZÉS

Az 1569-ben lublini unióval megszületett és az 1795-ös nagyhatalmi osztozkodással Európa térképéről eltüntetett Rzeczpospolita két évszázadára a szakadatlan háborúskodás nyomta rá a bélyegét. Már 1569 közvetlen kiváltó oka is a lengyel-litván erők összpontosításában keresendő a Baltikumban terjeszkedő Oroszország ellen. A térségben érdekelt nagyhatalmak (Rzeczpospolita, Oroszország, Svédország) fegyveres összecsapásai (1558–1582., 1599–1605., 1611–1613., 1621–1629., 1632–1634., 1654–1661., 1700–1721., 1733–1735., 1768–1774.) önmagukban elegendőek ahhoz, hogy a Rzeczpospolitára, mint egy állandó hadiállapotban lévő országra tekintsünk. Pedig az előbbi felsorolás a törökökkel-tatárokkal vívott élet-halál küzdelmeket (pl. 1683–1699) nem tartalmazza, sőt – ami a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság létezésétől elválaszthatatlan – a belháborúkat (pl. az 1625., 1637–1638., 1648–1653., 1661–1667. évi kozákháborúkat = domowa wojna) sem foglalja magába. Talán nem túlzás kijelentenünk azt, hogy a partikuláris érdekek mentén felszabdalt, sohasem egységesült Rzeczpospolita két évszázados létét, fennmaradását – paradox módon – a háborúk biztosították. Tudniillik, a mozgósító és összetartó erő a valakik elleni harc volt! Az a szokatlan szituáció állt elő, hogy a belső háborúk legalább olyan – ha nem fontosabb – jelentőséggel bírtak a lengyel-litván állam életében, mint a külsők. Azért váltak a Rzeczpospolitára nézve életveszélyesekké ezek a „házi háborúk”, mert a nemesi „arany szabadság” alternatívájaként a 16. század végétől kezdve fokozatosan tért hódítva a „kozák szabadság” ütötte fel a fejét. Kibékíthetetlenségüket és antagonizmusukat a lajstromozott kozákság létszámának a növelése nem oldhatta fel, hiszen a nemes-kozák szembenállás a katolikus és az ortodox (pravoszláv) vallások összeegyeztethetlenségében gyökerezett.

A belháború problémája viszont nem merült ki a kozák probléma megoldhatatlanságával. Választásos monarchia lévén a Rzeczpospolita, a nemességen belüli hatalmi harc minden királyválasztáskor fellángolt, sőt az uralkodóval szembeni fellépésre is – a konföderációk és a rokoszok formájában – gyakran sor került a két évszázad alatt. A Lengyel-Litván Respublica azért számított a 16-18. századi Európa legkülönlegesebb államának, mert itt nem a ki-

rály, hanem a törvény uralkodott (*lex regnat, non rex*). Azért tekintették már a kortársak is különleges államnak, mert ebben az országban 1573-ban a nemesi rendek maguk mellé még egy „rendet”, királyt választottak. Ennek „rendnek” az alapvető feladata az volt, hogy a nemesség sarkalatos jogait garantálja, miközben kölcsönös függőségbe kényszerítették egymást. A választás és koronázás révén hatalomra került lengyel király – litván nagyfejedelem a 2. és a 3. rendtől éppúgy nem függetleníthette magát, mint ahogyan a pan-i és a „vitélő” rend sem nélkülözhetette a királyt. Végeredményben se a király, se a szejm nem kerülhetett döntési pozícióba a másik akarata nélkül, egyik fél sem lehetett kizárólagosan a hatalom birtokosa. Ez a különleges államberendezkedés magával hozta a jogi túlszabályozottságot, az interregnumok időszakában – a királyválasztás és –koronázás periódusában – az alkotmányhoz való szigorú ragaszkodást, az *articuli Henriciani* alapján összeállított, a királyválasztás feltételeit tartalmazó *pacta conventa*-t.

Úgy tapasztaltuk, hogy a lengyel koronáért folytatott versengés „győztese” mindenkor az a személy lett, aki az éppen aktuális háborúban a legkedvezőbb, a legmegnyugtatóbb megoldással kecsegtette a Rzeczpospolitát.

1575-ben Báthori István erdélyi fejedelem királlyá választása és koronázása a török-tatár fenyegetéstől óvta meg az Oroszországgal háborúzó Rzeczpospolitát, III. Zsigmond Svédországból Lengyelországba való érkezése pedig a Báthori királyságát idéző Jagelló-vonal kontinuitását szimbolizálta. Uralkodásának 45 éve a Rzeczpospolita valamennyi, addig lappangó ellentétét a felszínre hozta. Nem véletlen, hogy III. Vasa Zsigmonddal szemben többször is engedetlenséget (rokoszt) esküdött a nemesség és leváltásának jogi módzatait keresték. Így kerülhetett potenciális jelöltként szóba Báthori Gábor és Bethlen Gábor is. 1632-ben olyan örökséget hagyott király utódaira, amely a szakadatlan viaskodást kódolta a lengyel, litván történelemben.

A Lengyelország történetét egy emberöltővel később feldolgozó Jan Wawrzyneć Rudawski egyenesen Vasa Zsigmond szerencsétlen uralkodásának a rovására írta a Rzeczpospolita lehanyatlását. Ekkor veszett el örökre Lengyelország számára Livónia, s ugyanennek az erélytelen, „inkább a békességre, mintsem a hadakozásra” született király uralma alatt dúlták fel a tatárok „több mint tízszer” a déli végeket, Podóliát. Stephan Franciszek Medeksza, Wespazjan Kochowski krónikások, történetírók szerint a Rzeczpospolita régi dicsőségének elvesztéséért János Kázmér királyt terheli a felelősség.

A külső, illetve a belső tényezők dominanciáját hangoztató történeti felfogások közül számunkra az utóbbi tűnik meggyőzőbbnek. Mi is úgy vélekedünk, hogy a lengyel–litván állam belső problémáinak a súlyosbodása vezetett el az újkori nagyhatalom szétmállásához. A torz politikai struktúrából fakadóan a királyok, a *respublica* (szenátus, szejm), az egyház mint politikaformáló erők önállósították magukat, egymás ellenében munkálkodtak. Ezt a krízist csak tovább fokozta a *slachta* (köznemesség) avított, *nihil novi* gondolkodásmódja, jobbágyok feletti korlátlan hatalmával való visszaélése, az állam gazdasági forrásainak teljes kisajátítása. Ebből következően a *Rzeczpospolita* a nemzetközi viszonyok változásaihoz nemigen tudott alkalmazkodni, az európai szövetségeken kívül rekedt. Aktivitását végérvényesen elveszítette, s amíg katonai ereje fel nem morzsolódott, addig állami létének agóniáját nyújtotta meg.

Akár IV. Ulászló, akár János Kázmér, akár a későbbiekre gondolva, Sobieski János, akár II. (Erős) Ágost királyok uralkodását vizsgáljuk meg alaposabban, érzékelhetjük, hogy mindegyik uralkodó a *Rzeczpospolita* megmentéséért küzdött, a túlélésért harcolt. IV. Ulászló megválasztásakor az orosz háború, halálakor a kozák felkelés, János Kázmér uralomra kerülésekor a nagy kozák háború (1648–1653), lemondásakor a lengyel-orosz konfliktus, Sobieski János trónra lépésekor a török–tatár támadások elleni védekezés, halálakor a Szent Szövetség törökellenes hadjárata tartozott a megoldatlan kérdések közé. II. Ágost uralmának két évtizedét a svédek elleni hadakozás töltötte ki. A felsorolással azt kívántuk érzékeltetni, hogy a 17. századi királyválasztásokon az a jelölt szerezte meg a többségi támogatást, aki az éppen legsúlyosabb fenyegetésre a leggyorsabbnak és leghatékonyabbnak tűnő megoldást tudta kínálni. Erdélyre vonatkoztatva úgy fogalmazhatnánk, hogy mennyi pénzt és katonát akart áldozni I. és II. Rákóczi György a lengyelek ügyéért.

1648-ban az „Öreg” és az „Ifjú” György nagyon óvatosan kezelte a lengyel korona dolgát, mindketten a kozákokra igyekeztek áthárítani az *electio* – *coronatio* kivitelezését. Rá kell mutatnunk viszont arra, hogy mindketten felületesen ismerték a kozákhetman, Hmelnyickij politikai elképzeléseit, mindketten a kozákok fegyveres tömegében csak a szolgálokat, az alattvalókat látták.

Amikor 1655-ben és 1656-ban a *Rzeczpospolitát* „özönvíz” (*potop*), ti. minden oldalról ellenség lepte el, János Kázmér és egyes, királyhoz hű főurak (például Jerzy Lubomirski) vég nélkül katonai segítségért vagy anyagi

támogatásért ostromolták II. Rákóczi Györgyöt. A győztesnek látszó svédek és az orosz szövetségben csalódott kozákok ugyancsak Erdély maguk mellé állításával akarták a Rzeczpospolita köré font gyűrűt szorosabbá tenni. A körülbelül másfél évig tartó diplomáciai offenzíva tétje, bármelyik oldalról is legyen szó, a Rzeczpospolitából való részesedés volt.

A területi felosztással szemben a lengyelek maximális ajánlata a választott királyi cím volt, de az is erős korlátozásokkal. Először II. Rákóczi György fiának érkezett meg ez az ajánlat Varsóból olyan feltétellel, hogy neveltetése Varsóban folytatódjon, térjen át a katolikus vallásra, s majd János Kázmér halála után elnyerheti a trónt. A Rzeczpospolita válságának erősödésével párhuzamosan emelkedett a tét, 1656-ban már magának a fejedelemnek kínálták a koronát, pontosabban a rex electus címet a szepességi sztarosztasággal megfejelve. (Rex electus – non coronatus!)

Nem felesleges rámutatni ismételt arra, hogy a lengyel korona „piacra dobására” egyidejűleg több helyen is sor került. A lengyelek művészi fokra fejlesztették tárgyalási technikájukat, mert – mint később kiderült – olyan árut bocsátottak alkura, amelynek csupán látszatértéke volt. Konkretizálva II. Rákóczi György helyzetére a fentieket: minden ajánlat, ami Lengyelországból Erdélybe érkezett, vagy a királynak, vagy az ország egyes szenátorainak az ajánlata volt, így azok közül egyik sem felelt meg a lex, a constitutio kritériumainak.

De mit kínáltak a Rzeczpospolita ellenségei? Országot és királyságot, aminek az ára „mindössze” a győzteseknek tűnő Svédországgal és a Zaporozsjei Haddal való paktum volt. Az 1656-os kolozsvári, radnóti erdélyi-svéd tárgyalásokon, ahol Lengyelország feldarabolásának különféle variációit vitatták meg, a szó igaz értelmében vásári alkudozás folyt. A Rzeczpospolita első, 1656–57-es felosztásának az ötlete és terve Stockholmban született. A svéd–lengyel háború eredményességétől, illetve eredménytelenségétől függetlenül jelentek meg Svédország oldalán a Rzeczpospolitából részesedni kívánó vazallus országok – a lengyel vazallus Brandenburg–Poroszország, a török vazallus Erdélyi Fejedelemség, az orosz vazallus Zaporozsjei Had (Ukrajna) és az 1569-es lublini uniót megtagadó Litvánia a „Radziwillek országa” formájában. A svédek kezdeményezésére kötött bilaterális szövetségek hármas vagy négyes szövetséggé, koherens koalícióvá – Svédország taktikázása miatt – nem fejlődhettek. A viszonylagos önállósággal rendelkező alattvaló államok státuszukat – a svéd nagyhatalom erejében vakon megbízva – a szuverenitás fokára szertették volna emelni.

II. Rákóczi György fejedelem az erdélyi-kozák-svéd fegyverekbe, a győzelembe vetett hitét I. Lipót magyar király közvetítése sem ingathatta meg, sőt éppen hogy elszántságát fokozta. Morzsákat eddig sem fogadott el, *országot királysággal – királyságot országgal akart szerezni*. Súlyos tévedése abban állt, s ez alól fejedelem elődjei (Bethlen Gábor, I. Rákóczi György) sem kivételek, hogy a lengyel koronát fegyver révén is megszerezhetőnek gondolta. A „vazallusok”, az Erdélyi Fejedelemség, a Zaporozsjei Had vereséget szenvedtek, Brandenburg viszont profitált a korábbi szövetségese, Svédország vereségéből. Hogy Brandenburg elnyerhette Lengyelországtól poroszországi hűbérét, az Ausztria–Rzeczpospolita politikai kombinációjának tulajdonítható. A császárválasztás kimenetelét befolyásoló brandenburgi szavazattal egyenértékű pluszt sem Erdély, sem a Zaporozsjei Had nem produkálhatott. Az 1657-es katonai vereségek mind a fejedelemségben, mind a hetmanátusban a belső pártoskodást erősítették fel, s ezek a kudarcok a szuverén államalkotás gondolatát felőrölték. II. Rákóczi György meggondolatlansága, a nagyhatalmak árnyékában élő Erdélyi Fejedelemség lehetőségeinek az eltúlzása nemcsak a fejedelem, hanem országának a sorsát is megpecsételte. A végeredmény – se korona, se ország – ismert, az Erdélyi Fejedelemség csak óriási áldozatok árán élte túl a katasztrofális éveket (1658-1661).

II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem lengyel királyjelöltsége megint csak a lengyelországi háborúkkal hozható kapcsolatba. Az 1697-ben orosz-osztrák támogatással lengyel királlyá koronázott II. Wettin Ágost, szász választófejedelem 1706-ban lengyel királyságáról történt lemondásával egy ezidáig ismeretlen közjogi helyzetbe kényszerítette hajdani országát. Ágostnak ez a lépése tudniillik nem az 1668-as János Kázmér-i lemondás megismétlése volt, amikor szabad út vezetett a következő jogi fázis, az interregnumhoz. 1706-ban II. (Erős) Ágost lengyel király, litván nagyfejedelem ugyanis konkrétan I. Szaniszló ellenkirály javára mondott le a hatalmáról, akit mellel csak a XII. Károly svéd királlyal szimpatizáló vajdaságok ismertek el koronás főnek.

A fejlett jogérzéssel és jogérzékenységgel „megáldott” nemesség haldéktalanul az alkotmányos tisztázatlanság kibogozásához kezdett, de közös nevezőre nem juthatott a konföderáció országos gyűlése (conventus generalis). Voltak olyanok a szenátorok és a képviselők között, akik II. Ágost lemondását érvénytelennek mondták, mert azt a kényszer hatására cselekedte, tehát a svéd veszély elmúltával nyugodtan visszatérhet a jogos trónjára, az interregnum kihirdetésére nem kerülhet sor. Mások nem a

lemondás körülményeit tették szóvá, hanem azt, hogy valakinek a javára történő lemondás cselekedete a törvényellenes. Olyan vélemény is megfogalmazódott az 1707-es Lvovi országos összejövetelen, hogy I. Szaniszló ellenkirály, akit a szejm nem, csak a varsói konföderáció választott meg királynak, egyáltalán nem tekinthető legitim uralkodónak, akkor sem, ha II. Ágost legitim király őt nevezte meg utódjául. Konklúzióként leszűrhető, hogy 1707 tavaszán a Rzeczpospolita nemességén a teljes tanácsstalanság lett úrrá, eldönthetetlenül lebegett a kérdés: van-e királya az országnak vagy nincs? (Ha van, akkor a Lvovi és a későbbi országos gyűlések határozatai eleve törvénytelenek, ha pedig nincs, akkor a királyválasztást előkészítő szejmikek („vármegyei gyűlések) összehívásáról kell gondoskodni.)

Ilyen történelmi szituációban keresték meg az interregnum mellett kardoskodó sandomierzi konföderáció képviselői II. Rákóczi Ferencet a lengyel korona elfogadásának az ajánlatával. A fejedelem Vallomásaiból ismerjük, hogy beleegyezéséhez a döntő momentum nem a lengyelek jelentkezése, hanem I. Péter cár által kínált perspektíva volt. A haza sorsáért aggódó és a haza jövőjét szem előtt tartó Rákóczi elfogadta a lengyel trónra való invitálást, mert garanciát olvasott ki a cári ígéretekből minimum az Erdélyi Fejedelemség különállásának megőrzésére, maximum a magyar királyválasztás jogának kikényszerítésére, visszaállítására. Hogy milyen ismeretekkel rendelkezett Rákóczi a cári külpolitikáról, arra nem könnyű felelni, mint ahogyan arra sem, hogy volt-e tudomása Rákóczinak arról, hogy I. Péter cárnak legalább négy-öt „komoly” jelöltje volt a koronára (a két Sobieski fiú, Adam Sieniawski, Savoyai Jenő, II. Rákóczi Ferenc). Ráadásul, a Rákóczinak tett gesztus nem zárta ki az orosz diplomáciai repertoárból azt sem, hogy I. Péter cár katonai segítséget ígért I. József császárnak és magyar királynak a lázadó Rákóczi ellen. (Ellenszolgáltatásul csak katonai együttműködést, a Szászországban állomásozó XII. Károly svéd király hátba támadását kérte.) A számtalan vonalon futtatott cári diplomácia mintegy kierőszakolta a külpolitikai elszigeteltségből kitörni képtelen II. Rákóczi Ferencről a varsói szerződést (1707. szeptember 15.)

Ennek a varsói megállapodásnak életbe léptetésére a szerződő felek három hónapos moratóriumot kötöttek ki. I. Péter cár abban reménykedett, hogy Rákóczi ennyi idő alatt képes lesz Franciaországot békeközvetítőnek megnyerni az orosz-svéd háború lecsendesítésére, II. Rákóczi Ferenc pedig úgy ítélte meg, hogy a varsói szerződés jogi kritériumainak hiányosságai mi-

att, valamennyi diplomáciai irány életben tartható. Ugyanis, a szeptember 15-én Varsóban parafált szerződés csupán a cár és a fejedelem egyezségét jelentette, a lengyelek és a fejedelem megállapodása nem született meg. Márpedig ez a nyitott kapu a Lengyelországban egymással tusakodó konföderációk (svédpárti=I. Szaniszló párti, oroszpárti=választandó új király) bármelyikéhez vezethetett.

A lengyelek feje fölött megkötött varsói szerződés egyébként nem kis vihart keltett még az oroszpárti konföderáció vezetői között is (Szembek-testvérek, Sieniawski főhetman, Denhoff marsall, Szaniawski kujáviai püspök), hiszen I. Péter – II. Rákóczi Ferenc megállapodásakor a lengyelek Rákóczihoz küldött követe még vissza sem érkezett Varsóba, azaz hivatalosan még nem is értesültek arról, hogy Rákóczi elfogadja-e, vagy sem a királyjelöltséget. Felháborodásuk igazi oka a fentiek ellenére nem a mellőzöttségük volt, hanem az, hogy az I. Szaniszlóval titokban megkezdett tárgyalásaikat ellehetetleníti a paktum, az elkerülhetetlenül közeledő orosz-svéd összecsapás utáni időkre szóló biztonságuk veszélybe kerülhet.

A varsói szerződés életképtelensége már egy hónap múlva bebizonyosodott, amikor XII. Károly haderejével Szászországból Lengyelország felé I. Péter és az oroszpárti konföderáltak ellen vonult. Maga a cár – mint ahogyan azt a dokumentumok igazolják –, a lengyel főurakat megelőzve, berlini és bécsi megbízottain keresztül II. Ágost volt lengyel királyt a korona visszaszerzésének a fontosságáról győzködté. 1708 januárjában pedig I. József császárnak okozott nehéz perceket I. Péter cár egy Svédország elleni, hármasszövetség létrehozását szorgalmazó javaslatával. Ez a politikai kombináció már a lengyel trónra visszakívánczó II. Ágosttal, mint lengyel királlyal és a hármasszövetség egyik tagjával számolt. Tehát a császár – az orosz cár – a lengyel király alkotta koalíció az Oroszországra támadt Svédországgal szemben hadakozna, mégpedig úgy, hogy a császár a Magyarországon lévő hadait az Ukrajnába masírozó svédek ellen vezényelné, a lengyel király csapatai pótolnák Magyarországon a „Rákóczi-felkelők” ellen bevetett katonai erőt, amelyhez a cár kétszer annyi irreguláris (kozák, kalmük, tatár) katonát ad kiegészítésként, mint amennyit a császár átirányított a svédek ellen.

1708 nyarára bebizonyosodott, hogy egyik diplomáciai manőver sem váltotta be a hozzá fűzött reményt. Nem sikerült sem Franciaországot, sem a császárt bevonni az orosz-svéd konfliktusba se direkt, se indirekt formában. Rákóczi lengyel királlyá választásának az ügye nemhogy lélegzétvételhez jut-

tatta volna I. Péter cárt, hanem éppen ellenkezőleg. A varsói szerződés mintegy katalizálta XII. Károly és báb-királyának, I. Szaniszló lengyelországi, oroszországi hadjáratát. Többé szó sem eshetett a királyválasztó országgyűlés összehívásáról. A hármass szövetség tervének megghiúsulása után I. Péter cár továbbra is érvényesnek tekintette a varsói megállapodást, de a megváltozott körülményekre hivatkozva, a lengyel királyság ajánlata helyébe a békeközvetítő szerepét kínálta fel, egy olyan szerepet, amellyel az angolok és a hollandok is sikertelenül próbálkoztak.

MELLÉKLETEK

Báthori István erdélyi fejedelem (1571–1586), lengyel király (1576–1586)

János Kázmér lengyel király, litván nagyfejedelem (1648–1668)

X. Károly Gusztáv svéd király (1654–1660)

Frigyes Vilmos brandenburgi őrgróf, német választófejedelem (1640–1688)

II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1660)

IV. Mehmed szultán (1648–1687)

I. (Habsburg) Lipót német-római császár (1658–1705),
magyar király (1657–1705)

I. József német-római császár, magyar király (1705–1711)

Savoyai Jenő herceg, a császári haderő főparancsnoka (1663–1736)

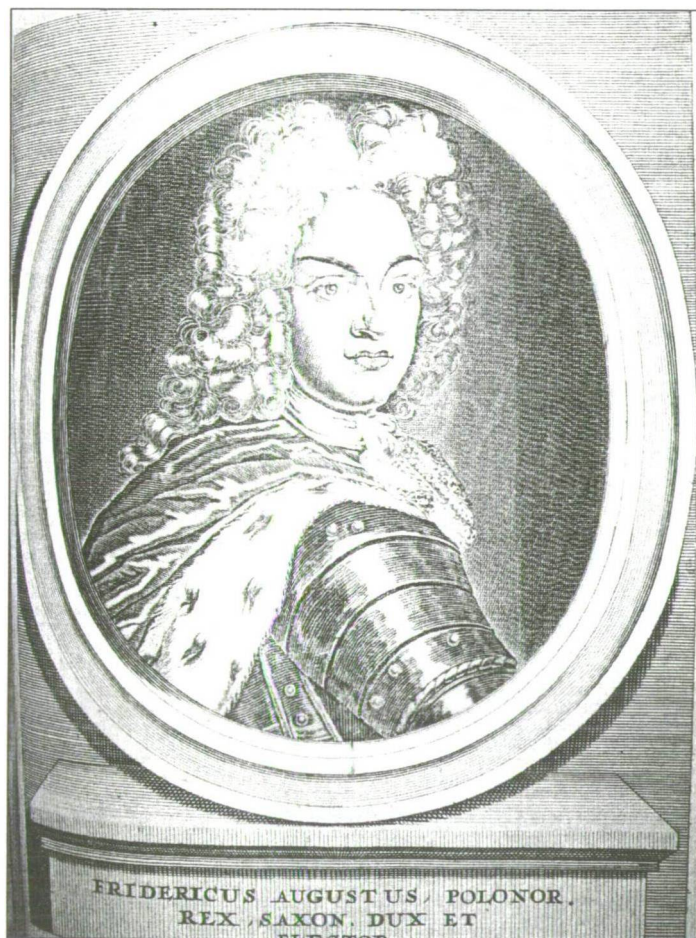
XII. Károly svéd király (1697–1718)

Szaniszló (Stanisław Leszczyński) lengyel király (1704–1709, 1733–1736)

I. Péter orosz cár (1682–1725)

II. Frigyes (Erős) Ágost szász herceg, választófejedelem, lengyel király
(1697–1706, 1709–1733)

II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem (1704–1711), a magyarországi
konföderáltak vezére (1705–1711)

FÖLDRAJZI NEVEK JEGYZÉKE

A jegyzék csak a legfontosabb és a legtöbbször előforduló neveket tartalmazza. A dokumentumokban felbukkanó, gyakran több nyelven is megnevezett névalakokat is szerepeltettük. Nehezítette a helyzetünket a jegyzék összeállítása az a körülmény, hogy Közép- és Kelet-Európa államainak a határa a 16–17. században többször is változott. (A későbbi évszázadokban sem volt ez másképpen!) Ezért arra törekedtünk, hogy a cirill, „a lengyel” és a latin írásformák – nem feledve a korabeli magyar elnevezéseket sem – egyaránt megjelenjenek a névjegyzékben. A tájékozódást elősegítendő, megadtuk a helységek és a különböző tereptárgyak mai előfordulási helyét, illetve a történelmi eseményekben fontosabb szerephez jutott helységek, történetföldrajzi egységek beazonosítási „koordinátáit”.

A jegyzékben alkalmazott rövidítések magyarázata:

- A – Ausztria
- BY – Belorusszia
- BG – Bulgária
- CZ – Csehország
- EST – Észtország
- F – Franciaország
- GR – Görögország
- PL – Lengyelország
- LV – Lettország
- LT – Litvánia
- H – Magyarország
- D – Németország
- I – Olaszország
- RUS – Oroszország
- RO – Románia
- S – Svédország
- SK – Szlovákia
- TR – Törökország
- UA – Ukrajna
- YU – Szerbia-Montenegro

Alsószinovicka, Szinyevidnoje – UA, falu a Kárpátokban
Altmark, Stary Targ – PL, kistelepülés Észak-Lengyelországban, Malborktól délre
Alt-Ranstädt – D, Lipcse melletti település
Bagaria, Bogoria – PL, Sandomierztől nyugatra fekvő kisváros
Bahcsiszeráj – UA, a Krími Kánság fővárosa
Bákó, Bacău – RO, város a Szeret (Siret) folyó mentén
Bar – UA
Bártfa, Bardejov – SK
Batog, Batoň – UA, falu a Déli-Bug partján, Braclavtól délre
Bécs, Vienna, Wien – A
Belaja Cerkov, Bjela Cerkwa, Bjela Cirkov – UA, kozák ezredközpont
Belz, Belz – UA, Nyugati-Bug menti kisváros
Bereck, Brețcu – RO
Beregszász, Beregovo – UA
Beresztecsko, Beresteczko – UA, kisváros Lvovtól északkeletre
Berezina, Berezyna folyó – BY, a Dnyeper jobboldali mellékfolyója
Berlin, Berolin – D
Biecz – PL
Bihov, Bychow – BY, kisváros a Dnyeperen Kijevtől északra
Bohnya, Bochnia – PL, sóbányászatáról híres település, Krakkótól keletre
Boriszov, Borisow – BY, Berezina menti kisváros
Boszporusz tengerszoros – TR
Brassó, Kronstadt, Brașov – RO
Bréma, Bremen – D
Breszt, Brestia, Breść Kujawski – PL
Breszt, Brestia, Breść Litewski, Bresch – BY, Nyugati-Bug menti város
Brezán, Brezna, Brzeźany, Berezsani – UA, kisváros Lvovtól délkeletre
Brock, Brok – PL, átkelőhely a Nyugati-Bug folyón, Varsótól északkeletre
Bromberg, Bydgoszcz – PL
Brünn, Brno – CZ
Buda, Ofen – H
Calais – F
Cecora, Țuțura – RO
Chocim, Hutin, ma: Hotin – UA, kisváros a Dnyeszter folyó partján
Cholm, Chełm – PL, város Lublintól keletre

Częstochowa, Csensztouhou - PL, híres kegyhelyéről (pálos kolostor) ismert város

Csarnóc, Csernovitz, Csernovci - UA, város a Felső-Pruton

Csauszi, Czausi - BY, kozák ezredközpont Mogiljovtól keletre

Cserkasszi, Czerkassi - UA, kozák ezredközpont a Dnyepernél, Kijevtől délre

Csornyigov, Czernihow, Csernigiv - UA, kozák ezredközpont, Kijevtől északra

Csigin, Czihirin, Czehrin, Csihirin - UA, a kozák had, a Zaporozsjei Had fővárosa, a Dnyeper jobbpartján

Csmelou, Csmelov, Ćmielów - PL, település a Visztula balpartján, Zawichost átkelőhelytől nyugatra

Csornij Osztrov, Czarny Ostrow, Csernij Osztriv - UA, kisváros a Déli-Bugnál

Danzig, Dancka, Gdańsk - PL, Balti-tengeri kikötőváros

Davidgorodok, Dawidgródek - BY

Debrecen - H

Déli-Bug, Juzsnij-Buh folyó - UA, Fekete-tengerbe ömlő folyó

Deulino, Divilino - RUS

Dnyeper, Dniepr folyó - UA legnagyobb folyója, a Fekete-tengerbe ömlik

Dnyeszter, Dniestr folyó - UA, Fekete-tengerbe ömlő folyó

Dobrzyń - PL

Dorogobuzs, Dorohobuz - RUS, kisváros Szmolenszktől keletre

Dorpat, Derpt, Tartu - EST

Drezda, Dresden - D

Drisza - BY

Drohiczyn - PL

Druja - BY, Dvina menti település

Dubiecko - PL

Dunajec folyó - PL, a Visztula jobboldali mellékfolyója

Dunkerque - F

Dünaburg, Dvinaburg, Daugavpils - LV

Düna, Dvina, Daugava folyó - RUS, BY, LV keresztül a Balti-tengerbe folyik

Eger - H

Elbing, Elbląg - PL

Eperjes, Prešov - SK

Ermland, Erdmanland, Warmia - PL, Olsztyn, Lidzbark térsége

Érsekújvár, Nové Zámky - SK
Észtország, Estland, Estonia - a Finn-öböl - a Narva folyó - a Peipusz-tó
(Csúd-tó) - Livónia (Livland) - a Balti-tenger által határolt terület
Fehérhegy, Bela Hora - CZ
Ferrara - I
Fogaras, Făgărași - RO
Frauenburg, Frombork - PL, kicsiny kikötőváros Gdańsktól keletre
Glinyani, Gliniany - UA, kistelepülés Lvovtól keletre
Glogau, Glogówek - PL
Gniew - PL, Alsó-Visztula menti kistelepülés
Gnyezna, Gniezno - PL, érseki székhely, Poznańtól északkeletre
Golamb, Gołab - PL, falu Lublintól északnyugatra, a Wieprz folyó balpartján
Gomel, Homel - BY, város a Szozs folyón
Goriny folyó, Goriń - UA, BY, a Pripjaty jobboldali mellékfolyója
Goscsa - UA
Grimajlov, Grimailow - UA
Grodno - BY, Nyugati-Bug menti város
Guzow - PL, falu Radomtól nyugatra
Gyikoje polje (Vadmező) - a Dnyeper alsó folyásánál elterülő, a 16-17.
században lakatlan sztyeppe
Gyógy, Geoagiu - RO
Gyulafehérvár, Fehérvár, Alba Iulia - RO, Maros menti város, Erdély
„fővárosa”
(Hajdú)Böszörmény - H
(Hajdú)Nánás - H
Halics, Halicz - UA
Hamburg - D
Hidegpatak, Sztudeny - UA, falu a Kárpátokban
Homonna, Humenné - SK
Hosszúmező, Cimpulung la Tisa - RO
Iszka, Izki - UA
Ivangorod, Iwangród - EST, Narva város tengerfelőli erődje
Jam Zapolszkij, Jam Zapolsky - RUS, Pszkovtól délkeletre található falu
Jaroszlavl, Jarosław - PL, San menti település
Jasi, Jassy, Jászvásár, Iași - RO
Jenő, Borosjenő, Ieneu - RO

- Kalisch, Kalisz - PL, nagy-lengyelországi város, Poznańtól délkeletre
 Kamenyec-Podolszk, Kamieniec-Podolsk, Kamenyec-Podolszkij - UA, a
 Dnyeszter bal partján fekvő város
 Kanyev, Kaniew - UA, kozák ezredközpont, Dnyeper menti város, Kijevtől
 délre
 Kassa, Kaschau, Košice - SK
 Kerelöszentpál, Sînpaul - RO
 Kézdivásárhely, Țirgu Secuiesc - RO
 Kiejdany, Kedajnaj - LT, Kaunasztól északra fekvő város
 Kijev, Kiów, Kijiv - UA, Rusz történelmi fővárosa a Dnyeperen
 Kirchholm - LV, Dvina menti falu, Rigától délkeletre
 Kisszeben, Sabinov - SK
 Kliszow - PL, kistelepülés Krakkótól északkeletre
 Kodak, Kudak - UA
 Kolo - PL, város Nagy-Lengyelországban, a Warta folyón
 Kolozsvár, Clausenburg, Cluj - Napoca - RO
 Konin - PL, város Nagy-Lengyelországban, a Warta folyón
 Konstantinápoly, Sztambul, Istambul, - TR
 Konsztantyinov, Konstantynów - UA
 Korec - UA, a volhíniai Lucktól keletre fekvő kisváros,
 Korszuny, Korsuń - UA, kozák ezredközpont a Dnyeper jobb partján
 Kowno, Kovno, Kaunasz - LT
 Königsberg, Królewiec, Kalinyingrád - RUS, az egykori Porosz Hercegség
 fővárosa
 Kövesliget, Dragovo - UA, falu a Kárpátokban
 Krakkó, Cracovia, Krakau, Kraków - PL, Kis-Lengyelország fővárosa,
 koronázóhely
 Kréta, Ireklion - GR
 Kujávia, Kujawia - PL
 Kulikov, Kulikow - UA
 Kurland, Curland - LV, a Balti-tenger - a Rigai-öböl nyugati partja által
 határolt, a Nyugati-Dvina folyótól délre eső területek kb. Dvinaburgig
 (Daugavapilsig) terjedően. Jelentősebb városai: Jelgava (Mitau), Liepaja
 (Libau)
 Kurukov, Kurukow, Krjukov - UA
 Labiau, Labiawa, (ma: Poleszk) - RUS, Königsberggtől (a mai Kalinyingrádtól)

keletre fekvő kisváros
Landshut, Łańcut – PL, Rzeszówtól keletre fekvő kistelepülés
Leignitz, Legnica – PL, sziléziai kisváros
Łęczycza – PL, a mai Łództól északnyugatra fekvő kisváros
Leszno – PL, nagy-lengyelországi város, Poznańtól délre
Lipcse, Lipsiae, Leipzig – D
Livónia, Livland, Inflanty – a Rigai-öböl – Észtország – a Csúd-tó – Kurland
által határolt terület
Lowicz – PL, kisváros Varsótól nyugatra
Lőcse, Levoča – SK
Lublin – PL
Lubló, Lubowla, Lubovňa – SK
Luck, Łuck – UA, volhíniai város a Sztir folyón
Lvov, Ilvo, Lwów, Leopolsz, Lemberg, Lviv – UA, Vörös-Rusz (Russia
Rubra) „fővárosa”
Magerov, Magierów – UA
Marienburg, Malbork – PL, jelentős – egykori porosz – város a Visztula
deltavidékén
Mazovia, Mazowsze – PL, Varsó és környéke
Medgyes, Mediaș – RO
Medzsibozs, Merzebur, Międzyboż – UA, Déli-Bug menti helység
Memel, Klaipėda – LT, Balti-tengeri kikötőváros
Mezirycz, Mezsirics – UA
Międzyrzecz – PL
Mińsk Mazowski – PL, kisváros Varsótól keletre
Minszk, Mińsk – BY, Belorusszia fővárosa
Mitau, Mitawa, Jelgava – LV, Kurlandia központja
Mogiljov, Mohilo, Mohilew – BY, Dnyeper menti város
Moidlbositze – PL
Moszkóvia = Oroszország
Moszkva, Moskwa, Moscou – RUS
Msztyszlavl, Mścisław – BY, város Mogiljovtól keletre
Munkács, Mukacsevo – UA
(Nagy)Ecsed – H
(Nagy)Kálló – H
Nagy-Lengyelország – PL nyugati része Poznań központtal

Nagyszombat, Trnava – SK
Nándorfehérvár, Landor-Fejérvár, Belgrád, Beograd – Szerbia
Narew folyó – PL, a Visztula jobboldali mellékfolyója
Narva – EST
Neisse, Nysa – PL, sziléziai kisváros
Nevel, Newel – BY
Notec, Noteć folyó – PL, a Warta jobboldali mellékfolyója
Novgorod – RUS
Nowodwor, Nowy Dwor – PL, a Visztula és a Narew folyók találkozásánál fekvő város
Nowy-Bihow, Novi Bihou, Novij-Bihov – BY, kisváros a Dnyeperen, Kijevtől északra
Nowy Korczyn – PL (Kis-Lengyelország), falu Krakkótól északkeletre, a Visztula balpartján
Nürnberg, Norimberg – D
Nyeman, Niemen, Nemunas folyó – BY, LT át a Balti-tengerbe ömlik
Nyezsín, Nieżyn – UA, kozák ezredközpont, Kijevtől északkeletre
Ocsakov, Oczakow – UA, Fekete-tengeri kikötő
Odera, Odra, Oder folyó – PL, D a Balti-tengerbe torkollik
Ojtozi-szoros – RO
Oliva, Oliwa, – PL, Gdańsk külvárosa
Opatowiec – PL
Oppeln, Opole – PL, sziléziai város
Orsa, Orsza – BY, Dnyeper parti város
Oświęcim, Auschwitz – PL, Krakkótól nyugatra fekvő város
Ökörmező, Mezsgorje – UA, falu a Kárpátokban
Ösel, Ozylia, Saaremaa sziget – EST
Padua, Padova – I
Perejaszlavl, Perejaslaw – UA, kozák ezredközpont a Dnyeper bal partján
Peremisle, Premisli, Przemyśl – PL, San folyó menti város
Pernau, Pernawa, Parnu – EST
Pilica folyó – PL, a Visztula baloldali mellékfolyója
Pillau, ma: Baltiyszk – RUS, Balti-tengeri kikötő
Pinszk, Pinsk – BY, Pripjaty menti település
Piotrków – PL
Płock – PL, püspöki székhely a Visztula mentén

Pocsaj – H
Podleszje, Podlasie – PL, a Nyugati-Bug-Narew folyók közötti vidék
Podólia, Podolia, Podolya, Podolja – UA, a Dnyeszter és a Déli-Bug folyók közötti terület
Poljanovo, Poljanowo – RUS, falu Szmolenszktól keletre
Polock – BY, Dvina menti város
Polonnoje – UA
Poltava, Poltawa – UA, kozák ezredközpont a Dnyeper bal partján
Pomeránia, Pommern, Pomorze (Tengermellék) – D, PL, a Balti-tenger partvidéke, Oderán inneni (Stralsundtól Szczecinig) és Oderán túli (Szczecintől Łęborkig), azaz Elő- és Hátsó-Pomerániából álló terület
Poznań, Posen – PL, Nagy-Lengyelország „fővárosa”, a Warta folyó partján
Pozsony, Pressburg, Bratislava – SK
Pripjaty folyó, Pripjac – BY, UA, a Dnyeper jobboldali mellékfolyója
Priszlóp, Pereszlő – UA, kistelepülés a Kárpátokban
Proszowice – PL, kisváros Krakkótól északkeletre
Prussia, Borussia, Prussy, Poroszország (16-17. sz.) – PL, RUS
Pрут folyó – UA, RO, a Duna baloldali mellékfolyója
Przedbórz – PL, átkelőhely a Pilica folyón
Przeworsk – PL
Pszkov, Pskow – RUS, kereskedőváros a Velikaja folyón
Pultuszk, Pułtusk – PL, átkelőhely a Narew folyón Varsótól északra
Radnót, Iernut – RO
Rakow – PL
Revel, Reval, Tallin – EST, fő- és kikötőváros a Balti-tenger partján
Riga – LV, fő- és kikötőváros a Dvina (Daugava) folyó torkolatában
Rimaszombat, Rimavská Sobota – SK
Románvásár, Roman – RO
Sambor, Zambor, Szambor – UA, kistelepülés Lvovtól délnyugatra
Samogitia, Żmudź, Zsemajtia – LT, a korabeli Litvánia tengerpartig terjedő északnyugati része, Kurland és a Porosz Hercegség közötti terület
San folyó – PL, a Visztula jobboldali mellékfolyója
Sandomierz – PL, Visztula menti város
Sárospatak – H
Schweidnitz, Świdnica – PL, sziléziai kisváros
Segesvár, Sighișoara – RO

Semigallia – LV, Kurland keleti része
 Sieniawa – PL, a San folyó melletti település
 Skole, Szkole – UA, kisváros a Kárpátok külső lejtőjén
 Szlonim, Slonym – BY, kisváros Grodnotól délkeletre
 Staszów – PL, kisváros Sandomierztől keletre
 Stettin, Szczecin – PL, kikötőváros az Odera torkolatában
 Stockholm – S
 Strasbourg – F
 Strij, Stry, Sztrij – UA, kisváros a Kárpátokban
 Stumsdorf, Sztumska Wieś – PL, falu Észak-Lengyelországban, Malborktól délre
 Szamosújvár, Gherla – RO
 Szandec, Sądcew – PL,
 Szandova Visnya, Sądowa Wisznia – UA, falu Lvovtól nyugatra
 Szanok, Sanok – PL, kisváros a San partján
 Szatmár, Satu Mare – RO
 Szeben, Nagyszeben, Hermannstadt, Sibiu – RO
 Székelyhid, Săcueni – RO
 Szepesség, in comitatu Scepusiensi – SK
 Szeradz, Siradien, Sieradz – PL, város a Warta felső szakaszán
 Szeverszk, Sewersk – RUS
 Szilágysomlyó, Șimleu Silvaniei – RO
 Szinevér, Szinyevir – UA, falu a Kárpátokban
 Szinope, Sinope – TR
 Szluck, Słuck – BY, város Minszktől délre
 Szlucs, Slucz folyó – UA, BY, a Goriny jobboldali mellékfolyója
 Szmolenszk, Smolensk – RUS, város a Dnyeper felső szakaszán
 Sznyatin, Sniatin – UA
 Szozs, Soz folyó – RUS, BY, a Dnyeper baloldali mellékfolyója
 Sztarodub, Starodub – RUS, kisváros Brjanszktól délnyugatra
 Sztolbovo, Stolbowo – RUS
 Szucsava, Suceava – RO
 Tarnova, Tarnów – PL, kis-lengyelországi város, Krakkótól keletre
 Tatros, Țîrgu Trotuș – RO
 Temesvár, Tömösvár, Timișoara – RO
 Ternopol, Tarnopol – UA, Lvovtól keletre fekvő város

Thorn, Toronya, Toruń - PL, Visztula parti város
Tokaj - H
Torda, Turda - RO
Toropec, Toropecz - RUS, Polocktól északkeletre fekvő kistelepülés
Trembowla, Trimbolna, Terebovlja - UA, kistelepülés Tarnopoltól délre
Trocki, Trakai - LT, középkori erődváros Vilnótól nyugatra
Troppau, Opava - PL, sziléziai kisváros
Turow, Turow - BY
Tverj - RUS
Tyczyn - PL, kisváros Délkelet-Lengyelországban, Rzeszówtól délre
Ujście - PL, nagy-lengyelországi kistelepülés, a Noteć folyó partján
Ungvár, Uzsgorod - UA
Uppsala - S
Úrmező, Ruszkoje Polje -UA, falu a Kárpátokban
Uzon, Ozun - RO
Várad, Nagyvárad, Oradea - RO
Varsó, Varsovia, Warszawa - PL
Velence, Venezia - I
Velikije Luki, Welky Luki - RUS
Vilno, Wilno, Wilna, Vilnius - LT, a nagyfejedelemség fővárosa a Nerisz folyó partján
Visk, Viskovo - UA, falu a Felső-Tisza vidékén
Viszlóka, Wislok folyó - PL, a Visztula jobboldali mellékfolyója
Visztula, Wisla folyó - PL legnagyobb folyója, a Balti-tengerbe ömlik
Vityebszk, Witebsk - BY, Dvina menti város
Vlachia - RO (a források felváltva használják ugyanezt a megjelölést Moldvára és Havasalföldre.)
Vlagyimir, Wladimir, Vlagyimir-Volinszkij - UA, a Nyugati-Bug forrásvidékén levő város
Volhinia, Wolhynia, Wolyń, Voliny - UA, a Nyugati-Bug - Pripjaty - Goriny folyók közötti terület
Volkoviszsk, Wołkowysk - BY, a Felső-Nyemanon található kistelepülés
Vörös-Rusz, Russia Rubra, Czerwona Ruś (- Rusz) - UA, Lviv (Lvov)és környéke
Warka - PL, átkelőhely a Pilicán, Varsótól délre
Warta folyó - PL, az Odera jobboldali mellékfolyója

- Wehlau, ma: Welawa, Znamenszk - RUS, Kalinyingrádtól keletre a Pregola folyó partján
- Weissenstein, Paide - EST
- Werden - D
- Wieliczka - PL, sóbányászatáról ismert, Krakkó melletti település
- Wieluń - PL
- Wieprz folyó - PL, a Visztula jobboldali mellékfolyója
- Wismar - D
- Wojnicz - PL, kis-lengyelországi település, Krakkótól keletre
- Wroclaw, Wratistlaw, Boroszló, Breslau - PL, Odera menti város, Szilézia „fővárosa"
- Zakroczin, Zakroczym - PL, átkelőhely a Visztulán Varsótól északnyugatra
- Zamoszty, Zamostia, Zamość - PL, kis-lengyelországi város, Lublintól délkeletre
- Zaporozsje, Zaporozje, Zaporizzsja - UA, fordításban: za porogi = a zuhogók mögötti terület, vagyis a Dnyeper alsó szakaszán levő zuhogók mögötti térség. Itt számtalan ágra bomlott a folyó. Láp és mocsárvilág által védett szigetei kiváló búvóhelyet adtak a feudális kötöttségektől szabadulni vágyó kozákoknak.
- Zaszlavl, Zasław - UA
- Zator - PL
- Zavikost, Zawichost - PL, átkelőhely a Visztulán, Sandomierztől északra
- Zavolocsje, Zawoloczje - RUS
- Zborov, Zborow - UA, kistelepülés Lvovtól keletre
- Zsolkva, Żółkiew - UA, kistelepülés Lvovtól északra
- Zsoltije Vodi, Żółte Wody - UA, kistelepülés Dnyepropetrovszktól nyugatra

A RZECZPOSPOLITA (LENGYEL-LITVÁN NEMESI KÖZTÁRSASÁG) „KORMÁNYA” A 17-18. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Wielki marszałek koronny = korona(= lengyel) főmarsall

Lubomirski Jerzy Sebastian (1650 – 1664)

Lubomirski Stanisław Herakliusz (1676 – 1702)

Lubomirski Józef Karol (1702 február – 1702 december)

Bieliński Kazimierz Ludwik (1702 – 1713)

Wielki marszałek litewski = litván főmarsall

Radziwiłł Aleksander Ludwik (1637 – 1654)

Zawisza Krzysztof (1654 – 1669)

Wielki kanclerz koronny = lengyel főkancellár

Ossoliński Jerzy (1643 – 1650)

Leszczyński Andrzej (1650 – 1652)

Koryciński Stefan (1652 – 1658)

Prażmowski Mikołaj (1658 – 1666)

Denhoff Jerzy Albert (1688 – 1702)

Tarlo Karol (1702 szeptember – november)

Załuski Andrzej Chryzostom (1702 – 1711)

Szembek Jan (1712 – 1731)

Wielki kanclerz litewski = litván főkancellár

Radziwiłł Albrycht Stanisław (1623 – 1656)

Pac Krzysztof Zygmunt (1656 – 1684)

Podkanclerz koronny = lengyel alkancellár

Leszczyński Andrzej (1645 – 1650)

Radziejowski Hieronim (1650 – 1652)

Trzebicki Andrzej (1652 – 1658)

Prażmowski Mikołaj (1658)

Leszczyński Bogusław (1658 – 1660)

Leszczyński Jan (1660 – 1666)

Podkanclerz litewski = litván alkancellár

Sapieha Kazimierz Leon (1645 – 1656)

Pac Krzysztof Zygmunt (kinevezve 1656-ban, de a szejm nem erősítette meg tisztségében)

Naruszewicz Aleksander Krzysztof (1658 – 1668)

Podskarbi koronny = lengyel kincstartó

Leszczyński Bogusław (1650 – 1658)

Krasiński Jan Kazimierz (1658 – 1669)

Lubomirski Hieronym Augustyn (1692 – 1702)

Leszczyński Rafał (1702 – 1703)

Przebendowski Jan Jerzy (1703 – 1729)

Podskarbi litewski = litván kincstartó

Gosiewski Wincenty Korwin (1652 – 1662)

Marszałek królewski = (királyi) udvari marsall

Opaliński Łukasz (1650 – 1662)

Marszałek książęcy = (fejedelmi) udvari marsall

Zawisza Krzysztof (1649 – 1654)

Łacki Teodor (1654 – 1683)

Wielki hetman koronny = korona (= lengyel) főhetman

Potocki Mikołaj (1646 – 1651)

(nincs betöltve Potocki M. halála után)

Potocki Stanisław (1654 – 1667)

Jablonowski Stanisław jan (1683 – 1702)

Feliks (Szcześny) Potocki (1702. május 1 – május 15.)

Lubomirski Hieronym Augustyn (1702 – 1706)

Sieniawski Adam Mikołaj (1706 – 1726)

Wielki hetman litewski = litván főhetman

Kiszka Janusz (1646 – 1653)

Radziwiłł Janusz (1654 – 1655)

Sapieha Paweł Jan (1656 – 1665)

Polny hetman koronny = lengyel nagyhetman

Kalinowski Marcin (1646 – 1652)

Potocki Stanisław (1652 – 1654)

Lanckoroński Stanisław (1654 – 1657)

Lubomirski Jerzy Sebastian (1657 – 1664)

Feliks (Szczęsny) Potocki (1692 – 1702)

Lubomirski Hieronim Augustyn (1702)

Sieniawski Adam Mikołaj (1702 – 1706)

Rzewuski Stanisław Mateusz (1706 – 1726)

Polny hetman litewski = litván nagyhetman

Radziwiłł Janusz (1646 – 1654)

Gosiewski Wincenty Korwin (1654 – 1662)

Pac Michał Kazimierz (1663 – 1667)

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

(Témánk szempontjából csak a fontosabb személyekről adunk tájékoztatást.)

Alekszej Mihajlovics Romanov (1629 – 1676) – Oroszország cárja 1645-től. 16 évesen került a trónra teljes árvaként. Kormányzásában rokonainak és tanárainak a hatása érvényesül. A legbékésebb cárnak titulálták már életében is. Ennek ellenére súlyos belső zavargások (só-, rézlázadás, a Razin-féle parasztháború) és hosszantartó háborúskodások (1654-67 orosz-lengyel, 1655-61 orosz-svéd háború) nehezítették uralkodását.

Apafi István – Apafi Mihály fejedelem testvére, akit II. Rákóczi György kezesként hagyott Jerzy Lubomirski nagyhetmannál (1657), amíg az 1,2 millió lengyel forint hadisarcot meg nem fizeti. (A hadisarc kiegyenlítésére nem került sor, egy évtizednyi „raboskodás” után került haza Erdélybe, az ugyan-csak kezes Gyerőfi Györggyel együtt.)

Apafi Mihály (1632 – 1690) – Apafi György küüllői főispán és Petki Borbála fia. Fiatalon részt vett az 1657. évi hadjáratban, tatár rabságba esett. Négy évi raboskodás után térhetett haza, s a Porta parancsára az erdélyi rendek fejedelemmé választották 1661-ben. A hatalmát elvitató és a Habsburgok támogatását élvező Kemény Jánossal és híveivel a nagyszöllősi csatában (1662. január 22.) számolt le. 1674-ben lengyel királyjelöltként említették. A Magyarországról vallási meggyőződésük miatt lakóhelyüket elhagyni kényszerülő menekülteket befogadta Erdélybe (sárospataki tanárok, diákok), a Bethlen-kollégiumot a romba döntött Gyulafehérvárról Nagyenyedre helyezte át. Buda felszabadítása után, 1687-ben titkos szerződéssel biztosította a császári hadak erdélyi bevonulását, elszállásolását, élelmezését. Felesége halálának (1688) és a császári hadak nyílt okkupációjának hatására visszavonult a politikai élettől, idejét a könyveinek meg az óragyűjteményének szentelte. Fogaras várában érte a halál.

August Friedrich I. von Wettin (1670 – 1733) – Fiatal korában hosszú időt töltött Franciaországban a hadművészet tanulmányozásával, a Szent Liga törökellenes harcaiban részt vett, 1696-ban a Magyarországon harcoló hadak főparancsnokának nevezték ki. 27 évesen, a lengyel királyválasztás előtt két héttel Baden-Wienben Keresztély Ágost győri püspöknél (a szász Christian August von Sachsen-Zeitz-nél) katolizált. I. Frigyes Ágost szász választófejedelemet I. Lipót császár és I. Péter orosz cár hathatós támogatásával – a francia befolyást megaka-

dályozandó - lengyel királlyá - litván nagyfejedelemmé választotta a Rzeczpospolita nemessége 1697-ben. II. Ágost néven uralkodott új országában, hogy a Jagelló-dinasztiához való „kötődését” hangsúlyozza (a dinasztia utolsó királya Zsigmond Ágost volt). Szavakban, tervezésekben (Konstantinápoly felszabadítása, a Jeruzsálemi Királyság megalapítása stb.) óriási, cselekedeteiben kevésbé sikeres uralkodó volt. A Lengyelországba menekült II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós elfogatására I. Lipót kérésére parancsot adott, de Sieniawski-éknál való „illegálisukat” tétlenül tudomásul vette. Meggondolatlan döntésével nemcsak hogy évtizedekre háborúba sodorta a Lengyel-Litván Köztársaságot (Svédország, Oroszország, Oszmán Birodalom ellenében), hanem a belpolitikai egységet is megbontotta, a nemesség politikai pártokra (konföderációkra) való szakadásának a korszaka innen veszi a kezdetét.

Bakos Gábor - lovasparancsnok az 1657-es lengyelországi hadjáratban.

Barcsai Ákos (1619 - 1661) - Erdélyi nagybirtokos, lugosi és karánsebesi bán, a Rákóczi-család bizalmasa. II. Rákóczi György lengyel hadjárata idején Erdély egyik megbízott vezetője (locumtenens). 1658-ban a török a hatalmához makacsul ragaszkodó Rákóczi ellenében fejedelemségre emelte. Hatalmáról 1660-ban lemondott, Kemény János parancsára letartóztatták. Bethlen Miklós szavaival folytatva: „Barcsaira reá méne, és magát Gáspár és András öccsével a fejedelemségből s e világból kitudá.” (Bethlen Miklós élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei (Szöveggyűjtés és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája) Bp., 1980. 566.)

Barcsai Gáspár - Barcsai Ákos erdélyi fejedelem testvéröccse. Részt vett a lengyelországi hadjáratban mint lovasezred parancsnok. Őt és katonáit - Bethlen Jánossal együtt - Krakkó védelmére hagyta vissza II. Rákóczi György. A fejedelem kapitulációja után 1657 augusztus végén csapataival sértetlenül hazatért Erdélybe.

Barkóczi István - A Szelepcsényi György királyi kancellár (1644-1666), kalocsai érsek (1657 - 1666) vezette delegáció tagja. Ez a küldöttség 1657 februárjában II. Rákóczi Györgyöt már Lengyelországban győzködte a hadjárat félbeszakítására a Szepesség visszaadása és a krakkói vajda cím használata fejében.

Báthori (Báthory) András - Báthori András és Majláth Margit fia, 1578-tól Báthori István király Lengyelországban, a pultuski jezsuita kollégiumban tanítatja. Kiváló képességei alapján egyházi karriert futott be. Marcin Kromer warmiai püspök, a híres történész, warmiai kanonokká választtatta. 1584-ben a

király nagybátyja XIII. Gergely pápához küldte az európai törökellenes koalíció létrehozásának feltételeinek a megbeszélésére. A Rzeczpospolita csatlakoztatásának reményével XIII. Gergely pápa címekkel és rangokkal halmozta el a 21 éves ifjút. Kinevezte apostoli protonotariussá, engedélyezte, hogy a warmiai püspök koadjutora lehessen, 1584 júliusában a bíbornoki kalapot is megkapta. Lengyelországból 1599-ben tér haza Erdélybe, amikor unokatestvére, Báthori Zsigmond lemond a javára a fejedelemségről. A havasalföldi vajdától, Mihálytól elszenvedett sellenberki vereség (1599. október 28.) után, menekülés közben a székelyek meggyilkolták a bíboros-fejedelmet november 3-án.

Báthori (Báthory) Grizeldisz – Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem testvére, Jan Zamoyski kancellár felesége.

Báthori (Báthory) István, somlyói (1533 – 1586) – Báthori István erdélyi vajda és Telegdi Katalin fia. Tanítatásáról Várdai Pál esztergomi érsek és I. Ferdinánd magyar király gondoskodott, Erdélybe csak 1551-ben tért vissza. János Zsigmond választott magyar király szolgálatában állt, 1564-ben elnyerte a váradi főkapitányságot. János Zsigmond halála után, 1571-ben Gyulafehérváron fejedelemmé választották a rendek, amit a szultán megerősített, de Miksa magyar király nem ismert el. A király támogatottja, Bekes Gáspár fegyverrel akarta lemondásra bírni Báthorit, ám a kerelőszentpáli ütközetben döntő vereséget szenvedett (1575), Lengyelországba menekült. Amikor Báthori Istvánt lengyel királynak megválasztották és megkoronázták (1576. május 1.), Bekes Gáspárnak, a politikai ellenfelének, az Erdélyből száműzött antitrinitárius főúrnak megbocsátott és szolgálatába fogadta. Sőt, az orosz hadjárataiban az erdélyi seregek fővezérségét is rábízta. Erdély fejedelme címét mindvégig, 1586-ig megtartotta, a Krakkóban működő erdélyi kancellária, illetve a megbízott vajda, Kristóf testvérbátyja révén „napi” kapcsolatban állt szülőföldjével. A Jagelló Annával – I. (Öreg) Zsigmond király és Bona Sforza lányával – kötött házassága gyerektelen maradt. Kedvenc vadászhelyén, Grodnoban (Belorusszia) érte a halál.

Báthori (Báthory) Zsófia (1629 – 1680) – A Báthori-család utolsó képviselője a somlyói Báthori András és második feleségének, Zakrzewska Annának a lánya volt. Apja talán már 1635-ben meghalt, 1643-ban – a kálvinizmusra áttérve – II. Rákóczi Györgyhez feleségül ment. (A katolikus hit elhagyása nem lehetett egyszerű döntés Báthori Zsófiának, hiszen anyja, Zakrzewska Anna lengyel származású katolikus volt.) Férje, II. Rákóczi György halála után rekatolizált.

Beauplan Guillaume de la Vasseur (kb. 1600 – 1673) – Francia hadmérnök és kartográfus. A lengyel király felkérésére a Dnyeper vidékére utazott munkájának elvégzésére. 1630-1648 között széltében – hosszában bejárta a változatos Ukrajnát, az akkoriban ténylegesen az ország „szélét” (kraj=valaminek a széle, végvidék) jelentő territoriumot. Benyomásairól értékes feljegyzéseket készített, memoár formájában Franciaországban publikálta.

Bercsényi Miklós (1665 – 1725) – a felaszabadító harcok résztvevője, Buda visszavívásánál (1686) kitüntette magát. Ung vármegye főispánja, a XIV. Lajos francia királlyal való kapcsolatfelvétel kezdeményezője. Letartóztatása elől Lengyelországba menekült, 1701 őszétől 1703 júniusáig Sieniawski Adam nagyhetman birtokain álnéven rejtőzködött Rákóczival együtt. A szabadságharc első percétől kezdve Rákóczi helyettesének számított, a kuruc hadsereg főgenerálisa. A detronizatio elkötelezett híve, az 1711-ben felajánlott amnesztiával nem élt. Lengyelországban, majd 1718-tól Rodostóban, a fejedelem oldalán a száműzöttek sanyarú életét választotta inkább.

Bethlen Ferenc (1601 – 1653) – Fehér vármegye főispánja, főudvarmester, a fejedelmi tábla tagja. A Rákócziak diplomatája.

Bethlen Gábor, iktári (1580 – 1629) – Bethlen Farkas és Lázár Druzsina fia, 1613-1629 között Erdély fejedelme. Korán elvesztette a szüleit, már 15 éves korában katonáskodásra adta a fejét. A Báthori Zsigmond-i uralkodás és G. Basta császári hadvezér rémuralma a „török párthoz” taszította. Hamar megtanulván a török nyelvet és elnyervén a temesvári, nándorfehérvári stb. pasák jóindulatát Bocskai István, Báthori Gábor fejedelmek török szakértője lett. 1613. október 23-án a török parancsára egybegyült erdélyi diéta Kolozsvárott Báthori Gábor helyébe őt választotta meg uralkodójának. Uralkodása alatt „híresült el” az ország Európában, de nemcsak a harmincéves háborúba való bekapcsolódása révén, hanem a gyulafehérvári akadémia, a fejedelmi rezidencia stb. kiépítése, felvirágoztatása által is.

Bethlen János (1613 – 1678) – Bethlen Gábor fejedelem udvari lovaskapitányának, Bethlen Farkas küüllői főispánnak a fia. Már két évesen árvaságra jutott, mostoha apja, Macskási Ferenc (Fehér megyei főispán) neveltette, iskoláztatta. 1649-ben a fejedelmi tábla ülnöke, 1651-ben Torda vármegye főispánja lett, innen 1656-ban Küüllő élére került. II. Rákóczi György bizalmi emberének számított, a végzetes lengyelországi hadjáratban Krakkóig jutott el. A fejedelem a lengyel koronázó város parancsnokává nevezte ki. A Rákóczi – Barcsai vitában és hatalmi csatározásokban az utóbbi pártján állt.

Barcsaitól nyerte el a kancellárságot, amelyet több mint 15 éven keresztül nem is adott ki a kezéből. Neves történetíróként is ismeri az utókor. Apafi Mihály felkérésére írta meg négy könyvben Erdély történetét.

Blandrata Giorgio – I. Öreg Zsigmond és itáliai felesége, Bona Sforza udvari orsvosa, majd lányuk és unokájuk (Jagelló Izabella, Szapolyai János Zsigmond) orvosa. Báthori István képvisezlője a királyválasztó országgyűlésen 1575-ben.

Czarniecki Stefan (1599 – 1665) – az 1655 – 1660-as északi háború hőse. A lengyel hadvezér katonai érdemeiért a kijevi várnagyságot, 1657-ben pedig a lvovi (Rusz) vajdaságot kapta meg.

Dahlberg Eryk – X. Károly Gusztáv svéd király tábori főszállásmestere, főterképésze. A kis-északi háború idején (1655 – 1660) mindvégig a király mellett tartózkodott és térképen rögzítette a király szálláshelyeit, vonulási irányát stb. A lengyel és a dán hadjáratáról készített térképe forrásértékű dokumentum.

Delagardie (De la Gardie) Magnus Gabriel (1622 – 1686) – 1655-től a livóniai svéd hadsereg tábornagya, egyidejűleg Livónia helytartója is. A svéd királyi tanács tagja.

Dolgorukij (Dolgorukov), Grigorij Fjodorovics (1656 – 1723) – másfél évtizeden keresztül – 1701 – 1706, 1709 – 1712, 1715 – 1721 – a lengyelországi ügyekért felelős vezető diplomata. Nagy érdemei voltak abban, hogy Lengyelországot mindvégig sikerült a svédellenes blokkban tartani.

Dolgorukij (Dolgorukov), Vaszilij Lukics (1670 – 1739) – az előbbi nagybátyja. 1706 – 1709 között ugyancsak Lengyelországban diplomatáskodott követi rangban. Később Dániába neveztek ki állandó követnek, ott 13 éven át (1707 – 1720) képviselte Oroszországot. Másfél éves francia külszolgálat után 1725-ben Stockholmba neveztek ki vezető diplomatának. 1727-ben saját kérésére hazatért, a szolgálattól visszavonult. Az imperatori egyeduralmat élesen kritizálta, az alkotmányos monarchia szószólójaként lépett fel. 1739-ben kivégezték.

Ferdinánd III. Habsburg (1608 – 1654) – II. Ferdinánd és Wittelsbach Mária Anna bajor hercegnő fia. 1625-től magyar, 1627-től cseh, 1636-tól német-római király. 1637 – 1657 között német-római császár. Jezsuiták nevelték és tanították, hét nyelven (német, latin, olasz, spanyol, francia, cseh, magyar) beszélt. Érdeklődése a filozófia és a zene felé fordult. Őt tartják az első, zenét komponáló Habsburg uralkodónak. Uralkodásának mottója: „Iustitia et pietate” volt.

Frigyes Vilmos (Friedrich Wilhelm) **Hohenzollern** (1620 – 1688) – brandenburgi választófejedelem és porosz herceg 1640-1688 között. Az 1655-1660-as északi háborúban többször szövetséget váltott, amelynek eredményeként területileg gyarapította országát. (XIV. Lajos szerint: „a hűtlen vazallusok leghűtlenebbje”)

Gaudi András (**Andreas**) – skót származású erdélyi hadvezér. A lengyel hadjárat során II. Rákóczi György Breszt várának védelmét bízta rá. Várad védője a török ellen 1658-1660-ban.

Girej II. Mehmed – a Girej (Giraj)-dinasztia tagja. Ebből a dinasztiából kerültek ki az Arany Horda utódállamának, a Krími Kánságnak uralkodói, kánjai a 15. század elejétől a 18. század végéig. Iszlám- és II. Mehmed-Girej kánok 1648-1654 között a kozákok oldalán, 1654 után pedig a lengyelek oldalán harcolt. Mehmed IV. Girej (Giraj) krími kán 1641 – 1644 és 1654 – 1666 között. (Az utolsó krími kánt Sahin-Girejt 1683-ban mondatta le II. Katalin cárnő.)

Golovin, Fjodor Alekszejevics (1650 – 1706) – híres diplomata. Őt tartják a modern orosz diplomácia megteremtőjének. A legjelentősebb diplomáciai sikerre az 1689. évi nercsinszki szerződés volt. Ez az első orosz-kínai nemzetközi szerződés, amely az Amur-vidéken lecsendesítette a háborút, az orosz-kínai határvonal rögzítésével a kereskedelmi útvonalak normálisan működhettek. Munkájának elismeréseképpen grófi címet kapott, Szibéria helytartóságát nyerte el. 1700 – 1706 között a Poszolszkij prikáz (Külügyi Hivatal = „Külügyminisztérium”) vezetője.

Golovkin, Gavriil Ivanovics (1660 – 1734) – I. Péter cár bizalmi embere, kancellár. A „Külügyminisztérium” vezetését 1706-ban, Golovin kancellár halála után vette át. A „posztyelnyicsij” rang tulajdonosa = szó szerint: belső kamarás, de inkább „a legbensőbb titkok ismerője” fordítással érzékeltethető szolgálata. 1718-tól a Poszolszkij prikáz helyébe lépő Külügyi Kollégium elnökeként (prezident Kollegiji Inosztrannih gyel) dolgozott.

Gonsiewski (**Gosiewski**) **Wincenty Korwin** (?-1662) – Litván főúr, a kozák háború (1648 – 1654) és az Oroszország ellen vívott háború (1654 – 1667) résztvevője. Kezdetben a litván tűzéréség irányítója, 1654-től a litván hadak főhetmanja.

Gordon Patrick – Skót származású zsoldoskapitány, előbb svéd, lengyel, majd orosz szolgálatban.

Göcs Pál – I. Rákóczi György követe Janusz Radziwiłł litván herceghez és a kálvinista Jerzy Niemiryczhez a nagy terv = a törökellenes háború kivitelezése ügyében.

Grondski Samuel – lengyel származású, unitárius vallású történétíró. II. Rákóczi György tanácsadója lengyel ügyekben, az erdélyi fejedelem hadjáratának résztvevője. *Historia belli Cosacco-Polonici* című munkája forrásértékű.

Grusa (Hrusza) Ivan – 1656-ban a Zaporozsjei Had követeként Erdélyben járt. Egy év múlva ezereskapitány, Hmelnickij 1657 nyarán bekövetkezett halála után a kozákság kancellárja lett.

Gyerőffy (Gyerőfi) György (1635 – 1694) – Erdélyi főnemes, akit II. Rákóczi György kezesül hagyott Jerzy Lubomirski lengyel nagyhetmannál 1657-ben addig, amíg az 1,2 millió lengyel forintnyi hadisarcot ki nem egyenlíti. (A hadisarc megfizetésére nem került sor, tíz évi „raboskodás” után, 1667 novemberében térhetett csak haza Erdélybe „Lancud várából”.)

Habasescu Grigorie – A II. Rákóczi Györgyhez csatlakozott moldvai hadak vezére (szerdárja) 1657-ben.

Habsburg Cecilia Renáta – IV. Vasa Ulászló lengyel király első felesége (1637-től).

Harsányi Jakab (1615 – 1677 körül) – II. Rákóczi György diplomatája a Portán. Az itt szerzett tapasztalatait később Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem szolgálatában hasznosította. A keleti ügyek szakértőjeként működött.

Hatzfeld Melchior (1593 – 1658) – Lengyelország megsegítésére indított Habsburg-segélyhad főparancsnoka (1657).

Hmelnickij Bogdan (Chmielnicki Bohdan – 1595 ? – 1657) – a kijevi és a jaroszlavlai jezsuitáknál szerezte műveltségét, latin és lengyel nyelvismeretét. Lajstromozott (regisztrált, kiváltságolt) kozákként, majd kozáktisztként szolgált a korszunyi ezredben. Közismertségét és népszerűségét annak köszönhetette, hogy a kozákokat jó anyagi feltételek mellett francia zsoldba szervezte a 30 éves háború idején. Ugyancsak IV. Ulászló lengyel király engedélyével látott hozzá 1647-1648-ban egy törökellenes támadó hadművelet előkészítéséhez, ami a lengyel országgyűlés (szejm) ellenállása miatt meghiúsult. Egyéni sérelmeit a lajstromozott és a lajstromból kimaradt, továbbá a szabad (szicsi) kozákok sérelmeivel ügyesen egybekötötte, s 1648-ban lengyelelles felkelést robbantott ki. A krími kánnal szövetkezve győzelmek sorozatát aratta, 1649-ben az egész Zaporozsjei Had hetmanává választották. Szorgalmazta az Oroszországgal való egyesülést, döntő szava volt az 1654 januárjában – márciusában végbement egyesülésnek. 1656 – 1657-ben viszont már élesen kritizálta Alekszej Mihajlovics cár külpolitikáját.

Hmelnickij Tyimofej (Tyimus, Timus, ? – 1653) – Bogdan Hmelnickij kozákhetman idősebb fia. A Zaporozsjei Had külpolitikai elszigeteltségét, illet-

ve a Lengyelország ellenében kirobbantott háborúját 1648-1654 között csak külső szövetségesekkel lehetett elkerülni, illetve folytatni. 1652-1653-ban ilyen célok miatt a török vazallus, de ortodox vallású Moldva is alkalmas országnak látszott. Lupu vajda és a kozáketman összeházasították gyermekeiket, Tyimofejt Roxandával. A kozák hadakat maga mögött érő Lupu arról álmódott, hogy Erdélyt és Havasalföldet Moldvával egyesíti. Erdélyt fenyegető veszélyre II. Rákóczi György reagált. Ostrom alá vette Moldva legerősebb várát, Szucsavát (Suceavát), amelyet Timus védett Kemény János, Boros János csapataitól. Ostrom közben halálos sebet kapott a hetmanfi. Koporsóját zavartalanul Csigirinbe szállíthatták az elvonuló kozákok, kozákföldbe temették el.

Jakabfalvi Miklós – II. Rákóczi György követe X. Károly Gusztávnál (1655).

Jakab (Jacob) Kettler (1610 – 1681) – Vilmos kurlandi herceg és Hohenzollern Szojfa fia, 1639-től „Curlandia et Semigallia” hercege, a lengyel király vazallusa.

János Kázmér Vasa (Jan Kazimierz Waza, 1609 – 1672) – Lengyelország királya, Litvánia nagyfejedeleme 1648-1668 között. III. Zsigmond Waza (Wasa, Vasa) lengyel király és Habsburg Konstanza fia. Két évtizedes uralkodása szakadatlan háborúskodásban telt. Kortársai és alattvalói a végletek embereként jellemezték. Hol bátor és vakmerő tettekkel, hol visszahúzódó, félnék, apatikus, sorsába passzívan belenyugvó magatartásával tűnt ki. 1668-ban lemondott uralmáról, visszavonult a világi élettől, szerzetes lett.

Johann Adolf von Pfalz-Zweibrücken (1629 – 1689) – X. Károly Gusztáv svéd király testvére, 1656-tól a Lengyelországban harcoló svéd hadak generálisszimusa.

József I. Habsburg (1678 – 1711) – I. Lipót és Eleonóra pfalzi-neuburgi hercegnő fia. Egyidejűleg német-római császár, magyar és cseh király 1705-1711 között. Apja már 1687-ben magyar királlyá koronáztatta. Lelkesen támogatta a spanyol örökségért kirobbant háborút, 1702-ben ő maga irányította Landau ostromát. Egész uralkodása háborúban telt el. A birodalomban, az francia és az olasz frontokon Savoyai Jenő hadvezér jóvoltából sikereket könyvelhetett el, a „lázadó” Rákóczinak nem volt hajlandó engedményeket tenni. (Jelszava: „Amore et timore” volt.) A szatmári békekötést már nem érte meg, április 17-én himlőben elhunyt.

Károly Ferdinánd Vasa (Karl Ferdynand Waza, 1613 – 1655) – János Kázmér lengyel király testvére. III. Zsigmond és Habsburg Konstancia fia.

1643-ban plocki püspök, 1648-ban opolei-ratibori herceg. Ugyanebben az évben trónkövetelőként jelentkezett bátyjával szemben, majd önként visszalépett a jelöléstől.

Károly X. Gusztáv (X. Karl Gustav, 1622 – 1660) – Svédország királya 1654 – 1660 között, a Pfalz-Zweibrücken-dinasztia első uralkodója (Wittelsbach-i oldalág). Apja Johann Casimir von Pfalz-Zweibrücken, anyja Vasa Katalin (Gusztáv Adolf király testvére). Személyes hadi tapasztalatokat szerzett a harmincéves háborúban, a generalisszimusi rangot Krisztina királynőtől nyerte el. 32 évesen került a trónra, éppen akkor, amikor a skandináv ország súlyos bel- és külpolitikai problémákkal küszködött. Radikális intézkedések hatására (a bányászat állami ellenőrzés alá vétele, a királyi adománybirtokok revíziója) Svédország már 1655-ben akcióképessé vált. 1655 – 1660 között – váltakozó sikerrel – a Rzeczpospolitával, Oroszországgal, Dániával vívott háborút. Ebben „a kis északi háborúban” szövetségesei Brandenburg, Erdély, Zaporozsjei Had „vazallus-államok” voltak. 1660 februárjában érte utól a halál a göteborgi riksdag ülése alatt. Halála közvetlenül hozzájárult az 1660-as oliwai béke megszületéséhez.

Károly XI. (XI. Karl von Pfalz-Zweibrücken, 1655 – 1697) – Károly Gusztáv svéd király fia, 1660-tól király.

Károly XII. (XII. Karl von Pfalz-Zweibrücken, 1682 – 1718) – XI. Károly fia, meggyőződéses lutheránus, a „hitehagyott” (1697-ben katolizált) II. Ágost lengyel királyt elűzte országából, lemondatta trónjáról. Megszállottan ragaszkodott ahhoz a tervéhez is, hogy I. Péter cár országát „lengyel módra” átszervezze. Az „utolsó viking” merész katonai vállalkozása Lesznajánál, Poltavánál teljes kudarccal végződött, az Oszmán Birodalomba menekült 1709-ben. Miután a törökök kiutasították országukból XII. Károlyt 1714-ben, hazaindult inkognitóban, s 14 nap múlva kb. 2000 ezer km-s utat megtéve a svéd-pomerániai Stralsundba érkezett. Norvégiában, Fredrikshald ostrománál vesztette életét.

Kemény János, győrmónostori (1607 – 1662) – I. és II. Rákóczi György tanácsadója, Fehér vármegye főispánja, Fogaras főkapitánya, 1654-ben lengyel indigenátussal jutalmazták. Az 1657. évi hadjárat fővezére. Tatár fogságba került az erdélyi sereggel együtt. Két évi raboskodás után tért vissza Erdélybe, 1661-ben Erdély fejedelmévé választották a szászrégeni országgyűlésen. A nagyszöllősi csatában vesztette életét 1662. január 22-én.

Kisiel Adam (Kiszel Adam, 1600 – 1653) – Pravoszláv vallású lengyel főúr, az 1630 – 40-es években kijevi és csernyigovi kastellán, 1649-ben kijevi vaj-

dává nevezték ki. Ebben a minőségében tárgyalta – királyi meghatalmazottként – a fegyverszünetről Hmelnyickij kozák hetmannel.

Klobusiczky András – I. Rákóczi György taníttatta, „szép tudományú, experientiájú” diplomata. Elsősorban a Királyi Magyarországgal való kapcsolattartás volt a feladata.

Konieczpolski Aleksander (1620 – 1659) – Stanisław fia, sandomierzi vajda (1641), 1656-ban a királyi lovasság egyik parancsnoka volt. Ukrajnai birtokait a kozákok elfoglalták, ezért a kozákság legádázabb ellensége lett.

Konieczpolski Stanisław (kb. 1594 – 1646) – Lengyel mágnás, főnemes. Hatalmas ukrajnai birtokai révén a Rzeczpospolita egyik leggazdagabb embere volt. 1625-től korona-főhetman (főparancsnok), 1632-től krakkói kastellán.

Koryciński Stefan (kb. 1617 – 1658) – kis-lengyelországi nemes, sikeres hivatalnoki működését egyre komolyabb beosztásokkal (krakkói alpolhárnok, asztalnok, sztaroszt) honorálták. 1652-ben alkancellár lett, egy év múlva a Lengyel Korona főkancellárságát érdemelte ki János Kázmér királytól.

Kovalevskij (Kowalewski) **Ivan** – Hmelnyickij hetman követte Gyulafehérváron, aki az erdélyi-kozák szövetséget parafálta, illetve fogadta a fejedelmi esküt (1656. szeptember 7.)

Köprülü Mehmed (Köprüli Mohamed) – nagyvezír 1656 – 1661 között.

Łanckoronski Stanisław (? – 1657) – Halicsi várnagyként (1646), a podóliai Kamenyec várnagyaként (1649), braclavi vajdaként (1649), Rusz (Lvovi) vajdájaként (1652) kapcsolódott be az ukrajnai eseményekbe. A kozákok ellen folytatott háború egyik főszereplője, a lengyel hadak főhetmanja lett 1654-ben.

Łeszczyński Stanisław = Szaniszló I. (1677 – 1766) – poznańi vajda, 1704-ben XII. Károly nyomására a lengyel nemesség egy része királlyá választotta, 1705-ben a svéd király kikényszerítette a megkoronázását is. 1706-ban II. Ágost lengyel király és I. Szaniszló ellenkirály vetélkedése átmenetileg az utóbbi győzelmével ért véget, de XII. Károly, I. Szaniszló poltavai veresége után II. Ágost visszatért a lengyel királyságba. I. Szaniszló királyságáról soha le nem mondva Franciországban élte le az életét: Tudomány- és kulturapártoló tevékenysége nemcsak a lengyeleket, hanem a francia felvilágosodás nagyjait is a luneville-i és nancy-i udvarába vonzotta.

Łeszczyński Jan (? – 1657) – Andrzej primásérsek testvére, 1655-ben a gyakorlatilag csak nominálisan létező kijevei püspökségbe iktatták be, 1656-ban chełmi püspökké nevezték ki.

Łeszczyński Wacław (1605 – 1666) – A vallási ügyek referendáriusa a ki-

rályi udvarnál, 1644-ben warmiai püspök, 1659-ben pedig a gnieznoi érsek-ségben követte elhalálozott unokatestvérét, Andrzejt.

Lilliecrona Gusztáv (Gustav) – X. Károly Gusztáv teljhatalmú követe a kozákoknál. Az 1656-ra tervezett svéd – kozák szövetséget csak 1657 októberében, már Hmelnickij halála után írták alá.

Lipót I. Habsburg (1640 – 1705) – Magyar királynak választották és koronázták 1655-ben, cseh királynak választva és koronázva 1656-ban, német-római császár 1658-tól. Az osztrák történetírás a Habsburg Birodalom egyik legjelentősebb uralkodójának tartja. Az ő idején valósult meg Magyarország felszabadítása a török uralom alól (1683 – 1699), sikereket ért el a XIV. Lajossal vívott sorozat háborúiban (1672 – 1679, 1688 – 1697, 1701 – 1714). Magyarországi megítélése egyáltalán nem kedvező. A spanyol etiketthez és a katolicizmushoz szigorúan ragaszkodó Lipót utat nyitott a protestánsok üldözésének, a magyar „alkotmány” több pontjának nyílt megsértésével a Thököly-felkelést, majd a Rákóczi-szabadságharcot provokálta ki Magyarországon.

Lisola Franz Paul von (1613 – 1674) – III. Ferdinánd és I. Lipót császárok tehetséges diplomatája, a legkényesebb ügyeket is sikerre vitte. Az ő „forgatókönyve” alapján zárultak le – a birodalmi érdekek érvényesítésével – a svéd-lengyel, a brandenburgi-lengyel konfliktusok (1657 – 1660).

Lorántffy Zsuzsanna (1600 – 1660) – I. Rákóczi György fejedelem felesége. Sárospatakkal, vagyis a hozományával, a Rákóczi-vagyont ő gyarapította. A sárospataki Református Kollégium fő mecénása.

Lubomirski Jerzy Sebastian (1616 – 1667) – Híres kis-lengyelországi főnemes, Stanisław Lubomirski krakkói vajda középső fia. A Rákóczi-családdal igen távoli rokonságban lévő főúr is kecsegtette II. Rákóczi Györgyöt a lengyel koronával. 1657-ben, mint a korona főhetmanja az erdélyi fejedelem esküdt ellenségévé vált. Kölcsönösen felpredáltatták egymás birtokait (Łańcut illetve Munkács).

Lubomirski Stanisław (1583 – 1649) – III. Zsigmond és IV. Ulászló lengyel királyok hűséges szolgálatait Rusz (Lvovi, 1628), krakkói vajdasággal (1638) jutalmazták.

Lupu (Lupul) Vasile (kb. 1595 – 1659 után) – Moldvai hoszpodár (goszpodár) = uralkodó, vajda 1634-1653 között. II. Rákóczi György csapatai elől a Portára menekült. Politikai intrikái miatt a Héttoronyba zárták. Idősebb lánya, Mária a litván Janusz Radziwiłł herceg felesége volt, fiatalabb lánya, a szépséges Roxanda a kozák fővezér, Hmelnickij hetman (= campiductor) fiának a felesége lett.

Mensikov, Alekszander Danyilovics (1673 - 1729) - egy udvari lovász fia, karrierje I. Péter cár igaz barátjánál a svájci származású Lefortnál (Le Fort) kezdődött. Itt figyelt fel cár az ügyes, a szolgálatra mindig kész fiatalemberre. Péter cár, mint a cári gárda „bombavető-kapitánya” (bombardir-kapitan) maga mellé vette tisztiszolgájának. A cár közvetlen környezetében Lefort halála után (1699) támadt ürt Mensikovnak sikerült feledtetnie, a cár legbizalmasabb tanácsadójává emelkedett fel. 1702-ben gróf, 1703-ban Ingermanland (Izsoria) kormányzója, 1704-ben vezérőrnagy, 1707-ben „fenséges herceg”, 1709-től az orosz hadsereg főparancsnoka, 1718-tól a Haditanács elnöke lett. I. Péter cár halála után, 1725-ben I. Katalin, I. Péter cár feleségének a trónra juttatásában főszerepet játszott. 1725 - 1727 között Oroszország tényleges kormányzója volt. II. Péter cár 1727-ben a befolyásos Golicinok és Dolgorukijok támogatásával hazaárulás vádjával elítéltette. Örökös száműzéssel (Berjuszovba) és teljes vagyonvesztéssel sújtották.

Mikes Mihály (? - 1662) - 1639-ben kegyelmet kapott I. Rákóczi Györgytől (leányszöktetés miatt ítélték el testvérével együtt) és visszatérhetett Erdélybe, illetve a fejedelem szolgálatába. A katolikus főúr II. Rákóczi György idején erdélyi kancellár, az 1657-es lengyel hadjáratban a lovasság parancsnoka volt.

Mosa Gergely, nagyernyei Mosa Gergely - II. Rákóczi György követe a kozákoknál.

Nedeczky Sándor - 1706-ban csatlakozott II. Rákóczi Ferenchez ez a „tudományokkal és hazai törvényes, közjogi ügyekkel foglalkozó”, „németül, latinul, tótul, franciául és törökül” beszélő Komárom vármegyei nemes. Ismereteit és tudását 1706 előtt Szelepcsényi György érsek és Esterházy Pál nádor udvarában mélyítette el. Tapasztalatait a diplomáciai szolgálatban kamatoztatta Rákóczi, állandó oroszországi követének nevezte ki 1707-ben, onnan csak 1711októberében tért haza. Amnesztia levelét Pálffy Jánostól kapta.

Niemirycz Jerzy - a kijevei vajdaság alkamarása, a királyellenes lengyel csapatok egyik parancsnoka, hol a litván, hol a brandenburgi, hol a svéd hadak kötelékében harcolt 1655 - 1660 között. Ariánus majd ariánus=unitárius.

Ossoliński Jerzy (1595 - 1650) - 1643-tól IV. Ulászló lengyel király kancellárja. Kapcsolatukat a Báthori István - Zamoyski Jan, király - kancellár elődökhöz hasonlítják.

Oxenstierna Axel av Södermöre (1583 - 1654) - A svéd Államtanács tagja, több mint negyven éven át (1612-1654) a svéd külpolitika alakítója, irányítója, mint kancellár. A „dominium maris Baltici” doktrína atyjának őt tekin-

tik. II. Gusztáv Adolf (1594 – 1632) király és utódai, XII. Károllyal bezárólag, ennek a külpolitikai irányvonalnak a szellemében cselekedtek.

Oxenstierna Eryk av Södermöre (1624 – 1656) – Axel Oxenstierna kancellár fia, aki apját a kancellárságban követte.

Patkul, Johann Reinhold – livóniai nemes, aki a XI. Károly király által elrendelt birtokadományozások revíziója ellen nemesi ellenállást szervezett. Először II. Ágost lengyel királynál talált politikai meneséket, majd I. Péter cár diplomatájának szegődött. Amikor XII. Károly és II. Ágost királyok 1706-ban békét kötöttek, a béke 11. pontja a Szászországban élő, egykori svéd alattvalók kiszolgáltatását írta elő. Így került sor Patkul letartóztatására, majd az orosz tiltakozás ellenére, a kivégzésére is 1707. október 10-én.

Petki István (kb. 1610 – 1667) – Bethlen Gábor udvarában indult a politikai pályája. Csík-, Gyergyó- Kászsónszék főkapitánya az „Öreg” Rákóczi idején, II. Rákóczi György tanácsnoka. A lengyel hadjáratban a székely hadat vezette. Az Apafi-korban Küküllő vármegye főispánja.

Petrityvity – Horváth Kozma (1634 – 1668 után) – Horvát származású nemes, anyja Tholdalagi Borbála. A kolozsvári Unitárius Kollégiumban tanult. Bethlen János, Krakkó parancsnokának személyi titkára. Hazatérése után Küküllő vármegye alispánja lett. Önéletírása befejezetlen maradt.

Péter cár I. = Nagy Péter = Pjotr Alekszejevics, Romanov (1672 – 1725) – Alekszej Mihajlovics cár második házasságában született kisebbik fia, akit uralkodásra nemigen készítettek fel. Névlegesen – testvérével V. Ivánnal együtt – társuralkodó, orosz cár 1682-től, az igazi hatalom féltestvéreinek, Szofja Alekszejevna régensnőnek a kezében volt 1689-ig. A hatalmi vetélkedés a régensnő kolostorba kényszerítésével zárult le, V. Iván 1696-ban bekövetkezett természetes halála pedig I. Péter egyeduralmát jelentette. Az 1690-es éveket az Oszmán Birodalom elleni harcok töltötték ki (1700. konstantinápolyi orosz – török béke), 1700 – 1721 között Svédországgal hadakozott. A nystadti béke eredményeképpen imperátor (császár) 1721-től. A több évtizedes háborúskodás ellenére Oroszország életét gyökeresen átalakította, az élet minden területére kiterjedő reformokat valósított meg.

Potocki Józef (1673 – 1751) – Apja, Andrzej Potocki Sobieski Jan király hű embere volt. A legmagasabb állami tisztségeket – a krakkói kastelláságot, a korona nagyhetmanságot – töltötte be Sobieski Jan alatt. Gazdagságából városalapításra (Stanisławów), várak és templomok, iskolák építésére is tellett. Józef a stanisławóvi iskolában végezte a tanulmányait, amely a krakkói aka-

démia filiájaként működött. 1687-ben már apja nyomán halicsi sztarosza, huszár zászlóalj parancsnoka. A törökök és a tatárok elleni csaták résztvevője, 1702-ben a tragikus kimenetelű kaliszi csatában II. Ágost király oldalán küzdött. 1705-ben átpártolt I. Szaniszlóhoz és csak 1714-ben kért és kapott kegyelmet II. Ágosttól. Csak III. Ágost királytól nyerte el azokat a tisztségeket, amelyekre a korábbi évtizedekben mindig is vágyakozott. 1735-ben a korona főhetmanságba, 1748-ban a krakkói kastellánságba iktatták be.

Potocki Mikołaj (kb. 1593 – 1651) – A mágnás Potocki-család tagja. A család Ukrajnában lévő hatalmas birtokainak a védelmét, de gyarapítását is, az itteni címek, rangok megszerzése garantálta. Apja (Jakub) örökébe lépve, ő is bracłavi vajda (1636) lett. A korona nagyhetman (1637), krakkói kastellán (1646), korona főhetman (1646) tisztséget nyerte még el IV. Ulászló királytól.

Potocki Stanisław (kb. 1589 – 1667) – A kemenyeci várnagyságban apját (Andrzej) követte, de már 1636-ban – Mikołaj unokatestvéréhez hasonlóan – ő is vajda lett, Podóliában. Említett rokona helyébe lépve a korona nagyhetmanságával (1652), korona főhetmanságával (1654) bízta meg János Kázmér király.

Prażmowski Mikołaj (1617 – 1673) – A vallási ügyek referendáriusa, majd királyi titkár (1655). Mindvégig János Kázmér hűségén maradt, alkancellárnak, kancellárnak (1658 – 1661) nevezték ki. 1666-tól gnieznoi érsek. 1656-ban a lengyel király követeként Gyulafehérvárott járt.

Pufendorf Samuil (1631 – 1694) – Nemzetközi jogász és történész. Lipcsében, Jénában tanult, Heidelbergben nemzetközi jogot tanított. „De statu Imperii Germanici. Liber unus.” Genf, 1667. című munkáját nemcsak németre, franciára, angolra, de oroszra is lefordították. 1670-1688 között Svédországban élt, egyetemi tanárként, udvari történészként dolgozott. 1688-tól brandenburgi szolgálatban, Berlinben írta meg Frigyes Vilmos, a nagy választófejedelem tetteiről szóló történeti művét („De rebus gestis Friderici Wilhelmi, ... Libri novendecim.” Berolini, 1695.)

Rålamb Claes (Qualen á Claudius) – svéd követ a Portán 1657-1658-ban.

Ráczy György, tövisi – II. Rákóczi György ortodox vallású, román származású és anyanyelvű diplomatája. Az orosz, kozák ügyek bonyolításában – Sebesi Ferenc mellett – főszerepet játszott.

Ráday Pál (1677 – 1733) – a Nógrád megyei köznemesi családból származó, nagy tudású és művelt nógrádi notarius már 1703 októberében csatlakozott a Rákóczi-szabadságharchoz, Rákóczi „intimus secretarius” lett. A sza-

badság-harc adminisztratív feladatait végezte egyre magasabb beosztásokban. Hatalmas munkabírásról az országos gyűlések iratanyagainak az előkészítése és kibocsátása, a diplomáciai levelezések végső formába való öntése, a röpiratok, körözhvények megfogalmazása, a Mercurius Veridicus megjelentetése stb. stb. tanúskodik. A Nagyságos Fejedelem nélkülözhetetlen diplomatája is volt: XII. Károly svéd, I. Szaniszló lengyel királyoknál, I. Péter orosz cárnál képviselte a magyar szabadságharc ügyét. 1711 után élt az amnesztia adta lehetőséggel, s már az 1712-ben összehívott országgyűlésen a nógrádi nemesség képviselője. A szabadságharc iratanyagát megőrizte, abból értékes forráskiadványok készültek.

Radziwiłł Bogusław (1620 – 1669) – A vilnai várnagy Janusz (meghalt 1620-ban) fia. Litvánia lovászmestere, 1649-től a királyi gárda generálisa. X. Károly Gusztávhoz pártolt, részt vett a Rzeczpospolita 1656-os felosztási kísérletében. „Állama” a szlucki (ślucki), a novogrudeki (nowogródecki) vajdaságokból és a magánbirtokaiból tevődött volna össze.

Radziwiłł Janusz (1612 – 1655) – A hercegi család legismertebb tagja. Protestáns volta miatt az erdélyi fejedelmekkel szimpatizált, sőt a királyválasztások idején az „erdélyi fractio” vezetőjeként emlegették. I. Rákóczi Györggyel személyesen is találkozott (1646 – Munkács).

Radziwiłł Krzysztof (1585 – 1640) – Valószínű, hogy Bethlen Gábert ő is szívesen látta volna a lengyel trónon III. Vasa Zsigmond helyett. Litván nagyhelyman (1615), vilnai vajda (1633), litván főhetman (1635).

Rákóczi Ferenc I. (1645 – 1676) – II. Rákóczi György fejedelem és Báthori Zsófia egyetlen fia. 1652-ben, még apja életében, fejedelemmé választották az erdélyi „rendek”, a választást a szultán athnáméval erősítette meg. Az 1653. évi kozákok elleni háborúban nyújtott erdélyi segítség fejében lengyel indigenátust adományoztak neki. 1660-ban nem léphetett apja örökébe, magyarországi birtokain élt. Anyja hatására rekatolizált, I. Lipóttól 1664-ben a grófi rangot, 1667-ben a Sáros vármegyei főispánságot érdemelte ki. A Weselényi-féle mozgalomban játszott szerepéért nem állították bíróság elé, de hatalmas váltságdíj lefizetésével menthette meg az életét. Alig néhány hónapos csecsemő a fia, a későbbi II. Rákóczi Ferenc, amikor Zborón érte utól a halál. Kassán temették el.

Rákóczi Ferenc II. (1676 – 1735) – I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona fia, mostohaapja Thököly Imre. 1688-ban, Munkács várának feladása után elszakították anyjától, lánytestvérétől. Jezsuiták nevelték, gyámja Kollonics Lipót esz-

tergomi érsek volt. 1694-ben a király engedélye nélkül megházasodott, felesége a hessen-rheinfelsi hercegnő, Sarolta Amália lett. Ebben az évben iktatták be Sáros vármegye örökös főispánságába is. A hegyaljai felkeléssel még nem vállalt nézetazonosságot, de alig három évvel később már XIV. Lajos francia király támogatásában bízva szervezkedésre adta a fejét. 1701-ben letartóztatták, Bécs-újhelyen raboskodott, onnan felesége segítségével Lengyelországba menekült. Innen tért haza a kurucok, az elégedetlenkedők, a tiszaháti felkelők hívó szavára s indította útjára szabadságharcát. 1711-ben, a szatmári békével lezárult küzdelmet a maga részéről még nem adta fel. 1712-ben Franciaországtól remélte, hogy a spanyol örökösödési háborút lezáró általános békébe belefoglaltatja a magyar ügyet, ám az 1714-es rastatti béke nem foglalkozott ezzel a kérdéssel. XIV. Lajos király halála után visszavonult a kamalduli szerzetesek grobois-i kolostorába. Magányából az 1716-ban kirobbant Habsburg-Oszmán Birodalmak háborúja ragadta ki, 1717-ben a szultán hívására török földre lépett. A konfliktus gyors lezárása 1718-ban számára a rodostói kényszerlakhelyet és az élete végéig tartó száműzetést eredményezte. Itt érte a halál 1735-ben, hűséges titkára temettette el: testét a galatai Szent Benedek kápolnában, szívét a grobois-i kolostorban. Hamvait 1906-ban hozták haza és a kassai székesegyházba helyezték örök nyugalomra.

Rákóczi György I. (1593 – 1648) – Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem és Gerendi Anna fia. Magyarországi nagybirtokos, Bethlen Gábor szövetségese, Bethlen háborúiban a fejedelem egyik hadvezére. 1630-ban az erdélyiek „behívták”, hogy Bethlen özvegyével, Brandenburgi Katalinnal szemben fejedelmüké válasszák. 1630 – 1648 között Erdély uralkodója. Szigorúságát, puritán életvitelét, „bibliás” erkölcsét az utókor sokáig a zsugoriságával, fősvénységével magyarázta. A tudomány és a művelődés fellendítéséért sokat fáradozott, nem csekély anyagi áldozatot vállalt feleségével, Lorántffy Zsuzsannával együtt (Gyulafehérvár, Sárospatak). Idősebb fiát, Györgyöt erdélyi fejedelemnek, fiatalabb fiát, Zsigmondot lengyel királynak szánta.

Rákóczi György II. (1621 – 1660) – I. Rákóczi György fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna fia. Bihar vármegye főispánja, Várad főkapitánya, 1642-ben – török jóváhagyással – Erdély fejedelmévé választották a rendek. 1643-ban a katolikus vallását kálvinistára cserélő Báthori Zsófiával összeházasodott. Kortársak szerint, egyetlen erdélyi fejedelem sem kezdte ilyen szerencsés csillagzat alatt uralkodását, mint ő. A sikerek folytatódtak: 1653-ban Moldva élére, 1655-ben Havasalföld élére „erdélyi vazallus” vajdákat ál-

lított. Mivel a török véleményének mellőzésével érte el ezeket a látványos eredményeket, 1657-ben is a Porta engedélye nélkül cselekedett. Lengyelországban katasztrofális vereséget szenvedett, az erdélyi sereg teljesen elveszett. Hazatérte után a hajdúságra kívánt támaszkodni, hatalmát a törökök által támogatott Barcsaival szemben velük szeretne volna biztosítani. Az 1660-as szászfenesi csatában szerzett sérülésébe belehalt.

Rákóczi László – A Szelepcsényi György királyi kancellár, kalocsai érsek által vezetett delegáció tagja, az erdélyi fejedelem unokabátyja. Ez a küldöttség Lengyelországban kereste fel II. Rákóczi Györgyöt 1657 februárjában, hogy a lengyel király nevében a fejedelemnek ajánlja a Szepességet, a krakkói vajda címet a támadás leállításá fejében. Mindezt I. Lipót magyar király vállalta a garanciát.

Reiniger (Reniger) Simon (? – 1668) – I. Lipót állandó követe a Portán. Sürgette a törökök erélyes fellépését II. Rákóczi György ellen.

Rhédei (Rhédey) Ferenc (1616 – 1667) – Máramarosi főispán, óva intette II. Rákóczi Györgyöt a lengyel tervétől. Néhány hónapig Erdély fejedelme, 1658 márciusában lemondott Rákóczi javára.

Rhédei (Rhédey) László (1636 – 1663) – Rhédei Ferenc máramarosi főispán fia. II. Rákóczi György mellett tartózkodott állandóan a lengyelországi hadjáratban. Rövid feljegyzéseit naplóban rögzítette.

Rudawski Jan Wawrzyniec (1617 – 1690) – Történetíró és jogász. Warmiai kanonok, majd huzamos ideig Ausztriában élt. III. Ferdinánd és I. Lipót császárokról panegirikusokat írt.

Sapieha Lew (Leon) (1557 – 1633) – Nagyhatalmú litván főúr – 1589-ben litván főkancellár, 1623-ban vilnai vajda, 1625-ben litván főhetman –, aki Bethlen Gábor lengyel királyságát pártfogolta, legalábbis a magyar források szerint.

Sapieha Kazimerz Lew (Leon) (1609 – 1656) – Sapieha Lew litván főkancellár kegyesebb fia. Több mint tíz évet külföldön tartózkodott, Európa híres egyetemein gyarapította tudását. Lipcsében, Nürnbergben, Münchenben, a Majna menti Frankfurtban, Leuvenben, Brüsszelben stb. tanult. 1630-ban hazatért, udvari marsalli, litván alkancellári kinevezést kapott.

Sapieha Paweł Jan (1610 – 1665) – Vityebszki (witebski) vajda (1646), vilnai vajda és a litván hadak főhetmanja (1656). A kis-északi háborúban János Kázmér király mellett hűségesen kitartott.

Sáfár Péter – II. Rákóczi György kalotaszentkirályi illetőségű udvari katonája vitte Krakókba Bethlen Jánoshoz a fejedelem kapitulációjáról szóló

hírt. Együttal parancsot is, hogy a várat és a várost haladéktalanul adják át a lengyel király megbízottjainak.

Schwerin Otto von (1616 – 1679) – A brandenburgi Titkos Tanács elnöke, 1658-tól kezdve a választófejedelemség külpolitikáját gyakorlatilag ő irányította.

Sebesi (Sebessi) Ferenc, bolgárfalvi – A karánsebesi román eredetű család a 16. század végén költözött a Hunyad megyei Bolgárfalvára. A magyar és román nyelven kívül (bizonyosan) szerbül, lengyelül is beszélt (1635 – 1639 között lengyelországi nemeseknél szolgált). II. Rákóczi György nélkülözhetetlen diplomatája lett, minden, Erdély külpolitikájában valamit is számító országban megfordult. Útjairól és a tárgyalásokon szerzett benyomásairól naplót vezetett.

Sebesi (Sebessi) Miklós, bolgárfalvi – Sebesi Ferenc testvéröccse. Az ő diplomáciai tevékenysége inkább I. Rákóczi György fejedelemhez kapcsolódik. Ő biztosította a fejedelem számára a moldvai és a havasalföldi segélyhadakat 1644 – 1645-ben. II. Rákóczi György idején katonaként, a lengyelországi hadjáratban a gyalogság egyik parancsnokaként ismert. Az összeomlás után ő is a krími tatároknál raboskodott, 10 ezer forint „saccot” követeltek érte. Kiszabadulását nem sokkal élte túl.

Sieniawski, Adam Mikołaj (1666 – 1726) – előkelő családban született. Apja Mikołaj Hieronim S. a korona nagyhetmanja, anyja a Radziwiłł családból származó Cecylia Maria volt. Iskoláit Lvovban, Krakkóban végezte, 1684-ben Prágában, 1684 – 1686 között Párizsban folytatta nyelvi, „lovagi” (tánc, zene, vívás) tanulmányait. XIV. Lajossal személyesen is találkozott. 1686-ban tért haza, s rá egy évre megházasodott. Felesége Lubomirski Stanisław Herakliusz herceg lánya, Elżbieta Helena lett. Politikával a feleség nagybátyjának, Hieronim Augustyn Lubomirskinek a hatására kezdett el foglalkozni. Nem utolsó sorban, ennek köszönhetette első komoly tisztségét, a belzi vajdaságot is (1691). Az 1696 – 97. évi interregnum idején a francia pártot támogatta, ambiciózus feleségének befolyására 1698-ban II. Ágosthoz csatlakozott. Ez viszont nem akadályozta őt abban meg, hogy 1701december végétől kezdve, Varsótól távoli birtokain ne adjon menedéket a francia politikai vonalat képviselő Rákóczinak és Bercsényinek. Igazi karrierje a svédek támadásakor kezdődött: 1702. május 24-én II. Ágosttól elnyerte a nagyhetmanságot. Mint a hadsereg főparancsnokának a helyettese részt vett a döntő vereséget hozó kliszowi csatában. 1702 őszétől fogva a családi birtokról, Brzezanyból irányí-

totta az ukrainai kozák felkelés elleni harcot. 1706-ban II. Ágost korona főhetmanná nevezte ki, s a sorsdöntő kaliszi ütközetben (1706. október 29.) a balszárnyat képező királyi lovasság élén küzdött a svédek ellen. 1707-től Szembek St. primásérsekkel, Denhoff St. a konföderáció marsalljával, Rzewuski M. nagyhetmannal együtt az ország felszabadítására, a svédek kivezésére szövetkezett „pártot” irányította. I. Péter cár pénzzel és katonával támogatta mindvégig a sandomierzieket. Nagyon óvatosan viselkedett az 1707-es királyválság idején, még az ő neve is felmerült királyjelöltként. 1707 – 1708 során nem zárkozott el az I. Szaniszló királlyal és embereivel (Józef Potocki) folytatott tárgyalásoktól sem, de XII. Károly svéd király offenzívája minden lengyel – lengyel találkozót, egyezkedést félbeszakított, folytatódott a háború. A poltavai győzelem megpecsételte XII. Károly és I. Szaniszló király és lengyel híveinek a sorsát. Sieniawski újra letette II. Ágostnak a hűségesküt, de a királyi hatalomtól való függetlenségét Kis-Oroszországban, Rusz vajdaságában stb. mindvégig megőrizte.

Sieniawskiné, Sieniawska z Lubomirskich Elżbieta Helena (1669 – 1729) – alig hat éves, amikor édesanyja, Zofia Opalińska meghalt, apja Stanisław Herakliusz Lubomirski viszont a korona legmagasabb rangú minisztere, korona főmarsall lett. (26 éven át viselte a tisztségét!) A félárva kislány előbb a nagybátyjánál, Hieronim Augustyn Lubomirskinél, majd egy varsói zárdában nevelkedett. Apját nagyon szerette, ám az apja rosszállása ellenére is Adam Sieniawskit választotta férjéül. Házasságába óriási hozománnyal érkezett (100 ezer arany készpénzben, 10 ezer arany értékű ingatlan). A házastársak közötti viszony hamar megromlott, a férj a csendes, ukrainai Brzeżanyban, a feleség a mozgalmas fővárosban, Varsóban szeretett élni. Jan Sobieski király feleségének, a francia kultúráért és mentalitásért rajongó Maria Kazimiera királyné bizalmas udvarhölgyeként beleártotta magát az országos politikába. A francia befolyás erősítésének a szándékával került bizalmas viszonyba több, vezetőpolitikussal is. Sobieski király halála után a francia párt lelkes támogatója, de II. Ágost megkoronázása után gyorsan megtalálta a hozzá vezető utat. 1698-ban, amikor az özvegy Maria Kazimiera királyné Rómába távozott, jaroszlavi bortokainak a kezelését magára vállalta. Rákóczi és Bercsényi biztonságának szavatolására du Héron követ kérte fel Sieniawskinét. Ő nemcsak a menekültek elrejtéséről gondoskodott, hanem a menekültek tervének, egy magyarországi felszabadító háború előkészítésében is közreműködött. Rákóczi és Sieniawskiné kapcsolata a későbbiekben

sem szakadt meg, sőt gyermekeik összeházását is tervezték.

Serban Constantin (? – 1668) – Havasalföld vajdája 1654-1658 között, II. Rákóczi György támogatásának köszönhetően hatalmát, de bukását is. Országából a tatárok elől 1659-ben elmenekült, Lengyelországban halt meg.

Sobieski Jan (1629 – 1696) – Lengyelország zászlótartója (1656), nagyhetmanja (1666), főhetmanja (1668). A török-tatár elleni szakadatlan háborúkban szerzett elismerést magának. Ez a hadi dicsőség alapot jelentett ahhoz, hogy 1674-ben királlyá válassza a nemesség. Görögkatolikus vallású, a breszti unió támogatója és terjesztője. Ő csatlakoztatja Rusz-Ukrajna három, volt pravoszláv egyházmegyéjét – a lwowit, a przemyslit, a luckit – az unióhoz. Népszerűsége 1686-ig, a lengyel – orosz örökérvényű béke megkötéséig (Ukrajna keleti és déli részéről való lemondás) töretlen, 1686 után főleg a kis-lengyel nemesség elfordult tőle. Feleségével folytatott levelezése irodalomtörténeti emlék.

Stanislawski Michał – Jerzy Lubomirski udvari marsall rokona, halicsi zászlós, aki 1656 végén II. Rákóczi Györgynél járt, hogy a svéd-erdélyi szövetkezést megakadályozza.

Ștefan Gheorghe – II. Rákóczi György segítségével került a moldvai vajda székébe (1653 – 1658), az erdélyiek katonai támogatásával mozdította el az egykori kancellár (logofăt) Lupu vajdát a hatalmából.

Sternbach Coelestin (Celesztin) – A wittenbergi egyetemen jogot végzett. Rostockban, Stettinben (Szczecinben) tanárként, Wismarban hadbíróként működött. 1656 – 1658 között X. Károly Gusztáv svéd király megbízásából Erdélyben, Ukrajnában és a Portán folytatott diplomáciai tárgyalásokat. 1660 után haláláig (1679) különböző jogi hivatalokat – Pomeránia, Malmö, Lübeck – vezetett.

Szalárdi János (kb. 1601 – 1666) – Jobbágsorból emelkedett hivatalnok munkája és házassága révén a nemességbe. 1633 – 1638 között kancelláriai írnok, 1638-1647 között fejedelmi levéltáros, vicesecretarius. II. Rákóczi György alatt Bihar vármegyében hivatalnokoskodott. Siralmas magyar krónikáját 1660-ban kezdte el írni és már három év múlva Apafi fejedelem anyagi és erkölcsi támogatását kéri a megjelentetéséhez. Apafi viszont kancellárjának, Bethlen Jánosnak az Erdély történetét finanszírozta.

Szefer Kazi (Ghazi vagy Gázi) aga – Iszlám-Girej krími kán (1644 – 1654) vezíre, a kozákokkal való együttműködés szószólója.

Szelepcsényi György (1595 – 1685) – Pázmány Péter hatására választotta a papi hivatást. Nagyszombatban, Rómában (Collegium Hungaricum) végezte ta-

nulmányait. 1634-től különböző helyeken és tisztségekben szolgált. A szempci plébános villámgyorsan emelkedett a ranglétrán (pl. esztergomi kanonok, csanádi püspök, egy rövid időre pécsi püspök, 1644-től nyitrai, 1648-tól veszprémi püspök, 1657-től kalocsai érsek, 1666-tól esztergomi érsek). I. Lipót követéként gyakran járt külföldön, 1657 februárjában is. Lengyelországban II. Rákóczi Györgyöt igyekezett rávenni a hadjárat félbeszakítására. Ezért a lengyel király nevében a Szepességet és a krakkói vajda címet ajánlotta.

Thordai Ferenc – II. Rákóczi György Krakkóból küldte a Portára újabb követét (1657 március végén) ugyanazzal a céllal, mint Török Jánost kb. egy hónappal korábban.

Tiepolo Giovanni – A Velencei Köztársaság követe Lengyelországban 1645 – 1647 között.

Tisza István – II. Rákóczi György kapitánya, állandó követe a Portán (1656 – 1657).

Törneschild (Törneschöld) Jacob – X. Károly Gusztáv rendkívüli és meghatalmazott követe Hmelnickijhez 1656-ban, hogy Svédország – Zaporozsjei Had véd- és dacsövetségéről megkezdett tárgyalásokat sikerre vigye.

Török János – II. Rákóczi György a Porta kiengesztelésére már a lengyel hadjárat kezdetén gondolt, ezért kecsegtető ajánlatokkal indította útba követét Przemysl alóli táborából (1657 február).

Újlaki László – II. Rákóczi György 1656 őszén, már a gyulafehérvári szerződés megkötése után, a kozákokhoz, Csiginbe indított követe, hogy a lengyelországi támadás technikai részleteit összehangolja.

Ukrainev, Jemeljan Ignatyevics (1641 – 1708) – Diplomáciai szolgálatát az 1660-as években kezdte. A Poszolszkij prikáz (Külügyi Hivatal) altitkáráként, majd titkáráként (djak) számtalan fegyverszüneti és béketárgyaláson vett részt. Követségeket vezetett Lengyelországba, Svédországba, Dániába stb. 1689-1699 között, egy évtizeden át a Külügyi Hivatal élén állt. Az 1680-as években kezdődött orosz-török háborút lezáró konstantinápolyi békének (1700) a megkötése diplomáciai kvalitásairól árulkodik. Az északi háború idején a legnehezebb feladatok egyikét, az Élelmezési Hivatal (Proviantszkij prikáz) munkáját bízta rá I. Péter cár (1702-1706). Életének utolsó két-három évében újra diplomáciai tapasztalatait hasznosította a lengyel válság (1706-1708) megoldására. Ilyen céllal utazott Egerbe is, II. Rákóczi Ferenchez, de küldetésének befejezését halála megakadályozta. Egerben, a Rác-templomban temették el.

Ulászló IV. Vasa (Władysław Waza, 1595 – 1648) – III. Vasa Zsigmond király és Habsburg Anna fia 1632-1648 között lengyel király. Első felesége az a Cecilia Renáta Habsburg főhercegnő, akit II. Ferdinánd császár nem volt hajlandó Bethlen Gáborhoz nőül adni. A nemesség túlhatalmától egy európai összefogással megvívott törökellenes háború következtében akart megszabadulni. Ossoliński kancellárjának a tanácsára kezdődött el a szervező munka. Ebben a koalícióban – a tervek szerint – Erdélyre fontos szerep hárult volna.

Vigovszkij (Wyhowski) Ivan (? – 1664) – Lengyel kisnemes, aki 1648-ban a kozákok fogságába esett. Latin nyelvtudását írnokként, majd kancellárként kamatoztatta a Zaporozsjei Hadban. 1657 – 1659 között hetmanná választották Hmelnickij fiával, Jurijjal szemben. A Jobbparti-Ukrajna kozákezredeinek az élén szakított Oroszországgal, újra a lengyel királynak esküdött fel. Árulása miatt az Oroszországban élő rokonságát Szibériába száműzték.

Volkov Grigorij – Alekszej Mihajlovics cár követe II. Rákóczi Györgynél 1657 januárjában a viski országgyűlés idején. Az orosz cár II. Rákóczi Györgyöt követe által arra kérte, hogy a lengyel korona erőszakos megszerzéséről mondjon le, ám hiába.

Waldeck Georg Friedrich von (1620 – 1692) – Brandenburgi zsoldba szegődött 1651-ben, a svéd-brandenburgi, marienburgi (malborki) szerződés előmozdítója 1656-ban. Két év múlva már a svéd király szolgálatában található, de már 1664-ben I. Lipót császár tábornokaként a szentgotthárdi csatában harcolt. 1682-ben birodalmi hercegi rangot kapott

Welling Gotthard (Gothard, 1624 – 1659) – Svéd alattvalóként Rigában született, iskoláit Leydenben, Strassburgban végezte. X. Károly Gusztáv követe Sternbachhal együtt Erdélyben, Lilliecronával Ukrajnában (1656-1657). 1658-ban hazatért Rigába, ahol a svéd-livóniai kormányzó Magnus De la Gardie alkalmazta. Egy év múlva a városban kitört pestis ragadta el az élők sorából.

Wieliczko Samuil (Velicsko Szamuil) (1670 – ?) – Fiatalemberként a Zaporozsjei Hadban szolgált, Mazepa hetman személyi titkára. Ebben a minőségében Nagy Péter cár és Mazepa hetman titkos levelezését bonyolította. Írásműve a Zaporozsjei Had történetét mutatja be 1720-ig. Számára Bogdan Hmelnickij – Mózes, akinek a küldetése Ukrajna kimentése a lengyelek karmaiból.

Wielopolski Jan – Wojniczi castellanus (várnagy), unitárius vallású. 1655-1656-ban még Rákóczi híve, de 1656. december 1-én Bécsben a Rákó-

czy és szövetségesei ellenében nyújtandó katonai szerződést János Kázmér lengyel király nevében már ő látta el kézjegyével és pecsétjével.

Wittenberg Arvid (1606 – 1657) – X. Károly Gusztáv hadvezére, tábornagy, államtanácsos. 1655 júliusában ő bontakoztatta ki – Stettinből (Szczecinből) indulva – a Nagy-Lengyelország elleni svéd támadást.

Würtz (Wirtz) Paul (1612 – 1676) – Svéd vezérőrnagyként szolgálta végig a kis északi háborút, Krakkó svéd helyőrségének a parancsnoka. Bethlen Jánossal és a krakkói erdélyi helyőrséggel lovagiasan bánt.

Zakrzewska Anna – II. Rákóczi György lengyel származású anyósa, Báthori Zsófia anyja. (Meghalt 1658-ban.)

Zamoyski Jan (1541 – 1605) – Kálvinista szellemben nevelkedett otthon, 1560-tól peregrinusként megfordult Párizsban, Strasbourgbán, Paduában. (Itt jogot és a latin nyelvet tanulmányozza.) Valószínű, hogy a páduai hatások miatt katolizált. Hazatérve különböző beosztásokban (kancellári titkár, a levéltár őre) dolgozott, érdemeiért sztarosztásokkal jutalmazták. Politikai szerepe 1575-ben kimagaslott, a Piast-párt (= nemzeti) vezetője lett, vagyis Jagelló Anna és Báthori István házasságát, királyságát támogatta. Rex Stephan a legmagasabb posztokra emelte a köznemesi származású Zamoyskit, de ő megőrizte a főnemességgel szembeni érzéseit. III. Zsigmond erőszakos valláspolitikáját nem támogatta, aggódva figyelte, hogy a király Habsburg feleségének a hatására a Rzeczpospolita „németté” lesz. A 15 éves háború idején személyesen vezetett hadat Moldvába (1595., 1600., 1601., 1602.), sikerei nyomán – egy rövid időre – Moldva Lengyelország „vazallusa” lehetett.

Zsigmond III. Vasa (Zygmund Waza, 1566 – 1632) – III. Vasa János svéd király és Jagelló Katalin (I. Öreg Zsigmond lánya) fia 1587-1632 között lengyel király, 1592-1599 között a svéd királyi címet is viselte. A jezsuiták befolyása megnövekedett az uralkodása idején. Az ellenreformáció kísérő jelensége, a protestáns és ortodox hitűek üldözése ekkor indult meg Lengyelországban és Litvániában. A sorozatos külpolitikai vereségekért (pl. 1621 – Riga svéd kézbe jutásáért) a nemesség le akarta mondítani trónjáról, rokoszt szerveztek ellene. A lemondatás módjáról, illetve a leendő király kijelöléséről avagy választásáról folytatott viták eredménytelenségbe fulladtak.

Zolotarenko Ivan (? – 1655) – Hmelnyickij hetman sógora, nyezsini ezereskapitány. 1654-1655-ben a cári fősereggel együtt harcolt a lengyel-litván hadakkal. Önálló kozák akcióinak eredményeképpen Gomel, Novij-, Sztarij-Bihov várát, városát foglalta el. Az utóbbi vár ostromakor elesett.

Zülfikár aga – Közel öt évtizeden keresztül tolmácsként működött a Portán, ott a magyar ügyek intézője volt.

Zsdanovics Anton – A II. Rákóczi György mellé adott kozák sereg megbízott hetmanja, kijevei ezereskapitány. Hmelnyickij halála után Vigovszkij tanácsosa. Hűségét lengyel nemességgel jutalmazták.

FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

- ABECEDARSZKIJ L. Sz.: Belorusszija i Rosszija. Ocserki russzko-belorusszkij szvjazej vtoroj polovini XVI-XVII vv. Minszk, 1978.
- Acta Historica. Res gestas Poloniae illustrantia, ab anno 1507 ad annum 1795. t. XI. (Zebrał i wydał: POLKOWSKI I.) Kraków, 1887.
- Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. (Hrsg. FIEDLER J.) In: Fontes rerum Austriacarum. Zweite Abtheilung. Diplomataria et acta. IX. Band. Wien, 1855.
- A Habsburgok. Egy európai dinasztia története. (Szerk.: VACHA Br.) Bp., 1995.
- Akti Moszkovszkovo goszudarsztva. t. II. Szankt-Petyerburg (SPb.), 1894.
- Akti, izdavajemije Vilenszkoju Komisszijeju dlja razbora drevnyih aktov t. XXXIV. Vilna, 1909. (t. I - XXXIV. Vilna, 1865-1909.)
- Akti, odnoszjascsijeszja k isztorii Juzsnoj i Zapadnoj Rossziji t. 1-15. SPb., 1861 - 1892.
- Akti, odnoszjascsijeszja k isztorii Zapadnoj Rossziji. t. V. SPb., 1853.
- ALBERTRANDI: Panowanie Henryka Walezyusza i Stefana Batorego. Kraków, 1849.
- ALTBAUER D.: The Diplomats of Peter of Great. In: JBfGOE 1980/1.
- A magyar hadtörténelem évszázadai. (Szerk.: KIRÁLY Béla - VESZPRÉMY László) Bp., 2003.
- ANGYAL Dávid: I. Rákóczi György. In: Budapesti Szemle 1892.
- A Rákóczi-szabadságharc (Szerk.: R. VÁRKONYI Ágnes, KIS DOMOKOS Dániel - „Nemzet és emlékezet sorozat”) Bp., 2004.
- Archiv für österreichische Geschichte. Bd. LXX. Wien, 1887.
- Archiv Jugo-Zapadnoj Rossziji, izdannije Komisszijeju dlja razbora drevnyih aktov, szosztojascsej pri Kijevszkom, Podolszkom i Volinszkom general-gubernatore. t. 1-35. Kijev, 1859-1914.
- Archivum Rákóczianum t. V/2. (Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704-1712. Második kötet. 1706-1708. Közli THALY Kálmán) Bp., 1877.
- ARNETH A.: Prinz Eugen von Savoyen. Bd. 1. 1663 - 1707. Wien, 1858.
- ASZTALOS Miklós: II. Rákóczi Ferenc és kora. Bp., 1934.
- ATTMAN A.: The Russian Market in World Trade 1500 - 1860. In: Scandinavian Economic History Review 1981.

- ÁGOSTON Gábor – OBORNI Teréz: A tizenhetedeik század története. Bp., 2000.
- BALLAGI Aladár: XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon, 1709-1715. Bp., 1922.
- BANTIS-KAMENSZKIJ D. N: Isztocsnyiki malorosszijszkoy isztoriji. T. I. (1649 – 1687) Moszkva, 1857.
- BANTIS-KAMENSZKIJ N. N: Obzor vnyesnyih sznosenyij Rossziji. Csaszty III. Moszkva, 1897.
- BARANYAI Béla: A lengyel királykoronázás és a vele összefüggő kérdések. Karcag, 1927.
- BARDACH J.: Országgyűlési követválasztás Lengyelországban a 16-18. században = Világtörténet, 1985/4.
- BASARAB J.: Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. Edmonton, 1982.
- Báthory István emlékezete (A bevezető tanulmányt és az epilógust írta, valamint a regesztákat és a kötetet szerkesztette: NAGY László) Bp., 1994.
- BAZYLOW L.: Starania Stefana Batorego o koronę polską. Jelenia Góra, 1948.
- BAZYLOW L.: Siedmiogród a Polska, 1576 – 1613. Warszawa, 1967.
- BEAUPLAN G.: Opiszanja Okrajni. Szocsinyenyije G. Boplana (Perevod sz francuszkovo) SPb., 1832.
- BENDA Kálmán (Szerkesztette): Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest, 1980.
- BENDA Kálmán – MAKSAJ Ferenc (Szerkesztette): Ráday Pál iratai II. 1707-1708. Bp., 1961.
- BESZKROVNIJ L. G. (Szerk.): Poltava. K 250-letyiju Poltavszkovo szrazsenyija. Moszkva, 1959.
- BETHLEN Gábor: Levelek (Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta SEBESTYÉN Mihály) Bukarest, 1980.
- BETHLEN Imre: Második Rákóti György ideje. Nagyenyed, 1829.
- BETHLEN János: Erdély története 1629 – 1673. (Fordította: P. VÁSÁRHELYI Judit, az utószót és a jegyzeteket írta: JANKOVICS József) Budapest, 1993.
- BESALA J.: Stefan Batory. Warszawa, 1992.
- BINDER Pál: Az erdélyi fejedelemség román diplomatái. Marosvásárhely, 1996.
- BÍRÓ Vencel: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése, 1542 – 1690. Kolozsvár, 1917.
- Bjelorusszija v epohu feodalizma. Szbornyik dokumentov v 3-h tomah. (t. I-III.) Minszk, 1959 – 1961.

- BOBILJEV V. Sz.: Vnyesnyaja polityika Rossziji epohi Petra I. Moszkva, 1990.
- BOBRZYŃSKI, M.: Dzieje Polski w zarysie. (Az 1888. évi kiadás alapján – Opracowali: SEREJSKI M.H., GRABSKI A.F.) Warszawa, 1974.
- BORCZ A.: Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach „Potopu” 1655-1657. Przemyśl, 1999.
- BRANKE N.: Bogdan Mihajlovics Hmelnyickij. Moszkva, 1877.
- Bresztszkaja unija 1596 g. i opbscsesztvenno-polityicseszkaja bor’ba na Ukraine i Belorussziji v konce XVI – nacsale XVII v. Csasztj I-II. Moszkva, 1996.,
- BRICKNER A. G.: Patrik Gordon i jevo dnyevnyik. SPb., 1878.
- B. SZABÓ János. II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. In: Hadtörténelmi Közlemények 2001/2-3. sz.
- B. SZABÓ János – SOMOGYI Győző: Az Erdélyi Fejedelemség hadserege. Bp., Zrínyi Kiadó, 1996.
- BUES A.: Die habsburgische Kandidatur für den polnischen Thron während des Ersten Interregnums in Polen 1572/73. Wien, 1984.
- BEUYS B.: Der Grosse Kurfürst. Hamburg, 1979.
- CARLSON F. F.: Geschichte Schwedens. Bd. IV. Gotha, 1855.
- CHYNCZEWSKA-HENNEL T.: Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. Warszawa, 1994.
- ĆIESLAK E. – BIERNAT Cz.: Dzieje Gdańska. Gdańsk, 1969.
- ĆIESLAK E.: Stanisław Leszczyński. Wrocław-Warszawa, 1994.
- CIARA St.: Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1990.
- CSAROPKA V.: Uladari Vjalikovo Knjasztva. Minszk, 2002.
- CSÁZY Elemérné: X. Károly Gusztáv európai politikája 1654 – 1657-ig. Bp., 1927.
- CZAPLIŃSKI Wł.: Z problematyki sejmu polskiego w pierwszej połowie XVII wieku. In: Kwartalnik Historyczny 1970/1.
- CZAPLIŃSKI, Władysław: Der Kampf um das Dominium Maris Baltici und die baltische Politik Polens im XVII Jahrhundert In: Acta Poloniae Historica. 1973/1.
- CZAPLIŃSKI Wł.: Sejm w latach 1587 – 1696. In: Historia sejmu Polskiego. T. I. Warszawa, 1984.
- CZAPLIŃSKI Wł.: Zarys dziejów Polski do roku 1864. Kraków, 1985.
- CZARNOWSKI I.: Ukraina i Zaporozże, czyli Historya kozaków. T. 1-2. Warszawa, 1854.
- CZERMAK W.: Plany wojny tureckiej króla Władysława IV. Kraków, 1895.

- CZIGÁNY István (Szerk.): Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp., 2002.
- CSETRI Elek: Bethlen Gábor életútja. Bukarest, 1992.
- DAVIS N.: A History of Poland in Two Volumes. Vol. I.: The Origins to 1795. Oxford, 1981.
- DAVIS N.: Lengyelország története. Bp., 2006.
- DÁNIEL Gábor – THALY Kálmán: Történelmi kalászkok (1603 – 1711) Pest, 1862. Deutsche Geschichte. Bd. 7. Dreissigjähriger Krieg und Absolutismus. 1618–1740. (Hrsg.: H. PLETICHA) Gütersloh, 1983.
- Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola aus den Jahren 1655–1660. Hrsg.: A. F. PRIBRAM. In: Archiv für österreichische Geschichte Bd. LXX. Wien, 1887.
- DIENES Dénes (Szerkesztette): A Rákóczi-család a Sárospataki Református Kollégiumban őrzött dokumentumok tükrében. Sárospatak, 2003.
- DMYTRYSHYN B.: A History of Russia. New Jersey, 1977.
- Dnyevnyik generala Patrika GORDONA, veyonnij im vo vremja jevo svedszkoj i polszkoj szluzsb ot 1655 do 1661 g. i vo vremja jevo prebivanyija v Rossziji ot 1661 do 1669 g. Moszkva, 1892.
- Dokumenti Bogdana Hmel'nyic'kovo, 1648 – 1657. (Szerkesztette: KRIP'JAKEVICS I. – BUTICS I.) Kijev, 1961.
- DOLLECZEK A.: Der österreichisch-polnische Auxiliarkrieg gegen Schweden (1657 – 1660) „Österreichische militär. Zeitschrift” 1886/1.
- DOPIERAŁA K.: Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego. Warszawa, 1986.
- Dopolnyenyija k aktam isztoriceszkim tom. III. SPb., 1848.
- DOROSSENKO Dm.: Narisz isztoriji Ukrajni. T. I. Kijiv, 1991. (Az 1932. évi kiadás reprintje)
- DUKES P.: The Making of Russian Absolutism 1613 – 1801. London – New York, 1982.
- EKES J.: Złota demokracja. Warszawa, 1987.
- ENYEDI István: II. Rákóczi György lengyelországi útjának és háborújának alkalmatossága. – Erdély öröksége V. [Bp., 1940.]
- Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. III. k (Szerkesztette: SZILÁGYI Sándor) Budapest, 1890-1891.
- Erdély és Patak fejedelemszónya. Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. (Szerkesztette: TAMÁS Edit) Sárospatak, 2000.

- Erdély öröksége IV. A fejedelem. 1613 – 1629. [Bp., 1940.]
- Erdély öröksége. V. Apa és fiú. 1630 – 1661. [Bp., 1940.]
- Erdély története a kezdetektől 1606-ig (Szerkesztette: MAKKAI László, MÓCSY András) Bp., 1986.
- Erdély története 1606-tól 1830-ig (Szerkesztette MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán) Bp., 1986.
- Erdélyi országgyűlési emlékek I-XXI. k. (Szerk.: SZILÁGYI Sándor) Bp., 1872 – 1898.
- Erdélyi történelmi adatok. III. k. (Szerk.: MIKÓ Imre), IV. k. (Szerk.: SZABÓ Károly). Kolozsvár, 1855 – 1862.
- ETZOLD, Gottfried: Polens Herrschaft über Livland 1561 – 1621. In: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 1990/1.
- FEDORUK Ja. O.: Mizsnarodna diplomatija i politika Ukraini 1654 – 1657. Csaosztina. I. 1654 rik. L'viv, 1996.
- FELDMAN J.: Polska w dobie wielkiej wojny północnej, 1704 – 1709. Kraków, 1925.
- FISCHER A.: The Crimean Tatars. Stanford, California, 1978.
- FLEISCHHACKER H.: Aleksej Michajlovic und Bogdan Chmel'nickij. In: Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Bd. XI. Heft I. Breslau, 1935.
- FODOR Imre: Svéd történelem magyar kapcsolatokkal a 18. századig. Bp., 2001.
- FODOR Pál: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. Történelmi Szemle. 1992/ 1-2.
- FODOR Pál: Az oszmán pénzürendszér 16. századi válságáról. In: Aetas 1999/4.
- FORSZTEN G. V.: Baltyijszkij voprosz v XVI-XVII sztoletijah (1544 – 1648) 1. k. SPb., 1893.
- FROST R. I.: After the Deluge. Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655 – 1660. Cambridge, 1993.
- GASIOROWSKI A. (Red.): Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV – XVIII wieku. Tom X. Biblioteka Kórnik PAN, Kórnik, 1992.
- GÁSPÁR Gabriella: Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra. Debrecen, 1943.
- GASZRATJAN M. A. – ORESKOVA Sz. F. – PETROSZJAN Ju. A.: Ocserki isztoriji Turciji. Moszkva, 1983.
- GEBEI Sándor: Ukrajna és Oroszország egyesülésének kérdéséhez (1654) In: Századok 1985/1.

- GEBEI Sándor: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648 – 1657). Eger, 1996.
- GEBEI Sándor: Tanulmányok az erdélyi-lengyel kapcsolatok történetéből (16-17. század) Eger, 2001.
- GEBEI Sándor: II. Ágost lengyel király és a magyar ügy (1701 – 1703) In: Hadtört. Köz. 2003/34.
- GENERÁL Tibor: Kelet Pompadourjai. Nőuralom az Oszmán Birodalomban. Bp., 2000.
- GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos (Szerkesztette):
- GIEROWSKI J. A.: Pol'sa szregyi jevroejszkih goszudarsztv v XVI – XVII vv. In: Voproszi isztoriji 1977/12.
- GIEROWSKI J. A.: Historia Polski, 1505-1764. Warszawa, 1982.
- GIEROWSKI J. A. – GRODZISKI St.: Wielka historia Polski. Tom III. Część I. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648 – 1763)
Część II. Polska w czasach przełomu (1764 – 1815). Kraków, 2003.
- GOLOBUCKIJ V. A.: Zaporozsszkoje kazacsesztvo Kijev, Goszpoltizdat, USzSzR, 1957.
- GÓRALSKI Zb.: Urzędy i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 1983.
- GOLOBUCKIJ V. A.: Zaporozsszkoje kazacsesztvo. Kijev, 1957.
- GOROBEĆ V. M.: Vid szojuzu do inkorporaciji: ukrajnsz'ko – roszijsz'ki vidnoszini druhoj polovini XVII – persoj csverti XVIII szt. Kijiv, 1995.
- GÖLLNER C.: Gheorghe Rákóczi II. București, 1977.
- GRABJANKA Gr.: Letopisz. Kijev, 1893.
- GRONDSKI Samuel.: Historia belli Cosacco-Polonici, (conscripta auctore Samuele Grondski de Grondi anno MDCLXXVI) Pestini, 1789.
- GRUSEVSZKIJ M. Sz.: Isztorija Ukrajni-Ruszi. Tom IX. Cszasty 2. Kijiv, 1931.
- GRUSEVSZKIJ M. Sz.: Ocserk isztoriji ukrainszkovo naroda. Kijev, 1990. (Az 1911. évi kiadás reprintje)
- HAINTZ O.: König Karl XII. von Schweden. Erster Band. Der Kampf Schwedens um die Vormacht in Nord- und Osteuropa (1697 – 1709) Berlin, 1958.
- HALECKI Oscar: A nyugati civilizáció peremén. Budapest, Osiris-Századvég-2000.
- HAMANN Br. (Szerkesztette): Habsburg Lexikon Bp., 1990.
- Handbuch der Geschichte Russlands. Bd. II. 1613 – 1856. Von Randstaat zur Hegemonialmacht. (Hrsg.: ZERNACK Kl.) Stuttgart, 1981.

- Haus-Hof- und Staatsarchiv, Bécs, Polonica, Turcica fondjai
- Haus-Hof- und Staatsarchiv, Bécs, Urkundenreihe, Repertorium I., XIV /1., Bd. 11.
- HECKENAST Gusztáv: Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652 – 1662. In: Történelmi Szemle 1983/2.
- HECKENAST Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. (S. a. r.: MÉSZÁROS Kálmán) Bp., 2005.
- HEGYI Klára: A Köprülü-nagyvezírek. In: Török és tatár hódítók, Bp., 1993.
- HERBST St.: Wojna obronna 1655-1660 In: Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660. tom. II. Warszawa, 1957.
- HILTEBRANDT C. J.: Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopol (1656-1658). Leiden, 1937.
- Historia dyplomacji polskiej. t. II. 1572-1795. (Pod red.: WÓJCIKA Zb.) Warszawa, 1982. Historia sejmu polskiego. T. 1. (Pod red.: MICHAŁSKIEGO J.) Warszawa, 1984.
- HÓLDYŚ S.: Sejm polski i parlament angielski w XVI–XVII wieku. Porównanie procedury. In: Przegląd Historyczny 1980/3.
- HÓLDYŚ S.: Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy. Wrocław, 1991.
- HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula: Magyar történet. IV. k. Bp., 1935. (Reprintje 1990.)
- HOPP Lajos: A lengyel-magyar hagyományok újjászületése (Modern Filológiai Füzetek 14.) Bp., 1972.
- HOPP Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. (Irodalomtörténeti Füzetek 80. szám) Bp., 1973.
- HORN Ildikó: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648 – 1657-ben. In: Perlekedő évszázadok. Emlékkönyv Für Lajos történész 60. születésnapjára. Bp., 1993.
- HORN Ildikó: Sebesi Ferenc – egy erdélyi diplomata. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. (Szerkesztette: DRASKÓCZY István) Bp., 1994.
- HORN Ildikó: Báthory András. Bp., 2002.
- HÖSCH E.: Der türkisch-kosakische Vertrag von 1648. In: Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. Bd. 27. Wiesbaden, 1980.
- HRUSEVSZKIJ M.Sz.: (GRUSEVSZKIJ): Isztorija Ukrajni-Ruszi. IX. t./1-2. csaszty, Kijiv, 1931. (Legújabb kiadása: T. IX/1. (1650 – 1654), Kijiv, 1996. T. IX/2. (1654 – 1657), Kijiv, 1997. T. X.. (1657 – 1658), Kijiv, 1998.)

- HURMUZAKI Eudoxiu de: Documente privitoare la Istoria Românilor. t. I-XIX. București, 1887-1922.
- HÜPPE S.: Verfassung der Republik Polen. Berlin, 1867.
- HÜPPE S.: A lengyel alkotmány története. (Fordította: SZATHMÁRY György) Bp., 1894.
- Isztocsniki Malorosszijszkoj isztoriji (Szobral: D. N. BANTIS – KAMENSZKIJ) csaszty I., Moszkva, 1858.
- Isztocsniki vremenji getmansztva B. M. Hmelnyickovo. Csaszty I. Moszkva, 1998.
- Isztorija Ukrajni v oszobah. Litovsz'ko – polsz'ka doba. Kijiv, 1997.
- Isztorija Ukrajni. Nove bacsannja. U 2-h tomah pid red. SZMOLIJA V. A. Kijiv, 1996.
- Isztorija Ukrajnszkoj RSzR. Vizvol'na vijna i vozz'jednannja z Roszijeju. T. 2. (Gl. redaktor: KONDUFOR Ju. Ju.) Kijiv, 1979.
- Isztorija vnyesnej polityiki Rossziji. Konyec XV-XVII vek. (Otv. redaktor: SZAHAROV A. N.) Moszkva, 1999.
- Isztorija vnyesnej polityiki Rossziji. XVIII vek. (Otv. redaktor: SZAHAROV A. N.) Moszkva, 1998.
- IVANICS Mária: Krimi tatár követjárások a bécsi udvarban. 1598-1682. In: Aetas 1999/4.
- JACOBY J.: Bogusław Radziwiłł. – Der Statthalter des Grossen Kurfürsten in Ostpreussen. Marburg, 1959.
- JAKAB Elek: Magyar-lengyel unitárius érintkezések a XVI-XVII-ik században. In: Századok 1892/4. füzet
- JAKOVENKO N. M.: Narisz isztoriji Ukrajni z naidavnyijsih csasziv di kinca XVIII szt. Kijiv, 1997.
- JAKOVLEVA T. G.: Bogdan Hmel'nic'kij i rjadove kozac'tvo. In: Ukrajnszkij Isztoricsnij Zsurnal 1995/4.
- JANCSÓ Benedek: Erdély története. Kolozsvár, 1931. (Reprintje: Bp., 2001.)
- JAROCHOWSKI K.: Dzieje panowania Augusta II od wstąpienia Karola XII na ziemię polską aż do elekcji Stanisława Leszczyńskiego (1702-1704) Poznań, 1874.
- JASIENICA P.: Polska anarchia. Kraków, 1988.
- JASIENICA P.: Rzeczpospolita Obojga Narodow. Srebný wiek. Warszawa, 1992.
- JAVORNYICKIJ D. I.: Isztorija zaporozszkih kazakov. T. I-III. SPb., 1892 – 1897. (Ukrán nyelvre lefordítva és kiadva: L'viv, 1990-1992.)

- JERUSALEM E.: Die Teilnahme Österreichs am ersten nordischen Kriege bis zu Verträgen von Wehlau und Bromberg. 1655-1657. Wien, 1908.
- JULIER Ferenc: Magyar hadvezérek. Bp., 1992. (Az 1930. évi első kiadásának reprintje) KACZMARCZYK J.: Bohdan Chmielnicki. Wrocław, 1988
- KACZMARCZYK J.: Moskwa a Kozaczyna Zaporoska w latach 1648-1658. In: Biuletyn Ukrainoznawczy (7). Przemyśl, 2001.
- KALISCH J. – GIEROWSKI J. A. (Bearbeitet von): Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700–1721. Berlin, 1962.
- KALMÁR János: Hatalmi helyzet és uralkodói udvar a 18. század eleji Európában. In: Európa fejedelmi udvaraiban Mátyóki Ádám. Egy arcképfestő-pálya szereplői és helyszínei. Bp., 2003.
- KAMIŃSKI A.: Zniszczenia wojenne w Malopolsce i ich skutki w okresie najazdu szwedzkiego 1655-60. In: Polska w okresie drugiej wojny północnej, 1655-1660. II. k. Warszawa, 1957.
- KAMIŃSKI A.: Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzkim, 1706-1709. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.
- KAPRONCZAY Károly: A magyar-lengyel történelmi kapcsolatok évszázadai. Bp., 2000.
- KÁRMÁN Gábor: Svéd diplomácia a Portán 1657-1658. Claes Ralamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége. In: Sic Itur ad Astra 2001/1-2.
- KÁRMÁN Gábor: Bellum iustum-érvelések II. Rákóczi György háborúiban. In: Századok 2006/4.
- KEMÉNY János önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei (A szöveggondozás és a jegyzetek V. WINDISCH Éva munkája) Budapest, 1980.
- KEMÉNY János: Ruina exercitus Transsylvanici. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei (A szöveggondozás és a jegyzetek V. WINDISCH Éva munkája) Budapest, 1980.
- KERSTEN A.: Stefan Czarniecki 1599 – 1665. Warszawa, 1963.
- KESERŐ Gizella: II. Rákóczi György háborúi és politikai hátterük. In: Rákóczi-eposz. (Sajtó alá rendezte: SZIGETI Csaba) Bp., 1988.
- KIRBY D.: Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492 – 1772. London, 1990.
- KISS Gábor: Franz Rákóczi II, Peter der Grosse und der polnische Thron (um 1707). In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1965/3.
- KLJUCSEVSZKIJ V. O.: Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah. Csaszty III. Kursz russzkój isztoriji. (Reprint) Moszkva, 1988.

- KŁACZEWSKI W.: Jerzy Sebastian Lubomirski. Wrocław – Warszawa-Kraków, 2002.
- KŁOCZOWSKI J. – MÜLLEROWA L. – SKARBK J.: A katolikus egyház története Lengyelországban. Bp., 1994.
- KOBZAREVA J. I.: Diplomatyiceszkaja bor'ba Rossziji za vihod k Baltijszkomu morju v 1655-1661 godah. Moszkva, 1998.
- KOCHOWSKI Wezpazjan: Lata potopu, 1655-1657. (Pod red.: Adam KERSTEN) Warszawa, 1966. Eredeti címe: Annalium Poloniae Climacteris secundi, regnante Ioanne Casimiro. Liber secundus. Cracoviae, An. Ch. MDCLVI., Liber tertius. Cracoviae, An. Ch. MDCLVII
- KONOPCZYŃSKI Wł.: Polska a Szwecja od pokoju do upadku Rzeczypospolitej, 1660 – 1795. Warszawa, 1924.
- KONOPCZYŃSKI Wł.: Dzieje Polski nowożytnej (1648 – 1795). Warszawa, 1936.
- KONOPCZYŃSKI Wł.: Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne. Kraków, 2002. (1918. évi kiadás reprintje)
- KORZON T.: Dzieje wojen i wojkowości w Polsce. Tom III. Lwów-Warszawa-Kraków, 1923.
- KOSÁRY Domokos: Magyarország és Kelet-Európa a XVI-XVII. századi nemzetközi politikában. In: Valóság 1973/9. sz.
- KOSZTOMAROV Ny. I.: Bogdan Hmel'nyickij „Russzkaja isztorieszkaja bibliotheca XII.” Ternopol, 1889.
- KOSZTOMAROV Ny. I.: Bogdan Hmel'nyickij. Moszkva, 1994. (Reprint: SPb. 1884.)
- KOVALENKO G. M.: Russzko-svedszkije otnosenijja v XVII v. Petrozavodszk, 1982.
- KOVÁCS Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp., 1973.
- Kozac'ki vijni XVII sztolittja v isztoricsnij szvidomosztji polsz'kovo ta ukrajnsz'kovo narodiv. Matyeriali Drugoj Polsz'ko-Ukrajnsz'koj Naukovej Zusztricsi. Red. ZASKILNJAK L. L'viv-Lublin, 1996.
- KÓSA János: II. Rákóczi György. Bp., 1942.
- KOVÁCS Kálmán (Szerkesztette): Bethlen Gábor állama és kora. Bp., 1980.
- KÖPECZI Béla: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája. Bp., 2002.
- KÖPECZI Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp., 1976.
- KÖPECZI Béla – HOPP Lajos – R. VÁRKONYI Ágnes (Szerkesztették): Rákóczi-tanulmányok. Bp., 1980.
- KÖVÁRY László: Erdély történelme. IV-V. k. Pest, 1863.

- KRANNHALS D.: Danzig und der Weichselhandel in seiner Blütezeit vom 16 zum 17 Jahrhundert. Leipzig, 1842.
- KRAUS Georg: Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus. 1608-1665. In: *Fontes rerum Austriacarum* Bd. III. Theil I. Wien, 1862.
- KRAUS Georg: Erdélyi krónika, 1608-1665. (VOGEL Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel) Bp., 1994.
- KRIEGSEISEN W.: Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1991.
- KRIP'JAKEVICS I. P.: Bogdan Hmel'nic'kij Kijiv, 1954. (Újabb kiadása: L'viv, 1990.)
- KRIP'JAKEVICS I. P.: Derzsavni meksi. In: *Zapiski Naukovovo Tovarisztva im. Sevczenka* t. CXLIV-CXLV. L'viv, 1926.
- KRIP'JAKEVICS I. P.: Sztudiji nad gjerzsavoju Bogdana Hmel'nic'kovo. In: *Zapiski Naukovovo Tovarisztva im. Sevczenka* t. CLI., L'viv, 1931.
- KROMER M.: Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica Regni Polonici. Libri duo. – lengyelre fordította: KOZIKOWSKI St.: Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego. Księgi dwie. Pojezierze-Olsztyn, 1977.
- KUBALA L.: Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Lwów, 1916.
- KUBALA L.: Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Lwów, 1913.
- KUMKE C.: Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken (1550 – 1648) In: *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*. Bd. 49. Berlin, 1993.
- KUTRZEBA St.: Handel i przemysł do roku 1793 In: *Przeszłość i terażniejszość* (Pod red.: Kutrzeba S.). Lwów-Warszawa-Kraków, 1928.
- KUTRZEBA St.: Historia ustroju Polski. Korona. Poznań, 2001. (Első kiadása 1905-ben)
- LAIDRE M.: Koliciesztvo i szosztav svedszkoj pehoti v Liflandiji v 1655-1661 godah. In: *Szkandinavszkij szbornyik* t. XXX. Tallin, 1986.
- LAIDRE M.: Svedszkaja kavalerija i artillerija v Liflandiji v 1655-1661 godah. In: *Szkandinavszkij szbornyik* t. XXXI. Tallin, 1988.
- LeDONNE J. P.: The Russian Empire and the World, 177 – 1917. The Geopolitics of Expansion and Containment. New-York-Oxford, 1997.
- Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez. (Szerkesztette: SZILÁGYI Sándor) Bp., 1883.

- LIPÍŃSKI W.: Z dziejów Ukrainy. Kijów, 1912.
- LIPÍŃSKI W.: Tвори. t. III. Ukrajna na perelomi 1657-1659. Philadelphia, 1991. (Viden, 1920. évi kiadás reprintje) Litopisz Szamovidca. (Druge vipravlene sztereotipne vidannja) Kijiv, 1971.
- LONGWORTH Ph.: The Cossacks. New York, 1969.
- LONGWORTH Ph.: Alexis, Tsar of All the Russias. London, 1984.
- LUBIENIECKI A.: Poloneutychia (Opracowali: LINDA A., MACIEJEWSKA M.) Warszawa-Łódź, 1982.
- LUKÁCS Zs. Tibor: A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése. In: Aetas 1995/1-2.
- LUKINICH Imre: Radzivil herceg munkácsi látogatása 1646-ban. In: Erdélyi Múzeum 1905.
- LUKINICH Imre: I. Rákóczy György és a lengyel királyság (Értekezések a történeti tudományok köréből XXI. k. 4. szám) Bp., 1907.
- LUKINICH Imre: Erdély területi változásai (1541 – 1711) Bp., 1918.
- LUKINICH I. – LEPSZY K. (Szerkesztette): Etienne Báthory. Roi de Pologne, prince de Transylvanie. Cracoviae, 1935. (Itt részletes bibliográfia közölve a Báthori-korról.)
- MAGOCSI R.: A History of Ukraine. Toronto, 1996.
- Magyarország hadtörténete. I. k. (Főszerk.: LIPTAI E.) Bp., 1984-1985,
- Magyarország története 1526 – 1686. 3/2. k. (Szerkesztő: R. VÁRKONYI Ágnes.) Bp. 1987.
- Magyar Tudomány 2003/6. (A Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulója)
- MAJEWSKI W.: Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tatarskie z 1645 r. In: Przegląd Historyczny 1973/2.
- MAKARIJ mitropolit Moszkovszkij i Kolomenszkij: Isztorija russzkoj cerkvi. Knyiga VII/12. Moszkva, 1996.
- MAKKAI László: Erdély története. Bp., 1944.
- MALCEV A. N.: Rosszija i Belorusszija v szereginye XVII veka Moszkva, 1974.
- Manuscripta Instituti Ossoliniani we Wrocławiu – II. 187.
- Manuscripta – Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára – Ms. 4958. fasc. 2. (számozatlan iratok)
- MARKÓ László: A magyar állam föméltóságai Szent Istvántól napjainkig. Életrajzi lexikon. Bp., 2000.
- MASSIE R. K.: Peter the Great. His Life and World. London, 1982.
- MASSZI R. K.: (orosz fordítása) Pjotr Velikij. t. 1-3. Szmolenszk, 1996.

- Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. (Opracowanie katalogu: WAJS A.) Warszawa, 1995.
- MATUZ József: Az Oszmán Birodalom története. Bp., 1990.
- MÁRKI Sándor: Orosz – magyar érintkezések az erdélyi fejedelmek korában. In: Erdélyi Múzeum (Kolozsvár) 1894. I-II. füzet.
- MÁRKI Sándor: II. Rákóczi Ferencz. I-III. k. Bp., 1907-1910.
- MÁRKI Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben. Budapest, 1913.
- MACZAK A.: W czasach „potopu”. Wrocław, 2004.
- MEDEKSZA Stefan. Fr.: Księga pamiętnicza (1654-1668) In: Scriptorum rerum Polonicarum t. III. Kraków, 1875.
- MEL'NYIK L. G.: Get'man Bogdan Hmel'nic'kij u vitsisznjanij isztoriografiji. Kijiv, 1997.
- Memuari, odnoszjascsieszja k isztoriji Juzsnoj Ruszi. Vüpuszk II. (pervaja polovina XVII sztoletyija). Kijev, 1896.
- MICHALSKY J.: A szejm hanyatlása és újjászületése a 18. században. In: Századok, 1988/5-6.
- Magyar Országos Levéltár – A Rákóczi-szabadságharc levéltára
- Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XXIII. Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1874.
- Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XXIV. A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. 1632-1660. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1875.
- Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia vol. 1-19. Kraków, 1874-1927.
- MÜZSNAY Árpád (Szerkesztette): „Istennel, hazáért és szabadságért” – „Cum Deo pro Patria et Libertate” Szatmárnémeti, 2003.
- MÜCÜK, Ju. A.: Analiz isztocsnikov po isztoriji osvobogyityelnoj vojnü ukrainszkovo naroda 1648-1654 godov. Dnyepropetrovszk, 1983.
- Nacional'no-vizvol'na vijna ukrainsz'kovo narodu szeredini XVII sztolittja. (Red. koll.: SZMOLIJ V. A. etc.) Kijiv, 1998.
- MÜLLER G.: Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1923.
- NAGY László: A „bibliás örálló” fejedelem („Nemzet és emlékezet sorozat”) Bp., 1984.

- NAGY László: Székelyek a hadak útján. Bp., 2001.
- NEDECZKY Gáspár: A Nedeczky család. Bp., 1891.
- NEUBER A.: Der schwedisch-polnische Krieg und die österreichische Politik (1655-1657). Prag, 1915.
- NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: A Romanovok. Bp., 2002.
- NOWAK J. R.: A lengyelek és a Rákóczi-felkelés. In: Tiszatáj 1976/6.
- Nyezalezniszty ukrajni: isztoricsni vitoki ta perszpektivi. matyeriali naukovo-prakticsnoj konferenciji, priszvjacsenoj 5-ij ricsnici nyezaleznisztyi ukrajni. (pod red.: SZMOLIJ V. A.) Kijiv, 1997.
- OAKLEY S. P.: War and Peace in the Baltic, 1560-1790. London, 1992.
- OBORNI Teréz: Erdély fejedelmei. Bp., 2002.
- O'BRIEN B. C.: Muscovy and Ukraine from the Pereiaslaw Agreement to the Truce of Andrusovo. Berkeley-Los Angeles, 1963.
- OCHMANN St.: (pod red.) Uchwalanie konstytucji na sejmach XVI-XVII wieku. Wrocław, 1979.
- OCHMANN-STANISZEWSKA, Stefania – STANISZEWSKI, Zdzisław: Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. Tom I. Wrocław, 2000.
- ODYNIEC W.: Dzieje Prus Królewskich, 1454 – 1772. Warszawa, 1972.
- OGLJANCIN D.: Opisz podoroznsni svedszkoho poszla na Ukrainu 1656-1657 r. In: Zapiszki Naukovovo Tovarisztva im. Sevcsenka. t. CLIV. L'viv, 1937.
- Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. (Kiadta: GINDELY Antal) Bp., 1890.
- OLEJNIK K.: Stefan Batory, 1533-1586. Warszawa, 1988.
- OLSZEWSKI H.: Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii: prawo – praktyka – teoria – programy. Poznań, 1966.
- OLSZEWSKI H.: Über die Träger der Souveränität in Polen in der Ära der Wasa-Könige 1587-1668. In: JbGOE 1988/4.
- OPALIŃSKI E.: Elekcie Wazowskie w Polsce. Stosunek szlachty do instytucji okresu bezkrólewia. In: Kwartalnik Historyczny 1985/3. OPGENOORTH E.: Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie. Frankfurt-Zürich, 1971.
- OPITZ E.: Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg, 1655-1660. „Militärgeschichtliche Studien 10.” Boppard am Rhein, 1969.
- ORZELSKI Św.: Bezkrólewia ksiąg ośmioro, 1572-1576. In: Scriptores rerum Polonicarum. t. XXII. Kraków, 1917.

- Oszmanszkaja imperija i sztrani Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropi v XVII v. Csaszty III. (Gl. redaktor: LITAVRIN G. G.) Moszkva, 1998.
- OTWINOWSKI E.: Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II. od roku 1696-1728. Kraków, 1849.
- Pamjatnyiki, izdannije Vremennoju Komisszijeju dlja razbora drevnyih aktov. I. Kijev 1845.
- PASEK Jan: Pamiętniki. (Wydanie czwarte) Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968.
- PAVLENKO Ny. I.: Pjotr Velikij. Moszkva, 1994.
- PAVLENKO Ny. I.: Ptyenci gnyezda Petrova. Moszkva, 1994.
- PASZICSNIK M. SZ.: Varsava, Moszkva i Sztambul u borotybi za Ukrainu (1657-1665). L'viv, 1998.
- PAVLISCSEV, N. I.: Szocsinyenyija II. Polszkaja anarchija pri Jane Kazimire i vojna za Ukrainu. II. csaszty. SPb., 1878.
- PAWIŃSKI A.: Poczatki panowania w Polsce Stefana batorego, 1575-1577. Warszawa, 1877.
- PAWIŃSKI A.: Akta metryki koronnej, co wazniejsze z czasów Stefana Batorego, 1576-1586. Warszawa, 1882.
- PERÉNYI József: Lengyelország története. Bp., 1962.
- PERÉNYI, József: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatai a poltavai csata előtt. In: Rákóczi-tanulmányok. (Szerkesztők: SINKOVICS István – GYENIS Vilmos) Budapest, 1978.
- PÉTER Katalin: A magyar romlásnak századában. Bp., 1975.
- PÉTER Katalin: Lorántffy Zsuzsanna. In: Lorántffy Zsuzsanna album. Sárospatak, 2000.
- PÉTER Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. In: Századok 1972/3.
- PETNEKI Áron: A lengyel nemesi köztársaság. = Rubicon, 1994/4-5.
- PETRITYVITY-HORVÁTH Kozma: Önéletírása. In: Magyar gondolkodók. 17. század (A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek TARNÓC Márton munkája) Bp., 1979.
- PIASECKI P.: Kronika P. Piaseckiego biskupa przemyskiego. Kraków, 1870.
- PIEKARSKI Adryan: Dyaryusz sprawy wojennej z Jerzym Rakocym. ... pisal ojciec Adryan Pikarski Tow. Jezusowego. In: Zarysy historyczne. (pod red.: Bernard KALICKI) Lwów, 1869.
- PILTZ G.: August der Starke: Träume und Taten eines deutschen Fürsten. Berlin, 1986.

- Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy t. I. 1648-1660. (Zebrała i opacowała ST. OCHMANN-STANISZEWSKA) Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1989.
- Pisma i bumagi imperatora Petra Velikovo. t. IV. SPb., 1900. t. V. SPb., 1907. t. VI. SPb., 1912.
- PIWARSKI K.: Dzieje Gdańska w zarysie. Gdańsk-Bydgoszcz-Szczecin, 1946.
- PODHORODECKI L.: Rapier i koncerz: Z dziejów polsko-szwedzkich. Warszawa, 1985.
- PODHORODECKI L.: Wazowie w Polsce. Warszawa, 1985.
- PODHORODECKI L.: Chanat krymski i jego stosunek z Polską w XV-XVIII w. Warszawa, 1987.
- Poland and Ukraine, Past and Present. (Ed.: POTICHNYI P. J.) Edmonton-Toronto, 1980
- Polkovodci vijszka zaporoz'kovo. Isztoricsni portreti. (Red.: SZMOLIJ V. A.) Knyiga I. Kijiv, 1998.
- Polska, jej dzieje i kultura czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej. Tom drugi od roku 1572-1795. Księga trzecia. (Redaktor: LAM St.) Kraków, 1927.
- Polska sztuka wojenna w latach 1648 – 1683. (Opracowali: BARANOWSKI B., PIWARSKI K.) Zeszyt szósty. Warszawa, 1954.
- Polska w epoce Odrodzenia. Państwo – społeczeństwo – kultura. (Pod redakcją: WYCZAŃSKI A.) Warszawa, 1970.
- Polska w epoce Odrodzenia. Państwo – społeczeństwo – kultura. (Pod redakcją: WYCZAŃSKI A.) Warszawa, 1986.
- Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660. tom. III. Warszawa, 1957.
- Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej. Tom drugi od roku 1572-1795. Księga trzecia. (Redaktor: LAM St.) Kraków, 1927.
- Polska XVII wieku. (Pod red.: TAZBIRA J.) Wyd. 2. Warszawa, 1974.
- Polski Słownik Biograficzny kötetei: X., XII/1., XII/2., XII/3., XVII/4., XVIII/1., XXII/1., XXVII/1., XXVIII/1., XXXV/1., XXXVII/1.
- Polskie tradycje wojskowe (Pod red.: J. Sikorskiego) t. 1. Warszawa, 1990.
- POPIOŁEK B.: Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669-1729. Kraków, 1996.
- PORAZIŃSKI J.: Funkcje polityczne i ustrojowe rad senatu w latach 1697-1717. In: Kwartalnik Historyczny 1984/1.
- PORAZIŃSKI J.: Epiphania Poloniae. Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w dobie wielkiej wojny północnej (1702-1710) Toruń, 1999.

- PREOBRAZSENSZKIJ A. A. – MOROZOVA L. Je. – GYEMIDOVA N. F.:
Pervije Romanovi. Moszkva, 2000.
- Problemi isztoriji Ukraini: Fakti, szudzsennja, poscsuki. Mizsvidomcsij zbirnyik naukovih prac. Vipuszk 4. (Red.: KUL'CSIC'KIJ Sz. V.) Kijiv, 1998.
- PUFENDORF Samuel.: De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis commentariorum Libri septem. Norimbergae, anno MDCXCVI. Liber III.
- PUFENDORF Samuel: Sieben Büchern von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden. Nürnberg, MDCXCVII. Drittes Buch
- PUFENDORF Samuelis de: De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni, Electoris Brandenburgici, commentariorum. Libri novendecim. Berolini, MDCLXXXV.
- Quellen zur Geschichte des Untergangs livlandischer Selbstständigkeit (Hrsg.: von G. SCHIRREN) Bd. 1-8. Reval, 1861-1881. II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. (Fordította Vas István, a tanulmányt és a jegyzeteket írta KÖPECZI Béla, a szöveget gondozta KOVÁCS Ilona) Bp., 1978.
- II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. Beniczky Gáspár fejedelmi titkár diáriuma, 1717 – 1710. (S. a. r.: BÁNKÚTI Imre) Bp., 2005.
- Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére. (Szerk.: BAGYINSZKI Istvánné, BALOGH Zoltán) Salgótarján, 2006.
- Rákóczi Ferenc: Vallomások. Emlékiratok. (Szerkesztette és a jegyzeteket írta HOPP Lajos. Fordította: SZEPESE Erika, VAS István) Bp., 1979.
- Rákóczi Tár I. k. – Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadiszabályok, országgyűlési diariumok és törvényczikkek gyűjteménye II. Rákóczi Ferencz korához. (Szerk.: THALY Kálmán) Pest, 1866.
- Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. I-II. k. (A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket, bevezető kistanulmányokat írta KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes.): Bp., 1973.
- R. VÁRKONYI Ágnes: Török világ és magyar külpolitika Bp., 1975.
- R. VÁRKONYI Ágnes: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok. Bp., 1978.
- R. VÁRKONYI Ágnes: A nemzetközi törökellenes szövetség genezise. In: Történelmi Szemle 1984/2.
- R. VÁRKONYI Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660-1711. („Nemzet és emlékezet” sorozat) Bp., 1984.

- R. VÁRKONYI Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Bp., 1994.
- RÁCZ István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969.
- RÁCZ Lajos: *Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben*. Bp., 1992.
- RÁDAY Pál iratai I. k. 1703-1706. (Sajtó alá rendezte: BENDA Kálmán – ESZE Tamás – MAKSAY Ferenc-PAP László) Bp., 1955.
- RÁDAY Pál iratai II. k. 1707 – 1708. (Sajtó alá rendezte: BENDA Kálmán-MAKSAY Ferenc) 1961.
- Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku r. 1548 do 1690. (Wyd.: E. RYKACZEWSKI) t. 1. Berlin-Poznań, 1864,
- RHÉDEI László naplója In: *Magyar TörténelmiTár* I. k. Pest, 1855. *Magyar Történelmi Tár*, XV. k. Pest, 1871.
- RIBCSIN I.: *Dinamika ukrainsz'koho kozactva*. Mjunchen, 1970.
- RING Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” *A Nemesi Köztársaság válságának anatómiája*. Bp., 2001.
- RIO 129. k. – *Pamjatnyiki diplomatyiceszkih sznosenyij Moszkovszkovo goszudarsztva szo Svecijej*, 1569 – 1586. SPb., 1910.
- RIO 71. k. – *Pamjatnyiki diplomatyiceszkih sznosenyij Moszkovszkovo goszudarsztva sz Polszko-Litovszkim*, 1560 – 1570. SPb., 1892.
- ROBERTS M.: *The Swedish imperial experience, 1560 – 1718*. Cambridge, 1979.
- ROBERTS M.: *From Oxenstierna to Charles XII*. Cambridge, 1991.
- Rosszija – Ukraina: *isztorija vzaimootnosenyij*. (Red.. koll.: MILLER A. I. etc.) Moszkva, 1997.
- Rosszija, Pol'sa i Pricsernomorje v XV-XVII vv. (Pod red.: RIBAKOV B. A.) Moszkva, 1979.
- RUDAWSKI Jan: *Historja Polska od śmierci Władysława IV. aż do pokoju oliwskiego*. (Latinról lengyelre fordította: Wl. SPASOWICZ) Petersburg-Mohylew, 1855.
- Russzkaja Isztoriceszkaja Biblioteka. VIII. t.. SPb., 1884.
- Russzko-belorusszkije szvjazi. *Szbornyik dokumentov*. Minszk, 1963.
- SCHLIPPENBACH A.: *Zur Geschichte der Hohenzollerischen Souveränität in Preussen. Diplomatischer Briefwechsel des Königs Karl Gustav von Schweden und des Gesandten Grafen Chr. K. von Schlippenbach aus den Kriegsjahren 1654 – 1657*. Berlin, 1906.
- SCHMIDT Vilmos: *II. Rákóczi György Lengyelországban*. = *Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyvei* III. k. Kolozsvár, 1864.
- SCHMIDT Vilmos: *Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel*

- koronához In: Századok 1887/I. füzet
- SCHWARZ I.: Avsztro-russzkije diplomatycseszkije otnosenyija v pervije godi Szevernoj vojni. In: Russzkaja i ukrainszkaja diplomatija v Jevraziji. 50-je godi XVII veka. Moszkva, 2000.
- SCHWARZ I.: Vena – Moszkva: Diplomatycseszkije otnosenyija v szereginye XVII veka. In: Szlavjanye i ih szoszegyi. Moszkva, 1999. Vipuszk 9.
- SCHWEIZER G.: Die Janitscharen. Geheime Macht des Türkenreichs (3. Auflage) Wien – München, 1990.
- SCOTT Fr. D.: Sweden. The Nation's History. Minneapolis, 1977.
- SERCZYK Wł.: Historia Ukrainy. Wrocław, 1979.
- SERCZYK Wł.: Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku. Warszawa, 1984.
- SEREDYKA, Jan: Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629 – 1632). Opole, 1978:
- SEVALIE (CHEVALIER) P.: Isztorija bijnj kozakiv protyi Pol'scsi. Kijiv, 1960.
- SIKORA L.: Szwedzi i Siedmiogrodziani w Krakowie. Kraków, 1908.
- SKARGA P.: O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu, z przestrogą i prominaiem do narodów ruskych, przy grekach stojących ... teraz przez księdza Piotra Scargę zebrania ... roku 1577.
- SLOTTMAN W. B.: Ferenc II Rákóczi and the Great Powers. New York, 1997.
- SPIERAŁSKI Zd.: Stefan Czarniecki. Warszawa, 1974.
- Starożytności historyczne polskie. (Wydal: GRABOWSKI A.) t. 1. Kraków, 1840.
- STASZEWSKI J.: August II. Warszawa, 1986.
- Studia i Materiały do Historii Wojskowości. (SMHW) t. XXIX. cz. 2. Warszawa, 1973. (Svéd történezzek – Stade A., Tersmeden L., Landberg H., Cederlöf O., Holm N. – tanulmányai az 1655-1660-as lengyel-svéd háborúról.)
- Studia z dziejów Europy, Polski i Śląska. (Prace ofiarowane Józefowi Andrzejowi Gierowskiemu w 70 rocznicę urodzin) In: Śląski Kwartalnik Historyczny. Sobótka. Rocznik 1992/1-2. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992.
- SUBTELNY O.: Ukraine: a history. Toronto-Buffalo-London, 1988. (Kiadva ukrán nyelven: Ukrajna. Isztorija. Kijiv, 1996.)
- SUCHENI-GRABOWSKA A.: Walka o demokrację szlachecką. In: Polska w epoce Odrodzenia: Państwo-społeczeństwo-kultura. (Pod red.: WYCZŃSKI A.) Warszawa, 1970.
- SUNKÓ Attila: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. In: Levéltári Közlemények 1998/1-2. 99-131.

- Sweden's Age of Greatness, 1632-1718. (Ed. by ROBERTS M.) London, 1973.
- SZABÓ Magdolna: II. Rákóczi György erdélyi fejedelemsége (1648-1660). Szeged, 1935.
- SZABÓ Péter: Az erdélyi fejedelemség. Bp., 1997.
- SZALÁRDI János Siralmas magyar krónikája (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta SZAKÁLY Ferenc). Budapest, 1980.
- SZALAY László: Erdély és a Porta. Pest, 1862.
- SZANYIN G. A.: Otnosenyija Rossziji i Ukraini sz Krimszkim hansztvom v szereginye XVII veka. Moszkva, 1987.
- SZANYIN G. A.: Vnyesnyaja polityika Rossziji vo vtoroj polovinye XVII veka. In: Isztorija vnyesnej polityiki Rossziji. Konyec XV-XVII vv. Moszkva, 1999.
- SZÁDECZKY Lajos: Báthory István király titkos terve. In: Századok 1882.
- SZÁDECZKY Lajos: Báthory István lengyel királlyá választása. 1574 - 1576. Bp., 1887.
- SZÁDECZKY Lajos: A Habsburg-ház lengyel királyságra törekvése a XVI. században. In: Erdélyi Múzeum 1892/I. füzet
- SZÁDECZKY Lajos: Az erdélyi fejedelemség politikájának vezéreszméi In: Erdélyi Múzeum 1893/III. füzet
- Szbornyk goszudarsztvennih gramot i dogovorov. Csaszty IV. Moszkva, 1828.
- SZEKFÜ Gyula: Bethlen Gábor. Bp., 1983. (az 1929. évi kiadás reprintje)
- Székely oklevéltár (Kiadja: SZABÓ Károly, SZÁDECZKY Lajos, BARABÁS Samu) I-VIII. k. Kolozsvár, 1872 - Budapest, 1934.
- SZILÁGYI Sándor: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezései történetéhez. Bp., 1873.
- SZILÁGYI Sándor: Első szövetkezés Lengyelország felosztására. In: Budapesti Szemle, 1875. 8. k.
- SZILÁGYI Sándor.: II. Rákóczy György. Budapest., 1891.
- SZILÁGYI Sándor: II. Rákóczi György lengyel hadjárata 1657-ben. In: Rajzok és tanulmányok. II. k. Bp., 1875.
- SZILÁGYI Sándor: Lorántffy Zsuzsanna. Történeti család- és jellemrajz. Pest. 1872.
- SZILÁGYI Sándor: Siebenbürgen und der Krieg im Nordosten 1654-1655. In: Ungarische Revue 1892.
- SZMOLIJ V. A. - SZTYEPANKOV V. Sz.: Bohdan Hmel'nic'kij. Szocial'no - politicsnij portret. Kijiv, 1993.
- SZMOLIJ V. A. - SZTYEPANKOV V. Sz.: Ukrajnsz'ka nacional'na revoljucija

- XVII sz. (1648 – 1676) Kijiv, 1999.
- SZMOLIJ V. A. (Gl. redaktor): Perejaszlavsz'ka rada 1654 roku. (Isztoriografija ta doszlidsennja) Kijiv, 2003.
- SZMOLIJ V. A. (Gl. redaktor): Ukrajna v Central'no – Szhidnij Jevropi. Vipuszk 3. Kijiv, 2003.
- SZOKOLAY Katalin: Lengyelország története. Bp., 1996.
- SZOLOVJOV Sz. M.: Szocsinyenyija. Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. Knyiga. V. tom 10. (V/10.) Moszkva, 1961. (Reprint), VI/11-12. Moszkva, 2001. (Reprint)
- SZOROKIN Ju. A.: Alekszej Mihajlovics. In: Voproszi isztoriji 1992/4-5.
- Szovetszkaja Isztoriceszkaja Enciklopedija t. 1-16. Moszkva, 1968.
- SZTRELCSEVSZKIJ, Szt.: K voproszu o sznosenyijah Polsi sz kazakami v 1657 – 1659 godah. In: Unyiverszityetskije izvesztyija. Kijev, 1873.
- TAMÁS Edit (Szerkesztette): A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa I-II. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. Sárospatak, 2003.
- TEMBERSKI St.: Annales 1647-1656. In: Scriptorum rerum Polonicarum t. XIV. (Wydał: W. CZERMAK). Kraków, 1897.
- Theatrum Europaeum. Theil XI. Franckfurt am Mayn, 1682., Theil XV. Fr. a. M., 1707., Theil XVI. Fr. a. M., 1717., Theil XVII. Fr. a. M., 1718., Theil XVIII. Fr. a. M., 1720.
- THOMAŠIVSKYJ István: Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez In: Századok 1912. évf. 2. füzet
- THOMAŠIVSKYJ Szt.: Liszti Petra Velikovo do Szinyavszkovo In: Zapiszki Naukovovo Tovariszstva im. Sevcsenka T. XCII. L'viv, 1909.
- TOPOLSKI J.: Lengyelország története. Bp., 1989.
- TÓTH József: II. Rákóczi György lengyel vállalatának diplomáciai előzményei. Szatmár, 1912.
- Török-magyar oklevéltár (1533 – 1789). Gyűjtötte és fordította KARÁCSON Imre. Bp., 1914.
- Török-magyarokori államokmánytár (Kiadta SZILÁDY Áron-SZILÁGYI Sándor.) I. k. Pest 1868., III. k. 1870.
- Történelmi Tár évfolyamai: 1882., 1887., 1889.
- Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku (Opracował, wstępem i przypisami opatrzył WÓJCIK Zb.) Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.

- TRÓCSÁNYI Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. ÉTTK 76. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976.
- Ukrajnsz'ka kozac'ka gyerzsava: vitoki ta sljahi isztoricsnoho rozvitku. Knyiga 1-2. Kijiv-Cserkaszi, 1997.
- Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700 – 1721. (Hrsg.: KALISCH J. – GIEROWSKI J. A.) Berlin, 1962.
- Uralkodók és dinasztiák (By Encidopaedia Britannica – Szerkesztőbizottság: A. FODOR Ágnes – GERGELY István – NÁDORI Attila – SÓTYNÉ Mercs Erzsébet – SZÉKY János) Bp., 2001.
- Urkunden und Aktenstücken zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Bd. 3. Berlin, 1877., Bd. 7. Berlin, 1877., Bd. 8., Berlin, 1884., Bd. 23. Berlin, 1923.
- USZTRJALOV N. G.: Isztorija carsztvovanyija Petra Velikovo. t. III. SPb., 1858., IV/1-2. SPb., 1863.
- VALISEVSKIJ K.: Pervije Romanovü. Moszkva, 1911. (Reprintje: Moszkva, 1989.)
- VÁRADI STERNBERG János: Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban. In: Századok 1959/24.
- VÁRKONYI Gábor: II. Rákóczy György esküvője. In: Régi magyar történelmi források II. k. – (Összegejtötte, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta, a mutatókat készítette: Várkonyi Gábor) Bp., 1990.
- VELICSKO (WIELICZKO) Szamuil: Letopisz szobityij v Juzozapadnoj Rossziji v XVII veke. Kijev, 1848.
- VERESS Endre: Báthory István király. (Terror Hostium) Budapest, 1937.
- VERESS Endre (Közrebocsátja): Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I-II. k. Kolozsvár, 1944.
- VERNADSKY G.: Bohdan: Hetman of Ukraine. New Haven, 1941.
- VERNADSKY G.: The Tsardoom of Moscow. 1547 – 1682. Part I-II. New Haven-London, 1969. (Orosz fordításban: Moszkovszkoje Carsztvo. Csasztj I-II. Tver'-Moszkva, 2001.)
- Vityebszkaja sztarina IV/2. Vityebszk, 1885.
- Volumina legum. Przedruk zbioru praw ... w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego.
- Vol. II. (ab anno 1550 ad annum 1609) SPb., 1859.
- Vol. IV. (ab anno 1641 ad annum 1668) SPb., 1859.
- Vol. VI. (ab anno 1697 ad annum 1736) SPb., 1860.

- Vosszobjenyenyije Ukraini sz Rosszijej. Dokumenti i matyeriali v trjoh tomah. t. I-III. Moszkva, 1953 – 1954.
- VOZGRIN V. Je.: Rosszija i jevropejszkije sztrani v godi Szevernoj vojni. Isztorija diplomatyicseszkih odnosenyij v 1697 – 1710 gg. Leningrad, 1986.
- WALEWSKI A.: Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza. (1655 – 1660). II. Kraków, 1868.
- WASILEWSKI T.: Jan Kazimierz. Warszawa, 1985.
- WIBLING C.: Diplomáciai okmányok II. Rákóczy György uralkodása történetéhez. In: Történelmi Tár 1893.
- Wiek XVI-XVIII w źródłach. (Opracowali M. SOBAŃSKA M. – BONDARUK St. – LENARD B.) Warszawa, 1997.
- WILSON A.: The Ukrainians. Unexpected Nation. New Haven – London, Yale Univ. Press, 2000.
- WIMMER J.: Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965.
- WIMMER J.: Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700-1717) Warszawa, 1956.
- WINTER E.: Elekcje polskie 1575 i 1587 r. – z perspektywy Habsburgów. In: Kwartalnik Historyczny 1988/1.
- WISNER H.: Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI-XVII wieku. Warszawa, 1978.
- WISNER H.: Zygmunt III Waza. Wrocław – Warszawa-Kraków, 1991.
- WITTRAM R.: Baltische Geschichte. Die Ostseelande: Livland, Estland, Kurland. 1180-1918. München, 1954.
- WÓJCIK Zb.: Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. In: Századok 1988/5-6.
- WÓJCIK Zb.: W sprawie sytuacji międzynarodowej Rzeczypospolitej w XVII wieku. In: Kwartalnik Historyczny 1972/3.
- WÓJCIK Zb.: Wojny kozackie w dawniej Rzeczypospolitej. Dzieje Narodu i Państwa Polskiego. Kraków, 1989.
- WÓJCIK Zb.: Liberum veto. Kraków, 1992.
- WÓJCIK, Zbigniew: Jan Kazimierz Waza. Wrocław, 1997.
- Wojna polsko-szwedzka, 1655-1660. (Red.: WIMMER J.) Warszawa, 1973.
- Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej (Opracowali: B. BARANOWSKI, K. PIWARSKI). Zeszyt szósty. Warszawa, 1954.
- Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. z. V. Polska sztuka wojenna w latach 1563-1647. (Opracowali: SPIERAŁSKI Zd., WIMMER J.)

- Warszawa, 1961.
- ZABOROVSKIJ L. V.: Rosszija, Recs Poszpolitaja i Svecija v szereginye XVII veka. Moszkva, 1981.
- ZABOROVSKIJ L. V.: Velikoje Knyazsesztvo Litovszkoje i Rosszija vo vremja polszkovo Potopa (1655 - 1656 gg.). Dokumenti, isszledovanyija. Moszkva, 1994.
- ZACHAR József: „Egy ezred évi szenvedés”. Fejezetek a magyarság hadi történelméből. Bp., 2003.
- ZACHAR József: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság. 1683 - 1792. Bp., 2004.
- ZAKRZEWSKI W.: Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia, 1574 - 1575. Kraków, 1878.
- Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. t. 1-2. (Red.: SIKORSKI J.) Warszawa, 1965-1966.
- ZASKILNJAK L. - KRIKUN M.: Isztorija Pol'scsi. L'viv, 2002.
- ZERNACK Kl.: Schweden als europäische Grossmacht der frühen Neuzeit. In: Historische Zeitschrift 1981/2.
- ZERNACK Kl.: Polen und Russland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte. Berlin, 1994.
- ZIELIŃSKA T.: Poczet polskich rodów arystokratycznych. Warszawa, 1997.
- ZÖLLNER E.: Ausztria története. Bp., 1998.
- Zserela do isztoriji Ukrajni-Ruszi (Matyeriali do isztoriji ukrajnszkoj kozaccsini) tom. XII. L'viv, 1911.
- Zsurnal ili Pogyennaja zapiszka, blazsennija i vecsnodosztójnija pamjatyi Goszudarja Imperatora Petra Velikovo sz 1698 goda, dazse do zakljucsenyija Nejstatszkovo mira. Cszaszy pervaja. SPb., 1770.
- Źródła dziejowe. t. IV. (Wydał: PAWIŃSKI A.) Kraków, 1877.

Sándor Gebei

The Princes of Transylvania and King – elections in Poland

The author has chosen a topic for elaboration that has long been missing from Hungarian historical studies. The subject certainly has its historiographic antecedents and we possess an extremely rich scientific heritage as regards to the activities of the princes of Transylvania in the field of diplomacy and foreign policy. The historians of the 19th and the first half of the 20th centuries focused their attention primarily on the personality of the princes, such as István Báthori, György Rákóczi I, György Rákóczi II and Ferenc Rákóczi II, respectively. The results of their research were indispensable in writing this dissertation. However, instead of concentrating on the activities of the princes, the author focuses on the process that lasted from István Báthori to Ferenc Rákóczi II. This period (1575 and 1707) is characterised by the aspiration of the princes of Transylvania for the Polish throne and the author's aim is to provide a realistic picture about the international scope of activities of the Transylvanian principality that had a quasi sovereignty at the time.

The author believes that the middle nobility of the republic of nobles, who were able to harmonise their own interests with those of the country with the fewest possible conflicts, played an important role in electing and crowning István Báthori king of the Polish. István Báthori was able to seize the Polish crown against his Habsburg rival, – the author emphasises –, because the political dangers threatening the Polish-Lithuanian state from outside (the Ottoman Empire,, the Crimean Chanat, Russia) could be substantially decreased by the election of a „Turkish vassal” prince and, at the same time, the national traditions suffered no harm either, because with the marriage of István Báthori and Anna Jagello, the bonding to the extinct Jagellonian dynasty was ensured.

This Báthori era had been remembered for centuries on both sides but for different reasons. While the Polish remembered the strong minded and strong hand ruler who was successful in his politics both at home and abroad, the princes of Transylvania were longing for a personal union with an East-Central-European power. Báthori came out with political plans to

chase out the Turks from Europe by joining European forces. Europe and the Pope counted on Báthori as the leader of this coalition of Christian countries and leader of the war against the Turks. The Polish king – Prince of Transylvania never rejected the thought of liberating European christianity and he declared several times that he would be able to fulfil his task more effectively if he were King of Hungary. King of Hungary?

The aim for which Gábor Bethlen and the Rákóczi's got involved in risky or less risky international intricacies was the unification of Hungary divided into three parts and the restoration of the Hungarian kingdom. They all wanted to get closer to the realisation of the restoration of the Hungarian, national kingdom by acquiring the Polish throne. Since both Gábor Bethlen and György Rákóczi I achieved partial results with the protestant Swedish ally, they became interested in the Polish proposal immediately. The protestant Polish, Lithuanian high nobility (the Radziwills, Wisniowieckis) ready to dethrone their king, invited the princes of Transylvania claiming that the Polish kings (Zygmunt III, Zygmunt Władysław, Jan Kazimierz) violated the constitution (by preparing for a war without the permission of the parliament).

This was the moment when the princes of Transylvania had to weigh whether they should build far reaching political plans on the offer of the high nobility. The death of Gábor Bethlen and György Rákóczi I prevented them from making this decision. György Rákóczi II, however, boldly and without considering any necessary caution, entered the Polish adventure. The author gives a detailed description of the diplomatic antecedents of the Polish campaign in 1657, the circumstances under which the Transylvanian-Cossack and the Transylvanian-Swedish coalitions were made. It is emphasised that the contracts of alliance were diplomatically inaccurate because the first plan for the division of Poland (1656) was not ratified by Sweden, because no valid Swedish-Cossack coalition was made in 1657, because György Rákóczi II did not recognize the Cossack aspiration for creating an independent state and because he was not well informed about the relationship between the Russian czar and the Cossack hetman. He, however, made the greatest mistake when he „forgot” about the peculiar situation of the principality of Transylvania (belonging to the sphere of

interest of both the Ottoman and Habsburg Empires), since both empires were interested in maintaining the status quo = division of Hungary.

In Ferenc Rákóczi II's standing for election for Polish king (1707), an attempt for the salvation of the Polish Kingdom that had suffered serious losses in the northern war was made. At the same time, by accepting the offered crown, Rákóczi wished to give new impulses to the fights for freedom in Hungary and Transylvania. In case he had been elected, the Báthori model would have prevailed. In this case, the ruler of the Principality of Transylvania freed from the Turks and Habsburgs could have been the Polish king. But less than a year was to come and the gleam of hope disappeared so that the idea of a personal union had to be abandoned for ever in the history of Hungarian-Polish relations.

Die siebenbürgischen Fürsten und die polnischen Königswahlen

Der Autor arbeitete ein Thema aus, das aus der ungarischen Geschichtswissenschaft bisher fehlte. Das Thema hat natürlich eine historiographische Vorgeschichte, man muss sogar behaupten, dass die ungarische Geschichtswissenschaft über ein reiches Publikationsmaterial in Hinblick auf die diplomatische und außenpolitische Tätigkeit der siebenbürgischen Fürsten verfügt. Die berühmten Historiker im 19. und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts konzentrierten ihre Forschungen in erster Linie auf die Persönlichkeit, einzelweise auf István Báthori, auf György Rákóczi I. und II. und auf Ferenc Rákóczi II. Ihre Forschungsergebnisse waren auch bei dieser Dissertationsarbeit unentbehrlich. Statt der sich auf die Tätigkeit der Fürsten konzentrierenden Forschung kam es aber zur Präsentation eines Prozesses, der von István Báthori bis zu Ferenc Rákóczi II. dauerte. Dieser Prozess zeigt die Aspirationen der siebenbürgischen Fürsten auf den polnischen Thron in der Periode 1575–1707, mit dem Ziel, den internationalen Spielraum des über eine Kvasi-Suverenität verfügenden Siebenbürgischen Fürstentums real vorstellen zu können.

Der Dissertierende meint, dass die „Masse“ (= die Adeligen) der Adelsrepublik in der Wahl von István Báthori zum König und in seiner Krönung eine große Rolle spielte. Die Adeligen konnten die Übereinstimmung der eigenen und der staatlichen Interessen mit den kleinsten Konflikten sichern. István Báthori konnte die polnische Krone seinen Habsburger Rivalen gewinnen – betont der Autor –, weil die außenpolitischen Gefahren, die den polnisch-litauischen Staat drohten (Osmanisches Reich, Krimer Khantum, Russland), waren mit der Wahl eines Fürsten, der ein „türkischer Vasall“ ist, bedeutend zu vermindern. So wurden auch die Nationaltraditionen nicht verletzt, weil die Beziehung zu der ausgestorbenen Jagello-Dynastie mit der Ehe von István Báthori und Anna Jagello gesichert wurde.

Diese Báthori-Ära war sowohl an der polnischen als auch an der siebenbürgischen Seite jahrhunderte lang besprochen, aber aus ganz

verschiedenen Gesichtspunkten. Während die Polen sich an den entschlossenen, eisernen, in seiner Außen- und Innenpolitik erfolgreichen Herrscher erinnerten, sehnten sich die siebenbürgischen Fürsten nach der Personalunion mit einer ost-mitteleuropäischen Großmacht. Schon bei Báthori tauchten politische Pläne über die Vertreibung der Türken aus Europa mit europäischem Zusammenschluss auf. Europa und der Papst rechneten mit Báthori als Führer dieser Koalition der christlichen Länder, als Leiter des Krieges gegen die Türken. Der polnische König – Fürst von Siebenbürgen lehnte den Gedanken nie ab, das europäische Christentum zu befreien, aber er behauptete mehrmals: als ungarischer König könnte er viel erfolgreicher der ihm vertrauten Aufgabe entsprechen. Als ungarischer König, also?

Die Vereinigung des zerrissenen Ungarns, die Restaurierung des nationalen Königtums war das Ziel, für das Gábor Bethlen und die Rákóczi die riskanten oder eben weniger riskanten internationalen Schwierigkeiten unternahmen. Alle wollten zu der Durchführung der Restaurierung des ungarischen nationalen Königtums mit dem Erwerb der polnischen Krone nahe kommen. Nachdem Gábor Bethlen und György Rákóczi I. mit dem protestantischen schwedischen Bündnis nur partielle Ergebnisse erreicht hatten, wachte das polnische Angebot ihr Interesse sofort auf. Die protestantischen polnischen, litauischen Hochadeligen (Radziwiłłs, Wiśniowieckis), die ihren Herrscher zu entsetzen bereit waren, invitierten die siebenbürgischen Fürsten zu König mit dem Grund, dass die polnischen Könige (Sigmund III., Vladislaus IV., Johann Kasimir) die Adelsverfassung verletzt haben (sie bereiteten einen Krieg ohne das Zugeständnis des Sejms vor).

Das war der Moment, in dem die siebenbürgischen Fürsten es erwägen mussten. Darf man auf das Angebot der Hochadeligen weitreichende Pläne bauen? Der Tod von Gábor Bethlen und György Rákóczi I. verhinderte den meritorischen Entschluss in dieser Frage. György Rákóczi II. unternahm aber das Abenteuer in Polen sehr wagemutig, ohne die nötige Vorsicht. Der Autor behandelt gründlich die diplomatischen Prämissen des Feldzuges von 1657 in Polen und die Umstände des Zustandekommens der siebenbürgisch-kosakischen, siebenbürgisch-schwedischen Koalitionen. Er weist darauf hin, dass die Bündnissabschlüsse diplomatisch ungenau waren, weil Schweden den Plan über die erste Zerteilung Polens (1656) nicht ratifizierte, weil keine gültige schwedisch-kosakische Koalition im Jahre 1656 ins Leben gerufen wurde, weil György Rákóczi II. die Bestrebungen

der Kosaken nach einem selbständigen Staat nicht anerkannte, weil er sich über das Verhältnis zwischen dem russischen Zaren und dem kosakischen Hetman nicht gebührend informieren ließ. Er beging aber den größten Fehler, als er die besondere Lage des Siebenbürgischen Fürstentums „vergaß“ (es gehörte in die Interessensphäre sowohl des Osmanischen als auch des Habsburgreiches), beide Großmächte waren nämlich für die Aufrechterhaltung des Status quo = die Aufgliederung Ungarns.

In der Kandidatur von Ferenc Rákóczi II. für polnischen König (1707) kann der Versuch entdeckt werden, das in dem Nordkrieg große Verluste ertragene Polnische Königtum zu retten. Gleichzeitig wollte Rákóczi mit der Annahme der ihm angebotenen Krone seinem Freiheitskampf in Ungarn und Siebenbürgen einen Impuls geben. Das Báthori-Modell hätte damit – mit der Wahl von Rákóczi – am besten zur Geltung gekommen. Der polnische König hätte der Herrscher eines von den Türken und Habsburgern befreiten Siebenbürgischen Fürstentums sein können. In kaum einem Jahr verschwand diese Hoffnung und scheiterte der Gedanke über die Personalunion ein für allemal in der Geschichte der ungarisch-polnischen Beziehungen.

X 7 6 5 5 5

11386

hert., Cs

XB 48557

Megrendelhető:

terjesztes@belvedere.meridionale.hu

Kiadta: BELVEDERE MERIDIONALE

6725 Szeged, Hattyas sor 10.

belvedere@jgytf.u-szeged.hu

szerk@belvedere.meridionale.hu

www.belvedere.meridionale.hu

Felelős kiadó: DR. SZEGFÜ LÁSZLÓ

Kiadóvezető: JANCÁS CSABA

Műszaki szerkesztő: SZUPERÁK ATTILA

Nyomta: BABA NYOMDA

Felelős vezető: DR. MAJZIK ISTVÁN

GEBEI SÁNDOR tanszékvezető egyetemi tanár, az MTA doktora. Legújabb műve a közös lengyel-magyar múlt egy kevésbé ismert szeletét tárja fel. Széleskörű kutatómunkán alapuló, magyar, lengyel, orosz és latin nyelvű források felhasználásával készült műve Közép- és Kelet-Európa viharos századaiba vezeti el az érdeklődőket.

A lengyel trónért folytatott hatalmi harcokban a kor sajátos viszonyai miatt a más hatalmakhoz képest kis Erdély is szerepet kapott. Sikerek és kudarcok évszázadai ezek, mind a lengyel, mint pedig az erdélyi (magyar) történelemben. Lengyelország hódítók áradatával küzd meg, miközben belső viszonyai egyre zűláltabbak lesznek. Hazánk is hódítókkal küzd, sokszor a pusztá túlélésért. Ezen történelmi párhuzamok is bizonyítják, hogy a lengyel és a magyar nép között létezik egyfajta történelmi sorsközösség. Ezt támasztja alá, ezt mutatja be a történettudomány eszközeivel Gebei Sándor is jelen munkájában.

A szerző törekszik arra, hogy a vizsgálat tárgyává emelt lengyel királyválasztásokat a maguk komplexitásában láttassa. Ennek megfelelően vizsgálja a Rzeczpospolita államának a működési elveit, az interregnumok speciális jellemzőit, a nemzetközi viszonyok pillanatnyi helyzetét a királyválasztások ideje alatt s figyelembe veszi az Erdélyi Fejedelemség külpolitikai tevékenységét meghatározó kettős függőséget.